К.Ш. Токтоматов атындагы
Эл аралык университеттин

ЖАРЧЫСЫ

Илимий-популярдык мезгил-мезгили
менен чыгуучу журнал

2023

III

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.Ш. ТОКТОМАМАТОВА
НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ПЕРИОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 1694-5913

HERALD

OF INTERNATIONAL UNIVERSITY
NAMED AFTER K. SH. TOKTOMAMATOV
POPULAR SCIENCE PERIODICAL JOURNAL

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!

Качественное образование – гарантия будущего!

Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТТИН

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD

OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

3

Жалал-Абад, 2023

ISSN 1694-5913

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

2023-жыл, №3

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.
Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., "Спутник" кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, 30.
Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.
Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com
Башкы редактор: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;
Башкы редактордун орун басарлары:– С.А.Өмүрзаков К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун окуу иштери боюнча проректору, э.и.д., профессор; Т.Т.Омошев - К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.
Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – э.и.к., доцент.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф.Г.К.Кантороева
э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров
э.и.д., проф. Ж.С.Джаилов
э.и.д., проф. А.А.Арзыбаев
э.и.д., проф. Стефан Дырка
э.и.д., проф. А.М.Маткеримова
э.и.д., проф. М.Ж.Абдиев
ф-м.и.д., проф. К.О.Осмоналиев
ф-м.и.д, проф. К.С.Алыбаев
филол.и.д., проф. К.З.Зулпукаров
филол.и.д., проф. М.В.Пименова
п.и.д., проф. С.С.Сакиева
т.и.д., проф. А.А.Асанканов
филос.и.д., проф. К.А.Исаков
б.и.д, проф. Б.А.Токторалиев
м.и.к., доц. М.Р.Ниёзметов
филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев
т.и.к., проф. Ж.А.Дуйшеев
э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова
э.и.к., доц. Чагры Эргезер

Научно популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

учебно-научно-производственного комплекса

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

2023 год №3

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издается с 2008 года.
Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон "Спутник", ул.Жеңи-Жок, 30.
Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.
Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com
Главный редактор: – А.К.Кантороева ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;
Заместители главного редактора: С.А.Омурзаков – проректор по учебной работе МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.
Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – к.э.н., доцент.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф.Г.К.Кантороева
д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров
д.э.н., проф. Ж.С.Джаилов
д.э.н., проф. А.А.Арзыбаев
д.э.н., проф. Стефан Дырка
д.э.н., проф. А.М.Маткеримова
д.э.н., проф. М.Ж.Абдиев
д.ф-м.н., проф. К.О.Осмоналиев
д.ф-м.н, проф. К.С.Алыбаев
д.филол.н., проф. К.З.Зулпукаров
д.филол.н., проф. М.В.Пименова
д.п.н., проф. С.С.Сакиева
д.и.н., проф. А.А.Асанканов
д.филос.н., проф. К.А.Исаков
д.б.н, проф. Б.А.Токторалиев
к.м.н., доц. М.Р.Ниёзметов
к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев
к.и.н., проф. Ж.А.Дуйшеев
к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова
к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.
Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic.Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;
fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Токтомаматова Н.К., *кэ.н., доцент*
МНУ имени К. Ш. Токтомаматова
Канторoева А.К., *д.э.н., профессор*
МНУ имени К. Ш. Токтомаматова
Осмонова У.А., *магистрант*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Нарматов Т.А., *магистрант*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

О НЕОБХОДИМОСТИ СОЗДАНИЯ КЛАСТЕРА В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО РОЛИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА

Аннотация

В статье предлагается решить одну из основных проблем в сельском хозяйстве всего Кыргызстана, в том числе и Джалал-Абадской области - проблему систематизации хаотичной деятельности крестьянских (фермерских хозяйств) и частных предпринимателей. Авторы отмечают, что Правительство Кыргызской Республики проводит много приемлемых мероприятий в сфере развития сельского хозяйства, однако, исходя из вышеуказанной проблемы, их эффективность остается низкой. В качестве решения указанной проблемы ими предложено создание регионального кластера агропромышленного комплекса. Актуальность данного предложения основана на анализе современного состояния сельского хозяйства и статистических данных. Кроме того, авторы подчеркивают, что поддержке сельского хозяйства в Кыргызстане уделяется очень мало внимания (всего 4-5% ВВП). Авторами указаны направления развития агропромышленного комплекса области, предложена схема, определенная как один из возможных вариантов взаимодействия участников при создании и реализации сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: сельское хозяйство, региональный агропромышленный кластер, кооперативы, крестьянские (фермерские) хозяйства, хаотичная деятельность, взаимодействие.

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНДА АГРОӨНӨРЖАЙ ТАРМАГЫНДАГЫ КЛАСТТЕРДИ ТӨЗӨӨНӨН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ ЖАНА АНЫН АЙМАКТЫН ЭКОНОМИКАСЫН ӨНӨКТӨРӨӨДӨГӨ РОЛУ ЖӨНӨНДӨ

Аннотация

Макалада бүткүл Кыргызстандын, анын ичинде Жалал-Абад областынын да айыл чарбасында орун алган көйгөйлөрдүн негизгилеринин бири – дыйкан (фермердик) чарбалардын жана жеке ишкерлердин баш аламан түрдөгү ишмердүүлүктөрүн системалаштыруу көйгөйүн чечүүгө далалат жасалган. Авторлор айыл чарба тармагын өнүктүрүү жаатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан көптөгөн алгылыктуу иштер жүргүзүлүп жаткандыгын, бирок алардын эффективдүүлүгү жогоруда белгиленген көйгөйдүн негизинде төмөн болуп жатканын белгилешет. Айтылган көйгөйдүн чечими катары алар агроөнөржай комплексинин аймактык кластерин түзүүнү сунушташкан. Бул сунуштун актуалдуулугу айыл чарбасынын учурдагы абалын жана статистикалык маалыматтарды талдоо менен негизделген. Муну менен кошо авторлор Кыргызстанда айыл чарбасын колдоого өтө аз көңүл бурулгандыгын (ИДПнын болгону 4-5%ы) баса белгилешет. Аймактын агроөнөржай комплексин өнүктүрүү багыттарын көрсөтүшкөн. Авторлор айыл чарба продукциясын түзүүдө жана сатууда катышуучулардын өз ара аракеттенүүсүнүн мүмкүн болгон варианттарынын бири катары аныкталган схеманы сунуш кылышкан.

Негизги сөздөр: айыл чарбасы, аймактык агроөнөржай кластери, кооперативдер, дыйкан (фермердик) чарбалар, баш аламан ишмердүүлүк, өз ара аракеттенүү

Введение. В ходе экономических реформ, начавшихся после обретения независимости, в аграрной экономике началась новая тенденция: колхозы и совхозы были преобразованы в товарищества, созданы акционерные общества, сельскохозяйственные кооперативы, крестьянские (фермерские) хозяйства. Жителям сельской местности в разных районах области выделялись соответствующие объемы орошаемых земель, залежей и сенокосов в зависимости от площади земель. Здесь имелось в виду то, что крестьяне на своей земле смогут сами себя накормить. Собственники земельных участков получили документы в установленном порядке. Однако, крестьянам для кормления самого себя должны были иметь необходимую технику и навыки для работы на выделенных участках. Фермеры, не имея техники, на разрозненных территориях перешли на ручной труд. Хозяйства, организованные

первоначально в виде крестьянских (фермерских) хозяйств, распались и обособились. В то время старая и изношенная техника, выделенная для такой фермы, достались одному-двум человек.

Гиперинфляция, имевшая место в начале рыночных реформ, отсутствия промышленных возможностей для производства сельхозтехники, предназначенной для фермерских хозяйств, сложившаяся у людей психология коллективного труда, и тем более без дополнительных государственных вложений на реализацию реформы агропромышленном комплексе, обрекли на неудачу идеи зарубежных (особенно западных) консультантов о «фермерствовании Кыргызстана». Хотя идея строительства сельскохозяйственных предприятий, основанных на использовании наемного труда и увеличении сельскохозяйственного производства, высказывалась сегодня многими учеными, она представляет собой сложную для реализации ситуацию.

Конечно, в результате многих реформ такая ситуация в сельском хозяйстве улучшилась. Правительством Кыргызской Республики проведено много приемлемых работ в области технического оснащения сельского хозяйства. Однако состояние раздробленности агрохолдингов сохраняется. Одним из решений названных проблем, на наш взгляд, является создание регионального кластера агропромышленного комплекса. Потому что этот процесс будет способствовать увеличению экспортного потенциала региона за счет объединения разрозненных хозяйств и действия на основе определенного плана и целей.

Цель статьи определить предпосылки и возможности создания агропромышленного кластера в регионе на основе анализа современного состояния сельского хозяйства Джалал-Абадской области.

Объектом исследования является агропромышленный комплекс Джалал-Абадской области, а **предметом** - современное состояние агропромышленного комплекса региона и возможности создания в нем единого кластера.

Информационная база исследования создана на основе статистических данных Джалал-Абадского областного управления Национального статистического комитета Кыргызской Республики. В ходе исследования использованы диалектический метод, методы анализа и синтеза, системно-интегрального подхода и др.

Основная часть. Джалал-Абадская область расположена на юго-западе республики, граничит с Республикой Узбекистан на юге и юго-западе, Таласской областью на севере, Нарынской областью на востоке и Ошской областью на юго-востоке.

Общая площадь области составляет 33,7 тысячи квадратных километров или 17 % территории Кыргызской Республики. Центр области — город Джалал-Абад.

В состав Джалал-Абадской области включены 8 районов, 9 городов (5 городов областного значения – Джалал-Абад, Кара-Куль, Майлуу-Суу, Таш-Комур, Кок-Жангак, 4 города районного значения – Кербен, Кочкор-Ата, Токтогул, Базар-Коргон), 4 поселка городского типа и 68 сельских округов.

Аксыйский район – город Караван (центр района)

Ала-Букинский район – село Ала-Бука (райцентр)

Базар-Коргонский район – город Базар-Коргон (райцентр)

Ноокенский район – село Массы (райцентр)

Сузакский район – село Сузак (райцентр)

Тогуз-Тороуский район – село Казарман (райцентр)

Токтогульский район - город Токтогул (районный центр)

Чаткальский район – село Каныш-Кия (райцентр)

Города Джалал-Абад, Кара-Куль, Майлуу-Сай, Таш-Комур.

Рассмотрим состояние регионального валового продукта Джалал-Абадской области (таблица 1).

Таблица 1 – Региональный валовой продукт по видам экономической деятельности (на конец года в текущих ценах, млн. сом)

	2017	2018	2019	2020	2021
Все	**61 206,20**	**66 971,70**	**71 943,10**	**63 884,80**	**82 213,90**
Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство	12 740,80	13 881,20	13 946,90	13 980,30	19 815,60
Промышленность	13 664,10	15 678,00	18 444,40	16 003,80	20 085,20
Строительство	6065,60	8 139,40	8 678,00	4779,90	7 425,00
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	12 116,10	12 894,20	13 692,90	11 036,20	14 433,60
Другие отрасли	16 619,60	16 378,90	17 180,90	18 084,60	20 454,50

Подготовлено автором на основании данных Джалал-Абадского областного управления НСК КР.

Данные таблицы показывают, что в 2021 году объем региональной валовой продукции сельского хозяйства Джалал-Абадской области составил почти четверть (24,1%) от всего объема. Здесь мы видим, что доля промышленности составляет 24,4 %, строительства - 9 %, оптовой и розничной торговли - 17,6 %, а доля прочих отраслей - 24,9 % (рисунок 1).

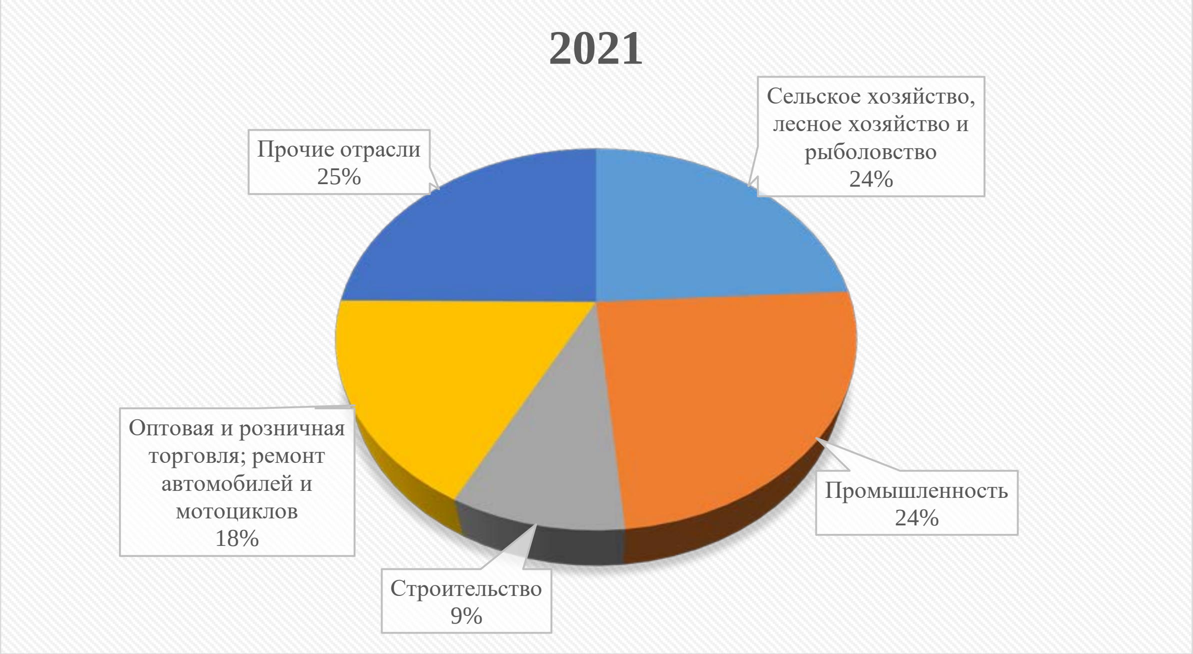

Рисунок 1 – Доля отраслей в экономической деятельности Джалал-Абадской области в объеме регионального валового продукта (2021 г.)

Как видно из приведенных данных, в Джалал-Абадской области почти половина валового продукта области производится в двух отраслях - промышленности и сельском хозяйстве (по 24%). Поэтому эти отрасли можно назвать приоритетными отраслями регионального развития. Если обратить внимание на динамику развития этих двух отраслей, то можно заметить, что интенсивный рост происходит в сельском хозяйстве и объем валового продукта этой отрасли почти достиг объема валового продукта промышленности (рисунок 2). Данное явление можно расценивать как результат растущего интереса работников сельского хозяйства к улучшению своей продукции путем выращения экологически чистой продукции.

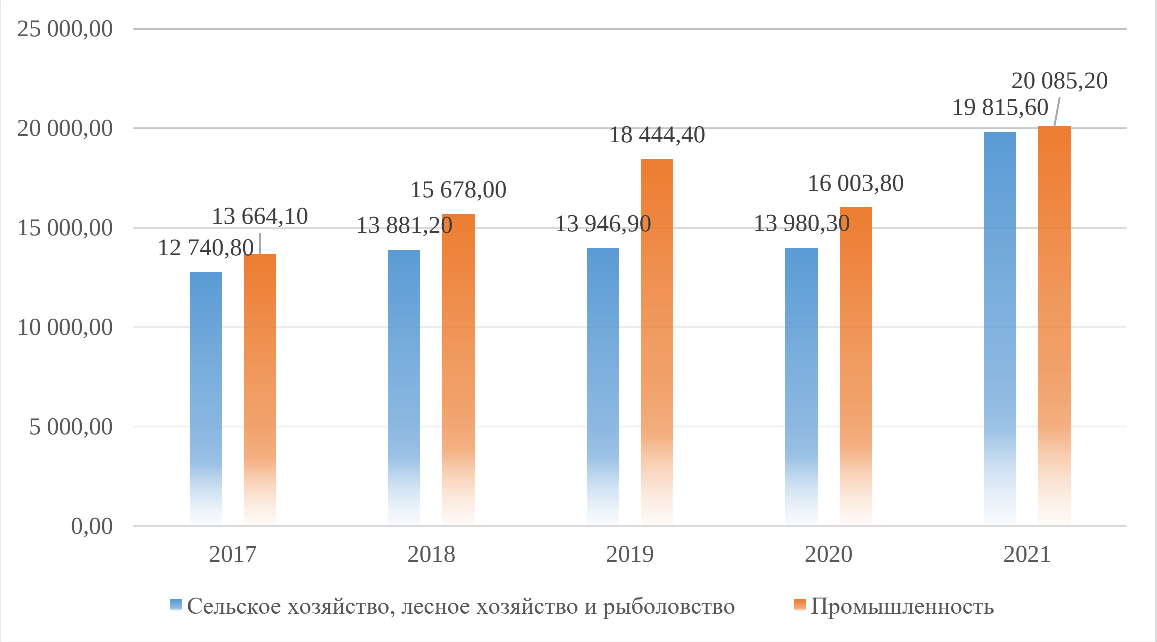

Рисунок 2 – Динамика объема валовой продукции отраслей в объеме регионального валового продукта Джалал-Абадской области (млн.сом)

Обратим внимание на количество субъектов, работающих в агропромышленном комплексе Джалал-Абадской области (таблица 2).

Таблица 2 – Количество субъектов, работающих в текущее время в сфере сельского, лесного хозяйства и рыболовства

	2017	2018	2019	2020	2021
Государственные хозяйства	3	2	3	3	3
Коллективные хозяйства	95	70	73	91	116
Крестьянские (фермерские) хозяйства и частные предприниматели	98 751	100 742	103 449	105 765	107 328
Рыболовство	14	15	15	22	23

Данные таблицы показывают очень большую долю крестьянско-фермерских хозяйств и частных предпринимателей, действующих в регионе. В изучаемый период государственные и коллективные хозяйства производили лишь 5-7% валовой сельскохозяйственной продукции области. Таким образом, почти 94% сельскохозяйственной продукции Джалал-Абадской области производится этими разрозненными фермерскими хозяйствами и частными предпринимателями. Нетрудно представить, насколько сложна их работа. И они сталкиваются с еще большими трудностями в реализации своей продукции. Это показывает, насколько серьезна проблема. Несомненно, ее решение будет основано на создании агропромышленного кластера, о котором мы упоминали ранее.

Конечно, один кластер не может контролировать деятельность 107 328 фермерских и личных подсобных хозяйств области. Первоначально необходимо объединить такие хозяйства в кооперативы, формируемые на уровне сельской местности или хотя бы одного села. Предлагаемый кластер объединяет эти кооперативы и играет важную роль в решении их проблем в области техники, семян и удобрений, особенно в экспортных продажах произведенной продукции. Иными словами, помогает систематизировать деятельность субъектов, занятых в сельском хозяйстве региона.

Как известно, поддержка сельского хозяйства в Кыргызстане составляет всего 4-5% ВВП,

в странах ЕС и США такая поддержка достигает 40%, в Беларуси - 20%, в соседнем Казахстане - 18%.

Отказ от механизированных животноводческих комплексов и другой механизации в колхозах и совхозах в советское время привел к деиндустриализации сельскохозяйственного производства. Если исходить из того, что экономика должна быть основой жизнедеятельности сельских жителей, то она должна быть организована на основе крупного сельскохозяйственного производства в любом случае, а социальная инфраструктура села должна быть сохранена.

«Развитие агропромышленного комплекса» региона должно быть направлено на:

-создание конкурентоспособных кластеров в сельском хозяйстве и пищевой промышленности;

-создание вертикально (вплоть до республиканского уровня) интегрированных агрохолдингов;

-создание региональных агробрендов, организация системы добровольной сертификации сельхозпроизводителей;

-продвижение сельскохозяйственной продукции на конкурентоспособные национальные и мировые рынки;

-организация системы подготовки специалистов для нужд агропромышленного комплекса.

На наш взгляд, для получения результата от дополнительных вложений необходимы организационные меры по вовлечению в сельскохозяйственное производство широкого круга фермеров путем укрупнения мелких производств. Поэтому можно сказать, что жизненной потребностью в аграрной сфере является не только накопление капитала, но и формирование корпоративных интересов на основе объединения фермеров и всего населения, проживающего в сельской местности.

Происшедшие в Кыргызстане перемены обострили проблему согласования интересов и сегодня требуют поиска новых путей их решения.

К основным условиям усложнения проблемы можно отнести:

Круг интересов значительно расширился. В прошлом его в основном делили на три уровня: интересы государства, общества и личности. Теперь на каждом из предыдущих уровней происходят процессы деления и дифференциации. На уровне сельскохозяйственных интересов происходит еще более интенсивное и крупномасштабное деление, вызванное прежде всего приватизацией собственности. В результате они обособились и создали сложное, противоречивое переплетение интересов труда, капитала и управления.

В основном из-за разделения на сословия в обществе изменились и личные интересы. На рисунке 3 представлена схема, определенная как один из возможных вариантов взаимодействия участников создания и реализации сельскохозяйственной продукции.

Данная классификация рассматривалась, с одной стороны, с целью утверждения собственности и инициативы трудовых коллективов, что позволит разработать новые способы ведения хозяйства, развивать производственную структуру агропромышленного комплекса, а с другой стороны, для улучшения качества жизни каждого землевладельца.

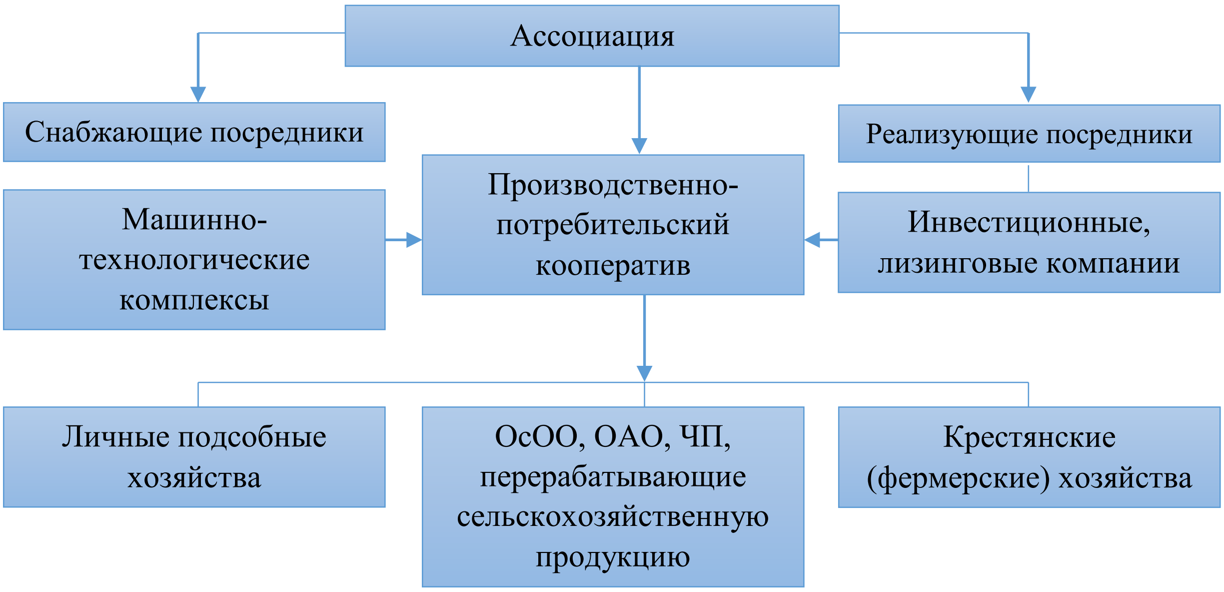

Рисунок 3 – Схема взаимодействия субъектов агропромышленного комплекса, объединенных в единую ассоциацию (составлена авторами)

Выводы: Таким образом, реализация кооперативно-корпоративных интересов, на наш взгляд, позволяет создать согласованные отношения между трудом и совместным капиталом, вложенным в совместную деятельность собственников и пользователей земельных участков. Важнейшей задачей руководителей муниципальных образований, особенно в сельской местности, является создание условий для более или менее справедливого распределения прибыли и создание условий для равноправия общественно необходимых расходов между лицами, участвующими в производстве и реализации продукции. Кооператив не будет нарушать их права собственности, будут сохранены права владения - пользования - управления землей, и в то же время будут расширены возможности совместного освоения после объединения разрозненных земельных участков. Собственники земельных долей сохраняют за собой право на участие в распределении доходов кооператива.

Список использованной литературы

1. Индикаторы социально-экономического развития Джалал-Абадской области в 2017-2021 гг. / Ежегодное издание Национального статистического комитета Кыргызской Республики.
2. Алексеев Ю.П. Резерв устойчивого развития экономики регионов: Сб. Регион: ресурс местного саморазвития / Ю.П.Алексеев, Б.Е. Шпилев. Науч. изд. Алексеев Ю. П., Шпилев Б. Э. - М: Изд-во БСТ, - 2009.
3. Герасимов В. Н. Современные организации: образ, дизайн, развитие: Монография / Герасимов В. Н., Лукьянов Л. А., Морозов В. В. - ФГСЗН, - Самара, 2007.
4. Кузнецов В.В. Совершенствование структуры экономики региона / Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. М., 2009.

Карбекова А.Б., *д.э.н., доцент*
ЖАГУ имени Б. Осмонова
Эргешова Т. А. Соискатель
ЖАГУ имени Б. Осмонова
Карбекова М.Ж. *аспирант*
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова
Абдыкалыкова А.А. *аспирант*
ЖАГУ имени Б. Осмонова
Качканбаева Н.З. *магистрант*
МНУ им. К.Ш. Токтомаматова

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ПОДДЕРЖКЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА

Аннотация

Данная статья рассматривает роль государства в поддержке малого и среднего бизнеса. Она подчеркивает важность государственной поддержки для развития и процветания сектора малого и среднего предпринимательства. Статья также анализирует различные меры и программы, предоставляемые государством для поддержки предпринимателей, и приводит примеры успешной реализации этих мер.

Ключевые слова: МСБ, государственная поддержка, льготы, благоприятная среда, инновационная экономика, экономическая политика, рабочие места.

Малый и средний бизнес играют важную роль в экономическом развитии любой страны. Они способствуют созданию рабочих мест, внедрению инноваций и повышению конкурентоспособности экономики. Однако малые и средние предприятия сталкиваются с рядом вызовов и ограничений, которые затрудняют их развитие. В этой связи, государственная поддержка становится необходимым элементом для успешного развития малого и среднего бизнеса. Государство имеет ключевую роль в создании благоприятной среды для развития малых и средних предприятий. Во-первых, оно должно создать устойчивую и стабильную экономическую политику, которая обеспечит предпринимателям достаточную степень уверенности и стабильность. Во-вторых, государство должно ввести специальные программы и меры для поддержки начинающих предпринимателей. Такие программы могут включать в себя выделение финансовых ресурсов для предоставления займов и грантов, обучение и консультации для предпринимателей, а также содействие в получении доступк рынкам и клиентам. Государство также может предоставить льготы и налоговые преференции для малых и средних предприятий, чтобы уменьшить их финансовую нагрузку. Особенно имеет значение создание культурного и морально-психологического климата для устойчивого роста малого и среднего предпринимательства. Оно должно сопровождаться пропагандой ценностей предпринимательской культуры: опора на собственные силы, личная инициатива, предприимчивость, деловая изобретательность. Эти принципы близки многим категориям граждан, прежде всего, молодым людям в их стремлении в свободе выбора, самореализации. В обобщенном виде, как теоретическая модель, концепция государственной поддержки малого и среднего бизнеса может быть представлена следующим образом:

- взаимодействие государства, малого и среднего бизнеса должно осуществлять на взаимовыгодной основе и носит долгосрочный характер; роль государства, прежде всего, состоит в обеспечении высокой конкурентоспособности, в создании равных и благоприятных условий для развития разных форм предпринимательства (малого, среднего, крупного).

Наряду с этим государство должно учитывать то, в какой мере малое предпринимательство оказывает содействие его гражданам в решении социальных проблем: создании новых рабочих мест, финансировании инновационных проектов и программ новых отраслей науки и техники и т.п.

Поэтому приоритетными экономическими и социальными мерами выступают антимонопольные государственно-правовые меры, которые направлены на защиту свободы малого и среднего бизнеса от диктатуры крупных фирм, создание нормативной базы,

способствующей развитию «добросовестной конкуренции» между малыми, средними и крупными предприятиями.

Наибольшей поддержкой государства должны пользоваться те предприятия малого и среднего бизнеса, которые занимаются не торгово-посреднической деятельностью, а инновационной, прежде всего, в сфере производства, науки, культуры, образования, медицины, в сфере обслуживания населения. Эти принципы социально-экономической модели малого и среднего бизнеса позволяют более адекватно оценить, как состояние развитие малой экономики, так и внутренние его управленческие и организационные отношения.

В различных странах мира существует множество успешных программ и мер поддержки малого и среднего бизнеса. Например, в Японии существует специальное агентство по развитию малого и среднего предпринимательства, которое предоставляет финансовую поддержку, консультации и обучение предпринимателям. В Германии есть система государственных банков, которые предоставляют кредиты и гарантируют кредитоспособность малых и средних предприятий. В США и Канаде существуют специальные программы, направленные на содействие инновациям и развитию высокотехнологичных предприятий. Малый и средний бизнес является важным элементом экономической системы любой страны. Он создает рабочие места, стимулирует инновации и развитие, а также повышает конкуренцию на рынке. В свою очередь, государство играет ключевую роль в поддержке малого и среднего бизнеса. Одной из основных функций государства в этом контексте является создание благоприятного законодательного и экономического окружения для предпринимательства. Это включает в себя упрощение процедур регистрации бизнеса, снижение налоговых и административных барьеров, а также улучшение доступа к финансированию. Государство также может предоставлять финансовую поддержку малому и среднему бизнесу. Это может быть в виде грантов, субсидий, льготных кредитов или гарантий на получение кредитов. Такие меры помогают предпринимателям получить необходимый капитал для развития своих бизнесов. Кроме того, государство может предоставлять консультационную и информационную поддержку малому и среднему бизнесу. Это может быть в виде организации бизнес-школ, тренингов, семинаров и конференций, а также предоставления доступа к информации о рынке и потребителях. Государство также может играть роль посредника между малым и средним бизнесом и крупными корпорациями. Это может быть в виде создания платформ для взаимодействия и бизнес-сетей, которые помогают малому и среднему бизнесу получить доступ к новым клиентам и рынкам. Наконец, государство может помогать малому и среднему бизнесу защищать свои права и интересы. Это может быть в виде создания законодательных механизмов для защиты интеллектуальной собственности, борьбы с коррупцией и создания условий для честной конкуренции на рынке.

Для эффективного развития малого и среднего предпринимательства в республике деятельность государства должна быть направлена на создание следующих условий:

-стабильность государственной экономической и социальной политики;

-преодоление идеологических догм по отношению к зарождающимся новым формам хозяйствования;

-активная государственная поддержка малого предпринимательства, представляющая комплекс мер кредитного, налогового, ценного, инвестиционного, технологического, кадрового характера;

-организация и обеспечение сотрудничества государственного и не государственного секторов;

-сочетание различных форм хозяйствования, обеспечения правовой базы их функционирования;

-предоставление всем хозяйствующим субъектам гарантии в сохранности их собственности.

Таким образом, роль государства играет важную роль в развитии и процветании малого и

среднего бизнеса. Она способствует созданию рабочих мест, увеличению конкурентоспособности и инновационности экономики. Важно, чтобы государство создало благоприятную среду для предпринимателей и предоставило им необходимые ресурсы, обучение и консультации. Примеры успешной государственной поддержки в различных странах определенно свидетельствуют о положительном влиянии таких мер на малый и средний бизнес.

Список использованной литературы

1. Карбекова А.Б. Анализ современного состояния пищевой и перерабатывающей промышленности Кыргызстана. [Текст] / А.Б. Карбекова // Актуальные вопросы современной экономики. 2020. № 9. С. 10-20.
2. Уметбаева Ю. И. Механизмы поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства [Текст] // Право: история, теория, практика: материалы междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2019 г.). — СПб.: Реноме, 2019. — С. 91-93.
3. stat.kg
4. Karbekova A.B., Osmonalieva D.A., Sadyraliev Z., Urmatayim A.K. The main directions of digital modernization of the agro-industrial complex of a modern region //Studies in Computational Intelligence. 2019. T. 826. C. 949-955.
5. Атамазова А. А. Сущность малого предпринимательства // Молодой ученый. — 2016. — №3. — С. 450-452.
6. Турдубеков Б.М, Карбекова А.Б. Современное состояние и тенденции развития таможенной службы Кыргызской Республики[Текст] / Турдубеков Б.М, Карбекова А.Б // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. 2015. № 2 (31). С. 106-110. 0
7. Иванов Я. Е. Зарубежный опыт инновационного развития малого бизнеса // Молодой ученый. — 2013. — №12. — С. 306-308.
8. Карбекова, А.Б. Организационно-экономический механизм модернизации аграрного сектора [Текст] / А.Б. Карбекова // Журнал Вопросы устойчивого развития общества. – 2020. – № 3-1. С. 248-255.

Кутманбекова А.А., *к.э.н., и.о.профессор*
ОшТУ им. М.М.Адышева
Жусупова Г.Д., *ст.преп.*
ОшТУ им. М.М.Адышева
Кадырова Т.К., *ст.преп.*
ОшТУ им. М.М.Адышева

ФИНАНСОВАЯ ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК СПОСОБ БОРЬБЫ С ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКОЙ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы, связанные с понятиями финансовой цифровизации, которые являются как эффективные инструменты борьбы с теневой экономикой.

Цель данной статьи заключается в рассмотрении финансовой цифровизации как важным источником по предотвращению и снижению уровня воздействия теневой экономики на экономику страны. Финансовая цифровизация имеет огромный потенциал для решения важных проблем экономики страны, в том числе повышения уровня доступности финансовых услуг для населения. Выбранное направление является актуальным, а вопросы осуществления финансовой цифровизации и устойчивого развития экономики и их взаимосвязи требует дальнейшего исследования.

Ключевые слова: Теневая экономика, финансовая цифровизация, IT-технология, электронные платежи, онлайн-банкинги, электронного налогового учета и онлайн-декларирования.

Annotation

The article discusses issues related to the concepts of financial digitalization, which are effective tools to combat the shadow economy

The purpose of this article is to consider financial digitalization as an important source for preventing and reducing the impact of the shadow economy on the country's economy. Financial digitalization has a huge potential for solving important problems of the country's economy, including increasing the level of accessibility of financial services for the population. The chosen direction is relevant, and the issues of financial digitalization and sustainable economic development and their interrelationship require further research.

Keywords: Shadow economy, financial digitalization, IT technology, electronic payments, online banking, electronic tax accounting and online declaration.

Выбранная тема на сегодняшний день является актуальным, так как финансовая цифровизация является одним из ключевых инструментов борьбы с теневой экономикой. Теневая экономика, или неформальный сектор, представляет собой сферу экономической деятельности, которая не регулируется государством и не учитывается в официальной статистике. Она включает в себя малый бизнес, нелегальную торговлю, неофициальное трудоустройство и другие виды деятельности. [4]

Одной из основных причин возникновения теневой экономики является отсутствие доступа к финансовым услугам для малого бизнеса и населения. В теневой экономике люди используют наличные деньги, не пользуются банковскими услугами и не платят налоги. Это приводит к потере доходов государства и создает неравенство в обществе.

Финансовая цифровизация – это процесс применения цифровых технологий в финансовой сфере для улучшения процессов управления финансовыми, повышения эффективности работы и удобства использования финансовых услуг. Финансовая цифровизация также позволит государству лучше контролировать экономическую деятельность и бороться с теневой экономикой. Благодаря использованию электронных платежей и онлайн-банкинга будет проще отслеживать денежные потоки и выявлять нелегальную деятельность. [1]

Кроме того, введение электронного налогового учета и онлайн-декларирования позволит снизить уровень налоговых преступлений и повысить доходы государства. Она позволяет предоставлять доступ к финансовым услугам, снижать использование наличных денег и улучшать контроль за денежными потоками. Введение электронного налогового учета и онлайн-декларирования также помогает государству бороться с налоговыми преступлениями и повышать доходы.

В целях искоренения коррупции и «теневой» экономики в Кыргызстане необходимо провести следующие приоритетные работы, что способствуют улучшению финансово-экономической безопасности, сохранению суверенитета и национальной безопасности страны. [5]

В последние годы государство уделяет все больше внимания процессам цифровизации, и Правительство ставит задачи о внедрении информационно-коммуникационных технологий в деятельность государственных органов.

В настоящее время в рамках проекта цифровизации налоговых процедур «СМАРТ Салым», запущенного с 1 июля 2020 года, в системе налогового администрирования внедрены и работают ряд масштабных проектов. Внедрены такие компоненты, как информационная система «Электронный счет-фактура», автоматизированная система управления автозаправочной станцией, электронная товарно-транспортная накладная, ККМ-онлайн, маркировка товаров средствами цифровой идентификации, АИС «Сводный пост» на пунктах учета товаров». «СМАРТ Салым» объединяет все направления фискализации, реализуемые на данный момент в налоговой сфере. Это новый подход к налогообложению, который предполагает поступление каждого сома налогов в бюджет республики и рациональное использование средств во благо страны. Это есть вклад (Салым) в будущее Кыргызстана.

В том числе такие компоненты, как электронные счета-фактуры, электронная товаротранспортная накладная, система «Сводный пост», маркировка товаров, ККМ-онлайн, Электронный патент и страховой полис, дислокация субъектов предпринимательства, представление отчета в онлайн формате и другие. В 2022 году ГНС усовершенствовала ранее запущенные проекты цифровизации, а также внедрила новые компоненты, такие как Электронный рейдовый налоговый контроль, электронная товаротранспортная накладная, «Паспорт налогоплательщика», портал открытых данных по налоговому администрированию Stat.salyk.kg, проект по маркировке ряда товаров, пилотный проект по применению навигационных пломб, автоматизированная система контроля НДС, модернизация ККМ (фискальный модуль), электронный сервис vat.salyk.kg для прохождения удаленной налоговой регистрации иностранными организациями и другие. В 2022 году субъекты предпринимательства выписали более 10,5 млн электронных счетов-фактур на сумму оборота 1,7 трлн сомов. В целом с начала внедрения ЭСФ – с 1 июля 2020 года, предпринимателями выписано 20,4 млн электронных счетов-фактур на 3,4 трлн сомов. Напомним, электронные счета-фактуры с 1 июля 2020 года в обязательном порядке применяют плательщики НДС, импортеры и экспортеры товаров, с 1 апреля 2022 года – налогоплательщики, у которых годовой оборот превышает 8 млн сомов. В 2022 году национальным оператором маркировки товаров выдано 297,4 млн кодов маркировки.

Растет число налогоплательщиков, пользующихся налоговыми услугами онлайн. Так, электронным сервисом «Кабинет налогоплательщика» Salyk.kg пользуются 607 тыс. 118 налогоплательщиков, увеличившись за 2022 год на 235 тыс. 72 единицы. Кроме этого, 64 тыс. 599 налогоплательщиков предоставляют отчеты с использованием электронной цифровой подписи. 61 Работает электронный сервис «Э-патент», где можно онлайн приобрести патент и страховой полис одним документом. Оплату при этом можно произвести безналично с помощью различных электронных кошельков, терминалов или онлайн-банкинга. [6]

Внедрение новых технологий способствовало усилению контроля, что в свою очередь повлияло на увеличение налоговых поступлений в бюджет. Это говорит, что благодаря цифровизации мы потихоньку можем подвести теневую экономику на нет. Конечно же избавиться полностью от теневой экономики не получится, но сделать огромный шаг к минимализации теневой экономики появится шанс.

В целом, финансовая цифровизация может стать важным катализатором экономического роста и улучшения качества жизни в Кыргызстане. Однако для этого необходимо продолжать работу по созданию соответствующей инфраструктуры, повышению уровня финансовой грамотности и обеспечению безопасности и защиты прав потребителей.

В заключение, финансовая цифровизация имеет как преимущества, так и риски. Необходимо балансировать их и обеспечивать доступность цифровых финансовых услуг для всех слоев населения, чтобы достичь максимальной пользы от этого процесса.

Список использованных литератур

1. Малявкина Л.И. Цифровая экономика: анализ основных подходов к определению / Л.И. Малявкина // Образование и наука без границ: фундаментальные и прикладные исследования. – 2018. – № 7. – С 198–202.
2. Зубарев А.Е. Цифровая экономика как форма проявления закономерностей развития новой экономики / Е.А. Зубарев // Вестник Тихоокеанского государственного университета. – 2017. – № 4 (47). – С. 177–181.
3. Аманалиева М.О. Развитие цифровой экономики в регионах Кыргызстана, Б-2019, стр.123-127
4. Бозиева З.А «Уровень и масштабы теневой экономики в Кыргызской Республике». Вестник КРСУ 2016 – Т.13 №6 – С. 10-12
5. ИАЦ и «Кабар» Теневая экономика Кыргызстана – бич или выход?» (Электрорнный ресурс) kabar.kg

***Баймуратов А.А.**, э.и.к. доцент*
М.М.Адышев атындагы ОшТУ
***Эгемберди уулу Ы.**, магистрант*
М.М.Адышев атындагы ОшТУ
***Кудайбердиева А.С.**, окутуучу*
М.М.Адышев атындагы ОшТУ

АГРАРДЫК СЕКТОРДУН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУДА МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУНУН КАРЖЫЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИН ӨРКӨНДӨТӨӨ

Аннотация

Макалада агронөр жай комплексинин агрардык секторунда мамлекеттик жөнгө салуу чараларын жакшыртуунун куралдары талкууланат. Экономикалык жана мамлекеттик таасир көрсөтүү ыкмаларынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынган, жогоруда аталган ыкмаларды биргелешип колдонуунун максатка ылайыктуулугу ачылган. Агроөнөр жай комплексин мамлекеттик жөнгө салуунун экономикалык натыйжалуулугунун маселелери каралат. Айыл чарбасын мамлекеттик программалар аркылуу колдоонун артыкчылыктуу багыттары тууралуу маселелер козголду. Жүргүзүлгөн талдоолордун негизинде агроөнөр жай комплексинин түрдүү тармактарынын өнүгүү деңгээлин жогорулатуунун чаралары жана жолдору сунуш кылынган. Активдүү өнүгүп жаткан маалыматтык технологияларды жана бир нече эсеге көбөйгөн маалыматты жеткирүү ыкмаларын эске алуу менен агрардык сектордо маалыматтык кызматтарды бөлүштүрүүнү жакшыртуу маселеси каралууда. Бул маселени комплекстүү изилдөөнүн зарылчылыгы далилденди.

Ачкыч сөздөр: мамлекеттик жөнгө салуу, мамлекеттин агрардык саясат, натыйжалуулук, азык-түлүк коопсуздугу,айыл чарбаны каржылоо,товар өндүрүүчүлөр. бюджеттин кирешелер, ата мекендик өндүрүүчүлөр.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ФИНАНСОВЫХ МЕХАНИЗМОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Аннотация

В статье рассмотрены инструменты совершенствования мер государственного регулирования в сельскохозяйственной сфере агропромышленного комплекса. Проанализированы характерные особенности экономических и государственных методов воздействия, выявлена целесообразность совместного использования вышеуказанных методов. Рассмотрены вопросы экономической эффективности государственного регулирования АПК. Затронута тема приоритетных направлений финансовой поддержки сельского хозяйства с помощью государственных программ. На основе проведенного анализа предлагаются меры и способы повышения уровня развития различных секторов АПК. Рассмотрен вопрос совершенствования разделения информационного обслуживания аграрного сектора, учитывая активно развивающиеся информационные технологии и способы донесения информации, которые многократно увеличились. Доказывается необходимость комплексного исследования этого вопроса.

Ключевые слова: государственное регулирование, государственная аграрная политика, эффективность, продовольственная безопасность, финансирование сельского хозяйства, товаропроизводители, доход бюджета, отечественные производители.

IMPROVING THE FINANCIAL MECHANISMS OF STATE REGULATION IN INCREASING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF THE AGRICULTURAL SECTOR

Annotation

The article discusses the tools for improving state regulation measures in the agricultural sector of the agro-industrial complex. The characteristic features of economic and state methods of influence are analyzed, the expediency of joint use of the above methods is revealed. The issues of economic efficiency of state regulation of the agro-industrial complex are considered. The topic of priority areas of financial support for agriculture through government programs was touched upon. Based on the analysis carried out, measures and ways to increase the level of development of various sectors of the agro-industrial complex are proposed. The issue of improving the division of information services in the agricultural sector is considered, taking into account the actively developing information technologies and ways of delivering information, which have increased many times over. The necessity of a comprehensive study of this issue is proved.

Key words: state regulation, state agrarian policy, efficiency, food security, agricultural financing, commodity producers, budget revenue, domestic producers.

Агрардык реформалардын жүрүшүндө Кыргызстандын көп тармактуу рыноктук айыл чарбасы калыптанды. Реформаларды ишке ашырууда артыкчылыктарды шашылыш,

жаңылыш тандоо, рынок экономикасын калыптандыруу шарттарында агроөнөр жай комплексин мамлекеттик жөнгө салуунун жана колдоонун кескин начарлашы агроөнөр жай өндүрүшүндө системалуу кризиске алып келди.

Ошондуктан айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуунун алкагында мамлекеттин айыл чарба продукциясын өндүрүүгө, кайра иштетүүгө, сатууга, чийки затты, тамак-аш азыктарын жана материалдык-техникалык жактан камсыздоого болгон экономикалык таасири ченемдик укуктук актыларды чыгаруу, мамлекеттик бийлик органдарынын ишин жүзөгө ашыруу жолу менен актуалдуу болуп саналат.

Мамлекеттик жөнгө салуунун милдеттеринин бири болуп агроөнөр жай комплексин турукташтыруу жана өнүктүрүү, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, айыл чарбасы менен экономиканын башка тармактарынын ортосундагы экономикалык паритетти сактоо, айыл чарба жана өнөр жай кызматкерлеринин кирешелеринин деңгээлин жакындатуу, ата мекендик өндүрүүчүлөрдү коргоо болуп саналат.

Бюджеттик саясаттын алкагында айыл чарбасы бюджеттик чыгашалар – субсидиялар, дотациялар, максаттуу программалар аркылуу, ошондой эле бюджеттин кирешелери, негизинен айыл чарба өндүрүүчүлөрү үчүн салык жүгүн азайтуу аркылуу жөнгө салынат.

Инвестициялык проблема агрардык экономика үчүн жакынкы жылдарда гана эмес, келечекте да актуалдуу болуп саналат: агроөнөр жай сектору сыяктуу капиталды көп талап кылган сектор бул үчүн зарыл шарттар жок учурда ийгиликтүү иштей албайт жана интенсивдүү өнүгө албайт.

1.Таблица. Агрардык секторго берилген узак мөөнөттүү инвестициялардын көлөмү (миң доллар менен).

2018	2019	2020	2021	2022
2 327,6	149,1	276,2	2 092,7	662,0

2021-жылга салыштырмалуу айыл, токой жана балык чарба объектилерин курууда негизги капиталга инвестицияларды өздөштүрүү деңгээли 23,4%га төмөндөгөн. Каржылоо негизинен калктын, чет өлкөлүк гранттардын жана гуманитардык жардамдын, ошондой эле республикалык бюджеттин (94,8%) эсебинен ишке ашырылган.

Өткөн жылы майда мал өстүрүү үчүн жайлар, жашылча-жемиш сактоочу жайлар, узундугу 1,5 чакырым селге каршы курулмалар, 9,7 чакырым жээк коргоочу курулмалар, 31 чакырым узундуктагы ирригациялык каналдар ишке киргизилип, сугат иштери жүргүзүлдү. 6,7 миң гектар аянттагы жерлерди, 3,5 миң гектар аянттагы жерлерди суу менен камсыздоону жогорулатуу.

Агрардык секторго узак мөөнөттүү инвестициялардын багыты рынок конъюнктурасы менен аныкталууга жана инвестициялык чечимдерди кабыл алууда пайда болуучу тобокелдиктерди эске алууга тийиш. Ошону менен бирге финансылык-кредиттик системада инвестициялык ресурстарды эң натыйжалуу пайдалануу үчүн адекваттуу механизм болушу керек. Бул механизмде негизги орундардын бирин мамлекет ээлеши шарт. Себеби, мамлекеттин айыл чарбасындагы финансылык-кредиттик саясаты өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга, структуралык кайра курууга жана товар өндүрүүчүлөрдү жаңы рыноктук шартта ишке ыңгайлаштырууга, рыноктук инфраструктураны өнүктүрүүгө, стратегиялык жактан колдоо көрсөтүүгө багытталган. маанилүү өндүрүштүк объектилерди жана объекттерди, тышкы рыноктордо жана ички рыноктордо нормалдуу атаандаштык үчүн шарттарды түзөт.

Айыл чарбасы туруктуу жана активдүү мамлекеттик жөнгө салууга муктаж болгон тармак. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасындагы саясат төмөнкү негизги факторлордун таасири астында калыптанат. Биринчиден, айыл чарба азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылган экономиканын структуралык тармагы. Ага өлкөнүн калкынын басымдуу бөлүгүнүн жыргалчылыгы жана жашоо шарты көз каранды.

Экинчиден, айыл чарбасы региондук өнүгүү менен, жашоо образы менен, эң маанилүү жаратылыш ресурстарын пайдалануу жана жаратылыш чөйрөсүн сактоо менен ажырагыс байланышта. Мамлекет айыл чарбасы менен экономиканын башка тармактарынын ортосунда, адам менен жаратылыштын ортосунда эффективдүү балансты түзүшү керек.

Айыл чарбасын каржылоо долбоорун ишке ашырууну улантуу максатында

Республиканын 6 коммерциялык банкы 4,9 миллиард сом суммасында кредиттөөнүн жалпы көлөмү менен катышууда. 2022-жылдын 29-декабрына карата бул Долбоордун алкагында республиканын 8 333 айылдык товар өндүрүүчүлөрүнө 4 773,28 миллион сом кредит берилген.

Бул Долбоорлор ишке ашырыла баштагандан бери 120 714 чарба жүргүзүүчү субъектилерге жалпы суммасы 51,63 млрд сом кредиттөө жүргүзүлдү, анын ичинде:

-мал чарба тармагында 96 099 субъект 33,01 млрд сом суммасында, бул жалпы кредиттөөнүн 64%ын түзөт;

-«Өсүмдүк өстүрүү» тармагындагы 22 180 субъект 7,85 млрд сом суммасында, бул жалпы кредиттөөнүн 15%ын түзөт;

-«Айыл чарба продукциясын кайра иштетүү» чөйрөсүндө 2435 субъект 10,77 млрд сом суммасында, бул жалпы кредиттөөнүн 21%ын түзөт.

2022-жылы агробизнес өкүлдөрүнө жеңилдетилген шартта берилген кредиттер жалпы суммасы 26 миллиард сомду (303,38 миллион доллар) түзөт. Булар берилген каражаттар:

1.Айыл чарбаны каржылоо (ФШ-10) Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлигинин маалыматы боюнча кредиттердин жалпы суммасы 6,2 миллиард сомду (72,35 миллион АКШ доллары) түзөт. Бул программанын алкагында пайыздык чендерди субсидиялоого бюджеттен 520 миллион сом (6,068 миллион АКШ доллары) бөлүнгөн. Калган сумманы каражаттар түзөт Кыргызстандын дыйкандары үчүн жеңилдетилген насыялар: нааразы болгон коммерциялык банктар андан кем эмес. Ченем белгиленген - жылына 6%. Насыянын шарттары жана суммасы аймактарга (өсүмдүк же мал чарба) жараша болот.

2.Агроөнөр жай комплексин кредиттөө Жалпы суммасы 10 млрд сомду (116,6 млн АКШ доллары) түзөт, ал толугу менен бюджеттен бөлүнгөн. «Айыл Банкта» белгиленгендей, каражат түшө элек. Ченем белгиленген - жылына 6%. Айырмачылыгы кластер аркылуу каржылоодо. Дыйкандар үчүн күрөөсүз насыянын суммасы эки эсеге – 150 миң сомдон 300 миң сомго чейин (1750дөн 3500 миң АКШ долларына чейин) көбөйтүлдү.

3.Товардык кредит (Россия Федерациясынан 16 миң жогорку сапаттагы үрөн сатып алуу үчүн) Жалпы суммасы - 1,5 млрд сом (17,5 млн АКШ доллары). чен белгиленген - жылына 4,5%. Айырмачылыгы, айыл чарбасын колдоонун башка мамлекеттик программасынын алкагында дагы бир жеңилдетилген насыя алууга уруксат берилген.

Акыркы 10 жылда каржылык колдоонун көлөмү акырындык менен өстү, бирок жеңилдетилген насыяларды берүү процедураларынын айланасындагы кумарлар басыла элек. Бул көбүнчө акча аз болсо, бирок муктаж адамдар көп болсо, же акча көп болсо, алуучулардын тизмеси өзгөрбөсө болот. «Айыл Банктын» статистикасы боюнча, берилген насыялардын көбөйүшү байкалып, бирок туруксуз. Кыргызстанда дыйкандар үчүн жеңилдетилген насыялар: нааразы болгондор аз эмес. Жаңы мамлекеттик программанын талабына ылайык, “жалгыз” дыйкандар эми кластерлерге биригип, ошону менен алардын арзан каражат алуу мүмкүнчүлүгү жогорулайбы, айтуу кыйын. Анткени, негизги көйгөй - алсыз каржылык тартип, анын айынан банктар көбүнчө фермерлерден баш тартышат, дагы эле ачык бойдон калууда.

Айыл чарба тармагын өнүктүрүүнүн негизги максаты - өндүрүш үчүн шарттарды түзүү, продукциянын сапатын жогорулатуу жана өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу. Айыл чарбасын өнүктүрүү төмөнкү артыкчылыктуу багыттарга топтолот:

-айыл чарбасын башкаруунун жана кадрларды даярдоонун эффективдүү системаларын түзүү;

-агроөнөр жай продукциясын өндүрүүнүн жана экспорттун өсүшүн колдоо;

-айыл чарба өндүрүшүн кызмат көрсөтүүлөр менен камсыз кылуу;

-суу жана жер ресурстарын рационалдуу пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу.

Бул багыттарды алдыга жылдыруу үчүн 2017-2022-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүгө өтүү программасында белгиленген чаралар ишке ашырылат, бул айыл чарбасынын туруктуу өсүшү үчүн негиз түзүүгө жардам берет.

Бул үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү экономикада натыйжалуу бизнес чөйрөсүн түзүү болуп саналган өзүнүн негизги жөнгө салуучу функциясын аткарат. Бул, бир жагынан, фискалдык жана экономикалык саясаттын башка түрлөрү аркылуу дени сак жана туруктуу макроэкономикалык кырдаалды сактоо болуп саналат. Экинчи жагынан, бардык катышуучулар үчүн экономикалык ишмердүүлүктүн бирдиктүү эрежелерин белгилөө, атаандаштык чөйрөнү камсыз кылуу, ченемдик укуктук актылардын жана стандарттардын сакталышын иштеп чыгуу жана контролдоо, лицензиялоо, ошондой эле ата мекендик бизнестин бир бөлүгүн кайра багыттоо. Евразиялык экономикалык биримдиктин интеграциясы менен.

Биздин оюбузча, Кыргыз Республикасынын агроазык-түлүк саясатынын стратегиялык милдеттери төмөнкүлөр болууга тийиш:

-өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугуна көмөктөшүүчү, дүйнөлүк айыл чарба өндүрүшүнө интеграцияны камсыз кылуучу натыйжалуу атаандаштыкка жөндөмдүү агроөнөр жай өндүрүшүн калыптандыруу;

-айыл элинин жашоо сапатын жогорулатуу, айылдын социалдык инфраструктурасын өнүктүрүү;

-экологиялык жактан таза тамак-аш продуктыларын өндүрүү жана анын технологиялык деңгээлин жогорулатуу жана ресурсту үнөмдөөчү жана экологиялык жактан таза технологияларды киргизүү жолу менен айыл чарба өндүрүшү үчүн жаратылыш ресурстарын сактоо.

Агрардык сектордун эффективдүүлүгүн жогорулатуу маселелерин чечүү биздин мамлекеттик жөнгө салууну жана колдообузду жогорулатууну, төмөнкү багыттар боюнча башкаруунун экономикалык механизмин өркүндөтүүнү камтыйт:

-айыл чарба ишканаларын өнүктүрүүнүн туруктуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берүүчү айыл чарба продукциясына мамлекеттик заказды түзүү. Айылдык продукцияны сатууга мамлекеттин кийлигишүүсү аркылуу бааларды жөнгө салуу чоң мааниге ээ, анткени ал туруктуу экономикалык чөйрөнү жана туруктуу кеңейтилген кайра өндүрүштүн мүмкүнчүлүгүн түзөт.

Айыл чарбаны каржылоо ун жогорулатуунун эң маанилүү багыты — аны концентрациялоо, топтоштуруу, айрым чарбалык процесстерди биргелешип ишке ашыруу — өндүрүү, кайра иштетүү, сактоо жана сатуу. Республиканын сугат дыйканчылыгында суу ресурстарын биргелешип пайдалануу, өнөр жайлык өндүрүштүк каражаттар менен камсыз кылуу, техниканы кызматтык жактан тейлөө, жаратылышты коргоо чаралары маанилуу роль ойнойт.

Мына ушулардын бардыгы алардын ишине мамлекеттин кенири катышуусу менен кооперативдерди түзүүнү объективдүү зарыл жана материалдык таламдарды эсепке алуу менен жаны экономикалык негиздеги кызматташтык азыр айыл чарбасын өнүктүрүүнүн башкы жолу болуп саналат.

-кредиттөөнү жана ипотеканы өнүктүрүүнүн, мамлекеттик кредит берүүнү өнүктүрүүнүн жана кредиттик кооперативдердин ишин жакшыртуунун, аларга банктардын агенти болуу жана айыл чарбасы үчүн мамлекеттик кредиттик ресурстарды алуу укугун берүү аркылуу фермерлерди жана ишкерлерди финансылык колдоону жакшыртуу жана өнүктүрүү. Бул милдеттерди ишке ашыруу агрардык секторду мамлекеттик колдоо институтун сапаттык жаңы, натыйжалуураак деңгээлге чыгара алат.

Колдонулган адабияттар

1. Стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики 2013-2017 годы. — Бишкек. 2013. Глава 10. Агропромышленный сектор.
2. Стратегия развития сельского хозяйства Кыргызской Республики до 2020 года. — Бишкек. 2012. Раздел
3. Информация об итогах социально-экономического развития Кыргызской Республики за 2015 год. - Бишкек. 2016.
4. [Электронный ресурс] Кыргызстан в цифрах: стат. сборник. URL:
5. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 11 марта 2015 года №113. Проект «Финансирование сельского хозяйства -3».
6. Постановления Правительства КР №354 от 12 июня 2015 года. Прогноз социально-экономического развития КР на 2016 и 2017-2018 годы.
7. Закиров А.З. Проблемы реформирования и государственного регулирования аграрного сектора Кыргызстана. — Бишкек. 2009. –С.16-35
8. Концепция региональной политики Кыргызской Республики на период 2018-2022 годов Постановления Правительства Кыргызской Республики от 31 марта 2017 года N 194.

Бөрүбаева Г.Н., *э.и.к., доцент*
Баткен мамлекеттик университети
Калдарали кызы М., *магистр*
Баткен мамлекеттик университети

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА АРАЛЫКТАН ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРЫ ЖАНА КАРАЖАТТАРЫ

Аннотация

Азыркы маалымат технологияларынын доорунда инновациялык жана электрондук тиркемелерди колдонуу IT тармагында гана эмес, билим берүү системасында да өз ордун табууда. Натыйжада, бул бир жагынан студенттердин жана окутуучулардын компьютердик сабаттуулугун жогорулатса, экинчи жагынан суроо-талапка жараша окуу процессин аралыктан окутуу түрүндө уюштурууга мүмкүндүк берет. Макаланын максаты - жогорку билим берүү системасындагы бир катар өзгөрүүлөрдүн негизинде интерактивдүү методдор жана инструменттер аркылуу билим берүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу маселелерине анализ жүргүзүү. Ошондой эле ЖОЖ дордо окутуунун алдыңкы усулдары, окуу процессин аралыктан уюштуруу, ЖОЖду инновациялык өнүктүрүү үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу талкууланат.

Ачкыч сөздөр: интерактивдүү коммуникация, педагогикалык программалык каражаттар, коммуникация кызматы, педагогикалык чеберчилик, чыгармачылык, инновациялык усулдар, заманбап маалыматтык технологиялар, веб-технологиялар.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

Аннотация

В сегодняшнюю эпоху информационных технологий использование инновационных и электронных приложений находит свое место не только в IT-сфере, но и в системе образования. В результате, с одной стороны, повышается компьютерная грамотность учащихся и преподавателей, а с другой стороны, позволяет организовать процесс обучения дистанционно по запросам. Цель статьи - проанализировать вопросы повышения эффективности образования с помощью интерактивных методов и инструментов на основе ряда изменений в системе высшего образования. Кроме того, будут обсуждаться передовые методы обучения в вузе, организация учебного процесса на расстоянии, использование информационных и коммуникационных технологий для инновационного развития вуза.

Ключевые слова: интерактивная коммуникация, педагогические программные средства, коммуникационная служба, педагогическое мастерство, креативность, инновационные методы, современные информационные технологии, веб-технологии

INNOVATIVE METHODS AND MEANS OF DISTANCE EDUCATION IN UNIVERSITIES

Abstract

In today's information technology era, the use of innovative and electronic applications is finding its place not only in the IT field, but also in the education system. As a result, on the one hand, it increases the computer literacy of students and teachers, and on the other hand, it allows to organize the learning process remotely based on demand. The purpose of the article is to analyze the issues of improving the effectiveness of education using interactive methods and tools based on a number of changes in the higher education system. In addition, the advanced methods of teaching at the university, the distance organization of the learning process, the use of information and communication technologies for the innovative development of the university will be discussed.

Keywords: interactive communication, pedagogical software, communication services, pedagogical skills, creativity, innovative methods, modern information technologies, web technologies

Киришүү. Мамлекет тарабынан жогорку билим берүү тармагына коюлган милдеттердин аткарылышы көбүнчө окутуучунун компетенттүүлүгүнөн көз каранды. Окутуучулук кесип ардактуу, бирок өтө татаал кесип. Базар экономикасына өтүү шартында дал ушул окутуучу билим берүүнүн белгиленген максатына жетип, студенттердин ар түрдүү иш-аракеттерин уюштуруп, аларды билимдүү, адептүү, ыймандуу, эмгекчил, ишкер, компетенттүү адам кылып өстүрүшү керек. Элибиздин келечеги, мамлекеттин келечеги көп жагынан окутуучуга,

анын деңгээлине, даярдыгына, эмгекчилдигине, жаш муундарды окутуу жана тарбиялоо ишине болгон мамилесине байланыштуу.

Технологиянын өнүгүү доорунда техникалык каражаттарды колдонуу менен окутуу үчүн ар бир студентти компьютер менен камсыз кылуу учурдун талабы болууда. Азыр компьютердик сабаттуулук маданияттын маанилүү белгиси, адамдар кайсы жерде иштебесин алардын ар бири үчүн компьютер зарыл нерсе болуп калууда. Демек, компьютер менен иштөө, компьютерди колдонууну үйрөтүү азыркы учурдун негизги талабына айланганы талашсыз.

Заманбап маалымат технологияларынын инструменттерине төмөнкүлөр кирет: компьютер, сканер, видеокамера, проектор, интерактивдүү доска, интерактивдүү панель, факс-модем, телефон, электрондук почта, мультимедиялык инструменттер, Интернет тармактары, мобилдик байланыш системалары, маалыматтар базасын башкаруу системалары, жасалма интеллект системалары.

Билим берүүгө заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологияларды кеңири киргизүү бул:

-илим тармактарын маалыматташтыруу;

-билим берүү ишин интеллектуалдаштыруу;

-интеграциялык процесстерди терендетүү;

-билим берүү системасынын инфраструктурасын жана аны башкаруу механизмдерин жакшыртууга алып келет.

Заманбап маалыматтык технологиялардын негизинде педагогикалык билим берүү процесстерин эффективдүү уюштуруу:

-дистанттык окуу курстарын жана электрондук адабияттарды түзүүчү командага педагогдордун, компьютердик программисттердин жана тиешелүү адистердин биримдиги;

-педагогдор арасында тапшырмаларды бөлүштүрүү;

-окуу-тарбия процессин уюштурууну жакшыртууну жана педагогикалык иштин натыйжалуулугун контролдоону талап кылат.

Педагогикалык программалык куралдардын концепциясы

Педагогикалык программалык жабдуу - бул компьютердик технологияны колдонуу менен окуу процессин жарым-жартылай же толугу менен автоматташтырууга арналган дидактикалык каражаттар. Алар билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатуунун келечектүү формаларынын бири болуп эсептелет жана заманбап технологияларды окутуунун каражаты катары колдонулат. Педагогикалык программалык каражаттарга төмөнкүлөр кирет: программалык продукт (программалардын жыйындысы), техникалык жана усулдук камсыздоо, педагогикалык илимдеги конкреттүү дидактикалык максаттарга жетүүгө багытталган кошумча жардамдар.

Педагогикалык программалык каражаттарды бөлүүгө болот:

-окуу программалары - студенттерди билим деңгээлине жана кызыкчылыктарына жараша жаңы билимдерди өздөштүрүүгө багыттайт;

-тест программалары - алынган билимдерди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү текшерүү же баалоо максатында колдонулат;

-машыктыруучулар (тренажерлор) - мурда үйрөнүлгөн окуу материалын кайталоо жана бекемдөө үчүн кызмат кылат;

-виртуалдык катышуу системалары - окутуучунун катышуусу менен виртуалдык окуу чөйрөсүн түзүүчү программалар.

Педагогикалык программалык каражаттарды пайдалануу

Педагогикалык программалык каражаттарды түзүү технологиясын ишке ашыруу үчүн алардын салттуу куралдардан артыкчылыгын тастыктаган бир катар оң факторлор бар. Бул факторлор дидактикалык, психологиялык, экономикалык, физиологиялык топторго бөлүнгөн.

Педагогикалык программалык каражаттардын дидактикалык талаптары төмөнкүлөрдү камтыйт: илимий, түшүнүктүү, так жана системалуу баяндоо (педагогика, психология,

информатиканын негизги принциптерин, азыркы илимдин фундаменталдык негиздерин эске алуу менен билим берүү ишинин мазмунун түзүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу үчүн), үзгүлтүксүздүк жана бүтүндүк (ал мурда үйрөнүлгөн билимдердин логикалык натыйжасы жана толуктоосу), ырааттуулук, проблема, демонстрациялоо, активдештирүү (окутуунун өз алдынчалыгы жана ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгүнүн болушу), окутуунун натыйжаларынын ырааттуулугу, коммуникациялык интерактивдүүлүк, окутуу, тарбиялоо, өнүктүрүү жана практиканын комплекстүү биримдиги.

Усулдук талаптарга төмөнкүлөр кирет: конкреттүү окуу предметинин спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, белгилүү бир предметинин уникалдуулугун, маалымат алуунун заманбап методдорунун өз ара көз карандылыгын, көп түрдүүлүгүн, маалыматтын заманбап ыкмаларын ишке ашырууну эске алуу.

Психологиялык талаптарга кабылдоо (оозеки-логикалык, сенсордук-кабылдоочу), ой жүгүртүү (концептуалдык-теориялык, демонстративдик-практикалык), көңүл буруу (туруктуулук, башкага өткөрүп берүү), мотивация (эмгектин активдүү формалары, визуалдуулуктун жогорку даражасы, өз убагында кайтарым байланыштын жардамы менен студенттердин мотивациясынын жогорку деңгээлин дайыма стимулдаштыруу) кирет. Студенттин эс тутумун, элестетүүсүн жана жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып, өз убагында кайтарым байланыштын жардамы менен аларды мотивациялоо (алынган билимдерди, көндүмдөрдү жана компетенцияларды, окуу предметинин мазмунун жана билим берүү маселелеринин татаалдык деңгээлин эске алуу) керек. Студенттердин индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнө, окуу материалын үйрөнүүдө ашыкча эмоционалдык, нервдик, психикалык жүктөмдөрдүн таасиринен коргоого көңүл буруу керек.

Техникалык талаптарга заманбап универсалдуу жеке компьютерлер, тышкы түзүлүштөр, тесттик ресурстар кирет.

Тармактык талаптарга «кардар-сервер» архитектурасы, интернет-навигаторлор, тармактык операциялык системалар, телекоммуникациялар, башкаруу куралдары (окуу процессинин жеке жана жамааттык иши, тышкы пикир) кирет.

Эстетикалык талаптарга: иреттүүлүк жана экспрессивдүүлүк (элементтер, жайгашуу, өлчөмү, түсү), жасалгалоонун функционалдык функциясы жана эргономикалык талаптарга шайкештиги кирет.

Атайын талаптарга төмөнкүлөр кирет: интерактивдүүлүк, максатка багыт алуу, көз карандысыздык жана ийкемдүүлүк, аудиоизация, визуализация, жеткиликтүүлүктү башкаруу, интеллектуалдык өнүгүү, дифференциялоо (классификация), чыгармачылык, ачыктык, кайтарым байланыш, функционалдуулук, ишенимдүүлүк.

Эргономикалык талаптарга төмөнкүлөр кирет: ыңгайлуулук, колдонуучуга ыңгайлашуу, экран формаларын уюштуруу.

Усулдук талаптар педагогикалык программалык каражаттардын, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн, изилдөө усулдарынын, маалыматты иштеп чыгуунун заманбап методдорун киргизүү мүмкүнчүлүгүнүн негизинде окутуу үчүн арналган педагогикалык илимдин өзгөчөлүктөрүн эсепке алууну карайт.

Билим берүү мекемеси үчүн түзүлгөн сайттардын мааниси

Интернет технологияларынын мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңири спектри жана жөнөкөйлүгү ар бир мүнөт сайын интернет колдонуучулардын санынын өсүшүнө алып келет. Бул колдонуучулардын көпчүлүгү окуучулар, студенттер жана илимий изилдөө менен алектенген кызматкерлер. Мунун негизинде окуу процессинде интернет-технологияларды колдонуу, атап айтканда, окуу жайларга арналган сайттар билим берүүнүн сапатын жана натыйжалуулугун бир топ жогорку деңгээлге чыгарууга жардам берет деп айтууга болот.

Жаңы маалыматтык технология каражаттары өркүндөп, өнүгүп жаткан азыркы шарттарда окуу жайда билим алып жаткан студенттердин (негизинен ар кандай тармакта иштегендер) керектүү маалыматты интернет тутумунан өз алдынча табуу жөндөмдүүлүгү, алардын учурдагы көйгөйлөрү алар туш болгон адистиктин толук жана так болушу көйгөйлөрдү чечүүнүн маанилүү шарттарынын бирине айланууда.

Интернет-сайттарды окуу процессинде колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүн жана анын натыйжалуулугун аныктоо үчүн алгач Интернет кызматтарынын түрлөрүн жана алардын мүнөзүн аныктоо өтө маанилүү. Дал ушул аныкталган маалыматтар Интернетте иштөөнүн уюштуруу формаларын жана ыкмаларын айырмалоого жардам берет. Классификациялоонун негизинде интернеттин иштөө ыкмасын алууга болот. Мында Интернет-сервердин кызматтарын эки түргө бөлүү керек: маалыматтык жана байланыш кызматтары.

Маалымат кызматына WWW (маалымат комплекси) жана GTR (программалык комплекс) кирет.

Байланыш кызматы экиге бөлүнөт: түз (PC, чат) жана кыйыр байланыштын түрлөрүнө (электрондук почта, форум, телеконференция) бөлүнөт.

Интернетте бардык "Билим берүү мекемеси үчүн түзүлгөн сайттар" бир нече түргө бөлүүгө болот:

-билим берүү интернет ресурстары;

-Интернет - ресурстарга консультация берүү;

-маалыматтык интернет булактары;

-баа берүүчү интернет булактары;

-презентациялар менен интернет булактары;

Төмөндө биз алардын ар бирин өзүнчө талкуулайбыз.

Билим берүү интернет ресурстарынын мисалдарына дистанттык билим берүү, виртуалдык мектептер, лабораториялар жана веб-класстар кирет.

Интернет - консультация булактарынын мисалдары ар кандай телеконференцияларды, виртуалдык педагогикалык кеңештерди, элестетилген методикалык, усулдук көйгөйлүү кеңештерди, элестетилген кафелерди ж.б.

Маалыматтык интернет булактарына электрондук окуу китептери, маалымдамалар, электрондук китепканалар, сөздүктөр, каталогдор жана элестетилген музейлер кирет.

Баалоочу интернет булактарына телетест, аралыктан сынактар, ар кандай викториналар жана олимпиадалар кирет.

Презентациялар менен интернет булактарына окуу жайлардын билим берүү багыттары жөнүндө толук маалымат камтылган өзүнчө баракчаларды келтирүүгө болот.

Окуу жайлары үчүн түзүлгөн сайттардын жардамы менен окутуучулар студенттерге дистанциялык түрдө билим берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болууда. Окуу жайлары үчүн түзүлгөн веб-сайттар окуу жайларына барууда кыйналган студенттер үчүн өзгөчө ыңгайлуу. Мындан тышкары студенттер маалыматтык технологиялар менен иштөө маданиятын, көндүмдөрүн жана квалификациясын алышат. Сабактын жүрүшүндө билим берүү мекемелери үчүн түзүлгөн сайттарды колдонуу чоң мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Билим берүү мекемелери үчүн түзүлгөн сайттардын жардамы менен окутуу окуу процессин салттуу уюштуруунун негизги формаларын камтыйт. Аларга лекциялар, семинарлар жана практикалык машыгуулар, лабораториялык практика, башкаруу системасы, илимий изилдөөлөр жана студенттердин өз алдынча иштери кирет. Окуу процессин уюштуруунун бул формаларынын бардыгы студенттердин өз алдынча билим иш-аракеттерин ар кандай маалымат булактары менен оңой айкалыштырууга, курсту жүргүзүп жаткан окутуучу менен тез жана системалуу байланышууга, студенттердин топтордо иштөөсүнө шарт түзөт.

Окуу процессинде билим берүү мекемелери үчүн түзүлгөн сайттарды колдонуу окутуучуларга:

-тигил же бул окуу предметинен алынган тажрыйбаны жана усулдары Интернетти колдонуу менен башка кесиптештери менен бөлүшүү;

-бир эле учурда ар кандай категориядагы студенттер үчүн ар кандай окутуу ыкмаларын ишке ашыруу аркылуу окуу процессин жекелештирүү;

-окуу жайлары үчүн түзүлгөн сайттардагы контролдук тапшырмаларды көнүгүү катары колдонуунун натыйжасында студенттердин предмет боюнча алган билимдерин, көндүмдөрдүн жана квалификациялардын деңгээлине жеткирүү;

-кол эмгегин кыскартуу менен студенттердин жекече иштөөсүнө жана өз жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтүүсүнө мүмкүнчүлүк түзүү;

-студенттердин өз алдынча билим алуу процессин натыйжалуу уюштурууга мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Студенттер окууда окуу жайлары үчүн түзүлгөн сайттарды пайдалана алышат:

-окуу жагдайларын өздөрүнүн каалоосуна жараша тандоо;

-даярдоо жана психофизикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша ылайыктуу окуу ыкмаларын жана презентация ыкмаларын тандоо;

-мурда изилденген материалдарга кайтуу, окуу процессин токтотуу жана каалаган убакта ага кайрылуу;

ар кандай процесстердин динамикасына жана механизмдердин өз ара аракетине мониторинг жүргүзүү;

-изилдөнүүчү объекттерди башкаруу жана алардын тиешелүү натыйжаларын кароо;

-компьютерде баарлашуу психологиялык тоскоолдуктардан (мисалы, тамашакөй болбоо, батынбоо, уялбоо сыяктуу) эркиндикке алып келет;

-даярдоо деңгээли жетиштүү болмоюнча компьютерди чыдамкайлык менен колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Билим берүү чөйрөсүндөгү билим берүү мекемелери үчүн түзүлгөн сайттардын төмөнкүдөй артыкчылыктарын санаса болот:

-илимдерди өздөштүрүү деңгээлин жогорулатуу;

-тармактык сабаттуулукту жогорулатуу (компьютер жана интернет менен баарлашууда инновациялар);

-окууга болгон мамилени жакшыртуу;

-өз алдынча билим алуу жана изилдөө көндүмдөрүн өркүндөтүү;

-практикалык көндүмдөрдүн натыйжалуулугун жогорулатуу.

Корутунду. Жогоруда айтылгандардын негизинде, билим берүү мекемелеринде иштеген профессорлор жана окутуучулар информатика окутуучуларына өзгөчө кызыгышат, ошондой эле билим берүү мекемесинин студенттеринин арасында, алар ушул окуу жайдын веб-сайтын түзүүнүн, анын мазмунун жаңыртуунун маанилүү катышуучулары болуп саналат. Ушуну эске алуу менен, жогорку билим берүү процессинде инновациялык окутуу усулдарынын жана интерактивдүү божомолдордун негизинде билим берүү процесстеринин натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча илимий негизделген пикирлер каралды.

Бул илимий изилдөөлөрдүн анализи жогорку билим берүү системасында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун оң жана терс жактары бар экенин көрсөтүп турат. Артыкчылыктары: убакытты жана акчаны үнөмдөө; аралыктан билим берүү технологияларын өнүктүрүү; окутуучулар тарабынан электрондук китептерди жана курстарды даярдоону жакшыртуу; ооруп калуу коркунучун азайтуу; студенттердин билим алуусу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү болуп саналат. Кемчиликтери: жеке аткаруудагы кыйынчылыктар; билимди баалоонун татаалдыгы; илимий изилдөө активдүүлүгүнүн төмөндөшү; студенттер арасындагы технологиялык теңсиздик; студенттер менен түз байланыштын жоктугу.

Тажрыйбалар көрсөткөндөй, заманбап илимдин жана техниканын өнүгүшү окутуучудан чыгармачыл болууну, өз илимин инновациялык ыкма менен окутууну, интерактивдүү методдорду жана куралдарды жакшы колдонууну, илимдин маанилүү аспектилери жөнүндө эркин ой жүгүртүүнү, илимдин жетишкендиктерин студенттерге жеткире билүүнү жана акырында студенттерди чыгармачылык менен ойлонууга жана изилдөө иштерин жүргүзүүгө үйрөтө билүүсүн талап кылат. Демек, окутуучу алгач маалыматтык технологиялык сабаттуулукка ээ болушу керек.

Колдонулган адабияттар

1. Полат Е. С. Педагогические технологии дистанционного обучения / Е. С. Полат, М. В. Моисеева, А. Е. Петров; под ред.Е. С. Полат. – М.: Академия, 2006.
2. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. - 3-е изд., стер. - Москва: Большая российская энциклопедия, 2009. - 527 с
3. Дистанционные образовательные технологии. [Электронный ресурс] – Режим доступа:https://helpiks.org/5-91099.html
4. Лугин В.Г. Формы и методы Дистанционного обучения. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://repetitmaster.ru/forms-and-methods-remote-education.html
5. Полат Е.С. Модели дистанционного обучения. [Электронный ресурс] – Режим доступа:http://hr-portal.ru/article/modeli-distancionnogo-obucheniya-polat-es

***Исманов И.Н.**, д.э.н., профессор*
Ферганский политехнический институт
***Имомов Ш.Х.**, магистрант*
Ферганский политехнический институт

ИСЛАМСКИЕ ИНВЕСТИЦИИ В ЭПОХУ ФИНАНСОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

Целью данного исследования является обоснование сущности исламских инвестиций в эпоху финансовой глобализации, поскольку система исламских инвестиций принципиально отличается от традиционных инвестиционных систем, ведь в ней требуется опираться на нормы и правила верховенства закона (шариата) исламской религии. Это, в свою очередь, означает уникальность этой инвестиционной политики. В этом исследовании мы рассуждали об исламских инвестициях и банках в странах мира и в нашей стране, а также сделали выводы о его важности.

Ключевые слова: исламские финансы, исламские инвестиции, исламский банк развития, исламский финансовый рынок, исламская экономическая система.

ISLAMIC INVESTMENTS IN THE ERA OF FINANCIAL GLOBALIZATION: OPPORTUNITIES AND PROSPECTS

Annotation

The purpose of this study is to substantiate the essence of Islamic investments in the era of financial globalization, since the system of Islamic investments is fundamentally different from traditional investment systems, because it requires relying on the norms and rules of the rule of law (Sharia) of the Islamic religion. This, in turn, means the uniqueness of this investment policy. In this study, we discussed Islamic investments and banks in the countries of the world and in our country, and also drew conclusions about its importance.

Keywords: Islamic finance, Islamic investments, Islamic development Bank, Islamic financial market, Islamic economic system.

Сегодня кажется еще более очевидным, что мнение о том, что исламские финансы и инвестиции в мире — это качество, характерное только для мусульманских стран, ошибочно. В последние годы в деловых кругах развитых стран мира можно наблюдать широкий спектр применения этого нового финансового инструмента, а также возросшую осведомленность среди людей. Это объясняется тем, что произошли позитивные изменения в сфере стран по всему миру, создание профессиональных платформ для обмена опытом, значительное расширение международных связей со специалистами в области исламских финансов, создание фондов прямых инвестиций в реальный сектор ислама, а также их экономическая экспансия привели к подготовьте основу для этого.

Инвестиционные фонды стали одним из наиболее важных инвестиционных инструментов, известных на финансовых рынках, благодаря их большому влиянию на привлечение к ним крупных инвесторов и стимулированию начинающих инвесторов входить в них, чтобы воспользоваться их различными преимуществами при формировании инвестиционного портфеля.

Глобальная индустрия исламских финансов доказала свою устойчивость в 2020 году, в первый год пандемии, когда общий размер ее активов подскочил на 14%, но именно в следующем году она продемонстрировала еще больший характер, когда рост на 17% превысил показатели до Covid-2019, увеличив активы до 4 трлн долларов США. Начиная с самого первого укола в руку 90-летнего британца 8 декабря 2020 года, вакцинация против мере того, как смертоносность вируса ослабевала благодаря вакцинации большого числа людей, экономика начала открываться еще больше и еще больше улучшила состояние исламской финансовой индустрии.Исламский банкинг, крупнейший сектор в индустрии исламских финансов, владеющий 70% ее активов, вздохнул с облегчением, поскольку резервы на возможные потери по кредитам уменьшились, что существенно увеличило чистую прибыль.

Примечательно, что наибольший рост пришелся на непрофильные юрисдикции исламского финансирования, что свидетельствует как о росте новых рынков, так и о стабилизации сектора в более зрелых юрисдикциях. Таджикистан (84%), Буркина-Фасо (27%) и Эфиопия (26%) были лидерами роста исламского банкинга. В целом мировой исламский банковский сектор вырос на 17% и составил 2,8 трлн долларов США.

Сукук (Сукук-рынок ценных бумаг), второй по величине сектор по активам, вырос на 14% в 2021 году до 713 миллиардов долларов США в обращении. Объем новых эмиссий вырос на долгосрочных сукук продолжительностью пять лет и более увеличилось, что указывает на сдвиг в видении в сторону более длительного периода после пандемии. Суверенные и квазисуверенные государства продолжали доминировать в новых выпусках. Они также продолжают доминировать в выпуске ESG sukuk (ESG – Исламские финансы для окружающей среды, социальной сферы и государственного управления), который в 2021 году достиг нового максимума в 5,3 миллиарда долларов США. Саудовская Аравия, Индонезия и Малайзия являются явными лидерами в этом сегменте, который, как мы ожидаем, продолжит расти благодаря внедрению инвестиций ESG и высокому спросу стран Персидского залива, особенно для содействия финансированию проектов перехода к экологичности и устойчивому развитию.

В исламских фондах, третьем по величине секторе, в 2021 году наблюдался значительный рост активов под управлением на 34% до 238 миллиардов долларов США.

Активы других исламских финансовых институтов (OIFI), включая компании, занимающиеся финансовыми технологиями, инвестиционные фирмы, финансовые компании, лизинговые и микрофинансовые фирмы, а также брокеров и трейдеров, выросли на 5% до 169 миллиардов долларов США. Одни из самых быстрых темпов роста активов были зафиксированы в Казахстане (44%), Египте (38%) и Мальдивских Островах (31%). Основным сегментом в этом секторе являются финансовые технологии, или FinTechs, которые являются ключевым направлением для Саудовской Аравии, которая планирует почти утроить число своих FinTechs -фирм с 82 до 230 к 2025 году.

Такафул (в переводе с араб. – предоставление взаимных гарантий. Это система исламского страхования.) самый маленький сектор индустрии исламских финансов, объем которого в переживает консолидацию в странах Совета сотрудничества стран Персидского залива (ССАГПЗ), что позволит упорядочить и сократить расходы, а значительные изменения в регулировании в Юго-Восточной Азии укрепят управление в Индонезии и Малайзии, а также потенциально будут приветствовать новых участников на Филиппинах.

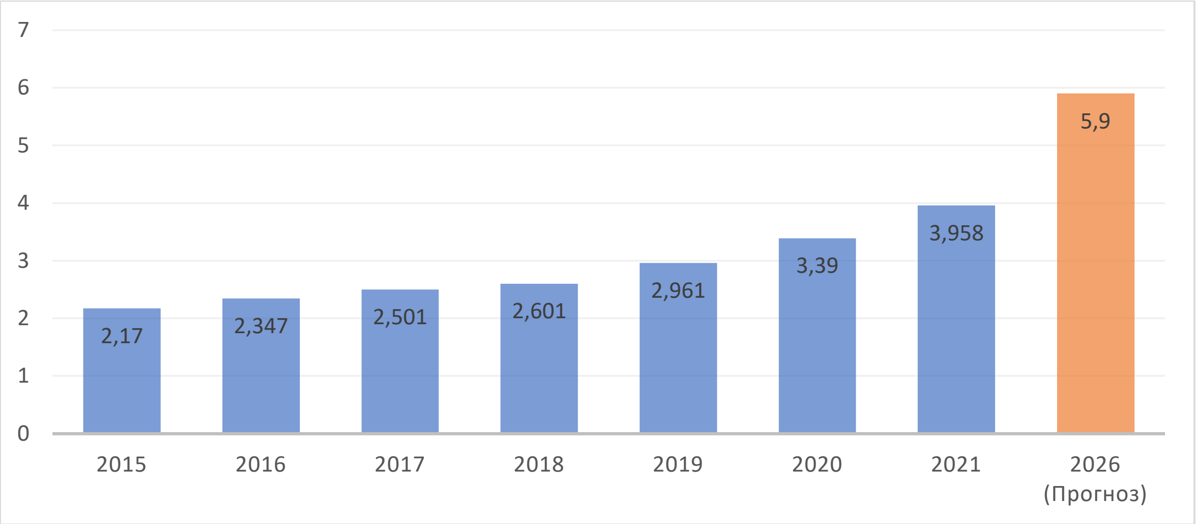

Рисунок 1. Рост активов исламского финансирования (2015 - 2021 гг., млрд долл. США)

Исламские инвестиции — это уникальная форма социально ответственных инвестиций, потому что ислам не проводит разделения на духовное и светское. Это означает, что инвестиционная практика подвергается гораздо большему контролю, поскольку религия учитывается при принятии всех финансовых решений. Инвестиции, которые хотят соответствовать исламской инвестиционной политике, должны следовать определенному набору руководящих принципов.

Когда мы говорим об исламских взаимных фондах, мы имеем в виду совместные ресурсы, которые инвестор вкладывает в определенный бизнес, чтобы инвестировать свои излишки и получать честную прибыль. Например, халяльные инвестиционные фонды требуют, чтобы их участники инвестировали только в те инвестиции, которые соответствуют шариату, которые следуют Исламским инвестиционным принципам, то есть в те, которые лишены риба (процентов) и гарара (спекуляций). Участники исламских инвестиционных фондов получают подтверждение своего членства. Этот документ может называться «свидетельство», «доля» или «единица», и в исламском шариате есть такая практика.

В то время как исламские финансы представляют собой финансовую систему, основанную на верховенстве закона (шариате) ислама, в последние годы исламские финансы быстро развиваются как в мусульманских, так и в немусульманских государствах из — за того, что они способствуют позитивным изменениям в экономике, а также из-за их эффективной организации. В то же время внедрение исламских финансов в экономику нашей страны началось в 2004 году с членства в исламском банке развития.

Однако за последние 20 лет не было предпринято никаких конкретных мер по развитию исламских финансов, как Президент Ш. Мирзиеев в своем обращении к Олий Маджлису в и для этого будут созданы условия. Открытие ряда исламских финансовых инструментов и исламских окон за последние 2 года знаменует собой приток исламских финансов. Однако несмотря на то, что исламские финансы широко используются в мире, жители нашей страны не полностью осведомлены об исламской финансовой системе, исламских финансовых инструментах и их применении» [2] является еще одним доказательством этого.

Налаживание экономических отношений с международными финансово-кредитными организациями, в том числе развитие взаимодействия с Исламским банком развития (ИБР), является одним из важнейших приоритетов социально-экономической политики нашего государства. Еще одним доказательством этого является принятие постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему расширению и углублению партнерства с группой исламского банка развития и фондами арабской координационной группы» [1] который определил дальнейший направления в этом направлении.

В соответствии с данным постановлением основными направлениями долгосрочного партнерства между Узбекистаном и Исламским банком развития определены:

-на реализацию проектов по модернизации энергетической, дорожно-транспортной, коммунальной инфраструктуры, жилищному строительству, развитию банковско-финансовой системы и сектора малого и частного предпринимательства, совершенствованию систем здравоохранения и образования, а также по другим направлениям комплексного развития отраслей и территорий республики направлена инициатива группы Исламского банка развития, в том числе по развитию частного сектора. корпорация, Международная исламская Торгово-финансовая корпорация, корпорация страхования инвестиций и экспортных кредитов, Привлечение средств института исламских исследований и образования;

-внедрение основ исламского финансирования в банковском секторе, совместная разработка и внедрение в Узбекистане программ поддержки механизмов государственно-частного партнерства, в том числе путем создания Вакф-фондов;

-активное привлечение коммерческими банками республики финансовых ресурсов и продуктов субъектов предпринимательства для поддержки инвестиционных проектов, укрепления их экспортного потенциала;

-Наращивание потенциала агентства по стимулированию экспорта при министерстве инвестиций и внешней торговли Республики Узбекистан;

-Поддержка деятельности Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари при Кабинете министров Республики Узбекистан.

Исходя из вышесказанного, можно понять, что в будущем банки будут использовать в своей деятельности исламские финансовые элементы и инструменты.

В заключение, стабильность нашей экономики возрастет, если мы сможем развивать Исламский финансовый рынок с помощью исламских финансовых инструментов. Исламской системе инвестирования и банки - в соответствии с повелением Аллаха - должны запрещать проценты и спекуляцию и непосредственно участвовать в торговых и инвестиционных операциях. В исламской системе преобладает необеспеченная кредитная экспансия, и банки не могут инициировать и усиливать спекулятивный процесс. Кредит основан на реальных сбережениях.

Денежные потоки возникают в результате продажи товаров и услуг и проходят через банковскую систему для осуществления платежей или инвестиционных целей. Они не возникают внутри банковской системы и затем не переносятся на реальную деятельность. Исламские банки не конкурируют за выдачу кредитов заемщикам в целях управления обязательствами, возникающими из-за несоответствия сроков погашения активов и пассивов; они конкурируют только за реальные инвестиционные возможности; их ресурсы реинвестируются в реальную деятельность. Учитывая стабильность своей финансовой системы и устойчивость к денежно-кредитным потрясениям, характерным для традиционной системы, исламская экономическая система будет испытывать устойчивый экономический рост и избежит пагубного воздействия на социальную справедливость, поскольку инфляция не может быть использована для налогообложения кредиторов и наемных работников в пользу должников и спекулянтов.

Список использованной литературы

1. Постановление Президента Республики Узбекистан, «О мерах по дальнейшему расширению и углублению партнерства с группой исламского банка развития и фондами арабской координационной группы» от 05.03.2019 г. № ПП-4224,
2. Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиеева К Олий Маджлису 24.01.2020. https://president.uz/oz/lists/view/3324
3. Аналитический отчёт исламской корпорацией по развитию частного сектора (ICD) «О развитии исламских финансов 2022 г.». https://icd-ps.org/

Носиров И.А., *д.э.н., доцент*
Ферганский политехнический институт
Умаров С.С., *магистрант*
Ферганский политехнический институт

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ РИСКАМИ В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

Данное исследование посвящено обсуждению вопросов совершенствования системы повышения эффективности управления инвестиционными рисками в Узбекистане, при котором существует экономическая неопределенность в оценке инвестиционной деятельности предприятий в современных условиях развития экономики Узбекистана, и этот процесс заключается в анализе факторов смягчения последствий с помощью управление определенными рисками.

Ключевые слова: анализ рисков, инвестиции, прямые иностранные инвестиции, инновации.

IMPROVING THE EFFICIENCY OF INVESTMENT RISK MANAGEMENT IN UZBEKISTAN

Annotation

This study is devoted to discussing the issues of improvaing the system of improving the efficiency of investment risk management in Uzbekistan, in which there is economic uncertainty in assessing the investment activity of enterprises in the modern conditions of economic development in Uzbekistan, and this process consists in analyzing the mitigation factors by managing certain risks.

Keywords: risk analysis, investment, foreign direct investment, innovation.

Содержание инвестиций определяется формами их проявления, а цель инвестиций определяется их основной функцией – сбережениями. В условиях либерализации экономики, модернизации и реформирования общества одной из важнейших задач является развитие инвестиционной деятельности и совершенствование ее организационно-правовых основ, защита прав и интересов инвесторов, улучшение инвестиционного климата в стране, изучение видов и особенностей операций на инвестиционном рынке, рисков в этих инвестиционных операциях, их видов, особенностей, причин возникновения, их оценки и управления. рассчитывается. В результате изучения различных точек зрения, взглядов и интерпретаций можно сделать вывод, что инвестирование-это увязывание собственных средств, заемных и привлеченных средств с определенными процессами, с определенными и неопределенными рисками на определенный период времени, из чего следует, что основной целью является сохранение его приведенной стоимости и осуществление сбережений. В рыночной экономике существует тесная взаимосвязь надежности, безопасности, рискованности, доходности, ликвидности источников финансирования, конкретных целей и способов их достижения. Ожидаемый будущий эффект от инвестиций достигается за счет оптимизации их безопасности, доходности, капитализации и ликвидности, а также согласования, то есть компромисса, инвестиционных целей.

Согласно статистическим показателям, общий объем финансирования развития экономической и социальной сфер в Республике Узбекистан в январе - сентябре 2022 года составляет 190,0 трлн. сумма была освоена и составила 105,0% по сравнению с соответствующим периодом 2021 года [1].

В общем объеме инвестиций доля инвестиций в основной капитал, финансируемых из централизованных источников финансирования, снизилась на 6,3 процентных пункта по сравнению с ее долей в соответствующем периоде 2021 года и составила 13,7% или 26,1 трлн. составил сумму. Соответственно, 163,9 трлн за счет децентрализованных источников финансирования. инвестиции в размере 86,3% от суммы или общего объема инвестиций были освоены и увеличились на 6,3 процентных пункта по сравнению с показателем за соответствующий период 2021 года.

В январе-сентябре 2022 года инвестиции в основной капитал, профинансированные за счет собственных средств предприятий и организаций, – 62,6 трлн. на его долю пришлось 32,9% инвестиций в совокупный основной капитал.

От инвестиций, финансируемых непосредственно за счет иностранных инвестиций, в Республике Узбекистан 23,7 трлн. освоены инвестиции с долей в общем объеме инвестиций года [7].

Для инвестора проект, который отвечает его интересам, — это полное устранение рисков, возникающих при его реализации. Важность сравнительного анализа альтернативных проектов для определения экономической эффективности проекта очень велика. Сравнительный анализ проектов даже позволяет определить, какой из них является наименее рискованным, высокорентабельным, с быстрой отдачей, гарантированным доходом, жизнеспособным надежным инвестиционным проектом. Такой анализ позволяет инвестору выявить и выбрать реальный конкурентоспособный проект, достойный финансирования.

Инвестиционная деятельность требует определенного количества финансовых ресурсов. Именно от потраченных ресурсов инвесторы стремятся получить определенный доход, прибыль. Эта прибыль должна покрывать расходы инвесторов, инфляционный фактор, предпринимательский риск. Но на практике инвесторы не всегда достигают ожидаемых, запланированных результатов. Одна из основных причин этого – наличие рисков.

В инвестиционной деятельности риск — это риск частичной или полной потери инвестиций, получения прибыли меньше ожидаемой и неспособности достичь поставленных целей в проекте. Чем больше ожидается дохода от проекта, тем выше риск.

На этом этапе давайте остановимся на корректировке концепции риска, в книге экономиста Е.С.Стояновой "Финансовый менеджмент" описывается, что "риск — это вероятность возникновения риска причинения ущерба или невозможности получения дохода в с

Грабовый.П.Г., Петрова С.Н.В книге "Риск в современном бизнесе" описывается, что "риск означает возможность потери определенной части своих ресурсов, невозможности получения прибыли или совершения дополнительных расходов предприятием в результате определенной производственной и финансовой деятельности" [3]. Экономист Чалый-Прилуский В.А. согласно книге "Рынок и риск": "риск — это деятельность, осуществляемая в конкурентной среде таким образом, что когда в ситуации неудачи есть вероятность, что выбор попадет в более тяжелую ситуацию, чем раньше" [4].

По мнение российского ученого Гранатуров.В.М. "риск — это деятельность, связанная с устранением неопределенности в неизбежных условиях выбора, в процессе которой есть возможность количественно и качественно оценить достижение намеченного результата, неудачи и отличия от намеченного" [5].

Узбекский ученый-экономист Ш.З.Абдуллаева считает: “риск и рискованность — это нечто особенное, то есть риск — это деятельность хозяйствующего субъекта, и он связан с выбором. Эта деятельность осуществляется на основе выбора субъекта в ситуации риска. Чем выше риск, тем выше риск, тем большему риску субъект не подвергается, и риск приближается к нулю” [6].

Из приведенных выше определений видно, что в понимании риска, в общих чертах, существуют две разные точки зрения. Прежде всего, риск — это цель, то есть смотреть на него как на риск, неудачу и, как следствие, невозможность получить часть своих ресурсов или полное отделение, планируемый доход, убыток.

Во — вторых, риск рассматривается как осуществление деятельности в надежде на хороший результат, осознавая вероятность того, что субъект подвергнется риску, неудаче, ущербу. Таким образом, со второй точки зрения риск — это деятельность, условие того, следует ли начинать деятельность или нет. Такое определение риска также нежелательно. Потому что в том случае, когда мы понимали риск как деятельность субъекта на основе выбора, не было бы необходимости изучать и классифицировать риск по различным типам.

При таком понимании риска можно говорить о факторах, влияющих на риск, но мы не могли бы назвать риск отдельно, например, “страновым риском”. Также не было необходимости управлять рисками. Из этого видно, что узбекские ученые-экономисты также представляют риск понятиями риска и рискованности. Мы считаем целесообразным уточнить понятия риска и рискованности.

Этап работы по управлению рисками, содержание и назначение работы по анализу рисков, изучение участниками проекта результатов анализа рисков, денежных потоков в любом разрабатываемом инвестиционном проекте имеют актуальный и перспективный характер на предстоящий период. Можно с уверенностью сказать, что перспектива может быть ошибочной, то есть не иметь ожидаемой прибыли. Поэтому важнейшей частью аналитической работы является учет ее последствий, анализ рисков как основного инструмента в процессе экспертизы инвестиционных проектов.

Соответственно, желательно, чтобы анализ рисков проводился всеми участниками проекта самостоятельно. Анализ рисков должен проводиться всеми участниками инвестиционного проекта-заказчиками, банками, страховыми компаниями, лизинговыми компаниями, поставщиками товаров. Обычно он бывает двух типов, которые дополняют друг друга:

-качественный анализ с целью определения типов, факторов и диапазона рисков;

-количественный анализ, позволяющий рассчитать размер как отдельных рисков, так и проектов.

Оценка рисков заключается в применении методов снижения рисков. Оценка рисков относится к качественному и количественному определению уровня риска. Методы снижения риска разнообразны и выбираются в зависимости от вида риска и группы риска. На первом этапе анализ рисков предоставляет инициаторам проекта информацию о возможных убытках, которые могут возникнуть при инвестировании или нет. Но поскольку риски присутствуют на всех этапах жизненного цикла проекта, анализ рисков продолжается до завершения проекта. В общем, выявление рисков относится к качественному анализу; оценка рисков — к количественному анализу. Среди количественных методов анализа рисков популярны следующие методы: статистический метод, метод статистических экспериментов; анализ целесообразности затрат; экспертная оценка; аналитические методы и др. Важность анализа рисков объясняется тем, что он предоставляет потенциальному участнику инвестиционного проекта информацию, необходимую инвесторам для принятия ими решений о целесообразном осуществлении проекта.

Управление рисками — это действия, направленные на определение разумного сочетания величины риска и прибыли. Основная цель управления рисками-их снижение. Управление рисками делится на следующие основные этапы:

1.Определение фактора риска;

2.Анализ и оценка факторов риска;

3.Планирование работы по снижению риска или устранению последствий риска;

4.Предотвращение и контроль рисков;

5.Выбор и применение методов управления рисками;

6.Сбор информации о рисковых ситуациях и их последствиях и составление рекомендаций на будущее.

Определение фактора риска относится к выявлению причины риска, то есть событий или ситуаций, которые могут повлиять на проект. Целью управления рисками является, прежде всего, предотвращение риска. Лицо, принимающее решение, должно иметь четкое представление о последствиях возможных неприятных событий. Это определит его дальнейшие действия. Персонал управления банком должен разработать тактику и стратегию предотвращения рисков, которым они должны следовать в своей работе.

Основная задача в управлении рисками — минимизация рисков на уровне, соответствующем текущей рыночной конъюнктуре, минимальное сохранение позиции банка на рынке кредитных услуг.

Основными путями управления рисками являются: разделение рисков; распределение рисков между участниками проекта; получение материального обеспечения (залога); получение финансового обеспечения (поручительства или поручительства); перенос рисков на более высокую процентную ставку по кредиту; принятие рисков на венчурное кредитование; формирование фондов возмещения убытков по долгам и другие. Для этого требуются следующие направления работы по управлению рисками: постоянный мониторинг каждого клиента; осуществление постоянного контроля за состоянием сети, связанной с основной хозяйственной деятельностью конкретного клиента; привлечение и анализ гарантии; получение компенсации за риск (реализация залога, гарантии и т.д.). Разделение рисков означает разделение бремени движения источников финансирования между несколькими другими инвесторами вместе с самим заемщиком. Это естественно при финансировании проектов крупных должников, такая практика не распространена на предпринимателей в рамках малого бизнеса. Это связано с тем, что при ограниченной сумме запрашиваемого кредита операционные расходы по распределению и контролю рисков между инвесторами могут привести к снижению риска банковского кредитования.

Помимо участников проекта в управлении рисками непосредственное участие принимают и страховые организации. Они реализуют свои методы и пути оценки рисков, контролируя планы — программы по их реализации.

Библиографический список

1. Указ Президента Республики Узбекистан “О новой стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы”. № ПФ-60 от 28.01.2022.
2. Финансовый менеджмент: теория и практика: Учебник / Под ред. Е;С. Стояновой,- 6-е изд. М.: Изд-во “Перспектива”, 2010 год - 656 с.
3. Риски в современном бизнесе / П.Г. Грабовый, С.Н. Петрова, С.И. Полтавцев и др. — М.: Изд-во «Алане», 1994.
4. Чалый-Прилуцкий, В. А. Рынок и риск. Методические материалы по анализу, оценке и управлению риском / В. А. Чалый-Прилуцкий. М. : НИУР : Центр СИНТЕК, 1994.
5. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения. М., 1999.
6. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2002 й.
7. https://stat.uz/uz/- Государственный комитет Республики Узбекистан по Статистики.

Кудбиев Д., *д.э.н., профессор*
Ферганский политехнический институт
Нуралиев Т.Э., *магистрант*
Ферганский политехнический институт

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ АМОРТИЗАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

Целью данного исследования является обоснование сути современной амортизационной политики предприятия. Ведь эта политика служит формированию результатов деятельности предприятия. В рамках исследования рассматривается роль государства в организации амортизационной политики предприятия. Отмечается и обосновывается, на что следует обратить внимание при формировании амортизационной политики предприятия.

Ключевые слова: амортизационная политика, амортизация, физический износ, материальный износ,

QUESTIONS OF THE ORGANIZATION OF THE DEPRECIATION POLICY OF THE ENTERPRISE

Annotation

The purpose of this study is to substantiate the essence of the modern depreciation policy of the enterprise. After all, this policy serves to form the results of the company's activities. The study examines the role of the state in the organization of the depreciation policy of the enterprise. It is noted and justified what should be paid attention to when forming the depreciation policy of the enterprise.

Keywords: depreciation policy, depreciation, physical wear, material wear, the result of operation.

В качестве решающего фактора экономического роста любой национальной экономики выступают инвестиции и инновации. Установление государственной нормы амортизации регулирует характер и темпы воспроизводства путем определения сроков ее расчета и использования, а также определяет темпы обновления основного капитала.

Как отметил Президент Ш.М. Мирзиеев, “На сегодняшний день в нашей стране функционирует 603 акционерных общества, в 486 из которых государственная доля составляет 52 триллиона сумов. Высокий уровень государственного присутствия в топливно-энергетической, нефтегазовой, химической, транспортной, банковской, строительной сферах остается серьезной преградой для их развития на основе рыночных механизмов, привлечения инвестиций. Нужно открыто признать: то, что некоторые министерства являются учредителями предприятий, действующих в контролируемой ими же сфере, препятствует свободной и здоровой конкуренции. Если мы не изменим такую практику, то в данных секторах и в экономике в целом стабильного развития не будет” [3].

Целью дальнейшего развития и либерализации экономики является укрепление макроэкономической стабильности и поддержание высоких темпов экономического роста, заявил Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиёев, "В результате широкомасштабных и эффективных реформ валовой внутренний продукт страны впервые превысил 80 миллиардов долларов.

Только в этом году в нашу экономику было привлечено 8 миллиардов долларов прямых иностранных инвестиций, а экспорт достиг 19 миллиардов долларов"[2]. Также в третьем направлении новой стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы "ускоренное развитие национальной экономики и обеспечение высоких темпов роста" в качестве цели 26 будет поставлена задача "дальнейшее улучшение инвестиционного климата в стране и повышение ее привлекательности, принятие мер по привлечению в ближайшие пять лет 120 миллиардов долларов США, в том числе 70 миллиардов долларов иностранных инвестиций"[1].

Важное значение в нашей стране приобретает проводимая государством амортизационная политика и изучение процесса использования экономических инструментов, стимулирующих хозяйственную деятельность предприятий в отраслях народного хозяйства. Изучая эту концепцию, мы можем увидеть, что амортизационная политика предприятий состоит из двух

разных, но взаимосвязанных концепций. Во-первых, амортизация — это возможность получить на рынке более эффективные и недорогие устройства, позволяющие улучшить качество продукции. Во-вторых, это процесс физического износа ресурсов в результате эксплуатации или в результате технического прогресса.

Приведенная выше мысль, естественно, ставит на повестку дня вопрос: можно ли рассматривать амортизацию как финансовый ресурс инновационно-инвестиционного процесса в экономике, ведь задача и цель этого процесса состоит в обеспечении и самостоятельном формировании будущего основного капитала.

В основе инноваций, входящих в основной капитал, лежат: во-первых, накопленные и осязаемые научные знания о технологических и организационных инновациях, а во-вторых, их способность изменять свою возрастную и технологическую структуру и инновации без потери ценности в результате старения и замедления их жизнеспособности.

Другими словами, это совокупность качественных, материальных и нематериальных свойств, воплощенных и накопленных в основном капитале. Наличие группы производителей с низким интересом к инновациям является основной причиной избыточного накопления основного капитала и снижения эффективности инвестиций в экономику, что приводит к снижению экономической активности.

Амортизационные отчисления и выплаты по деятельности любого производственного субъекта являются как составной частью денежного потока, так и элементом себестоимости произведенной продукции (работ, услуг).

Необходимость формирования на предприятии амортизационной политики, позволяющей обеспечить его деятельность средствами труда, соответствующим назначением и производительностью за счет накопленных ресурсов, может быть обоснована следующими факторами:

1)необходимость ориентироваться в условиях высокой конкуренции;

2)необходимость расширения производства [5];

3)ограничение использования кредитных ресурсов для финансирования и др.

В условиях микроуровня модернизации любой экономики развивающихся стран амортизационная политика служит для предприятия одним из составных элементов учетной политики, на сегодняшний день она все чаще становится одним из важнейших инструментов финансового менеджмента и оказывает существенное влияние на следующие показатели:

1)на стоимость выпускаемой готовой продукции (работ, услуг);

2)к формированию налоговой политики и обязательств предприятия;

3)при формировании точки безубыточности предприятия и определении порога финансовой обеспеченности;

4)при определении уровня рентабельности предприятия;

5)в определении количества и качества денежных потоков предприятия.

Формирование и реализация амортизационной политики позволяет значительно расширить информационно-аналитическую базу для принятия управленческих решений, направленных на увеличение трудовых ресурсов и их расширение предприятием с привлечением минимальных сумм задолженности перед предприятием. Кроме того, учитывая вышесказанное, амортизационная политика служит одним из факторов снижения издержек производства.

Амортизация основных средств происходит в их физической и духовной форме. Физический износ относится к материальному износу основных средств. Физический износ возникает в результате двух состояний: в процессе производства и под влиянием природных сил природы и самого процесса старения при их бездействии. Физический и моральный износ основных средств в течение срока службы является причиной амортизации.

Также амортизационная политика является одной из важнейших и неотъемлемых составляющих экономической политики государства. Ведь он определяет влияние государства на экономические процессы и служит, прежде всего, финансовым рычагом. Во-первых, амортизационная политика влияет на процесс обновления основных средств,

ускоряет темпы научно-технического прогресса, инвестиционной деятельности, а через них и на эффективность государственного производства.

Амортизационная политика должна контролировать целевое использование амортизационных отчислений, то есть не замедлять технический прогресс и экономическое развитие.

В результате реализации этих мер можно ожидать улучшения финансовых результатов деятельности хозяйствующих субъектов, создания условий для формирования дополнительных инвестиционных ресурсов хозяйствующих субъектов [4].

Сущность амортизационной политики можно сформулировать следующим образом: амортизационная политика является составной частью государственной политики и заключается в оптимизации потока частных средств, реинвестируемых в производственную деятельность.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что амортизационная политика предприятия является правильной, если рассматривать ее как управление амортизационными выплатами, формирующимися в процессе эксплуатации основных средств (и нематериальных активов). Амортизационная политика предприятия должна определяться исходя из экономической стратегии, состава основных средств, методов оценки стоимости объектов амортизации, уровня инфляции и др.

В рамках амортизационной политики, принятой предприятием, тот или иной способ амортизации должен иметь право всегда быть необходимо. Так как его выбор определяет способ реализации в соответствии со степенью износа оборудования, приоритетами в области формирования инвестиционных ресурсов, порядком амортизации (в разрезе основных средств и нематериальных активов) и т.д. Главным из них являются результаты амортизационной политики, то есть выбор ее метода влияет на конечные показатели деятельности предприятия, размер чистой прибыли, внутренние источники финансирования, денежные потоки, сроки окупаемости оборудования и т.д.

Список использованной литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О новой стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы». ПФ- № 60 от 28.01.2022.
2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Маджлису и народу Узбекистана. от 20.12.2022 г.
3. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису от 28.12.2018г.
4. Кудбиев, Д. К., & Турсунова, Д. Д. (2018). Основные принципы бухгалтерского учёта основных средств. In Бухгалтерский учет: достижения и научные перспективы XXI века (pp. 87-93).
5. Kunduzova, K. I., Qudbiyev, N. T., & Asatullayeva, N. Y. Q. (2022). Iqtisodiyotning modernizatsiyalash sharoitida asosiy vositalar hisobini takomilashtirish masalalari. Scientific progress, 3(3), 837-846.

***Кудбиев Н.Т.**, ассистент*
Ферганский политехнический институт
***Норматова М.И.**, магистрант*
Ферганский политехнический институт

РОЛЬ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРОВ В ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Рассматриваются проблемы национальной кадровой политики, важнейшим направлением которой должна стать система подготовки востребованных творчески мыслящих специалистов, способных выполнять задачи стратегического инновационного развития экономики. Отмечается, что обучение специалистов следует осуществлять не адаптивно имитационными, а творческими методами, для чего необходимо взаимодействие науки, образования, бизнеса и государства.

Ключевые слова: развитие образования, человеческий капитал, интеллектуальное развитие, экономический рост, предпринимательство.

THE ROLE OF THE SYSTEM OF TRAINING QUALIFIED PERSONNEL IN THE ECONOMY

Annotation

The problems of the national personnel policy are considered, the most important direction of which should be the system of training in-demand creatively thinking specialists capable of performing the tasks of strategic innovative development of the economy of Belarus. It is noted that the training of specialists should be carried out not by adaptive imitation, but by creative methods, which requires the interaction of science, education, business and the state.

Keywords: education development, human capital, intellectual development, economic growth, entrepreneurship.

Общемировые тенденции интеллектуализации и глобализации, усложнение социально-экономических систем приводят к повышению требований к трудовым и интеллектуальным ресурсам, в том числе к качеству подготовки кадров в системе среднего специального, профессионального и высшего образования. Образование, квалификация, профессиональный опыт становятся залогом конкурентоспособности предприятий (организаций) и регионов и фактором устойчивого экономического роста.

Трансформационные преобразования экономики и проблемы постепенного становления рыночной экономики делают необходимым освоение кадрами новых навыков и умений, что требует постоянного совершенствования системы повышения квалификации.

Сегодня образование стало важнейшим фактором развития человека и общества. Четвертым приоритетным направлением в стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы является именно развитие сферы образования, человеческого капитала [2]. Образовательные учреждения стали основной формой профессиональной подготовки, передачи культурного наследия из поколения в поколение. Образование служит для приобретения человеком знаний, помогает ему усваивать социальные нормы, служит опорой в его вступлении в экономически активную жизнь.

На государственном уровне необходимо отметить, что государство заинтересовано в развитии интеллектуального потенциала страны. В эпоху «экономики знаний» образование стало важнейшей составляющей экономического развития и накопления национального богатства. Духовное богатство населения формирует в стране правовую культуру, а также способствует осознанию народом своих прав и свобод жить и трудиться в свободном, демократическом, правовом государстве, использовать их в своих интересах, а также в интересах государства и общества.

На уровне общества образование должно быть направлено на формирование отдельных глобальных духовных ценностей. Это мощный фактор развития общества. Интеллектуальное развитие общества-основа социального прогресса.

С экономической точки зрения приобретение людьми знаний обеспечивает экономическое, научное, культурное и социальное развитие общества. Известный американский экономист Т.

Стоунер указывает, что «в постиндустриальный период экономики знания стали важнейшей основой современных производственных систем, заменив землю, труд и капитал» [4].

По оценкам экспертов, в настоящее время на долю физического капитала приходится капитала в национальном богатстве составляет 64,0 %, а доля природного капитала-20,0%.

С повышением уровня экономического развития увеличивается доля человеческого капитала в национальном богатстве. В Германии, Швейцарии и Японии этот показатель достиг 80,0%. А экономическое благополучие зависит от приобретения новых знаний и их воплощения в жизнь. В стратегии социально-экономического развития мирового сообщества и отдельных государств образование рассматривается как важнейший компонент концепции развития человека.

Принятие Закона Республики Узбекистан «Об образовании» [1] в новой редакции 23 сентября 2020 года, и Указ Президента Республики Узбекистан от 11.05.2022 г. № УП-134 «Об утверждении национальной программы по развитию народного образования в 2022 — 2026 годах» [3] стало началом масштабной реформы системы образования республики.

Доказано, что образование как важнейший фактор развития человека оказывает большое влияние на решение целого комплекса экономических, политических, социальных и гуманитарных проблем. Среди них можно выделить следующие:
обеспечение достойного уровня жизни и качества жизни населения в каждой стране на текущий период;
обеспечение эффективной занятости;
обеспечение устойчивого развития;
снижение уровня социального неравенства;
укрепление структуры гражданского общества;
соблюдение прав человека и их эффективное осуществление;
создание условий для полной и всесторонней реализации потенциала личности.

В настоящее время во всем мире люди имеют более высокий уровень образования, чем когда-либо прежде. Об этом свидетельствует огромное количество показателей образования. Если в 1960 году средняя продолжительность обучения каждого человека в возрасте 15 лет и старше в мире составляла менее 4 лет, то к 2010 году этот показатель на глобальном уровне увеличился вдвое, а в развивающихся странах — в три раза-с 1,9 до 6,4 лет.

Сегодня грамотность среди молодежи в мире составляет 95,0% в 63 из 104 стран, где есть данные, и 99,0% в 35 странах.

Средние показатели охвата населения начальным образованием сегодня равны 100,0% как в развивающихся, так и в развитых странах. В настоящее время дети не только ходят в школу, но и заканчивают ее. Число людей с начальным образованием в мире выросло с 84,0% до

Расширение охвата населения образованием во многих странах мира связано с увеличением государственного финансирования этой сферы. Ученики в основном ходят в государственную школу.

Особенно много учащихся посещают начальные (92,0% от общего числа учащихся) и средние (85,0%) государственные школы. Государственные расходы на образование в мире выросли с 3,9% ВВП в 1970 году до 5,1% в 2006 году. Следует особо отметить, что данный рост является долгосрочной тенденцией. Потому что 100 лет назад государственные расходы на образование составляли 1,0% ВВП.

Как известно, современная система образования большинства промышленно развитых стран сформировалась в 1950-1970-е годы. В этот период возникла теория человеческого капитала, оказавшая значительное влияние на отношение общества и государства к развитию образования.

Непрерывный процесс обогащения человека знаниями приобрел новые черты, обусловленные возрастанием роли науки в жизни общества в современных условиях. Он уже не проявляет практического пополнения имеющихся знаний и умений.

Решающую роль играет процесс обогащения людей научными знаниями и навыками их применения на практике. И это невозможно без непрерывно развивающейся и дифференцирующейся в процессе развития системы образования. Важное место в нем занимает экономическая подготовка кадров, в том числе предпринимателей.

Чрезвычайно возросшее значение знаний и информации в развитии общества нашло отражение в концепциях информационного общества и становлении информационной цивилизации. Приобретение новых знаний, информации, умений и навыков, ориентация на их обновление и развитие становятся фундаментальными характеристиками не только работников в индустриальной экономике, но и предпринимателей, руководителей бизнеса. Новая разновидность экономического развития, которая находит свое решение в информационном обществе, порождает для них потребность в постоянном повышении своей квалификации.

Сфера образования смешивается с экономической сферой жизни в информационном обществе. Образовательная деятельность становится важной составляющей экономического развития. Формирование современной информационной инфраструктуры определяется не только задачами повышения экономической эффективности, но и необходимостью использования в бизнесе новых технологий, современных технических систем, определенных знаний, обучения и умений, моделей поведения людей.

Следовательно, усиление значимости знаний, информации в общественном развитии, постепенное превращение знаний в человеческий капитал кардинально меняют роль сферы образования в структуре современной общественной жизни. Конечно, в разных странах и разных группах государств существуют свои особенности состояния системы образования в социальной структуре. Однако появление новой информационной цивилизации поставило сферу образования в центр общественной жизни.

Учитывая, что эти процессы являются общими для многих стран, к концу 1990-х годов на европейском континенте начало формироваться европейское образовательное пространство под знаком Болонского процесса. В 1999 году в Болонье, Италия, состоялась первая встреча европейских министров, отвечающих за высшее образование, на которой была принята Декларация. Суть процесса заключается в формировании общеевропейской системы высшего образования, которая в будущем будет называться европейской зоной высшего образования и будет основана на совокупности фундаментальных принципов функционирования [5].

Таким образом, развитие сферы образования занимает центральное место во всех национальных и международных проектах, связанных с возникновением информационного общества. От состояния системы образования, его способности удовлетворять потребности личности и общества в качественных образовательных услугах зависят перспективы развития современного общества.

В то же время глобальные экономические тенденции, в том числе рост человеческого капитала в экономике, приобретают все большее значение. Исследование Всемирного банка восстановления и развития показало, что только 16,0% экономического роста в 192 странах связано с физическим капиталом (оборудование, инфраструктура и т. д.). Еще 20,0% этой доли дают природные ресурсы. Остальные 64,0% связаны с человеческим фактором, в том числе с формированием качественно нового типа предпринимателей, способных стать катализаторами экономического развития [6]. Этот весомый аргумент побуждает правительства разных стран создавать благоприятные условия для развития системы подготовки специалистов для сферы бизнеса путем развития системы бизнес-образования.

При этом следует исходить из того, что само образование – это одновременно и процесс, и результат усвоения человеком знаний, умений и навыков, необходимых для той или иной трудовой деятельности. Основной путь получения образования, в том числе в сфере бизнеса, заключается в обучении в учебных заведениях, где обучение связано с приобретением знаний в области рыночных методов ведения хозяйства и предпринимательской деятельности.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» от 23.09.2020 № УП-637.
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О новой стратегии развития Узбекистана на 2022-2026 годы». ПФ- № 60 от 28.01.2022.
3. Указ Президента Республики Узбекистан, «Об утверждении национальной программы по развитию народного образования в 2022 — 2026 годах» от 11.05.2022 г. № УП-134.
3. Стоунер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. Новая технологическая волна на Западе / под ред. В. Н. Гуревича П.С. – М.: Progress, 2006. — С.24.
4. Нажимова Н., Токарев С., & Кулигина Н. (2022). СОВРЕМЕННЫЙ ВУЗ I КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ БОЛОНСКОГО СОГЛАШЕНИЯ. Norwegian Journal of development of the International Science, (86), 29-35.
5. Исраилов Муталлиф Якубьянович (2019). Образование и эго развитие в Узбекистане. Академия, (5 (44)), 48-49.

***Савинова Г. А.**, старший преподаватель*
Ферганский политехнический институт
***Муратов А.А.**, магистрант*
Ферганский политехнический институт

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ПРОДАЖ ПРОДУКЦИИ (РАБОТ, УСЛУГ) В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Данное исследование было посвящено вопросам организации учета реализации продукции (работ, услуг) в условиях модернизации экономики, в котором была проанализирована организация доходов от реализации продукции и их правильный учет, правильный учет денежных средств, полученных за изготовленную продукцию и выполненные работы, и предоставляемые услуги. Это было основано на том факте, что основными средствами для покрытия расходов и получения дохода предприятия являются именно эти процессы.

Ключевые слова: реализация продукции (работ, услуг), расчет выручки, финансовый результат, продукция на рынке, объем продаж, остаток продукции, фактическая себестоимость.

QUESTIONS OF ORGANIZATION OF ACCOUNTING OF SALES OF PRODUCTS (WORKS, SERVICES) IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF THE ECONOMY

Annotation

This study was devoted to the organization of accounting for the salea of products (works, services) in the conditions of modernization of the economy, in which the organization of income from the sale of products and their correct accounting, correct accounting of funds received for manufactured products and work performed and services provided were analyzed. This was based on the fact that these processes are the main means to cover expenses and generate income for the enterprise.

Keywords: sales of products (works, services), revenue calculation, financial result, products on the market, sales volume, product balance, actual cost.

На современном этапе экономических реформ, проводимых в нашей стране, реализуется множество мер государственной поддержки отечественных производителей. При этом каждое акционерное общество старается более эффективно использовать свой внутренний потенциал с целью получения большей прибыли. Но в нынешних условиях существующие в нашей республике товаропроводящие субъекты в процессе производства продукции ограничиваются лишь поставкой ее организациям-посредникам.

В условиях модернизации экономики товары производятся для продажи на рынке. Исходя из этого, необходимо провести углубленное изучение рынка перед производителями, правильно определить маркетинговую стратегию. При этом основное внимание следует уделить следующим трем основным проблемам:

Что необходимо производить, то есть из-за ограниченности производственных ресурсов, какие товары и услуги, взаимно отрицающие друг друга, должны производиться и в каком количестве?

Как производятся товары и услуги, то есть какие технологии предполагается использовать из имеющихся в распоряжении общества ресурсов?

Для кого предназначены производимые товары и услуги, то есть в каких процедурах осуществляется распределение созданного валового национального продукта?

Сами по себе эти три центральных вопроса-“что?", "как?" и “для кого?" актуальность в условиях рыночных отношений. Особенно в нашей республике, которая активно продвигается к построению рыночной экономики, это воспринимается как центральная проблема, стоящая перед каждым предприятием, каждой фирмой. Важную роль в решении этих задач играет весь персонал предприятия, включая бухгалтеров. Бухгалтерия играет решающую роль в принятии решений о том, сколько продукции необходимо произвести на предприятии, на каком рынке ее можно реализовать.

Акционерные общества также будут вынуждены искать и принимать управленческие решения, которые помогут им стать конкурентоспособными предприятиями и помогут им достичь необходимых финансовых результатов. С этой целью предприятие изучает конъюнктуру рынка, самостоятельно планирует свою деятельность и т.д. Он вступает в экономические отношения со многими заинтересованными сторонами для достижения этих целей. В этом процессе Бухгалтерский учет является источником информации для заинтересованных сторон.

В нашей республике действует ряд нормативных документов, касающихся учета в бухгалтерском учете работы с готовой продукцией (работами, услугами), их реализации и формирования финансовых результатов. В первую очередь следует напомнить о принятии Олий Маджлисом Республики Узбекистан закона “О бухгалтерском учете” от 13 апреля 2016 года (в новой редакции) [1].

Закон “О бухгалтерском учете” обеспечивает установление новых, соответствующих рыночным отношениям требований к стандартам бухгалтерского учета и предусматривает основные принципы, которые станут основой для организации системы бухгалтерского учета в Республике Узбекистан.

В системе организации бухгалтерского учета на предприятиях к задачам подготовки готовой продукции, ее отгрузки относятся:

своевременное и правильное отражение в бухгалтерском учете всех хозяйственных операций, связанных с движением готовой продукции, фиксация продукции на складе;

контроль за соблюдением норм и правил резервирования;

поддержание состояния и целостности запасов на складе;

установление непрерывного контроля за объемом выполнения работ и услуг, выпуском готовой продукции, своевременное и правильное оформление документации на отгружаемую продукцию (работы, услуги), четкая организация расчетов с покупателями.

Успешное выполнение этих задач зависит от слаженной работы предприятия, правильной организации складского хозяйства и сбыта продукции, своевременного оформления хозяйственных операций в документах.

В соответствии с НСБУ № 4 “товарно-материальные запасы” готовой продукцией считаются активы, находящиеся в хозяйствующих субъектах, и они входят в состав товарно-материальных запасов предприятия как готовая продукция, товары, предназначенные для реализации в повседневной деятельности хозяйствующего субъекта [2].

К задачам организации и ведения учета реализации продукции (работ, услуг) на предприятии относятся:

Правильно и своевременно отражать на счете все хозяйственные операции, связанные с реализацией продукции (работ, услуг);

Осуществление контроля за исполнением договоров при реализации продукции (работ, услуг);

Контроль за ассортиментом и объемом реализуемой продукции, а также за выполнением плана продаж;

Своевременный точный расчет затрат периода, связанных с производством и реализацией продукции;

Точный расчет выручки за реализованный товар, правильное определение суммы прибыли и т.д.;

Предприятия после реализации продукции (работ, услуг) должны определить результат этой деятельности, то есть финансовый результат, и проанализировать его детально.

Реализация экономических реформ в Республике Узбекистан в результате приведения системы анализа в соответствие с мировыми стандартами требует совершенствования анализа готовой продукции (работ, услуг), их реализации, а также финансовых результатов [3].

Затраты, понесенные за счет реализации продукции, окупаются, и предприятие получает прибыль. Объем продаж — это заключительный этап производственного процесса. За счет выручки от реализации продукции предприятие производит платежи в первый раз. Налоговые

платежи осуществляют расчеты по заработной плате с поставщиками товаров, работниками сферы услуг. Итак, финансовое состояние предприятия, скорость оборачиваемости оборотных средств и ее состояние во многом зависят от выполнения плана и его динамики по объему реализации финансовых результатов.

Ускорение процесса продаж влияет на ускорение как производственных, так и снабженческих процессов предприятия, сокращая дебиторскую и кредиторскую задолженность.

Финансовая устойчивость предприятия зависит от конкурентоспособности выпускаемой, выпускаемой продукции на рынке, ее спроса на внутреннем и внешнем рынках, объема реализации.

Производство продукции и ее реализация-завершающий этап производственной деятельности каждого предприятия, направленный на обеспечение потребностей населения. Реализация продукции в плановом объеме дает организации возможность выполнять производственные затраты, обязательства перед банками и другими хозяйствующими субъектами по возмещению, государственному бюджету, кредиту, а также способствует получению прибыли, что имеет важное значение для совершенствования производства и дальнейшего развития.

Правильно определенная себестоимость проданной продукции определяется путем пересчета соответствующих показателей, а также путем сопоставления натурального и стоимостного выражений товарного баланса по отдельным видам продукции. При этом показатели товарного баланса сравниваются с аналогичными показателями в других документах:

остаток готовой продукции на начало и конец отчетного периода, произведенной и отгруженной (реализованной) в отчетном периоде, подтверждается данными аналитического учета по учету движения готовой продукции в бухгалтерском учете и оперативной информацией в производственно-надзорной службе;

фактическая себестоимость готовой продукции на начало и конец отчетного периода или остаток по себестоимости по учетным ценам (плановым, нормативным) и т.п. подтверждается сальдо на начало и конец отчетного периода счета “Расчеты по учету готовой продукции”. Выпуск готовой продукции из производства по фактической себестоимости подтверждается данными сводного учета затрат на производство;

отгрузка по фактической стоимости определяется как алгебраическая сумма отгрузки и разницы по цене счета. Сумма различий рассчитывается исходя из среднего процентного уровня различий [4].

Таким образом, подводя итог, можно сказать, что основные задачи правильной организации учета процесса реализации продукции и оказания услуг на современных предприятиях, по нашему мнению, должны быть представлены следующим образом:

своевременное ведение учета выпуска готовой продукции, выполненных работ и оказанных услуг;

документирование всех операций, связанных с продажей;

своевременное получение платежей от покупателей и заказчиков;

правильное ведение расчета финансовых результатов от реализации продукции, работ и услуг.

Процесс формирования и применения финансовых результатов в бухгалтерском учете связан с определением конечного финансового результата, который состоит из прибыли от реализации товаров, услуг, работ и доходов, а также затрат, получаемых по различным операциям - продаже имущества, получению ренты, ущербу от стихийных бедствий и т.д.

Финансовое состояние организации считается стабильным, если она покрывает своими средствами не менее половины финансовых ресурсов, необходимых для осуществления обычной предпринимательской деятельности, эффективно использует финансовые ресурсы, соблюдает финансовую, кредитную и расчетную дисциплину, иными словами, обладает платежеспособностью.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Узбекистан, “О бухгалтерском учете” (новая редакция) от 13.04.2016 г. № ЗРУ-404.
2. Приказ Министра финансов Республики Узбекистан, «Об утверждении национального стандарта бухгалтерского учета республики Узбекистан (НСБУ № 4) «товарно-материальные запасы»» зарегистрировано 30.06.2020 г., рег. номер 3259.
3. Якубов, В. Г. (2022). Сбыта Продукции Является Важным Фактором Увеличения Прибыли Компаний. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 3(5), 49-55.
4. Shoev, D. A. (2022). HARAJATLARNI OPTIMALLASHTIRISH KOMPANIYANING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM OMILIDIR. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2(5), 690-699.

***Кокуева Э.С.**, э.и.к., доцент*
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
***Токтобаева Д.А.**, магистрант*
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУК ИШКАНАНЫ БАШКАРУУ ҮЧҮН МААЛЫМАТТЫК БАЗА КАТАРЫ

Аннотация

Бул макала коммерциялык ишкананын каржылык абалын талдоонун негизи катары каржылык отчеттуулуктун маңызын жана мазмунун ачып берүүгө арналган. Изилдөө бизге каржылык отчеттуулуктун талдоосун бекитүүгө мүмкүндүк берет, бул ишкананын каржылык абалын чыңдоого багытталган башкаруу чечимдерин кабыл алуунун негизги куралы.

Ачкыч сөздөр: маалымат базасы, каржылык отчет, ишкананын финансылык абалы, каржылык талдоо.

ФИНАНСОВАЯ ОТЧЕТНОСТЬ КАК БАЗА ДАННЫХ ДЛЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Аннотация

Данная статья посвящена раскрытию сущности и содержания финансовой отчетности как основы проведения анализа финансового состояния коммерческого предприятия. Проведенное исследование позволяет утверждать анализ финансовой отчетности является ключевым инструментом в цели принятия управленческих решений, направленных на укрепление финансового положения предприятия.

Ключевые слова: информационная база, финансовая отчетность, финансовое состояние предприятия, финансовый анализ.

FINANCIAL STATEMENTS AS A BASIS FOR THE MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE

Annotation

This article is devoted to the disclosure of the essence and content of financial statements as the basis for analyzing the financial condition of a commercial enterprise. The conducted research allows us to assert that the analysis of financial statements is a key tool in the purpose of making management decisions aimed at strengthening the financial position of the enterprise.

The keywords: financial analysis, financial condition of the enterprise, financial reporting, information nay base.

Ишкананын бухгалтердик (финансылык) отчеттуулугу анын финансы-чарбалык иши тууралуу маалыматтын негизги булагы катары кызмат кылат. Отчетту ар тараптуу жана кылдаттык менен изилдөө, жетишилген ийгиликтердин себептерин, ошондой эле ишкананын ишиндеги кемчиликтерди ачып берет, анын ишин жакшыртуунун жолдорун белгилөөгө жардам берет.Отчеттуулукту мындай талдоо ээлерине же акционерлерине, ошондой эле тийиштүү башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн ишкананын администрациясына керек.

Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 29-апрелиндеги №76 "Бухгалтердик эсеп жөнүндө" Мыйзамына ылайык, финансылык отчеттуулуктун төмөнкү формалары колдонулат:

-баланс (форма-1);

-финансылык натыйжалар жөнүндө отчет (форма-2);

-капиталдын кыймылы жөнүндө отчет (форма-3);

-акча каражаттарынын кыймылы жөнүндө отчет (форма-4);

-каражаттарды максаттуу пайдалануу жөнүндө отчет;

-отчеттуулук формалары боюнча түшүндүрмөлөр [1].

Жылдык каржылык отчеттуулук компаниянын каржылык-чарбалык иши жөнүндө түшүнүк берет жана жылдык каржы планын түзүүнүн башталышы болуп саналат.Бухгалтердик отчетту финансылык отчеттуулукка которуу, ишкананын каржылык талдоосунун максаттарына ылайык бухгалтердик отчеттуулуктагы түзөтүүлөрдүн натыйжасында ишке ашат.Каржылык анализдин ата мекендик тажрыйбасында финансылык

отчеттуулуктун аналитикалык формалары колдонулгандыгын белгилей кетүү керек.Финансылык менеджменттин контекстинде финансылык отчеттуулукту окуу бухгалтердик эсептин формаларын окуп, отчеттуулукту колдонуучулар тарабынан негизделген башкаруу чечимдерин кабыл алуу дегенди билдирет.

Компаниянын бухгалтердик (финансылык) отчеттуулугун тышкы колдонуучулардын катарына төмөнкүлөр кирет:

1)ишкана менен чарбалык келишимдердин ишенимдүүлүгүнүн деңгээлин аныктаган акционерлер, кредиторлор, сатып алуучулар жана жеткирүүчүлөр (поставщиктер);

2)ишкананын отчеттуулугун изилдөө жана салык төлөөчүнүн бюджеттин алдындагы милдеттенмелеринин аткарылышына текшерүү жүргүзүү жана салык жаатындагы ийкемдүү саясатты иштеп чыгуу үчүн салык органдары;

3)потенциалдуу инвесторлорду коргоо максатындаотчеттуулук эрежелеринин сакталышын текшерүүчү аудит кызматы [5, 96 б.].

Бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун негизги ички колдонуучуларына ишкананын ээлери жана башкаруу персоналы кирет, алар ушул отчетторду колдонуп төмөнкүлөрдү аткарышат:

1)компаниянын финансылык ресурстарга муктаждыгынбаалоо;

2)инвестициялык чечимдердин тууралыгын жана капиталдык түзүмдүн натыйжалуулугун баалоо;

3)дивиденддик саясаттын негизги багыттарын аныктоо;

4)финансылык отчеттуулуктун болжолдуу формаларын түзүү жана алдыдагы отчеттук мезгилдерге финансылык көрсөткүчтөрдү божомолдоо;

5)башка ишкана (фирма) менен биригүү же аны алуу, компанияны структуралык кайра түзүү мүмкүнчүлүгүн баалоо [6, 26б.].

Бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун формаларында ачыкка чыгарылган маалыматтардын тунуктугу, тууралыгы жана ишенимдүүлүгү башкаруучулук чечимдердин туура кабыл алынышына жана ишкананын келечектеги мезгилине божомолдоого өбөлгө түзөт.

Отчеттуулуктун негизги милдети - финансылык отчетто көрсөтүлгөн маалыматтарды потенциалдуу колдонуучулардын кызыкчылыктарын канааттандыруу.Бул милдет жалпы кабыл алынган максаттар тутумуна жана терминологияга ылайык кабыл алынган стандарттардын ырааттуулугунун жана концептуалдык негиздеринде турушу керек.Финансылык отчеттуулук көз карашынан алганда, мындай түшүнүк бухгалтердик маалыматты пайдалануучулардын максаттары менен маалыматтык керектөөлөрүнүн ортосундагы байланыш көз карашынан каралышы керек,маалыматтын сапатына, анын принциптерине, маалыматтарды түзүүгө болгон мамилелерге, ошондой эле аны иштетүүнүн техникалык ыкмаларына жана талаптарды калыптандыруу үчүн негиз болуп саналат.

Учурдагы бухгалтердик эсептин тутумуна ылайык, бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун негизги милдеттери:

1)уюмдун иши жана анын мүлктүк абалы жөнүндө толук жана ишенимдүү маалыматтарды калыптандыруу, бул маалыматтарды каржылык отчеттун ички колдонуучуларына берүү;

2)маалыматтын ички жана тышкы колдонуучуларына керектүү маалыматтарды (билдирүүлөрдү) берүү;

3) уюмдун финансылык-чарбалык ишинин терс натыйжаларын алдын алуу жана анын финансылык туруктуулугун камсыз кылуу максатында ички резервдерди аныктоо [3, 154 б.].

Финансылык отчеттуулукту колдонуучуларга маалымат берүү милдети өзгөчө мааниге ээ, анткени үч негизги компонентке негизделген отчеттуулук элементтерин таанууда ишеним каттарын керектөөчүлөрдүн суроо-талаптары негизги ролду ойнойт:

1)маалыматтын сапаттык мүнөздөмөсү - түзүлгөн маалыматтардын сапатына карата талаптарды аныктоо боюнча анын маалыматтарынын натыйжасында бухгалтердик маалыматты пайдалануучулардын кызыкчылыктарын коргоонун кепилдиги;

2)бухгалтердик эсеп методологиясынын негизи болгон жана финансылык отчеттуулуктун элементтерин аныктоого, таанууга жана баалоого багытталган жалпы принциптер;

3)уюмдун каржылык абалын жана анын ишинин натыйжалуулугун аныктоочу, жалпы принциптерге негизделген жана баштапкы документтерде жөнгө салынган маалыматтарды атайын шаймандар аркылуу маалымат тутумуна киргизүүгө көмөктөш болгон техникалык эсепке алуу аппаратын чагылдырган техникалык ыкмалар [4,122б.].

Ошентип, бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун негизги максаты концепциянын жана отчеттуулуктун негизинде жатат, маалыматтарды түзүүметодологиясын жана методикасын алдын-ала аныктайт, аларды өркүндөтүү бухгалтердик (каржылык) отчеттуулукту пайдалануучулардын кызыкчылыктарынын призмасы аркылуу жүргүзүлүшү керек.

Финансылык отчеттуулук - бул белгиленген формада Кыргыз Республикасынын бухгалтердик мыйзамдарына ылайык бухгалтердик маалыматтын негизинде уюмдун мүлкү жана каржылык абалы жана анын финансылык-чарбалык ишинин натыйжалары жөнүндө маалыматтардын бирдиктүү тутуму.

Уюмдун каржылык талдоосун жүргүзүү үчүн маалыматтык база так финансылык отчеттуулук болуп саналат, анткени классикалык мааниде каржылык талдоо уюмдун каржылык отчетунун маалыматтарын талдоо болуп саналат.Каржылык талдоо ар кандай болушу мүмкүн, анткени ал коюлган милдеттерден көз каранды.

Уюмдун каржылык талдоосу төмөнкүлөрдү жасай алат:

-уюмдун өндүрүштүк-чарбалык ишиндеги башкаруу көйгөйлөрүн аныктоодо колдонулат;

-уюмдун каржылык-чарбалык ишин башкаруунун ишин баалоо үчүн негиз болууга;

-капиталдык салымдардын багыттарын алуу үчүн колдонулат;

-уюмдун ишинин айрым көрсөткүчтөрүн божомолдоонун куралы катары колдонулат [2, б. 68].

Уюмдун каржылык талдоосунун мазмуну анын максаттарын, объектилерин жана изилдөө предметин аныктоого негизделген.Бухгалтердик (финансылык) отчеттуулукту талдоонун негизги максаты - объективдүү баалоону чагылдырган негизги (эң маалыматтуу) параметрлерди алуу жана уюмдун каржылык абалын жана анын ишинин натыйжаларын башкарууну жүзөгө ашыруу үчүн эң так чечимдерди чагылдыруу.

Бухгалтердик (финансылык) отчеттуулукту талдоонун негизги милдеттери:

-менчиктин түзүмүн жана аны түзүү булактарын баалоо;

-материалдык жана финансылык ресурстардын баланстуулугун баалоо;

-өздүк жана зайымдык каражаттардын түзүмүн жана кыймылын баалоо;

-акча каражаттарынын колдонулушун баалоо;

-уюмдун ишмердүүлүгүнө жана активдерди пайдалануунун натыйжалуулугуна фактордук талдоо жүргүзүү;

-финансылык агымдардын кыймылын контролдоо [8, 52б.].

Финансылык отчеттуулукту талдоо уюмду башкаруунун куралы болуп саналат, анын жардамы менен капиталдык салымдар үчүн багыттарды тандоо жана жеке натыйжалуулук көрсөткүчтөрүн алдын-ала божомолдоо максатында ишкананын каржы-чарбалык ишин башкаруунун негизги көйгөйлөрү аныкталат.Бухгалтердик (финансылык) отчеттуулук - бул ишкана менен азыркы базар мамилелеринин субъектилеринин ортосундагы байланыштыруучу звено.Бухгалтердик (финансылык) отчеттордо ачыкка чыкпаган маалыматтардын жоктугу уюмдун ишинин өнүгүшүнө олуттуу кемчилик жана тоскоолдук болуп калышы мүмкүн, б.а. уюмдун ишин кеңейтүү үчүн кошумча каражаттардын келип түшүүсүн болжолдоодо.Анализдин натыйжаларынын ишенимдүүлүгү, биринчи кезекте, отчеттуулуктагы маалыматтын ишенимдүүлүгүнөн көз каранды, отчетто канчалык толук маалымат берилсе, анализ ошончолук толук болот.

Уюмдун бухгалтердик маалыматын потенциалдуу колдонуучулардын саны дайыма өзгөрүп турат.Бул, биринчиден, уюмдун отчеттук маалыматтарынын кызыкчылыгы ар дайым туруктуу экендигине карабастан, конкреттүү экономикалык шарттарга байланыштуу.

Уюмдун бухгалтердик эсебинин абалы негизинен башкаруучулук эсепти уюштуруу деңгээлинен көз каранды, анткени ички отчеттуулуктун бардык түрлөрү башкаруу маселелерин чечүү жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн талап кылынат.Мындай документтер отчетторду түзүүнүн негизи болуп саналат, ал өз кезегинде уюмдун каржылык-чарбалык ишин талдоо үчүн негиз болот.

Айрым көрсөткүчтөрү бухгалтердик баланска жана салык органдары көрсөткөн финансылык натыйжалар жөнүндө отчетто камтылган уюмдун мамлекеттик ички отчетусатуу динамикасынын жана уюмдун чыгымдарынын талдоосун калыптандыруу үчүн негиз болуп саналат, анын маалыматтары отчеттуулук формаларында дайыма эле чагылдырылбайт.

Уюмдагы аудиттин сапаты бухгалтердик (финансылык) отчетто чагылдырылган көрсөткүчтөрдүн сапатынан көз каранды.Эскерте кетүүчү нерсе, аудит жүргүзүү үчүн негиз болгон ченемдик документтердин саны канчалык көп болсо, аудиттин сапаттуу жүргүзүлүшү жана финансылык отчетто жана бухгалтердик эсеп регистрлеринде чагылдырылган маалыматтар чындыкка дал келүү ыктымалдыгы жогорулайт.

Уюмдун каржылык талдоосу ишкананын экономикалык стратегиясын иштеп чыгуунун негизи болуп саналат.Талдоо аралык жана жылдык каржылык отчеттуулуктун көрсөткүчтөрүнө негизделген.Алдын-ала талдоо бухгалтердик (финансылык) отчеттуулук даярдалганга чейин жүргүзүлүшү керек.Уюмдун иш-аракетинин бардык багыттарынын өнүгүшү жана анын тандалышынын тууралыгы уюмдун каржылык абалын жана анын ишин талдоонун натыйжаларынан көз каранды.Башкаруу чечимдерин кабыл алуунун натыйжалуулугу, анын негизин ишкананын финансылык абалына талдоо жүргүзүү бухгалтердик (финансылык) отчеттордо чагылдырылган маалыматтардын ишенимдүүлүгүнө жана толуктугуна байланыштуу.Анализдин сапаты колдонулган методдорго, бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун толуктугуна жана ишенимдүүлүгүнө, ошондой эле адамдын компетенттүүлүгүнө, каржылык талдоонун натыйжалары боюнча кабыл алынган башкаруу чечимине байланыштуу [7, 10 б.].

Уюмдун каржылык-чарбалык ишин талдоодо бухгалтердик (финансылык) отчеттуулуктун негизги максаты - ишкананын каржылык абалы жана анын өзгөрүүлөрү жөнүндө маалыматты ишенимдүү жана толук чагылдыруу.

Колдонуучулар тарабынан финансылык отчеттуулукту финансылык анализдин булагы катары таануунун негизги факторлору төмөнкүлөр:

-толуктук;
-маанилүүлүк;
-актуалдуулук;
-түшүнүктүүлүк;
-өз убагында;
-чындык;
-божомолдоо максатында колдонула тургандыгы;
-кыраакылык [5, 28 б.]

1)Толуктук. Финансылык отчетто уюмдун каржылык абалы, анын ишинин натыйжалары жана анын финансылык абалына байланыштуу бардык өзгөрүүлөр жөнүндө толук маалымат берилиши керек.Толуктугу бухгалтердик эсептин формаларынын бирдиктүүлүгү жана тийиштүү кошумча маалыматтар менен камсыздалат.

2)Маанилүүлүк. Финансылык отчет олуттуу көрсөткүчтөрдү чагылдырышы керек, анткени аларды ачып берүү бул маалыматты потенциалдуу колдонуучулардын экономикалык чечимдерине таасир этет.Финансылык отчеттуулуктун маанилүүлүгү сапаттык жана сандык факторлордун айкалышы менен аныкталат.

3)Актуалдуулук. Финансылык отчетто чагылдырылган маалыматтар өткөн, азыркы жана келечектеги окуяларды баалоону жана ушул маалыматты колдонуучулар тарабынан чечим кабыл алууну жеңилдетиши керек.Финансылык отчетто чагылдырылган маалыматтын

финансылык-чарбалык ишти талдоо үчүн актуалдуулугу уюмдун ишинин мүнөзү жана өзгөчөлүгү менен аныкталат.

4)Түшүнүктүүлүк. Финансылык отчетто көрсөтүлгөн маалыматтын түшүнүктүүлүгү уюмдун каржылык абалы жана иши жөнүндө маалыматты так чагылдыруудан турушу керек.

5)Өз убагында. Финансылык отчеттуулуктун өз убагында берилиши алардын мыйзамда белгиленген мөөнөттөрдө потенциалдуу колдонуучуларга маалыматтарды даярдоодо жана берүүдө турат.

6)Чындык. Берилген маалыматтын максатын туура түшүнүү үчүн баалоо жана эсепке алуу жол-жобосунун так көрсөтүлүшү финансылык отчеттуулуктун чындыгы.Отчеттун чындыгы каржылык отчетто олуттуу каталардын жана четтөөлөрдүн жоктугун болжолдойт.Финансылык отчеттуулуктагы маалыматтын аныктыгы документалдык далилдерге негизделет, б.а. отчеттуулуктагы маалыматтын ишенимдүүлүгүн жана чындыгын тастыктаган аудитордук корутундунун негизинде [5, 29б.].

7)Божомолдоо максатында колдонула тургандыгы. Болжолдоо максатында отчеттуулуктун колдонулушу финансылык отчеттогу маалымат башкаруу чечимдерин аныктоодо так көрсөтмө болуп кызмат кылышы керектигин билдирет.Мындай учурда, отчеттуулук көрсөткүчтөрү талдоонун жүрүшүндө уюмдун бардык терс жактарын жана ишкананын финансылык абалына терс таасирин тийгизген олуттуу факторлорду башкаруу чечимдерин аныктоо жана анын каржылык абалын чыңдоо стратегиясын иштеп чыгуу үчүн толугу менен чагылдырышы керек деп түшүнүлөт.

8)Кыраакылык.Финансылык отчеттуулуктун кыраакылыгы деп, активдүүлүккө жана кирешеге ашыкча баа берилбей, ал эми милдеттенмелер менен чыгашалар төмөндөтүлбөшү үчүн, белгисиздик шарттарында кесипкөй чечимдерди калыптандыруу процессине белгилүү бир деңгээлде этияттык киргизүү деп түшүнүлөт [5, 31б.].

Бухгалтердик (финансылык) отчетто маалыматты ачууда ушул факторлор эске алынышы керек.Ушул талаптардын бардыгын сактоо отчеттуулукту уюмдун финансылык анализинин негизги булагы катары таанууга өбөлгө түзөт.Бул, биринчи кезекте, уюмдун каржылык абалына жана ишине терс таасирин тийгизген негизги терс факторлорду түптөөгө жана аныктоого өбөлгө түзөт.Отчеттун потенциалдуу колдонуучусу аны финансылык талдоонун негизги булагы катары тааныган факторлорду эске алганда, мындай отчеттуулук ачык-айкын болуп эсептелет.

Ошентип, отчеттуулуктун ачыктыгынан улам, талдоонун натыйжалары уюмдун финансылык абалын чыңдоо максатында башкаруу чечимдерин туура кабыл алууга көмөктөшүп, уюмдун каржылык абалынын сүрөтүн толук жана ишенимдүү ачып берет деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 29-апрелиндеги №76 "Бухгалтердик эсеп жөнүндө" мыйзамы;
2. Донцова Л.В. Анализ бухгалтерской отчетности. – М.: ДИС, 2011.
3. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия – М.: Инфра – М, 2009.
4. Ефимова О.В. Финансовый анализ. – М.: Бухгалтерский учет, 2010.
5. Ковалева В.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – М.: Проспект, 2012.
6. Остапенко В.М., Мешков В.С. Финансовое состояние предприятия: оценки и пути улучшения // Экономист. 2012. №3.
7. Палий В.Ф. Финансово-экономический анализ предприятия. – М.: Финансы и статистика, 2011.

Кокуева Э.С., к.э.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Токтобаева Д.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

РОЛЬ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В СИСТЕМЕ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Аннотация

Данная статья посвящена раскрытию сущности и содержания финансовой отчетности как основы проведения анализа финансового состояния коммерческого предприятия. Проведенное исследование позволяет утверждать анализ финансовой отчетности является ключевым инструментом в цели принятия управленческих решений, направленных на укрепление финансового положения предприятия.

Ключевые слова: информационная база, финансовая отчетность, финансовое состояние предприятия, финансовый анализ.

ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУК ИШКАНАНЫ БАШКАРУУ ӨЧӨН МААЛЫМАТТЫК БАЗА КАТАРЫ

Аннотация

Бул макала коммерциялык ишкананын каржылык абалын талдоонун негизи катары каржылык отчеттуулуктун маңызын жана мазмунун ачып берүүгө арналган. Изилдөө бизге каржылык отчеттуулуктун талдоосун бекитүүгө мүмкүндүк берет, бул ишкананын каржылык абалын чыңдоого багытталган башкаруу чечимдерин кабыл алуунун негизги куралы.

Ачкыч сөздөр: маалымат базасы, каржылык отчет, ишкананын финансылык абалы, каржылык талдоо.

FINANCIAL STATEMENTS AS A BASIS FOR THE MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE

Annotation

This article is devoted to the disclosure of the essence and content of financial statements as the basis for analyzing the financial condition of a commercial enterprise. The conducted research allows us to assert that the analysis of financial statements is a key tool in the purpose of making management decisions aimed at strengthening the financial position of the enterprise.

The keywords: financial analysis, financial condition of the enterprise, financial reporting, information nay base.

Предпринимательская деятельность на современном этапе все больше находится в зависимости от экономической информации. От качества такой информации зависит получение прибыли в результате принимаемых решений, в том числе определения круга клиентов, поставщиков и возможных партнеров. При этом большое значение придается полноте, достоверности и прозрачности информации. Самым значимым источником такой информации являются финансовая отчетность.

В результате своей деятельности любое предприятие осуществляет какие-либо хозяйственные операции, принимает те или иные решения. Каждое такое действие находит отражение в бухгалтерском учете.

В бухгалтерском учете отчетность является его завершающим этапом, на котором происходят обобщение накопленной учетной информации и представление ее в виде, удобном для заинтересованных лиц. Предприятие любой организационно-правовой формы обязано составлять бухгалтерскую отчетность на основе данных синтетического и аналитического учета.

Финансовая отчетность служит одним из важнейших источников информации об условиях и результатах деятельности организации, доступных различным группам пользователей. Однако в полной мере выполнять эту функцию она может лишь в том случае, если отвечает основным качественным характеристикам: достоверности, полноте, существенности, нейтральности.

Финансовая отчетность представляет собой совокупность данных, характеризующих результаты финансово-хозяйственной деятельности предприятия за отчетный период, полученный из данных бухгалтерского и других видов учета. Она представляет собой средство управления предприятием и одновременно метод обобщения и представления информации о хозяйственной деятельности.

Отчетность выполняет важную функциональную роль в системе экономической информации. Она интегрирует информацию всех видов учета и представляется в виде таблиц, удобных для восприятия информации объектами хозяйствования.

Методологически и организационно отчетность является неотъемлемым элементом всей системы бухгалтерского учета и выступает завершающим этапом учетного процесса, что обуславливает органическое единство формирующихся в ней показателей с первичной документацией и учетными регистрами.

Информация о хозяйственных операциях, произведенных экономическим субъектом за определенный период времени, обобщается в соответствующих учетных регистрах и из них переносится в сгруппированном виде в бухгалтерскую отчетность. Такая процедура обобщения учетной информации необходима в первую очередь самому предприятию и связана с необходимостью уточнения, а в ряде случаев и корректировки дальнейшего курса финансово-хозяйственной деятельности конкретного предприятия.

Информации о финансовых отчетах предприятий очень необходимо к внешним пользователям. К пользователям финансовой отчетности относятся инвесторы, работники, заимодавцы, поставщики и прочие торговые кредиторы, покупатели, органы государственного управления, общественность. Они пользуются финансовой отчетностью, чтобы удовлетворить свои различные информационные потребности.

К числу внешних пользователей бухгалтерской информацией, прежде всего, относятся:

-кредиторы, временно предоставляющие компании ссуду в обмен на некий доход (выраженный в процентах или фиксированной сумме); они заинтересованы в информации, позволяющей им определить, будут ли своевременно осуществляться выплаты по кредиту;

-инвесторы, вкладывающие в компанию свой капитал с определенной долей риска в целях получения дохода на него. Инвесторы также нуждаются в информации, на основе которой они будут решать, целесообразно ли покупать, держать на руках или продать свои акции данной компании, анализировать способности фирмы увеличить стоимость акций и выплачивать дивиденды на них.

В соответствии с мировой практикой инвесторы и кредиторы рассматриваются как основные пользователи, в чьих интересах компании обязаны представлять финансовую информацию.

Работники компании и представляющие их группы (профсоюзы) заинтересованы знать следующее:

-стабильность и прибыльность деятельности компании — их работодателя;

-способность предприятия своевременно выплачивать зарплату, производить пенсионные начисления и прочие выплаты и обеспечить трудоустройство.

Руководство компании получает информацию, позволяющую принимать решения по всему спектру вопросов управления фирмой: стратегическое и тактическое планирование, составление смет, управление финансовыми средствами компании в краткосрочном и долгосрочном плане и т.д. Однако, по содержанию и форме представления эта информация существенно отличается от данных, необходимых для оценки прибыльности, финансовой стабильности и других показателей, интересующих инвесторов, кредиторов и других пользователей, непосредственно не занятых управлением компанией.

Задача подготовки информации, как для внутренних, так и для внешних пользователей реализуется в системе бухгалтерского учета — основной информационной системе компании. Обычно различают управленческий и финансовый учет. Управленческий учет охватывает все виды учетной информации, которая измеряется, обрабатывается и передается для внутреннего пользования руководством компании. Руководству компании может

потребоваться внутренняя информация (отчеты), представленная самыми разными способами, наилучшим образом подходящими для внутренних управленческих нужд.

Информация финансового учета для внешних пользователей, заключенная в финансовой отчетности должна быть единообразной, чтобы все участники рыночного процесса понимали ее одинаковым образом. Поэтому составление финансовой отчетности общего назначения - это процесс, жестко регламентированный стандартными принципами и правилами.

Таким образом, информация финансовой отчётности пользуется внешними пользователями, заинтересованными юридическими и физическими лицами: поставщиками, покупателями, настоящими и потенциальными кредиторами, кредитными учреждениями, налоговыми и статистическими органами - а также для экономического анализа в самой организации. В результате бухгалтерские отчёты способствуют информированности служащих об управленческих планах и политике, побуждают работающих в организации действовать в соответствии с общими целями и задачами.

Всё это позволяет конкретизировать цели учёта и отчётности на уровне предприятия, которые в общем можно определить, как оценку:

-платёжеспособности предприятия (обеспеченности его кредиторской задолженности, ликвидности и т. п.)

-рентабельности;

-степени ответственности лиц, занятых хозяйственной деятельностью в рамках предоставленных им полномочий - по распоряжению средствами производства и рабочей силой.

Все эти цели достигаются при помощи информационного моделирования. Наиболее общей моделью, которая оберегает имущество предприятия, его обязательства, и фонды на определенный момент времени, является бухгалтерский баланс, отчёт о прибылях и убытках и некоторые др. формы отчётности документально связывают предприятие с «внешним лицом», т.е. сторонними юридическими и физическими лицами.

Данные финансовой отчётности используются на уровне общества для статистических сводок, сопоставлений, а также для взаимоотношений с бюджетом.

Исходя из финансовой отчётности изменяющееся решения о распределении инвестиционных ресурсов, определяется экономическая политика в регионах, выявляется влияние хозяйственных процессов на социальное положение отдельных членов общества и др. В последние годы в связи с осуществлением рыночных реформ был выполнен ряд методологических и организационных работ, необходимых для внедрения системы национальных счетов (СНС) в учётную практику. Бухгалтерская отчётность формируется в рамках конкретного предприятия на микроуровне.

Освоение государственной программы перехода на международные стандарты в области бухгалтерского учёта и статистики должно обеспечить постепенную разработку наиболее значимых показателей СНС. Хотя СНС возникла намного позднее бухгалтерского учёта, она восприняла его многие общие принципы, например, принцип двойной записи каждой операции, разграничение между активами и пассивами, оценки отдельных статей доходов и расходов и т.д. Эта общность состоит в том, что в конечном итоге целью обеих систем учёта и отчётности является обеспечение информации для принятия решений, связанных с управлением экономикой и повышением её эффективности, хотя и на разных уровнях.

В бухгалтерских отчётах не допускается никаких подчисток и помарок. В случаях исправления ошибок делаются соответствующие оговорки, которые заверяют лица, подписывающие отчёт, с указанием даты исправления.

Одним из непременных требований к бухгалтерской отчётности в рыночной экономике являются её открытость для всех заинтересованных пользователей. Постановлением Правительства от 5 декабря 1991 года №35 установлено, что коммерческую тайну предприятия и предпринимателя не могут составлять: учредительные документы, дающие право заниматься предпринимательской деятельностью. Сведения по установленным формам отчётности и иные сведения, необходимые для проверки правильности исчисления

и уплаты налогов и др. платежей, сведения о численности, составе работающих, их заработной плате и условиях труда, несоблюдении условий труда.

И, кроме того, публикуемая бухгалтерская (финансовая) отчётность подлежит обязательной аудиторской проверке и подтверждению её достоверности независимым аудитором.

Основным нормативным документом, регламентирующим организацию бухгалтерского учёта и отчётности, является Закон Кыргызской Республики «О бухгалтерском учете» от 29.04.02 г. № 76, статьи которого конкретизируются в стандартах, дающих рекомендации о ведении учёта на отдельных его участках по видам операций и специфическим видам деятельности предприятия. К системе нормативного регулирования бухгалтерского учёта и отчётности относится также законодательные акты и решения правительства, затрагивающие вопросы бухгалтерского учёта. К ним относятся: Гражданский кодекс Кыргызской Республики. - Б.: от 08 мая 1996 г. № 15. В соответствии закона КР «О бухгалтерском учете» каждый хозяйствующий субъект в конце отчетного периода должны составить финансовую отчетность. Составление финансовой отчетности общего назначения регламентируется МСФО. Две стандарты МСФО 1 «Представление финансовой отчетности» и МСБУ 7 «Отчет о движении денежных средств» - устанавливают общие принципы составления и представления финансовой отчетности, рекомендации по ее структуре, минимальные требования к содержанию. Компания, финансовая отчетность которой составляется в соответствии с МСФО, должна раскрывать этот факт. Финансовая отчетность не должна представляться как соответствующая МСФО, если она не соответствует всем требованиям каждого стандарта. Недопустимо, чтобы одни статьи отчетности оценивались в соответствии с МСФО, а другие - нет. Это требование не может быть заменено ни раскрытием применяемой учетной политики, ни примечаниями и пояснительными материалами.

Финансовая отчетность, составленная в соответствии с МСФО, как минимум должна содержать:

-бухгалтерский баланс;

-отчет о прибылях и убытках;

-отчет о движении денежных средств;

-отчет о нераспределенной прибыли;

-пояснительную записку к финансовым отчетам.

Отчетный период - период, за который компания должна составлять финансовую отчетность. В соответствии с законом КР «О бухгалтерском учете» это период с 1 января по 31 декабря включительно.

Элементы финансовой отчетности

Финансовая отчетность отражает финансовые результаты операций и других событий, объединенные в широкие категории в соответствии с их экономическими характеристиками. Эти категории называются элементами финансовой отчетности. К элементам финансовой отчетности являются активы, обязательства, капитал, доходы и расходы. Каждому виду финансового отчета соответствуют определенные элементы. Например, балансовым элементам относятся активы, обязательства и собственный капитал. Элементам отчета о прибылях и убытках являются доходы и расходы. Для того, чтобы информация была удобна пользователям для принятия решений, в представляемой финансовой отчетности они могут разбиваться на подклассы. Например, активы могут классифицироваться как текущие и долгосрочные; текущие, в свою очередь, разделяются на денежные средства, товарно - материальные запасы и т.д. Обязательства могут разделяться на краткосрочные и долгосрочные, капитал - на обыкновенные акции и привилегированные. Степень детализации при разделении элементов на классы должна, с одной стороны, отвечать потребностям пользователей информацией, а с другой стороны не создавать излишних, не существенных для данной компании, статей отчетности.

Таким образом, элементами, характеризующими финансовое положение компании, отраженное в бухгалтерском балансе, являются активы, обязательства и капитал.

Элементами, связанными с измерением результатов деятельности в отчете о прибылях и убытках, являются доходы и расходы.

В соответствии МСФО статьи финансовой отчетности должны быть соответствующим образом признаны и оценены.

Термин «признание», применяемый в МСФО, означает процесс включения в финансовую отчетность объекта бухгалтерского учета, который подходит под определение одного из элементов, и отвечает критериям (условиям) признания. Признание состоит в словесном описании объекта, и его отражении в виде денежной суммы в балансе или отчете о результатах финансово-хозяйственной деятельности.

Объект учета, подходящий под определение элемента финансовой отчетности, должен признаваться (то есть включаться в отчетность) если:

-существует вероятность того, что любая экономическая выгода, ассоциируемая с ним, будет получена или утрачена компанией;

-объект имеет стоимость или оценку, которая может быть надежно измерена.

Возможны ситуации, когда статья, которая соответствует одному из критериев признания, может быть не признана вследствие несоответствия другому критерию.

Пример: Компания возбуждает судебный иск против поставщика за убытки на сумму 125 000 с., понесенные компанией вследствие использования в процессе производства непригодных материалов, полученных от поставщика. Ожидаемые поступления от иска подходят под определения актива и отвечают условию вероятности для целей признания. Однако, проблема возникает при оценке величины иска, т. к. судебный иск может быть отклонен или признан судом не в полном размере (например, поставщик докажет, что компания сама заказала непригодный материал, или неправильно использовала его). Такое событие хозяйственной жизни раскрывается в пояснительной записке и в финансовых отчетах не отражается объект учета не признается) до вынесения решения суда и до тех пор, пока не проверена возможность взыскания.

Оценка - это процесс определения денежных сумм, по которым элементы финансовой отчетности должны признаваться и вноситься в баланс и в отчет о прибылях и убытках. Для этого требуется выбрать конкретный метод оценки.

МСФО предусматривает несколько методов оценки, которые применяются к различным объектам учета в разной степени и разной комбинации. Суть этих методов, а также возможность их применения к оценке тех или иных объектов учета определена соответствующими стандартами.

Литература

1. Закон КР от 29.04.2002 г. №76 «О бухгалтерском учете»
2. Донцова Л.В. Анализ бухгалтерской отчетности. – М.: ДИС, 2011.
3. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия – М.: Инфра – М, 2009.
4. Ефимова О.В. Финансовый анализ. – М.: Бухгалтерский учет, 2010.
5. Ковалева В.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – М.: Проспект, 2012.
6. Остапенко В.М., Мешков В.С. Финансовое состояние предприятия: оценки и пути улучшения // Экономист. 2012. №3.
7. Палий В.Ф. Финансово-экономический анализ предприятия. – М.: Финансы и статистика, 2011.

Кадырбекова Ч.К., *к.э.н., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Хамзаева А.М., *к.э.н., доцент*
ОшТУ
Абдыганиев У., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТТАРДЫ САНАРИПТЕШТИРӨӨНӨН ЧЕТ ӨЛКӨЛӨК ЖАНА АТА МЕКЕНДИК ТАЖРЫЙБАСЫ

Аннотация

Макалада мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүн санариптештирүүнүн чет өлкөлүк тажрыйбасы изилденди. Изилдөөнүн натыйжасында мамлекеттик кызматтарды көрсөтүү процесстерин системалаштыруу жана оптималдаштыруу, мындай кызматтарды көрсөтүү жана алуу мөөнөттөрүн жана чыгымдарын кыскартуу жана аларды көрсөтүүнүн сапатын жакшыртуу максатында санариптик платформаларды жана сервистерди кийирүү зарылдыгы негизделди. Мамлекеттик кызматтар системасын санариптештирүүнүн позитивдүү жана негативдүү таасирлери аныкталды.

Өзөктүү сөздөр: мамлекеттик кызматтарды санариптештирүү, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ), санариптик технологиялар, санариптик мамлекеттик башкаруу.

Аннотация

В статье исследован зарубежный опыт цифровизации государственных услуг. По результатам исследования обоснована необходимость внедрение цифровых платформ и сервисов в целях систематизации и оптимизации процессов предоставления государственных услуг, сокращения сроков и затрат на оказание и получение таких услуг и повышения качество их предоставления. Выявлены позитивные и негативные последствия цифровизации сферы государственных услуг.

Ключевые слова: цифровизация государственных услуг, кинформационно-коммуникационные технологии, цифровые технологии, цифровое государственное управление.

Дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүндө адамзаттын жашоо турмушунун бардык тараптарына санариптик технологиялар жигердүү кирип жаткан азыркы шарттарда мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүн санариптик реформалоо маселеси актуалдуу маселелердин катарына кирди. Санариптик трансформация процесси Кыргызстанда да уланууда. Электрондук технологиялар мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун көтөрүү, экономиканы өнүктүрүү, ачык-айкындуулукту жана сапатты жогорулатуу сыяктуу бир топ артыкчылыктарга ээ.

Учурда көпчүлүк өлкөлөрдө санариптештирүү боюнча улуттук программалар ишке ашырылууда. Улуттук экономикаларды санариптештирүү боюнча алдыңкы өлкөлөргө Кытай, Сингапур, Улуу Британия, БАЭ, Жаңы Зеландия, Эстония, Гонконг, Япония, Израиль, Түштүк Корея, Дания ж.б. кирет. Кытай өзүнүн «интернет плюс» программасында санариптик технологияларды салттуу технологиялар менен интеграциялоодо, Канада Торонтодо ИКТ-хаб түзүүдө, Түштүк Корея «Креативдүү экономика» программасында киши капиталын, ишкердикти өнүктүрүүгө жана ИКТ жетишкендиктерин жайылтууга, ал эми Дания мамлекеттик секторду санариптештирүүгө багыт алууда. Германияда калктын 10% жакыны экономиканын жогорку технологиялуу тармактарында эмгектенип, жогорку технологиялуу долбоорлорду каржылоодо мамлекет чечүүчү ролду ойнойт. Сингапур ИКТ драйвери болуп саналган «Акылдуу экономиканы» калыптандырууда жана жарандардын күнүмдүк турмушуна санариптештирүүнүн кийирүү аркылуу жашоонун сапатын жогорулатууну көздөөдө.

Эл аралык уюмдар тарабынан Санариптик экономика жана социалдык индекс (Digital Economy and Society Index - DESI), Электрондук өкмөт EGDI («E–Government Survey: E–Government for the People» сыяктуу рейтингдер аныкталат. Электрондук өкмөттүн өнүгүү индекси (The UN Global E-Government Development Index) - бул жарандарга мамлекеттик кызматтарды көрсөтүү үчүн МКТны пайдаланууга мамлекеттик ттүзүмдөрдүн даярдыгын жана мүмкүнчүлүктөрүн мүнөздөгөн комплекстүү көрсөткүч. Аны баалоодо төмөнкү негизги үч түзүүчү боюнча теңдештирилген индекстин негизинде бардык өлкөлөрдүн рейтинги

аныкталат: онлайн кызмат көрсөтүүлөр индекси, телекоммуникациялык инфраструктура индекси жана киши капиталы индекси. Аталган көрсөткүч боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн ичинен биринчи орунда Дания, экинчи орунда Түштүк Корея, үчүнчү орунда Эстония турат [1].

Бүткүл дүйнөлүк банктын мамлекеттик башкарууну санариптештирүү боюнча Gov Tech Maturity Index 2022 рейтингинде алдыңкы үчилтикке Түштүк Корея, Бразилия жана Сауд Аравиясы кирген [2]. Мында мамлекеттик булут жана башка платформалар сыяктуу негизги мамлекеттик системалардын өнүгүү деңгээли мамлекеттик кызматтардын өнүгүүсү жарандар үчүн электрондук сервистердин жеткиликтүүлүгү, санариптештирүү мамлекеттик институттары, инновациялык саясат, стратегиялар жана мыйзамдар, өкмөттүн ачыктыгы сыяктуу индикаторлор бааланат.

Алдыңкы тажрыйбалардын анализи жарандардын жана мамлекеттин ортосундагы электрондук өз ара аракеттенүү мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды көрсөтүү процессин системалаштырууга жана оптималдаштырууга, аларды көрсөтүүнүн мөөнөттөрүн жана мамлекеттик аппаратты камсыздоого чыгымдарды кыскартууга жана алардын сапатын көтөрүүгө мүмкүндүк берет, ошондой эле калктын мамлекетке болгон ишенимин жогорулатуунун куралы катары кызмат кылат деп тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет экендигин көрсөттү [3].

Кызматтарды санариптештирүү жаатында Эстониянын тажрыйбасы алгылыктуу. Азыркы учурда эстониялык «X-road» маалымат тутуму 20 өлкөдө колдонулуп жатат. Эсептөөлөр Эстониядагы ведомстволор аралык өз ара аракеттенүү системасы жыл сайын 1 млрд еврого жана 800 иш мезгилине чейин үнөмдөөгө мүмкүндүк түзөрүн көрсөткөн.

Эстонияда мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн 99% онлайн форматта көрсөтүлөт; «X-road» тутумуна 1000ден ашуун коммерциялык уюмдар жана 487 мамлекеттик мекемелер кошулган; 2 600 маалымат кызматтар бар; жылына 1 миллиард өз ара аракеттенүү же маалымат алмашуу жүрөт; жарандарынын 70% интернетти дайыма колдонот.

Кыргызстан үчүн санариптештирүү жаатында ЕАЭБ өлкөлөрүнүн тажрыйбасын иликтөө өзгөчө маанилүү жана илимий жактан кызыгуу жарататат. Россия Федерациясынын ИДПсында санариптик экономика 3,9% түзөт. Бул көрсөткүчтүн АКШ, Кытай, Европа өлкөлөрүндөгү деңгээлинен дээрлик 3 эсе аз [4].

Россия Федерациясында мамлекеттик кызматтар чөйрөсүн санариптештирүүнүн багыттарын укуктук-ченемдик бекемдөө калктын арасында кызматтарды электрондук форматта алууну жайылтуунун фактору болуп калды десек болот. Негизги ченемдик документтерге РФнын өкмөтүнүн 2014-жылдын 15-апрелинде кабыл алынган №313 «РФнын «Маалыматтык коом» мамлекеттик программасын кабыл алуу жөнүндө» токтомун, РФнын өкмөтүнүн 2013-жылдын 1-ноябрында кабыл алынган №2036 «РФда 2014-2020-жылдарга жана 2025 жылга чейинки перспективага маалыматтык технологиялар тармагын өнүктүрүү стратегиясын бекитүү жөнүндө» буйругун, РФнын Президентинин 2017-жылдын 9-майындагы №203 «РФда 2017-2030-жылдарга маалыматтык коомду өнүктүрүү стратегиясы жөнүндө» жарлыгын кошууга болот.

РФнын Президентинин «РФны 2024-жылга чейинки өнүктүрүүнүн улуттук максаттары жана стратегиялык маселелери жөнүндө» жарлыгында өлкөнүн социалдык-экономикалык жана илимий-технологиялык өнүгүүсүн, демографиялык өсүүнү, калктын жашоосунун сапатын жогорулатууну, жашоо үчүн комфорттуу шарттарды түзүүнү камсыз кылуу максатында аткарыла турган иш-чаралардын чечүүчү багыттарынын бири катары «экономикага жана социалдык чөйрөгө санариптик технологияларды кийирүүнү ылдамдатуу» каралган. Бул жана башка документтерде санариптик технологиялар экономикалык өнүгүүнүн темптерин ылдамдатуунун жана жарандардын жашоосунун сапатын жогорулатуунун шайманы экендиги белгиленген. «Санариптик мамлекеттик башкаруу» федералдык долбоорун ишке ашыруунун натыйжасында 2024-жылы бардык мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды онлайн жана проактивдүү режимде көрсөтүүгө жетишүү; турмуштук кырдаалдар боюнча 25 санариптик «суперсервистерди»

кийирүү; мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ведомстволор аралык юридикалык жактан маанилүү электрондук документ жүгүртүү менен камтылуу үлүшүн 90%га жеткирүү, жарандардын 60%ынын санариптик өздүгүн тастыктоочу күбөлүк алышы сыяктуу көрсөткүчтөр пландалган.

Казакстан Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-жылдын 12-декабрындагы токтому менен «Санарип Казакстан» мамлекеттик программасы бекитилген, аны кабыл алуунун негизги максаты маалыматтык технологияларды пайдалануунун эсебинен экономиканын өнүгүү темптерин ылдамдатуу жана калктын жашоосунун сапатын жакшыртуу, ошондой эле Казакстандын экономикасын өнүгүүнүн жаңы, санариптик экономиканы калыптандырууну камсыздоочу траекториясына өткөрүү үчүн шарттарды түзүү болуп саналат. Программаны ишке ашыруунун 5 негизги багыттарынын арасында «санариптик мамлекетке» өткөрүү, б.а. мамлекеттин функцияларын калкка жана бизнеске кызмат көрсөтүү инфраструктурасы катары өзгөртүп түзүү да бар. Өлкөнү толук санариптик трансформациялоону ишке ашыруу үчүн экономиканын секторлорун санариптик бизнести калыптандыруу максатында санариптештирүү багытында 23 ири долбоор каралган. Изилдөөчүлөр негизги көйгөйлөр катары мамлекеттик кызматтарды электрондук форматка өткөрүү үчүн керек болгон ИТ-адистердин жетишсиздигин, региондор араындагы санариптик теңсиздикти белгилешет. Мамлекеттик кызматтарды оптималдаштыруу жана автоматташтыруу мүмкүнчүлүктөрү Мамлекеттик кызматтарды көрсөтүү маселелери боюнча ведомстволор аралык комиссиянын отурумдарында каралып, анын сунуштамаларынын негизинде 556 мамлекеттик кызматтар боюнча жол карталары бекитилген, 189 мамлекеттик кызмат боюнча бизнес-процесстер оптималдаштырылган, тагыраак айтканда талап кылынган документтердин саны 30%га азайтылып, аларды көрсөтүү мөөнөттөрү 3 эсе кыскарган. 100дөн ашык мамлекеттик кызматтарды алуу жеңилдетилген, аларды бир жолку сыр сөз менен электрондук санариптик колтамгаларды колдонбостон алууга болот. Кызматтарды алуучуну аутентификациялоонун кошумча дагы 2 жолу киргизилген, алар - QR–кодду сканерлөө жана биометрикалык идентификациялоо.

Казакстандын Govmobile мобилдик тиркемесинде 73 мамлекеттик кызмат жана сервис жеткиликтүү, алардын арасынан жарандарды жашаган жери боюнча каттоого алуу, медициналык уюмду бекитүү, үчүнчү жактар тарабынан тактамаларды алуу, ошондой эле психоневрологиялык, наркологиялык жана кургак учукка каршы уюмдардан тактама алуу, дарыгерди үйгө чакыруу жана кабыл алуусуна жазылуу, салыктарды жана административдик жазаналарды төлөө көбүрөөк колдонулууда. Казакстанда 2020-жылы мамлекеттик кызматтардын 90% онлайн форматка которулган [5].

Кыргызстан электрондук өкмөттүн өнүгүү деңгээли боюнча БУУга кирген 193 өлкөнүн ичинен 83-орунду, Ал эми Борбор Азия өлкөлөрүнүн ичинен 2-орунду ээлеген. Өлкөбүз мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу, ошондой эле адам факторун азайтуу жана мамлекеттик органдардагы коррупциялык түзүүчү элементин жокко чыгаруу максатында маалыматтык технологияларды ишке киргизүүгө жогорку маани берип жатат. Мамлекеттик башкарууну санариптештирүүнүн негизги натыйжасы мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды алууда жөнөкөй жарандар жана ишкерлер үчүн шарттарды жакшыртуу болууга тийиш.

Негизги ченемдик документтерге Кыргыз Республикасынын 2017-жылдын 19-июлундагы №127 «Электрондук башкаруу жөнүндө» Мыйзамы, КРнын Президентинин «Мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндө санариптик трансформацияны андан ары өркүндөтүү боюнча чаралар жөнүндө» Жарлыгы, «Санарип Кыргызстан 2019-2023» концепциясы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 7-октябрындагы № 525 "Электрондук кызмат көрсөтүүлөрдүн мамлекеттик порталын пайдалануунун эрежелерин бекитүү жөнүндө" токтому саналат. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 5-майындагы № 114 “Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө” Жарлыгы менен өлкөнүн санариптик доордо туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылган санариптик трансформацияны ишке ашыруу үчүн ресурстарды бириктирүү максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө

караштуу Санариптик өнүктүрүү министрлиги түзүлгөн.

Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү бийлик органдарынын жана коммерциялык уюмдардын ортосунда маалыматтарды коопсуз алмашууну камсыз кылуу үчүн Кыргыз Республикасынын Санариптик өнүктүрүү министрлигине караштуу «Түндүк» мамлекеттик мекемеси түзүлгөн. Түндүк" тутуму иш алып барып жаткан программалык камсыздоо Кыргыз Республикасына Эстония тарабынан 2016-жылы берилип, 2016-жылдын 14-октябрында ведомстволор ортосунда пилоттук режимде иштеп баштаган, 2018-жылдын апрелинде "Түндүк" системасы толук кандуу ишке киргизилген. Бүгүнкү күндө бардык мамлекеттик органдар "Түндүккө" туташтырылып, 15 тактама (анын ичинен 10у социалдык жөлөк пул алууну жеңилдетүү үчүн) автоматташтырылган, 205 мамлекеттик органда электрондук документ жүгүртүү системасы ишке киргизилген.

"Түндүк" МИнин сайтынан алынган маалыматтарга таянсак, мекеме өткөн жылы көрсөтүлгөн сервистердин саны 1028, иштетилген транзакциялардын саны 858 млн болуп, мамлекеттик электрондук кызмат порталында колдонуучуларга 1605350 кызмат көрсөтүлгөн (сүрөт).

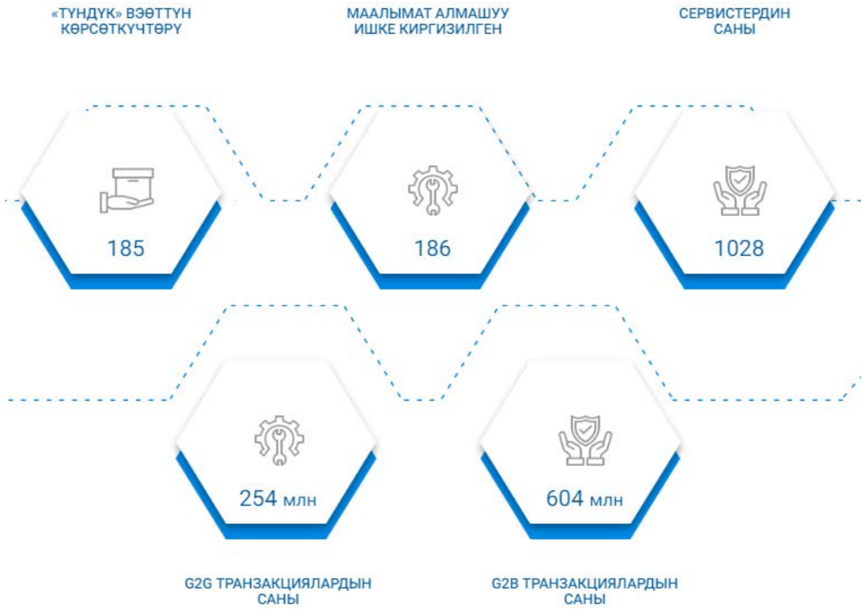

Сүрөт. Түндүк электрондук кызматтар порталынын негизги көрсөткүчтөрү
Булагы: https://portal.tunduk.kg/ сайтынан скриншот

Порталда бүгүнкү күндө СПЭУда 148 кызмат бар, анын ичинен 97 ыкчам кызматтар. Эң популярдуу электрондук мамлекеттик кызматтардын катарына Катталган кыймылсыз мүлк жөнүндө маалымат, COVID-19га каршы эмдөөдөн өткөндүгү тууралуу күбөлүк берүү, Нике тууралуу Жарандардын катталган жери боюнча маалымат, Пенсиялык топтоо боюнча маалымат, Камсыздандыруу боюнча маалымат камсыздандырылган адамдын камсыздандыруу төгүмдөрү (эмгек акысы жөнүндө маалымат), Иштеген жеринен маалымкат («е-Кызмат») кирген.

КРнын жарандары мамлекеттик электрондук кызмат көрсөтүүлөр порталынын «Tunduk» мобилдик тиркемесин колдоно алышат, бул онлайн режимде кызмат алуу; кызмат көрсөтүүлөргө арыз берүү; мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарга акы төлөө менен электрондук кызмат көрсөтүүлөргө тез жетүү мүмкүндүгүн берет. «Tunduk» мобилдик тиркемеси Play Market жана App Store тиркемелеринде жеткиликтүү.

Республикада бардык айыл өкмөттөрүн «Санарип Аймак» системасына кошуу, билим берүү мамлекеттик органдарын жана социалдык коргоо системасын снариптештирүү боюнча иш-чараларды ишке ашыруу тездик менен жүрүүдө.

Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүндө санариптик технологияларды колдонуунун мамлекеттик мекемелердин ишинин натыйжалуулугунун артышы, кызмат көрсөтүүлөрдүн

сапатынын жогорулашы, алардын өз убагында көрсөтүлүшү, стандартташтырылышы, башкаруу чечимдеринин натыйжалуулугунун жогорулашы, жарандарга мамлекеттик жардамдын жеткиликтүүлүгү, убакыт чыгымдарынын бир топ кыскарышы сыяктуу оң натыйжалары олуттуу жана анык экендигине карабастан, окумуштуулар санариптик технологияларды пайдалануу менен кызматтарды көрсөтүүнү кийирүүдө жана ишке ашырууда бир нече олуттуу көйгөйлөрдү белгилешет. Алсак, мамлекеттик кызматтардын өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизген факторлорго аймактар аралык санариптик теңсиздикти, маалыматтык коопсуздук демамлекеттик кызматтардын өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизген факторлорго аймактар аралык санариптик теңсиздикти, инновациялык инфраструктуранын жетишсиз өнүгүү деңгээлин, каражаттын жана адистердин жетишсиздигин, маалыматтык коопсуздук деңгээлинин төмөндүгүн, киберкылмыштуулуктун өсүшүн, ведомстволор аралык интеграциянын чабалдыгын белгилөөгө болот [6, 6-б.; 7, 407-б.; 8, 23-б].

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда белгиленген көйгөйлөргө карабастан, санариптик технологиялардын мамлекеттик кызматтарды ишке ашырууну камсыз кылууда, алардын сапатын жогорулатуу жана жалпы эле жашоо деңгээлин жогорулатууда потенциалы жогору экендиги талашсыз.

Колдонулган булактардын тизмеси

1. Рейтинг стран по уровню развития электронного правительства [Электрондук ресурс]. – Жеткиликтүүлүк режими: https://nonews.co/directory/lists/countries/e-government
2. https://datacatalog.worldbank.org/search/dataset/0037889/govtech-dataset
3. Бородаенко Н.В. Цифровые платформы и сервисы как инструмент цифровизации государственных и муниципальных услуг / Н.В. Бородаенко, Т.П. Монакова // Оригинальные исследования. – 2022. – Т.12. – №1. – С. 26–32
4. Тюшняков, В.Н. Цифровая трансформация процесса предоставления государственных и муниципальных услуг / В.Н.Тюшняков, И.А.Тюшнякова // Фундаментальные исследования. – 2021. – №12. – С. 203–208, с. 205
5. Цифровизация в Казахстане: преимущества перевода государственных услуг в электронный формат [Электрондук ресурс]. –Жеткиликтүүлүк режими: https://www.inform.kz/ru/cifrovizaciya–v–kazahstane–preimuschestva–perevoda–gosuslug–v–elektronnyy–format
6. Эскиндаров М.А., Масленников В.В., Масленникова О.В. Риски и шансы цифровой экономики в России / /Финансы: теория и практика. –2019.–Т.23.–№5(113).–С.6–17
7. Зарафетдинова Э.Р. Развитие систем цифровых услуг в государственном управлении / Э.Р. Зарафетдинова, Т.В. Матягина // Синергия наук. – 2022. – №70. – С. 407–415.
8. Митрофанов В.А., Шахова О.С. Цифровые платформы государственных услуг: проблемы, возможности, иллюзии // Вестник университета. – 2018. – №7. – С. 23–29.

Омошев Т.Т., *п.и.к., профессор*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Тажибаева Ж.К., *п.и.к., доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Сулайманова Д.К., *э.и.к., профессор*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЖАШТАРДЫ АДЕПТӨӨЛӨККӨ ТАРБИЯЛООДОГУ КАРЫМ-КАТНАШТЫН ТААСИРИ

Аннотация

Бул макалада психологиялык негиз катары карым-катнаш анын түрлөрү мамилелик негиздер камтылды. Бүгүнкү күндө жаш муундарды адептүүлүккө тарбиялоодо психологиялык аспектилер карым-катнаш, мамиле, жөндөмдүүлүк, мүнөз, темперамент, негизги орунда турат.

Түйүндү сөздөр: коммуникация, перцепция, адаптация, вербал, мимика, пантомимика, жест, монолог, диалог, визуал, экстролингвистика, мотив, стресс.

ВЛИЯНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ВОСПИТАНИИ НРАВСТВЕННОСТИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье в качестве психологической основы общения включены его виды релияционных основы. Сегодня психологические аспекты общения, отношения, способности, характер, темперамент играют ключевую роль в воспитании нравственности подрастающего поколения.

Ключевые слова: коммуникация, перцепция, адаптация, вербал, мимика, пантомимика, жест, монолог, диалог, визуал, экстролингвистика, мотив, стресс.

THE INFLUENCE OF RELATIONSHIP IN THE EDUCATION OF MORALITY OF YOUTH

Annotation

This article includes its types of relational basis as the psychological basis of communication. Today, the psychological aspects of communication, relationships, abilities, character, temperament play a key role in educating the morality of the younger generation.

Key words: communication, perception, adaptation, verbal, facial expressions, pantomime, gesture, monologue, dialogue, visual, extralinguistics, motive, stress.

Жаштарды бугүнкү күндүн талабына ылайык тарбиялоо үчүн инсандык сапаттарга калыптандыруу маселеси келип чыгууда.

Адамдын калыптагышында жаштарды инсан катары тарбиялоодо мамиле түзүү, карым-катанаштын негизги аспектилерин тарбиялоого камтуу маселелери актуалдуу бойдон калууда .

Адамдардын карым-катнашы дифференциалдык мүнөзгө ээ. Ар бир жеке адам түрдүү сандагы адамдар менен катнашып, түрдүү байланышта болуп ишмердүүлүккө ээ болушат. Карым-катнашка болгон муктаждык эрте жаштан башталат. Бала ымыркай курактан баштап эле карым-катнашка муктаж болот жана алгачкы күндөн эле ата-эненин көңүл буруусун талап кылат. Психологиялык изилдөөлөр боюнча бала эмоционалдык контактан ажыраса өнүгүү этабынан ажырай башталарын далилдешкен.

Ал эми чоң адамдар бала менен төрөлгөндөн баштап карым-катнашын үзсө баланын психикасына терс таасирин тийгизет. Адам чөйрөнүн таасиринде оң жана тес сапаттарга ээ болот. Германиялык окумуштуу М.Меде өспүрүм балага эксперимент жүргүзгөн.

Экспериментте өспүрүмдү жалгыз отургузуп токко болгон “чыдамдуулугун” аныктоо максаты коюлган. Токтун күчү өспүрүм чыдаганга чейин көбөйтүлүп, ал чыдай албай калган учурда жанына бейтааныш балагы чакырганда баланын көңүлү бир аз алаксып калган. Эксперименттин экинчи этабында жанына досу чакырылган бул мезгилде токко болгон чыдамдуулук 30% га жогорулаган.

Адам башка адамдар менен тыгыз мамиледе болгондо өзүн аларга салыштырат, алардай болууга же алардын оң сапаттарын өздөштүрүүгө аракеттенет.

Жаштар карым катнаштын негизги аспектилери болгон коллектив группа, микрогруппаларда обьективдүу субьективдүу шарттарда калыптанышат.

Карым–катнаштын эрежесине кайрылып кетсек:

Карым-катнаш-адамдык мамилелерди чындыкка айланышын туюндурган түшүнүк. Ал адамдардын жылуулукка, тамакка, активдүүлүккө, коопсуздукка болгон кеңири түшүнүк болуп эсептелет.

Карым-катнаштын табиятын А.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев жана башка психологдор ар түрдүу изилдешкен.

Алар карым-катнашты “билдирүү” “ички сезимди түшүнүү” ”өз ара аракеттенүү” “өз ара аракеттенүү” “бири бирин түшүнүшүү” жана башка каражаттар менен негиздеп түшүдүрүшкөн.

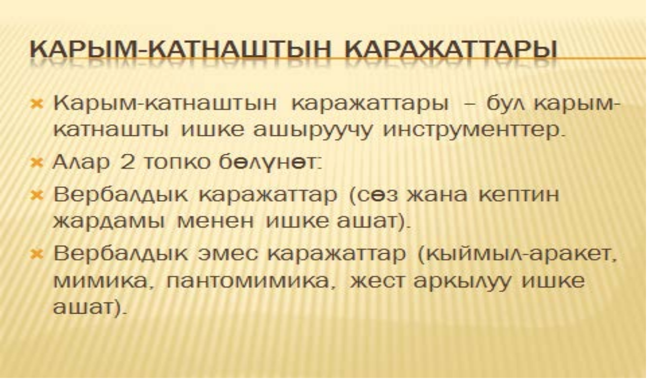
КАРЫМ-КАТНАШТЫН КАРАЖАТТАРЫ
Карым-катнаштын каражаттары – бул карым-катнашты ишке ашыруучу инструменттер.
Алар 2 топко бөлүнөт:
Вербалдык каражаттар (сөз жана кептин жардамы менен ишке ашат).
Вербалдык эмес каражаттар (кыймыл-аракет, мимика, пантомимика, жест аркылуу ишке ашат).

КАРЫМ-КАТНАШТЫН ТҮРЛӨРҮ
Коомдук баарлашуу же карым-катнаш (общественное общение).

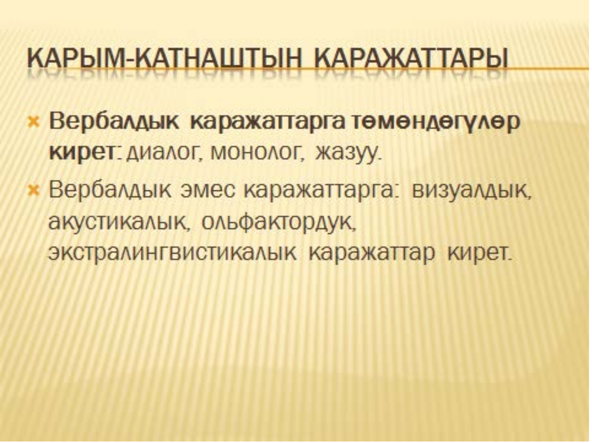
КАРЫМ-КАТНАШТЫН КАРАЖАТТАРЫ
Вербалдык каражаттарга төмөндөгүлөр кирет: диалог, монолог, жазуу.
Вербалдык эмес каражаттарга: визуалдык, акустикалык, ольфактордук, экстралингвистикалык каражаттар кирет.

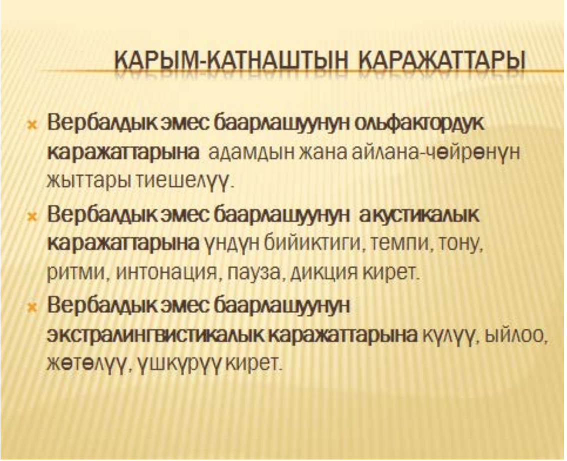
КАРЫМ-КАТНАШТЫН КАРАЖАТТАРЫ
Вербалдык эмес баарлашуунун ольфактордук каражаттарына адамдын жана айлана-чөйрөнүн жыттары тиешелүү.
Вербалдык эмес баарлашуунун акустикалык каражаттарына үндүн бийиктиги, темпи, тону, ритми, интонация, пауза, дикция кирет.
Вербалдык эмес баарлашуунун экстралингвистикалык каражаттарына күлүү, ыйлоо, жөтөлүү, үшкүрүү кирет.

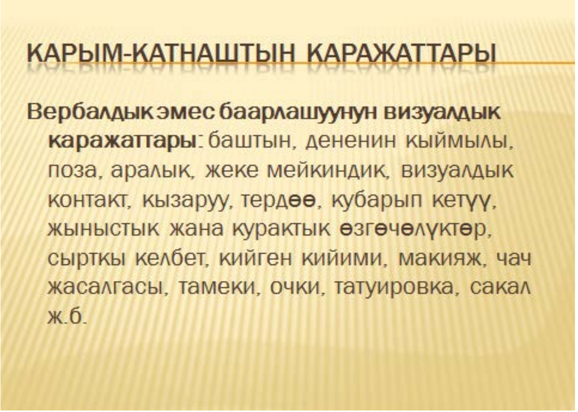
КАРЫМ-КАТНАШТЫН КАРАЖАТТАРЫ
Вербалдык эмес баарлашуунун визуалдык каражаттары: баштын, дененин кыймылы, поза, аралык, жеке мейкиндик, визуалдык контакт, кызаруу, тердөө, кубарып кетүү, жыныстык жана курактык өзгөчөлүктөр, сырткы келбет, кийген кийими, макияж, чач жасалгасы, тамеки, очки, татуировка, сакал ж.б.

КОММУНИКАЦИЯ
Коммуникация – бул инсандар ортосунда өз ара маалымат алмашуу.

Албетте, тилди экинчи тил катары үйрөтүүнүн өзү балага башка элдин маданиятын үйрөтүү менен барабар, анткени тил- элдин маданиятын алып жүрүүчү каражат, ал аркылуу балдар элдин духун, маданиятын кабыл алат. Ошону менен катары, тилди экинчи тил катары окутууда практикалык максат алдыга чыгат . Тилди практикалык жактан үйрөтүүнүн өз да маданият аралык баарлашуу (коммуникация) маданиятынын негиздерин үйрөтүү менен барабар.

Чийме менен түшүндүрүп көрөлү:

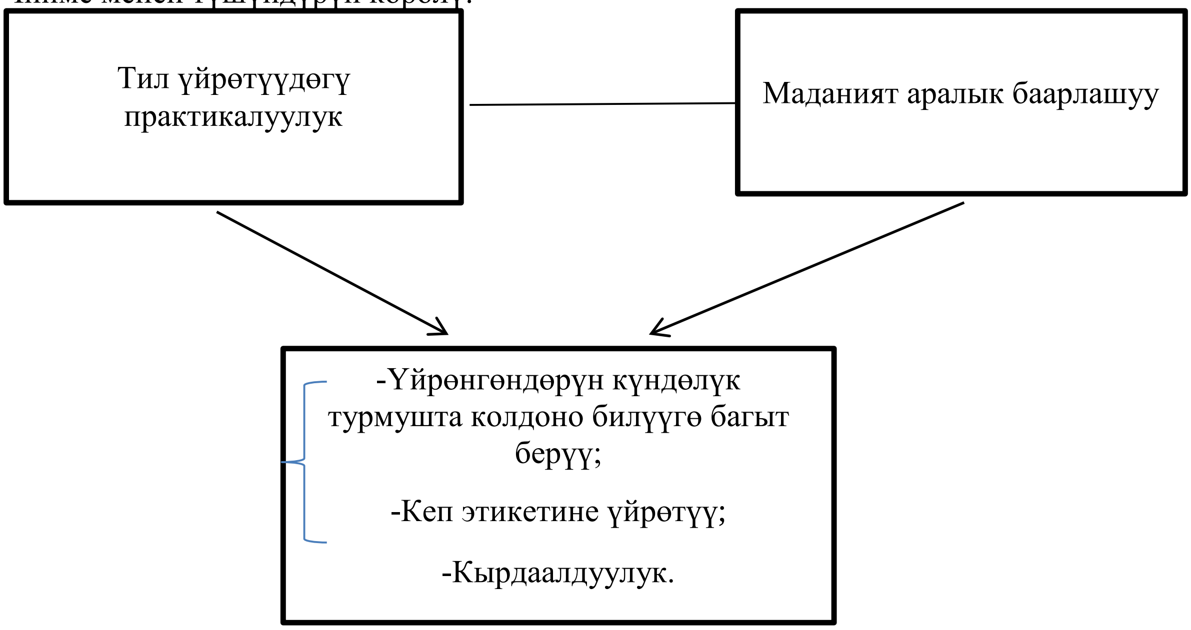

Демек, тил үйрөтүп жатып, сабакта мугалим түрдүү улут өкүлдөрү болгон балдарды улут аралык, маданият аралык, байланышуу маданиятына үйрөнүүнү ишке ашырат экен.

1954-жылы американлык окумуштуулар Э.Холла менен Д.Тратердин “Культура как коммуникация” аттуу китеби жарык көргөн . Авторлор бул китебинде биринчи ирет “**Маданият аралык коммуникация”** деген терминди сунуш кылышкан. Алардын оюу боюнча “маданият аралык баарлашуу – бул, адамдар арасындагы өзгөчөлүү көрүнүш”. Бул идея кийинчерээк Э.Холланын “Не мой язык” (1959) аттуу белгилүү китебинде андан ары өркүндөтүлүп , маданият менен коммуникациянын (баарлашуунун, мамилешүүнүн , сүйлөшүүнүн) тыгыз байланышын абдан ачып көрсөтүптүр. Адамдын маданияты менен крммуникациясынын байланышы туурасындагы идеясын өркүдөтүү менен окуумуштуу баланы сөзсүз түрдө маданиятка үйрөтүү зарылдыгын көрсөтүп: “эгер маданият үйрөтүүгө боло турган нерсе болсо, анда ал окутула турган нерсе”- деп жазган экен. Ошентип, Холл алгач ирет маданият аралык баарлашуу идеясын илимий изилдөөнүн объектиси эмес, өз алдынча окуу катары да сунуш кылынган .

Чындыгында Америкада бул идея турмушка ашуу жолуна 1960-жылдан аша баштаган, адегенде ал атайын окуу предмети катары ЖОЖдордо окутула баштаган. Бара-бара маданият аралык баарлашууга үйрөтүүнүн мазмуну такталып. тереңдей баштайт да, улут аралык маданиятынын практикалык үйрөтүү башталат.

Жаштарды тарбиялоодо карым-катнаштын таасири чоң жана анын негизинде ыймандуулукка адептүүлүккө багыт берилет.

Колдонулган адабияттар

1. Адам психологиясы .К.Миңбаев. ОШ 2000.
2. Социальная психология. Г.М.Андреева.
3. Хрестоматия по психология. М, Проссвещение, 1977.
4. Курс лекций по психологии Ковалев В.Г М.Педагогика 1977.
5. Соковин В.М. о природе человеческого обшение.

***Нурдинова Ж.Д.**, ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
***Мамбеталиева Г.М.**, ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
***Чыныбек кызы А.**, магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРГА ЭСТЕТИКАЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН МААНИСИ

Аннотация

Бул макалада азыркы кезде эң зарыл болгон тарбиялардын бири эстетикалык тарбия жөнүндө жана анын коомдун өнүккөн,руханий жактан бай инсандарын тарбиялоодо орду чоң экендигине көнүл бурдуруу менен, кенже класстын балдарына тарбия берүү экендигине токтолгум келди. Макаланын негизги өзөгүн кенже класстын балдарына сабактан тышкаркы учурда курчап турган жаратылыштын ар түрдүү мисалында эстетикалык сулуулукту көрө билүүсүнө, ага аяр мамиле жасоо менен жан дүйнөсү таза инсанды калыптандырууга болорун ,коомдун келечегин түзүүдө руханий жактан бай, мекенин сүйгөн патриот инсандарды тарбиялоо болорун ачып көрсөтүлдү. Эстетикалык тарбиянын башка багыттарынын ичинен курчап турган дүйнөнү окутуу менен сабактан тышкаркы убакта балдарга ушул тарбия берүүнү колго алуу, келечектеги өлкөбүздүн эн сонун жарандарын калыптандууга болоорун айткым келди.

Негизги сөздөр: эстетикалык тарбия, инсан, кенже класстын окуучулары, жаратылыш, сулуулук, класстан тышкаркы иштер.

ЗНАЧЕНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЯМ НАЧАЛЬНОГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В этой статье речь идет о воспитании детей младшего школьного возраста, уделяя особое внимание тому факту, что в настоящее время одним из наиболее необходимых видов воспитания является эстетическое воспитание и что оно играет важную роль в воспитании развитых, духовно богатых личностей общества. Основное внимание в статье уделено тому, чтобы дети младших классов во внеурочное время могли видеть эстетическую красоту на различных примерах окружающей их природы и бережным отношением к ней можно было сформировать духовно богатых, патриотов любящих свою родину личностей будущего общества. Среди других направлений эстетического воспитания я хотел бы отметить, что, обучая окружающий мир и занимаясь этим воспитанием детей во внеурочное время, можно формировать прекрасных граждан нашей страны будущего.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, личность, младшие школьники, природа, красота, внеурочные работы.

THE IMPORTANCE OF AESTHETIC EDUCATION IN PRIMARY SCHOOL

Annotation

This article deals with the education of primary school children, paying special attention to the fact that currently one of the most necessary types of education is aesthetic education and that it plays an important role in the education of developed, spiritually rich personalities of society.

The main attention in the article is paid to the fact that the children of the lower grades during extracurricular time could see the aesthetic beauty on various examples of the nature surrounding them and by careful attitude to it it was possible to form spiritually rich, patriots loving their homeland personalities of the future society. Among other areas of aesthetic education, I would like to note that by teaching the world around us and doing this education of children outside of school hours, it is possible to form wonderful citizens of our country of the future.

Keywords: aesthetic education, personality, primary school students, nature, beauty, extracurricular activities.

Бүгүнкү күндө коомдун эстетикалык жана руханий жактан өнүккөн инсанга болгон муктаждыгынын өсүшү менен коомубуздун азыркы абалынын ортосундагы карама-каршылыкты чечүү зарылдыгы келип чыгууда. Мындай зарылчылыкты чечүүдө эстетикалык тарбия берүү маанилүү ролду ойнойт. Адамдын дүйнөгө болгон эстетикалык мамилеси өмүр бою калыптанат жана өнүгөт. Бирок, эстетикалык өнүгүү үчүн бардык жашоо мезгилдери бирдей мааниге ээ эмес. Көптөгөн педагогдор кенже мектеп курагында эстетикалык тарбиянын өзгөчө маанисин көрсөтүшкөн. Бул курактагы балдардын өзгөчөлүктөрү алардын

эстетикалык маданиятынын калыптанышына өбөлгө түзгөн. Акыркы изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучулардын эстетикалык өнүгүүсүндөгү кемчиликтер көбүнчө орто жана орто мектепте системалуу иштөөдө да орду толгус. Эстетикалык билим берүү тарбиялоонун маанилүү компоненти болуп саналат. Ал сулуулукту жана гармонияны кабылдоо аркылуу эстетикалык сезимдерди, кызыкчылыктарды жана табитти өнүктүрүүнү камтыйт. Эстетикалык сезимдер эстетикалык таасирлердин тажрыйбасы аркылуу калыптанат (мисалы: ырахаттануу, толкундануу ж.б.). Эстетикалык сезимдер ар кандай формада болот. Сезимдердин булагы баарынан мурда искусство чыгармалары: адабият, живопись, музыка жана башкалар. Жана дал ушул искусство аркылуу адамзаттын руханий тажрыйбасын өткөрүп берүү, муундар ортосундагы байланышты калыбына келтирүүгө салым кошкон негизги нерсе болуп саналат.

Маанилүү нерсе, искусство баланы зордук-зомбулук жана ырайымсыздык идеяларынын таасиринен коргогон "коргоочу кур" катары иштейт. Искусство окуучуларда курчап турган дүйнөнүн толук сүрөтүн түзүүгө жардам берет, ар кандай турмуштук кырдаалдарда туура чечим кабыл алууну жеңилдетет. Эстетикалык билим берүү жана билим берүү педагогикадан билимди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү өнүктүрүү педагогикасына өтүүдө өзгөчө маанилүү ролду ойной баштайт. Эстетикалык принцип окуучулардын жашоосунун бардык тарабын камтыйт жана алардын окуу процессинде ролу чоң экендигин билебиз. Адамдарга эстетикалык билим берүү боюнча ар кандай себептердин таасири педагогиканын эстетикалык билим берүү теориясы жана практикасы боюнча көптөгөн окумуштуулар тарабынан изилденген. Эстетикалык тарбия берүү теориясын иштеп чыгууга М.А.Верб, С. А. Герасимов, Д.Б. Кабалевский, Б. Т. Лихачев, С. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский жана В. Н. Шацкий жана башка педагогдор чоң салым кошушкан. Демек эстетикалык билим берүү маселелери педагогикалык иш жүргүзгөн адистердин кызыгуусун жаратып келет. Мисалы, П. Л. Каптерев педагогикалык эмгектеринде адамдын эстетикалык өнүгүүсүнүн табиятынын маңызын ачып берген. Анын ою боюнча "Эстетикалык таасирлердин өткөргүчтөрү болуп тышкы сезүү органдары кызмат кылат, башкача айтканда сезүү органдарынан башка эч нерсе тышкы сулуулукту кабыл албайт. Демек, баланын алгачкы өнүгүүсүнүн маанилүү жагы-бул сезүү органдарынын өнүгүшү болуп эсептелет»деген. Балдарга эстетикалык тарбия беруу иш аракетинде - эстетикалык билим берүүнү баланы окутуп тарбиялоо,өнүктүрүү үчүн жумшалган башка аракеттерден бөлүп кароого болбойт. Баланын эстетикалык өнүгүүсү сезүү органдарынын өнүгүү процесстери, акыл-эс жана адеп-ахлактык өнүгүү менен бирге болушу керек. Ошону менен бирге, адам рухунун башка аспектилеринин өнүгүшүнө көңүл буруу керек. Буга балдардын жаратылышка карата таасирленүүсүн ойготуу, жаратылыштан ырахат алуу жөндөмүн ойготуу өбөлгө түзөт.

Дегеле "Эстетикалык тарбия" деген эмне , ал кандай түшүнүк дегенге кайрылалы. Эстетикалык тарбия берүү-бул, биринчи кезекте жаратылыштагы, эмгектеги, коомдук мамилелердеги кооз нерселерди эстетикалык идеалдын позициясынан кабыл алууга жана баалоого, ошондой эле эстетикалык ишмердүүлүккө болгон муктаждыкты сезүүгө жөндөмдүү чыгармачыл активдүү инсанды калыптандыруу болуп эсептелет. Эстетикалык билим берүүдө окуучулардын чындыгында кооз нерсе искусстводогу кооздуктун булагы экендигин, ал эми дүйнөгө болгон эстетикалык мамиле сулуулуктун мыйзамдары боюнча чыгармачылыкка умтулуу экендигин түшүнүүсүнө жетишүү өтө маанилүү. Туура уюштурулган эстетикалык тарбия окуучунун өзүн-өзү актуалдаштырууга, инсандын ар тараптуу жана эркин өнүгүүсүнө кеңири мүмкүнчүлүк берет. Эстетика-инсандын тышкы дүйнөнү көркөм өздөштүрүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү илим. Эстетика чындыкты кабыл алуунун жана трансформациялоонун маңызын жана формаларын, коомдун өнүгүшүндөгү искусствонун ролун кененирээк сүрөттөйт. Эстетикалык мектептеги билим берүүнүн максаты-сулуулукту кабылдоого жана түшүнүүгө үйрөтүү. Дени сак инсан чыныгы сулуулук менен көрксүздүктү айырмалай алат, гармониялуу өнүккөн адам курчап турган дүйнөдөгү сулуулукту байкап, ага кайдыгер калбайт. Дал ушул жөндөмдөрдү балдарда өстүрүү маанилүү. "Эстетика" түшүнүгүн 18-кылымдын ортосунда илимий колдонууга

киргизген немец философ-агартуучусу Александр Готлиб Баумгартен (Эстетика, 1750) болгон. Грекчеден которгондо сезимталдык, сезимталдык кабыл алуу дегенди түшүндүрөт. Баумгартен эстетиканы оз алдынча философиялык илим деп бөлүп караган. Орус окумуштуусу Д.Б.Лихачев эстетикалык тарбияны ушундайча аныктаган: «Бул сулуулукту кабылдоого, сезүүгө, баалоого жана көркөм баалуулуктарды жаратууга жөндөмдүү чыгармачыл инсанды калыптандыруунун максаттуу процесси» деген. Бул аныктама жетилген инсанга тиешелүү аныктама, бирок, жаш курагы жетилген гана адамдар эмес башталгыч мектепте, ал тургай, жаш курактагы балдар дагы айлана-чөйрөнун, жаратылыштын кооздугун көрүп ага таасирлене алат.

Эстетика боюнча кыскача сөздүктө эстетикалык тарбия берүү - адамдын жашоодогу, жаратылыштагы жана искусстводогу кооз жана улуу нерселерди кабыл алуу, туура түшүнүү, баалоо жана жаратуу жөндөмүн өркүндөтүү жана өркүндөтүүгө багытталган иш-чаралардын тутуму катары каралат. Тарбиянын бул түрү жөнүндө көптөгөн аныктамалар бар, демек бул тарбия бир гана калыптанган инсанга гана тиешелүү болбостон, жаш жеткинчектер, мектеп жашындагы балдардын өнүгүүсүнө да таасир этүүчү негизги тарбиянын түрү болуп саналат. Эстетикалык тарбиянын көп багыттары бар.Алардын бири курчап турган дүйнөнүн эстетикасы. Эстетиканын бул түрү баланы курчап турган жана ал дайыма байкай турган дүйнө. Баланын жашоосунун алгачкы жылдарынан баштап мектепте гана эмес, үйдө да күнүмдүк жашоодо да жаратылыштын эстетикасына көңүл буруу керек. Бул деген балдардын кооз нерселерге сезимтал мамиле жасап, аларга ээ болгусу келгендигине байланыштуу. Курчап турган дүйнөнүн эстетикасын эстетикалык тарбиялоонун каражаты кылган үч эреже бар: сулуулукта жашоо, сулуулукту байкоо, айланадагы сулуулукту сактоо жана ошол сулуулукту өз айланасына жасоо же түзүү.

Ошондуктан, башталгыч класстын балдарына билим ,тарбия берүүдө алардын айлана – тегерегиндеги чөйрөнү түзүү өтө чоң мааниге ээ экендигин эске алышыбыз керек деп ойлойм. Башкача айтканда баланын чөйрөнүнүн эстетикасын сезе билүү сезимин өрчүтүү педагогикалык процессти жүргүзүүнү жакшыртат.

Башталгыч мектеп- бул кенже мектеп курагы окуу мезгилине туура келген калыптануу мезгили. Мектепке жаны келген кенже мектеп окуучусу таптакыр башка адамдардын мамилелер тутумундагы мейкиндикке келет, ал окуу,билим алуу менен байланышкан түздөн-түз милдеттерди алат жана өз алдынчалуулукка көнө баштайт.

Окуучунун аң-сезиминде конкреттүү адеп-ахлактык , жүрүм-турумдук эталондор коюлат, ал алардын маанисин жана зарылдыгын түшүнө баштайт. Адамзаттын айланасында жаратылыштын кооздугун сезүү жаш өспүрүмдөрдө өзгөчө эмоционалдык-психикалык абалдарды, жашоого конкреттүү көңүл буруу, кызыгуу, ойлонуу, эс тутум касиеттерин курчутат.Тарбиянын бул түрүн берип, окуучулар эстетикалык жактан тарбияланган инсан болушунда тарбия берүү институту катары мектептин милдеттери кандай экендигин талдап көрөлү. Менин оюмча, мектептин негизги милдети билимдүү,руханий жактан бай, камкор, боорукер адамды тарбиялоо болуп эсептелет. Мектеп окуучуларынын билимди өздөштүрүүсү албетте анын коомдо ийгиликтүү өнүгүшү үчүн, ой жүгүртүүсү үчүн да зарыл. Эстетикалык тарбия инсандардын руханий резервдерин ачуунун маанилүү каражаты катары аныктайбыз.Азыркы кезде башталгыч класстын мугалими үчүн бул миссияны аткаруу оңой эмес. Ошондуктан мугалим ал миссияны аткаруу үчүн өтө чоң мээнет жана аракет кылуусу керек,анткени жаш муунга туура тарбия берүүдөн өлкөнүн келечеги көз каранды.Эстетикалык тарбия берүүнүн негизги приоритеттүү факторлорунун бири болуп искусство да эсептелинет, анткени анын тарбия берүүдө чон таасир этүү күчү бар. Бул тарбия балада эмоционалдык чөйрөнү, образдуу ой жүгүртүүнү, көркөм жана чыгармачылык жөндөмдү калыптандырат. Кенже мектеп курагы-бул онтогенездин эмоционалдуулук, элестүү ой жүгүртүү, чыгармачыл элестетүү мезгили болуп саналат.

Бул мезгил мектеп окуучуларынын физикалык, психикалык, инсандык өнүгүүсү үчүн өтө маанилүү, себеби ошону менен калыптанган инсандын ишенимдүү келечеги чагылдырылат.Искусство дүйнөсүндө кенже класстын окуучулары өздөрүн нукура

кадимкидей сезишет башкача айтканда алар өз сезимдер, каалоолорун, кыялдарын эркин билдиришет, ички карама-каршылыктарды, деструктивдүү эмоцияларын чече алышат жана көркөм жана музыкалык жөндөмүн өрчүтө алат. Искусствонун керемет күчү улуу-ал ден соолукту чыңдоочу күчкө ээ. Ушуга байланыштуу биз башталгыч мектепте эстетикалык тарбия берүү мүмкүнчүлүктөрүнүн салттуу көз караштарын кайра карап чыгуу жана кеңейтүү максатка ылайыктуу деп эсептеймин. Мектептерде музыка, сүрөт, кол эмгек сабактарына көбүрөөк көңул буруп,ар түрдүү чыгармачылык кружокторду жандандыруу керектигин баса белгилегим келет. Мисалы жаш жеткинчектерди ырдатуу,бийлетүү алардын көздөрүнөн канчалык бактылуулук сезимдерди жаратканын байкасак болот. Ошондой эле ар түрдүү кружокторго катышкан балдарда өздөрүнө болгон ишеним күчөйт жана чон адамдар, өз теңдүү курбу-курдаштары менен мамиле түзүү мүмкүнчүлүктөрү ачылат.Бул сапаттар жаш жеткинчектин жетүүлүүсү үчүн өтө чоң мааниге ээ экендигин айткым келди.

Ошондой эле кенже мектеп окуучуларынын көркөм табитин калыптандыруу үчүн балдарды жаратылыш чөйрөсүнүн эстетикасы менен максаттуу жана системалуу тааныштыруу керек. Ал үчүн балдарга жандуу жана жансыз жаратылыштын объектилерине сабактан тышкаркы учурда байкоо жүргүзүүнү уюштуруп, эстетикалык билим берүүнүн мазмунун ачып көрсөтүүгө болот.

Сабактан кийинки же сабактан тышкаркы байкоолор жеткинчектерге жаратылыштагы коoздуктун чоң спектрин көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Биринчи кезекте-бул, албетте, гүлдөр жана жалпысынан өсүмдүктөрдүн гүлдөшү. Мунун баарын жылдын жаз-жай мезгилинде байкоого болот.

Гүлдөр илгертен бери жаратылыштын эң сонун предмети деп эсептелген. Атактуу окумуштуу Карл Линней атүгүл убакытты бир саатка чейин аныктай турган гүл саатын да жараткан. Анда окумуштуу гүлдөрдүн так ачылуу убактысына карап отургузуп,эн сонун композиция жасаган. Балдар гүлдөрдү байкоо менен жапайы жаратылыш жөнүндө билим гана албастан, өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен гүлдөрдүн ар түрдүүлүгүн көрө алат. Демек бул нерсе менен жаратылыштын элементтери кандай кооз жана сулуу экендигин көрсөткөн.

Мектеп практикасында ар кандай өсүмдүктөрдүн гүлдөшүнө байкоо жүргүзүүнү колдонсо болот. Белгилүү болгондой, алгач ак гүлдүү өсүмдүктөр гүлдөйт, андан кийин спектр сары, андан кийин көк. Балага белгилүү бир спектрди байкоо тапшырмасын берүү менен анын белгилүү бир өсүмдүктөр жөнүндө билимин кеңейтүүгө жана системага киргизүүгө болот, ошондой эле бул баланын курчап турган дүйнөгө эстетикалык көз карашын калыптандыруунун натыйжалуу жолу. Мисалы, бала менен "сары" бакча түзсө болот. Сары палитра үчүн мындай гүлдөр: нарцисс, ирис, күн карама жана хризантема жакшы жарашат. Бул түстөрдүн негизинде карталарды жасоо жана "сары түстөгү спектрди алуу үчүн гүлдөрдүн катарын толуктаңыз"деген тапшырманы сунуштоого болот. Ошондой эле, бир түстөгү, бир түрдөгү, бирок ар кандай сорттогу өсүмдүктөрдү өстүрүү менен дагы эстетикалык тарбия берүүгө жетишүүгө болот.

Гүлдөр гүлдөгөн жерде сөзсүз түрдө чаңдаштыруучу курт–кумурскалар бар. Гүлдөрдүн сулуулугу көпөлөктөрдүн сулуулугу менен салыштырууга болот. Көпөлөктөрдүн мисалында, биринчиден, табияттагы симметрияны, экинчиден, курт–кумурскалардын түркүн түсүн көрсөтсө болот, бул да баланы эстетикалык тарбиялоодогу кадам болуп саналат. Көпөлөктөрдү байкоо менен Кенже класстын окуучусу сулуулукту жана назиктикти көрө алат, жаратылышка тыкан жана сарамжалдуу болууга үйрөнөт.

Кийинчерээк, байкоолордон кийин бала жаратылышта байкаган түстөрдү кайра жаратышы үчүн симметриялуу жасалгалоо ыкмасын колдонсо болот. Бул үчүн балдарга жарымы гана боелгон көпөлөктүн сүрөтү берилет, экинчи жарымын өздөрү боеш керек.

Эстетикалык тарбияны жансыз жаратылышты байкоолорунун натыйжасында да жүргүзүүгө болот. Мисалы, жамгырдан кийинки Асан-Үсөндүн пайда болушу, өз аймагындагы суулуу өзөндөргө тигилип кароо менен анын жаркыраганын көрүү. Сууну узак убакыт бою көз чаптырбай караса болот жана бул чындык, анткени суунун үстүнкү ташкыны,ар бир шагыл көрүнүп турган таза, тунук суу баланын көңүлүн буруп, анын жан

дүйнөсүндө эң жагымдуу сезимдерди көпкө калтыра алат. Ошол сезимдерин балдар байкоо күндөлүктөрүнө жазышып жана фотосүрөттөр аркылуу сактап калууа болот.

Чынында эле Чыгыш өлкөлөрүнө кайрылсак, мисалы Япония өлкөсүндө башталгыч мектепте эстетикалык тарбия берүү курчап турган дүйнөнүн кооздугуна ой жүгүртүү аркылуу сиңирилгенин байкайбыз. Назик кызгылт гүлдөр менен капталган бутактары менен белгилүү жапон сакурасы Японияда сулуулуктун символу болуп саналат.

Жапондор курчап турган жаратылышка байкоо жүргүзүүнүн негизинде философияга жана тарбияга көп көңүл бурушат. Эгерде биз алардын тажрыйбасын өлкөбүзгө которууга аракет кылсак, анда байкоо жүргүзүү аркылуу мектеп окуучуларына эстетикалык тарбия берүүдө ийгиликке жетебиз. Биз балдар менен бирге өрүк же алма бактарынын гүлдөрүнүн акырындык менен гүлдөшүн байкай алабыз. Бул учурду гүлдөрдүн улам ачылышын алар суротко тартып же камерага тартып алса , акырында өтө сонун палитра же видео жаралат.Иштин аягында биз гүлдөрдүн толук циклинин даяр сүрөтүн алабыз, бул өзүнчө сонун көрүнүш. Эгерде бул нерсе баланын өзүнүнүн аракети менен жасалса , анда курчап турган дүйнөнүн бул сүрөттөрү анын жан дүйнөсүндө кандай гана сонун из калтырганы, анын сезимдери кандайча козголгону жөнүндө өтө коп сөз кылууга болот.

Ошентип, курчап турган дүйнө менен таанышуу процессинде башталгыч класстардын окуучуларын эстетикалык тарбиялоо үчүн жандуу жана жансыз жаратылышка ар кандай байкоолорду, экскурсияларды өткөрүүнү, жандуу жаратылыштын бурчунда иштөөнү ж. б. колдонсо болот деген тыянак чыгарууга болот.. Бирок, биздин мектеп окуучулары жашаган аймактын өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек, бул Мекенибиздин жаратылышынын кооздугун "ачууга" жана натыйжада ага аяр мамиле кылууга өбөлгө түзөт.

Демек мен макаламдын аягында муну менен эмнени айткым келди, жаш жеткинчектерге эстетикалык тарбия берүүдө балдарды искусство дүйнөсүнө аралаштыруу керектигин, көркөм сүрөт, музыка,бий, театр,кол эмгек жана башка эстетикалык сезим жаратуучу сабактарды көбөйтүү,класстан тышкаркы сабактарды да көңүл чордонуна алып, айлана-чөйрөгө балдардын көңүлүн бурдуруу менен,аларда жаратылышка болгон сүйүү сезимин ойготуу, ага аяр мамиле жасоо жана келечекте жан дүйнөсү таза,сулуулукту сезе билген, көрө билген инсанды тарбиялоого болот дегим келди. Бул учун башталгыч класстын мугалиминин орду өтө чон жана мугалим өзү балдарга ушундай тарбия берүүдө жана сезимдерди жаратууда сезимтал жана жаратман болушу керек. Ошону менен бирге балдарда Мекенине болгон сүйүүнү калыптандыруу, патриоттуу жана өлкөсү үчүн жан аябас инсандарды тарбиялоого болоруна ишенем.

Колдонулган адабияттар

1. Бабаев Д., Акматов К. Педагогика Бишкек 2017
2. Лихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников. – М., 1985.
3. И.А. Кушаева Основы эстетического воспитания / Под. Ред.. М., 1986
4. Т.С.Комарова Школа эстетического воспитания 2009
5. И.Подласый Педагогика . Книга 3. 2022

Куватов А., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФЕРГАНА ӨРӨНҮН ЧЕК АРАЛАРЫН ДЕЛИМИТАЦИЯЛОО ЖАНА ДЕМАРКАЦИЯЛООНУН УКУКТУК МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Бул макалада Кыргыз Республикасынын чек ара мыйзамдарын талдоого, кошуна өлкөлөр менен мамлекеттик чек ара масеселерин чечүүнүн укуктук жагдайларын белгилөөгө көңүл бурулган.

Бул кошуна өлкөлөрдүн ортосундагы мамилелердин ажырагыс бөлүгү, аймактык дооматтарды чек аралардагы араздашууну жоюу үчүн негизги шарттардын бири, чек араларды аныктоо жана андан кийин чек ара линияларын белгилөөнү аяктоосу болуп саналат. Мамлекеттин жана жарандарыбыздын кызыкчылыктарын коргоо үчүн мамлекеттик комиссия түзүлгөн, ал толугу менен делимитация жана деморкация иштери так аткарылса гана максатка жете алышы белгиленди.

Макалада авторлор негизги принцип катары – кошуна тараптардын бири-бирине колдоо көрсөтүп, талаштуу аймактар маселелерин мамлекеттик деңгээлде, тактап айтканда мыйзамдуулуктун жана мамлекеттердин кызыкчылыктарын урматтоого таянып чечүү зарылдыгын белгилешет.

Негизги сөздөр: чыр-чатактар, делимитация, демаркация, жергиликтүү калк, эл аралык келишимдер, чек ара саясаты.

THE BOUNDARIES OF THE FERGANA VALLEY OF THE KYRGYZ REPUBLIC LEGAL ISSUES OF DELIMITATION AND DEMARCATION

Annotation

This article focuses on the analysis of the border laws of the Kyrgyz Republic, establishing the legal conditions for solving state border issues with neighboring countries.

It is an integral part of the relations between neighboring countries, one of the main conditions for the elimination of territorial claims on the borders is the determination of the borders and the completion of the demarcation of the border lines. A state commission was established to protect the interests of the state and our citizens, and it was noted that it can achieve its delimitation, demarcation goals only if it fully fulfills its duties.

In the article, the authors point out the need for the neighboring parties to support each other and solve the issues of disputed territories at the state level, namely, based on respect for the rule of law and the interests of the states.

Key words: conflicts, delimitation, demarcation, local population, international agreements, border policy.

Советтер Союзу кулагандан кийин анын курамынан тараган эгемендүү республикалар, он беш өлкөнүн чек ара аймагында жайгашкан дээрлик бардык аймактар чек аралардын так бөлүнбөгөндүгүнөн улам кризистик абалга туш болушкан.

Ушул убакка чейин айрым чек ара тилкелеринин так аныкталбагандыгы жергиликтүү калктын бейпил жана бейкапар жашоосуна жана мамлекеттин коомдук-саясий өнүгүүсүнө белгилүү бир тоскоолдуктарды жаратууда. Фергана өрөөнүндө тез арада чечүүнү талап кылган чек ара маселелери жаралган. Бул көйгөйлөрдү чечүүнүн кечеңдеши Борбордук Азиядагы стабилдүүлүккө жана жакшы коңшулук мамилелерге терс таасирин тийгизүүдө. Бул талаш-тартыштарды жана пикир келишпестиктерди чечүү үчүн региондогу өлкөлөрдүн өкмөттөрү, анын ичинде Кыргызстандын Министрлер Кабинети эл аралык жана ички саясий зор мааниге ээ болгон жана чек ара маселелерин тез арада чечүүгө олуттуу таасирин тийгизген ар кандай аракеттерди көрүүдө.

Кыргыз Республикасы өз ара урматтоонун, көз карандысыздыктын, аймактык бүтүндүктүн жана мамлекеттик чек аралардын кол тийбестигинин эл аралык декларациялардын жана принциптеринин негизинде чек ара саясатын ишке ашырат жана көпчүлүк бөлүгүндө эл аралык келишимдерге ылайык мамлекеттик чек араларды бөлүштүрүүгө макулдугун ырастайт.

Эл аралык укуктун нормаларына ылайык, чек ара саясатын ишке ашырууда коңшу мамлекеттер менен өз ара пайдалуу жана ар тараптуу кызматташууну колдонуу зарыл. Негизги өзөк эки кызыктар тараптар үчүн эң алгылыктуусу чек ара маселелерин эч кандай зордук-зомбулуксуз жана басмырлоосуз, тынчтык жолу менен чечүү болуп саналат. Проблемаларды чечүү тараптардын тең тааныган бир документтин жоктугу менен гана эмес, ошондой эле олуттуу Мамлекеттик чек аранын бир канча жери толуу болгондугунан улам барууга кыйын жана дээрлик өтүүгө мүмкүн болбогон аймактарды толук кандуу чечүүгө

тосколдук кылат. Кыргызстандын негизги функциясы бул - аныктала элек чек ара маселелери боюнча коопсуздукту камсыз кылуу милдети болуп эсептеленет.

Делимитация (delimitatio–чек араны орнотуу) – чектеш мамлекеттердин ортосундагы чек ара сызыгынын жер бетиндеги ордун так аныктоо. Делимитация эл аралык келишимде белгиленет жана ага тиркелген картада графикалык жактан сүрөттөлөт. Делимитация татаал жана жай жүргөн процесс. Анда чектеш мамлекеттер мамлекеттик чек ара сызыгын тактоо, аныктоо жана бекитүү боюнча саясий макулдашууга жетишүүсү зарыл. Делимитация жүргүзүү жөнүндөгү саясий макулдашуу биргелешкен коммюнике, билдирүү, меморандум жана башка саясий документтерде жарыяланат. Мисалы, кыргыз-кытай чек арасы боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү 1989-ж. Совет-Кытай, 1992-ж. Кыргыз-Кытай биргелешкен коммюникесинде бекитилген. Чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө пикир келишпестиктер болуп калса, чечилбеген учурда аны жөнгө салуу үчүн дипломаттык ортомчулук, арбитраждык, эл аралык сотту калыстыкка тартууга эл аралык укуктун жоболору жол берет. Чек араны делимитациялоонун негизинде демаркация жүргүзүлөт.

Чек араны демаркациялоо -мамлекеттик чек араны атайын чек ара белгилери менен белгилөө. Чек араны демаркациялоо паритеттик башталышта түзүлүүчү биргелешкен комиссиялар тарабынан чек араны делимитациялоо жөнүндө документтердин (келишим, атайын картаны тиркөө менен мамлекеттик чек ара сызыгынын баяндамасы) негизинде жүзөгө ашырылат.

Демаркациялоо боюнча иштер учурунда жерди топографиялык сүрөткө тартуу же аэрофотосүрөткө тартуу жүргүзүлөт, анын негизинде чек ара тилкесинин ири масштабдуу топографиялык картасы түзүлөт, чек ара белгилери (мамылар, зым тосмолор ж.б.) орнотулат жана алардын топографиялык координаттары аныкталат. Чек араны демаркациялоо боюнча бардык аракеттер жөнүндө атайын документтер түзүлөт: чек ара сызыгынын өтүшүн жана чек ара белгилерин баяндоо менен протоколдор (протоколдорго бул белгилердин схемалары жана фотосүрөттөрү тиркелет). Чек ара белгилери өзүм билемдик менен жылдырылбайт жана тараптар аларды тийиштүү абалда кармоого милдеттүү.

Азыркы кырдаал донордук уюмдардын мүмкүнчүлүктөрүн кескин түрдө кыскартат. Кыргызстанды өнүктүрүү үчүн бардык чараларды көрүп, мамлекеттик чек ара маселерин ачык талкуулоо үчүн шарттарды түзүп, кеңири коомдук маалымат менен делимитациялоо аракетерин жүргүзүү керек.

Кыргыз Республикасынын чек ара аймактарын чыңдоо, улуттук коопсуздукту, аймактык бүтүндүгүн жана мамлекеттик чек аранын кол тийбестигин камсыз кылуу, калктын жашоо сапатын жана иш менен камсыз болуу деңгээлин жогорулатуу максатында Кыргыз Республикасында бир нече укуктук-ченемдик актылар кабыл алынган [1].

Негизги маселе -алардын аткарылышында. Бул иштердин алкагында карама-каршы пикирлерге карабастан, чек ара коопсуздугун камсыздоо көйгөйлүү бойдон калууда.

Эки тараптуу талаш-тартыштар жана аймактык маселелер Орто Азияда алдыңкы планга чыкты. Бул талаш-тартыштарды жана кыйынчылыктарды да баалабай коюуга болбойт, алар ички жагдайлардан пайда болуп, чек ара коопсуздугун камсыз кылууну кыйындатат. Ички факторлор бир нече көйгөйлөрдү камтыйт: делимитация маселесин саясатташтыруу, жогорку кызмат адамдарына шилтеме жасоо менен ар кандай «соодалашуулар», коопсуздук жана ошондой эле чек арадагы көмүскө экономика жаатындагы уюмдар.

Учурда аткарылышы керек болгон делимитация Фергана өрөөнүндөгү чек аралар бардык жагынан өтө түйшүктүү жараян, анткени бул жерде жашаган жергиликтүү калктын жарым-жартылай же толук бөлүнүшүнө алып келет. Демек, регионалдык амбициялардан улам тоскоолдуктар жаралат лидерлер жана аймактык деңгээлде бийлик үчүн күрөшөт [2].

Чек ара талаштары совет доорунда эле башталган. Маселен, 1974, 1982 жана 1989-жылдары Ворухка жакын жайгашкан кыргыз-тажик айылдарынын тургундарынын ортосунда жаңжал болгон. Анан да жер-сууга байланыштуу түшүнбөстүктөр пайда болду. «Тажикстан менен чек ара боюнча сүйлөшүүлөрдү үч этапка бөлүүгө болот. Биринчиси 2002-жылдан 2010-жылга чейин созулган. Анан дагы [чек арада] өзгөчө олуттуу чыр-чатактар болгон жок,

анткени алар тоолуу аймактардагы чек ара сызыгын, тагыраагы Чоң-Алай районундагы (Ош облусу) чек ара тилкесин такташты.

Фергана өрөөнүндөгү чек аралындын толук такталбагандыгынан улам чыкан чырчатактардын куралдуу кагылышууга алып келүү коркунучу дагы эле жоюлган эмес. Кыргызстандын Фергана өрөөнүндө жайгашкан анклаф жашоочуларынын жылдан жылга көбөйүүсүнөн улам жарандарыбыз ортосунда биргеликте колдонулган ичүүчү суу, сугат суусу жана жайытардын жетишсиздигинин андан сырткары чек ара тилкеси такталбагандыгынын айынан жай жана күз мезгилинде чыр чыгуусуна алып келүүдө. Аталган көрүнүштөрдү алдын алуу үчүн мамлекеттик бийлик коңшу өлкөлөр менен биргеликте жигердүү иш алып баруу зарылдыгы талашсыз. Бул талаш-тартыштарды чечүү үчүн көптөгөн эки тараптуу жана көп тараптуу конференциялар жана саммиттер өткөрүлгөн менен көйгөйлөр күтүлгөн денгээлде чечилген эмес.

Мамлекеттик чек араны делимитациялоодогу жана демаркациялоодогу чечилбеген маселелер өлкөнүн бүтүндүгүн жана коопсуздугун камсыздоого байланышкан көптөгөн проблемаларга өбөлгө түзөт, региондогу саясий туруктуулуктун көптөгөн проблемаларынын негизинде жатат, жер жана суу маселелери, чек ара аймагындагы этностордун кызыкчылыктары боюнча чек ара чыр-чатактарын жаратат [3].

Мамлекеттик чек араны демаркациялоого, делимитациялоого жана кайра демаркациялоого, мамлекеттик чек ара режими жана чек ара маселелери боюнча кызматташууга байланыштуу эл аралык келишимдердин долбоорлорун иштеп чыгууга катышуу, бул жааттагы ведомстволор аралык мүнөздөгү келишимдерди түзүү, чек ара саясатын ишке ашыруу жана чек ара коопсуздугун камсыз кылуу мамлекеттик чек араны кайтаруу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын ыйгарым укуктары болуп эсептелинет. Бирок ар бир мамлекеттик орган, жергиликтүү бийлик, ички иштер органдары жана ар бир жаран аталган көйгөйлөрдү чечилүүсүн женилдетүүгө өз салымын кошуусу зарыл деп эсептейбиз [4].

Чек ара аймагын өнүктүрүүнү стимулдаштыруу мамлекеттик коопсуздук саясатынын маанилүү багыттарынын бири болууга тийиш. Чек ара аймактары ар түрдүү экономикалык абалда жана бардыгы эле мамлекеттик колдоого муктаж эмес. Алардын арасында өнүккөн аймактар жана кризистик аймактар бар. Ошого карабастан, мындай аймактарга көрсөтүлүүчү жардам материалдык мазмунга, субсидиялар жана башка финансылык жеңилдиктер, кошумча укуктарга ж.б. ээ болушу керек.

Чек арага жакын аймактардын көбү транспорттук жана чек ара инфраструктурасын өнүктүрүүдө артта калган. Чек арага жакын аймактардагы кризистин географиялык себептери бар, бул алардын өлкөнүн аймагында жайгашкан перифериясында чагылдырылган. Ал эми жападан жалгыз панацея - интеграцияга жана чек аралар менен "күрөшкө" жол (декларативдик эмес, чыныгы жалпы мейкиндик). Ар кандай интеграциялык коомчулук ар дайым ички тоскоолдуктарды азайтуу жана ошого жараша үчүнчү өлкөлөр үчүн алардын салыштырмалуу өсүшүн билдирет [5].

Колдонулган булактар

1. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө мыйзам. (КР 2017-жылдын 1-декабрындагы № 197 , 2021-жылдын15-январындагы № 5, 2022-жылдын 18-январындагы №4 Мыйзамынын редакциясына ылайык).
2. Катаржина Чернезка. Мамлекеттик чек аралар: Кыргызстандын чек ара коопсуздугунун ички аспектилери. № 4.2011 аналитикалык билдирүү . (https://osce- academy. net/upload/file/K_Czerniecka.pdf)
3. «Кыргыз Республикасынын айрым чек ара аймактарына өзгөчө статус берүү жана аларды өнүктүрүү жөнүндө» мыйзамды ишке ашыруу тууралуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн
4. 2012-жылдын 20-мартындагы № 186 токтому. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/92970?cl=ky-kg
5. "Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндө " Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2015-жылдын 16-майы № 98)
6. Артыкбаев Г.У. К вопросу о правовом регулировании приграничных территорий кыргызской Республики. НАУКА И НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ № 8, 2014.

Самиева Ж.Т., *б.и.д., доцент*
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети
Абдибаитова А.А., *б.и.к., доцент*
Баткен мамлекетик универститети
Журсунбек кызы С., *магистрант*
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети

ЧАУВАЙ КЕН МАССИВИНИН АЙЛАНА-ЧӨЙРӨСҮНӨ ЭКОЛОГИЯЛЫК МОНОТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ

Аннотация

Бул макаланын максаты болуп Чаувай кен массивининкалдыктарынын курамын аныктоо болуп саналат. Бизди курчаган чөйрөгө сымап жана башка булгоочу заттар сымап өндүрүүчү өндүрүштүн кайсы бир этабында түшүшү мүмкүн. Чаувай кен массивини иштетип жаткан мезгилде да, азыр да экологиялык отчеттордо маалыматтарды ачык берилген эмес. Коомчулук Чаувайдагы атмосферадагы, топурактагы, суудагы өлчөөлөрдө, булгоочу заттар жөнүндөгү маалыматтарды ушул мезгилге чейин билишген эмес. Негизинен сымаптын чен өлчөм концентрациясын абада - 0,0003 мг/м^3, сууда – 0,0005 мг/дм^3, топуракта- 2,1 мг/кг деп кабыл алышса, изилдөөлөрдүн жыйыньыгында бул көрсөткүчтөр эселеп көп көрсөттү. Калдыктардын курамындагы заттар топурактагы, суудагы организмдер аркылуу адамдын ден соолугуна зыян келтиргенин белгилеп, келечекте ошол аймакта жашоо коркунучу жаралышын белгиленди. Биотага терс таасирин тийгизип, ошол аймакта сымаптын концентрациясы көбөйүү менен миграциясы күчөп, башка аймактарга да таасиринин күчөшү белгиленет. Жаныбарларга, өсүмдүктөргө жана адамдарга калдыктардын терс таасиринин тийүүсү, кыртышта мүмкүн болгондон жогоруденҳгээлде топтоло берүүсү белгиленет.

Негизги сөздөр: кен массив, сымап, экология, булгоочу заттар,суу, топурак, аба

ПРОВЕДЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МОНИТОРИНГА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ РУДНОГО МАССИВА ЧАУВАЙ

Аннотация

Целью данной статьи – является определить состав отходов от общего количества массива. В окружающей среде вокруг нас ртуть и другие загрязняющие вещества могут попасть на любую стадию производства ртути. Во время работы массива Чаувай и после прекращения работ информация об отходах полностью не приводилась в отчетах. Общественность не знала информацию о количесчтвах выбросах в атмосфере, в почве, воде. За допустимую концентрацию ртути в воздухе – 0,0003 мг/м^3, в воде - 0,0005 мг/м^3 и 2,1 мг/м^3 в почве^3. Но по результатам наших исследований эти показатели намного превышают. Вследствие чего может вызвать угрозу здоровья населения. Отмечается также негативное воздействие на биоту, миграция которой увеличивается с увеличением концентрации ртути в этом регионе, усиливается в других регионах. Негативное воздействие отходов на животных, растениях и населению, продолжают накапливаться радиактивные вещества в почве на более высоком уровне, чем это допустимо.

Ключевые слова: массив, ртуть, экология, загрязняющие вещества, вода, почва, воздух.

CONDUCTING ENVIRONMENTAL MONITORING OF THE ORE DEPOSIT ENVIRONMENT THE CHAUVAI ARRAY

Annotation

The purpose of this article is to identify the composition of the waste of the overadition of overall array. In the environment around us, mercury and other pollutants may fall at any stage of mercury production. Chauvaila is not translated in the process of processing the mineral array, and the environmental reports are still not open. The public did not know information about the atmosphere, in the soil, measurements of water, measurements, measurements in the Chauvai, the water. The main concentration of mercury was made in the air - 0,0003 mg, 0,0005 mg, and 2.1 mg of the soil, as well as 2.1 mg / kg. The scale of the waste was caused by damage to the health of the soil, the body, and the threat of life in the country in the future. It is noted that the negative impact on biota, whose migration increases with increasing mercury concentrations in this region, is also increasing in other regions. It is noted that the negative impact of waste on animals, plants and humans continues to accumulate in the soul at a higher level than is possible.

Key words: ore arrave, mercury, ecology, pollutants, water, dust, air, air.

Айлана чөйрө үчүн коркунучтуу калдыктардын катарына мурдагы Чаувай заводунун чыгындылары, Рудник (5 га), металлургиялык шлактар –күйгөн калдыктар (Чилтанда 3 га), Чат-Мазарда 46,5 га (азыркы күндө - ОсОО “Чаувай-Кен”) кирет.

Кыргызстандын аймагында негизинен сымап, сурьма, алтын жана баалуу металлдардын кендери өнөр жайлык мааниге ээ [6].

Чаувай кен массивинин калдыктарынын курамын аныктап, анынкурамындагы экологияга уу таасирин тийгизген затты изилдөө учурдун талабы. Алардын ичинен чөйрөгө терс таасирин тийгизүүчү негизги фактор болуп, калдыктар эсептелинет [1,7].

Белгилеп кетсек, ушул мезгилге чейин Чаувай кен массивинин калдыктарынын заттык курамы, айлана-чөйрөгө жана кишинин ден соолугунатерс таасирин заттарга атайын изилдөө жүргүзүлгөн эмес, ошондуктан, бул темада изилдөө актуалдуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Чаувай кен массивининкалдыктарынын негизги түрлөрүнүн айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин комплекстүү баалоо жана терс таасирин төмөндөтүү жолдорун сунуштоо.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттерди чечүү керек:

Чаувай кен массивинин калдыктарынын курамындагы таасир этүүчү негизги факторду аныктоо жана мүнөздөө.

Чаувай заводу бөлүп чыгарган калдыктын түрлөрүнүн топурак, суу,аба жана өсүмдүк үчүн коркунучтуулугун анализдөө.

Биринчи жолу жаратылыштык - техногендик объектерге илимий изилдөө жүргүзүлдү. Чаувай тоо кенөндүрүшүнүн АЧ таасир эткен негизги фактору сымап элементи экендиги табылды жана баа берилди. Күйгөн калдыктын топуракка тийгизген таасири июль айында күчөшү такталды. Топурактын химиялык курамында сымап көп, сурьма жана мышьяк бир аз санда топтолгондугу биринчи жолу такталды.

Изилдөө процессинде алынган материалдар токой чарбачылыгы жана айлана-чөйрөнү коргоо боюнча Мамлекеттик агенстводо, Кадамжай аймактык экологдор коомунда, Чаувай кен массивинин калдыктарынын зыяндуулукклассын баалоого негиз болду.

Жумушта аныкталган чыныгы маалыматтар: кенди кайра иштетүүдө колдонулган технологиялардын эффектүүлүгүн баалоо жана калдыктарды экинчилик сырье сапатында колдонуу; региондук жана локалдык системада комплекстүү экологиялык мониторинг жүргүзүү; Чаувайдын айлана – чөйрөсүнүн абалы жөнүндө жылына бир жолу доклад даярдап туруу; кен массивинин калдыктарынын экологияга терс таасирин билинерлик даражада азайттуу үчүн, кен массивинин калдыктарынын таасири жөнүндөгү маалыматты ыкчам жаратылышты коргоо органдарына жана өндүрүшкө билдирип туруу, уюштурулган техникалык иш чараларды такай алып баруу.

Чаувай сымап кени – Баткен областынын Кадамжай районунун Уч-Коргон айыл өкмөтүнө караштуу Чаувай айылында Борду тоо кыркасынын күңгөй бетинде орун алган. Анын ачылыш тарыхы боюнча 3 – жолу ачылып өз ишмердүүлүгүн улантууда. Азыркы учурда Кытай Эл Республикасынан инвестор тартылып, фабрика курулган ОсОО «Чаувай-Кен».

Сымаптын буусу өтө уулуу жана оор ууланууну пайда кылат. Сымап атмосферага өнөр жайлар иштей элек мезгилде, жаратылыш булактарынан негизинен эмиссия жолу менен түшүп турган. Эмиссия–бул айлана – чөйрөгө бөлүнүп чыгарылган таштандылар менен калдыктар. Башкача айтканда сымаптын бууланушу температурасы кадимки 18^0С туура келгендиктен бууланган сымап эмиссия болуп саналат. Өнөр жайлар иштегенден баштап, (1850-ж. жак.) атмосферадагы сымаптын кармалышы 2-4 эсе көбөйдү [20].

Бизди курчаган чөйрөгө сымап жана башка булгоочу заттар сымап өндүрүүчү өндүрүштүн кайсы бир этабында түшүшү мүмкүн. Чаувай кен массивини иштетип жаткан мезгилде да, азыр да экологиялык отчеттердо маалыматтарды ачык бербейт. Коомчулук Чаувайдагы атмосферадагы, топурактагы, суудагы өлчөөлөрдө, булгоочу заттар жөнүндөгү маалыматтарды ушул мезгилге чейин билишпейт. Негизинен сымаптын чен өлчөм концентрациясын абада - 0,0003 мг/м^3, сууда – 0,0005 мг/дм^3, топуракта 2,1 мг/кг деп кабыл алышса, изилдөөлөрдө бул көрсөткүчтөр менен салыштырсак эселеп көп көрсөттү.

Кызыл-Кыя ооруканасынын оорулар боюнча 2015-жылкы маалыматына таянсак:

-Бөлүп чыгаруу системасы – 14,2% (149 киши)

-Жүрөк кан тамыр системасы – 9,2% (96 киши)
-Дем алуу системасы – 8,8% (92 киши)
-Тамак сиңирүү системасы – 6,8% (71 киши)
-Эндокриндик системасы – 12,2% (127 киши)

Ооругандардын ичинен өлгөндөрдүн негизги себеби болуп жүрөк кан тамыр системасы жана эндокриндик оорулар негизги ролду ойнойт.

Тоолуу Чаувайда эл чачыранды жайгашкандыгына карабастан, кенди казып алууда территориясынын көп бөлүгүнө антропогендик күчтүн терс таасири тийип, табигый жаратылыштык геосистеманын абалыны начар жаккаөзгөрткөн. Кендин калдыктары бир эле адам баласы эмес, ошол чөлкөмдө өскөн өсүмдүктөргө жана жашаган жаныбарлардын организмине терстаасирин тийгизип, кайталангыс өзгөрүүлөрдү пайда кылып жаткандыгы жөнүндө ойлор пайда болду. Адам баласы жашаган чөйрөсүндөгү абанын, суунун, топурактын булганышы аң сезимдүү түрдө тынбай жүргүзүлүп, аны жакшы жакка өзгөртүү үчүн ийгиликтүү иш чара уюштурулбай жаткандыгы өтө өкүнүчтүү. Организмге терс таасирин тийгизген химиялык заттар: сымапжана анын түрдүү кошулмалары, түрдүү чаңдар жаныбарлар жана адамдын дем алуу органдарынын көптөгөн ооруларын жана түрдүү аллергиялык көрүнүштөрдү пайда кылгандыгы статистикадан көрүнүп турат. Техногендик факторлордун таасири өзүбүз жашаган Чаувай өндүрүштүк аймактарда да даана байкалат. Чаувай сымап фабрикасындагы өндүрүштүн жүрүшүндө бирэле алынып жаткан сымаптын организмге тийгизген таасиринен башка, аны өндүрүү жолундагы түрдүү колдонгон химикаттардын калдыгы, алардын ачык асман астында жатышы, жердин, топурактын, абанын жана агып жаткансуулардын курамында жүрүшү ал аймакта жашаган тирүү организмге түрдүүтерс көрүнүштөрдү пайда кылып жаткандыгы менен байланышат. Заводдун чегинен агып чыккан арыкчалар аркылуу агып жаткан ууланган суулар топтолуп барып айылдын жыш жашаган элинин эшиктеринен агып өтүп, андан ары айылдан кийинки чакан айылдарга чейин жеткендиги белгилүү болду. Ал суулардан адамдан башка түрдүү жаныбарлар ичип, анын боюндаөскөн чөп өсүмдүктөрү менен тамактанышат. Агып жаткан суулардын топтому майда көлчөктөргө жайылат, көлмөлөрдүн айланасы камышзарларга айланып калган. Көлмөлөрдө сууда жашоочу жаныбарлар жана алар таштаганикралар айрыкча амфибиялар көнөк баштары жашап келет. Чаувай фабрикадан чыккан суулар труба аркылуу №27 штольняга ташталган. Фабриканын инженеринин айтымында жер кыртышынан өтүп суу тазаланып чыгат деп түшүндүрдү. Тазаланган суулары канчалык тазаланганы белгисиз эле, ошол тегеректе үй шартында пайдаланууга алынган. Байытуучу фабрикадагы бул көрүнүш бир топ жылдардан бери кайталанып жүргөндүгү белгилүү. Бирок, мамлекеттик органдар аркылуу эч кандай чара көрүлбөйт. Кен массивинин калдыктарында сымаптын калдыктары, мышьяк, сурьма бар. Бул элементтердин ичинен сымап жана анын туздары чектен жогору болгондуктан, организмдер үчүн уулуу экендиги белгилүү. Анын органикалык бирикмелери да аз изилденген.

Жергиликтүү экологдор, химиктер, мамлекеттик эмес экологиялык фонддор өндүрүштүн өнүгүшүнө каршы эмес. Биздин бир гана сунушубуз - өндүрүштөр терең экологиялык экпертизадан өтсө, коопсуздук техникасын сактаса, чөйрөнү тазалоочу техникалык каражаттар курулса, зыяндуулукту азайтса болот. Сууну, биз дем алып жаткан абаны (атмосфераны), территорияларды, ар кандай өндүрүүчү ишканаларды, жаратылышты булгоочу химиялык уулуу заттардын ичинен сымап өзгөчө орунду ээлейт. Бардык өлкөлөрдө сымап уулуу, булгоочу элементтердин тизмегинде 1- класстагы коркунучтуу заттарга кирет. Сымаптын адамга тийгизген таасири негизинен аба, тамак аш азыктары, ичүүчү суу аркылуу болот. Тери аркылуу же булганган сууга жуунуу да уулландырышы мүмкүн. Сымап өтө уулуу зат. Мындан сырткары сымап ар кандай конструкциялык материалдарга мамилеси агресивдүү келет. Ал коррозияга алып келет жана ар кандай турмуштук, өндүрүүчү, транспорттук объектилердин кыйратат. Экосистеманын сымап жана анын кошулмалары менен булганышын, ар түрдүү чөйрөдө (сууда, топуракта, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн организминде) таралышын жана сымап жана анын кошулмаларынын экологияга тийгизген

таасирин аныктоо менен ага тиешелүү профилактикалык чараларды көрүү – иштин негизги максаты (1- табл.).

1-таблица. **Исфайрам-Сай суусунун бассейнинде сымаптын орточо саны, (1л мкг/л)**

Анализ алынган суунун орду	Жаан-чачын суусу	Аралашмада	Сууда
Чаувайдагы суу	1,08	3,4	1,6
Чаувайдын оозунда	1,67	8,1	3,7
Чаувайдан 10 км төмөндө	1,34	3,3	2,0
Чаувайдагы шахтынын жанындагы сууда	340,1	16,8	20,5
Уч-Коргондо	1,03	2,4	2,8
Кувасайда	0,50	1,7	2,4
Ферганада	0,30	2,0	3,1

Металлдык сымаптын парлары жогорку басымда каныгат жана тиричилик чөйрөсүндөгү шартта жогорку ылдамдыкта бууланып, адам жашоосунда коркунуч жаратуучу «сымап атмосферасын» пайда кылат. Ал эми жабык чөйрөдө сымаптын бууларын чаңдар, ар түрдүү материалдардын сырткы катмарлары жутуп алат. Сымаптын атомдору көмүртектин атомдору менен бекем байланышты түзүп, сымаптын органикалык бирикмелерин пайда кылат. Мисалы: метилсымап – тирүү организмдерге өтө зыяндуу.

Өлкөнүн стратегиялык милдеттеринин бири – калктын ден соолугунун абалы жана калктын орточо жашын узартуу болуп саналат. Азыркы мезгилде көп өлкөлөрдө техногендик жана антропогендик таасир айлана-чөйрөгө коркунуч пайда кылып, калкка экологиянын зыяны тийип жатат. Кыргызстанда мындай аймакка баалуу металлдар өндүрүлгөн өнөр жай жайгашкан аймактарды киргизсе болот. Аларга: түштүктөн Айдаркен, Кадамжай, Чаувай кен өнөр жай жайгашкан Баткен областын киргизсе болот.Чаувай кенинин калдыктарынын таасирин азайтуу максатын ишке ашыруу үчүн илимий–техникалык программаларды иштеп чыгуу, аны ишке ашыруу үчүн усулдарды ойлоп таап, мыкты технологияларды табуу үчүн конкурстар, иш-чаралар өткөрүү керек: «КРдагы экологиясы начар аймактагы калктын денсоолугун чыңдоо жана социалдык жактан коргоо, медициналык жактан камсыздандыруу, экологиянын терс таасирин минималдаштыруучу илимий- усулдук иштелме иштеп чыгуу».

Химиялык, спектралдык жана сүрөттөп изилдөө ыкмасын колдонуу менен көп өсүмдүктөрдү изилдөө ыңгайлуу. Изилдөөнүн объектери катары экологиялык жактан булганган жердеги суу, топурак, аба, өсүмдүктөр жана жашаган калкты алса изилдөө ыкчам жүрөт. Изилдөө предмети экологиялык жактан булганган жерде жашагандардын ден соолугунун абалы; жашап жана иштегендерге коркунуч шарттарынын факторлору; Изилдөөнүн негизги багыттары: социологиялык, экологиялык.

Экологиялык изилдөөлөрдүн объектилери. Чаувай тоо кен массивинин калдыктары жайгашкан аймакты изилдөө. Илимий изилдөө Баткен областынын Кадамжай районунун Чаувай айылынын Чаувай тоо кен массивинин калдыктары жайгашкан аймакта 2014-2018-жылдарда жүргүзүлдү (1-сүрөт).

1-сүрөт. Чаувайдын физика-географиялык абалы

Чаувай айылынын тоо рельефин эске алуу менен, Чаувай кен массивинин калдыктарынын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин изилдөөнү жанамониторинг өткөрүү үчүн шарттуу түрдө үчкө бөлүп алдык (2-сүрөт):

1. Борду тоо кыркасындагы кен массивинин 1942-1995-жылдарда топтолгон күйгөн калдыктардагы (огарки)

2. Чаувай айылындагы тургундардын орточо жашоо жашын жана ушул өрөөндө жайгашкан коңшу айылдардын тургундарынын (2014-2018-жылдар) орточо жашоо жашын салыштыруу.

2-сүрөт. Чаувай кен массивинин калдыктарынын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин изилдөөнү жана мониторинг өткөрүүнүн схемасы.

Бул күйгөн калдыктардын жайгашкан жерине калктын турак жайлары өтөжакын. Эл жашаган жер менен аралыгы 3 км араң чыкты. Эл чарбачылык иштерине колдонгон суу анын оң жагынан өтөт. Жандыктар ушул суудан ичкендиктен бул сууну да изилдөө максатка ылайыктуу болду.

3-сүрөт. Чаувай заводунун жанындагы күйгөн калдык (огарки).

4-сүрөт. Чилтанда топтолгон күйгөн калдык

Толубай тоо кыркасында жайгашкан Рудниктеги ККты жана Чилтан айылында жайгашкан ККты изилдедик. ГОСТ 17.2.3.01-86 НД боюнча тандоожүргүзүлдү. Консервациялоо усулу болгон жок (3, 4 – сүрөт).

СССР мезгилинде Чаувай шаар тибиндеги айылда иштеген ишканалардын ичинен сымапты бөлүп алуучу завод айына 3,5 – 4 тонна сымапөндүрүп турган. Завод иштеп чыккан чыгындыларды ачык асман астына таштоо, техникалык түзүлүштөрдүн жөнөкөй жана төмөнкү деңгээлде болгондугуна байланыштуу күйгөн калдыктардын (огаркинин) курамында оорметаллдар толук алынбай калган [16].

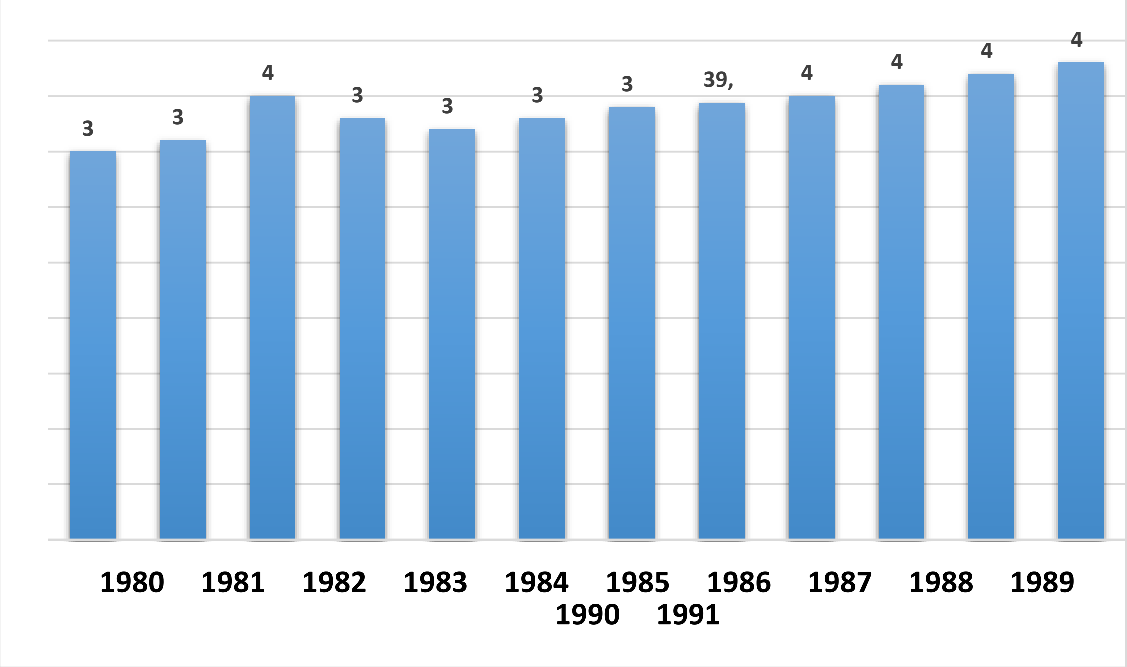

5-сүрөт. 1980-жылдан 1991-жылга чейин өндүрүлгөн сымаптын динамикасы.

Чаувайда ККдын курамында сымап калган, ал эми сурьма жогорку температурада күйгөн. Сымап табигый шартта тирүү организмге таасирин тийгизбейт деп эсептешкен. Ошондой эле руда казылып алынган шахтылар менен штольнялар ошол жер үчүн жердин көчүү коркунучун пайда кылган. Жер кыртышына да чоң өзгөрүүлөр пайда болгон. Кен массивинин калдыктарынын курамындагы металлдар айлана – чөйрөгө өз таасирин берип жатат. Сымап, биотанын оптималдуу температурасында суюк жана буу абалында кездешүүчү жалгыз металл. Биосферада жогорку миграциялануучу өзгөчө касиетке ээ [9,11,18].

2-таблица.**Чаувайда ОсОО "Чаувай Кен" ишканасынын 2014-2018-жылдар аралыгындагы өндүргөн сымаптын саны, кг**

Айлар												
январь	февраль	март	апрель	май	июнь	июль	август	сентябрь	октябрь	ноябрь	декабрь	орточо
2014-жыл												
31	28	30	28	31	34	32	34	31	29	31	31	30.83
2015-жыл												
30	**29**	**31**	**29**	**31**	**32**	**33**	**33**	**33**	**30**	**31**	**32**	31.16
2016-жыл												
31	**30**	**31**	**31**	**32**	**33**	**32**	**34**	**31**	**31**	**31**	**31**	31.15
2017-жыл												
28	**27**	**31**	**30**	**31**	**34**	**32**	**33**	**34**	**30**	**31**	**31**	31
2018-жыл												
22,5	**31**	**32,5**	**33**	**34**	**34**	**34**	**33**	**34**	**33**	**32**	**32**	32.08

Кен массивинин калдыктары Чаувай айылынын Борду тоо кыркасынын түштүк капталында 78 жыл ичинде топтолгон. Ал мурдагы иштеп, азыркы күндө ишин токтоткон заводдун жанында жана андан 3,7 км төмөндө КК формасында топтолгон. КК менен эл жашаган жердин аралыгы чыгыш жагынан 2,6 км, түштүгүнөн 3 км, батышынан 1 км ди

түзөт. ККдын көлөмү гигант көлөмдө. Анын үстүнө 1995-жылдын 27-августунан баштап завод калдык төкпөй калган. Азыркы күнгө чейин ККдын үстүндө чөп өскөн эмес. ККтын жана ташталган пароданын түштүгүнөн 1,3 км аралыктан Чаувай суусуагып өтөт (6 - сүрөт).

6-сүрөт. Күйгөн калдыктар менен суунун ортосундагы автомобиль жолу суунун, топурактын, абанын, өсүмдүктөрдүн курамындагы сымаптын санын аныктоого.

Бул калдык жайгашкан территорияларда өсүмдүктөр жакшы өсө албаган, сейрек бадалдар жана жапайы чие, ит мурун жана арча өскөн жерлерда бар. Жаныбарлары да бул таштанды жайгашкан жерде аз кездешет. Улуужылан, чаян, музоо баштар көп кездешет. Сымап-сурьма руднигинин түндүгү Катран-Тоо, түштүгү Ярунтуз менен курчалган. Фабрика курулуп жаткан жердин бийиктиги 1710 – 1747 м туура келет. Жай 500 дөн 1000 – 1100 м чейин июлда орточо температура 24-27^{0} С түзөт. Кышы салыштырмалуу суук, январь айындагы орточо температура -3^{0}С түзөт. 236 күн анча суук болбойт. Бир жылда жаан чачындын саны 300-330 мм. Вегетациялык мезгил 201-215 сутканы түзөт. 1000-1800 м бийиктикте жаан – чачындын жылдык суммасы 400 м ашпайт. Көпчүлүк жаан-чачын жылдын суук мезгилине туш келет. Март айында жаан-чачын көп жаайт (3-табл.).

3-таблица. **Чаувай кен массивиндеги абанын температурасынын эсептелиши**

Метеостанцияны наталышы	Абсалюттук минимум	Абсалюттук максимум	Эң суук беш күндүк	Кышкы суук	Ысытуучу каражаттарды колдонуунун узактыгы
Караван	-26^{0}С (X,I.II)	41^{0}С (VII)	-13^{0}С	-7^{0}С	146

4-таблица.**Абанын орточо айлык жана жылдык температурасы**

Метеостан-циянын аталышы	Айлар												Бир жыл
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Караван	-3,9	-1.1	5,3	12,3	17,6	21,9	24,7	23,4	18,4	11,1	4,4	-0,2	11,1

Атмосферанын жапы циркуляциясы жергиликтүү тоонун ички аба агымыменен өз ара аракеттенишип, шамалдын режимин пайда кылат. Пайда болгоншамал – чыгыштык-33%, (шамал розасы боюнча). Штиль – 12 %. Шамалдын ылдамдыгы, орточо жылдык кайталоо бул жерде 5%-5м/с түзөт. Өткүн негизинен жапыс жагына тиешелүү. Декабрь айында 2000 м бийиктикте кар каптоосу пайда болуп, февраль-март айларында ээрип кетет. Жылдын ичинде 56 күн кар каптоосу турат. Кар каптоосу туруксуз кыштын кайталанышы 39%ды түзөт.

Жыйынтыктар:

1.Жылдар иштешинин натыйжасында кенди алуу көп калдыктарды калтырып, артүрдүү деңгээлде жаратылышка өз таасирин тийгизип, ошол калган таштандыларды жок кылуу көйгөйлөрү жаралды.

2.Авторлордун маалыматтары боюнча, сымап кенинин калдыктары биринчи класстагы коркунучтуу калдыктарга кирет. Калдыктардын курамындагы заттар топурактагы, суудагы организмдер аркылуу адамдын ден соолугуна зыян келтиргенин белгилеп, келечекте ошол аймакта жашоо коркунучу жаралышын белгилешет.

3.Биотага терс таасирин тийгизип, ошол аймакта сымаптын концентрациясы көбөйүү менен миграциясы күчөп, башка аймактарга да таасиринин күчөшү белгиленет. Жаныбарларга, өсүмдүктөргө жана кишиге калдыктардын терс таасиринин күчөшү, кыртышта мүмкүн болгондон жогоруденгээлде топтоло берүүсү белгиленет. Оор металлдар сымап, сурьма, мышьяктын жаратылышта таралышы, алардын айлана-чөйрөгө тийгизген таасири жана суудагы, топурактагы, абадагы концентрациясы изилденбеген, бул региондо илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн зарылдыгы, калдыктардын курамындагы оор металлдардын таасири жөнүндө маалыматтарды тактоо,изилдөө керектиги белгиленген.

Адабияттар

1. Абдибайитова, А.А. Влияние горных массивов на окружающую среду[Текст] / А.А.Абдибайитова // Научно-теоретический журнал Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек. №11, 2015.39-41-б.
2. Абдибайитова, А.А. Экологические проблемы в произведении Жусупа Баласагына «Благодатное знание» [Текст] / А.А.Абдибайитова, М.М.Тайиров // Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек. №3, 2017. 83- 85-б.
3. Абдибайитова, А.А. Исследования отходов рудных массивов в Чаувае.[Текст] / А.А. Абдибайитова // Вестник ОшГУ. – Ош. №5, 2017.-6-9-б.
4. Абдибайитова, А.А. Атомно-абсорбционные исследования отходов рудных массивов в Чаувае [Текст] / А.А. Абдибайитова, А.К.Мадумаров // Территория науки. – Воронеж. №1, 2018. 56-62-б.
5. Абдибайитова, А.А. Радиация отходов рудных массивов в Чаувае[Текст] / А.А. Абдибайитова // Научно-теоретический журнал ИзвестияВУЗов Кыргызстана. – Бишкек. №3, 2018. 38-40- б.
6. Антонович, В. П. Определение различных форм ртути в объектахокружающей среды [Текст] / В. П. Антонович, И. В. Безлуцкая // Журнал Аналит. химии. – 1996. – Т51. №1. 116-120-б.
7. Баев, С.А. Исследование и разработка технологии переработки сурьмяных кеков [Текст]: автореф. дис. канд. тех. наук: 05.17.01 / С.А.Баев. – Ташкент, 1994. – 25 с.
8. Безель, В.С., и др. К вопросу оценки последствий загрязнения водных экосистем промышленными выбросами ртути [Текст] / В.С.Безель, Ю.Г.Андрияшкин, М.Н. Коршун // Количественные методы в экологии позвоночных. – Свердловск: Ур НЦ РАН. 1983.155-б.
9. Гремячих, В.А. Труды государственного природного заповедника «Рдейский» / Министерство природных ресурсов и экологии РФ, ФГБУГосударственный природный заповедник «Рдейский» / В.А.Гремячих, В.Т.Комов, Л. Ф.Завьялова //–Великий Новгород, 2013.– Вып. 2.84-108-б.
10. Дженбаев, Б.М. Геохимическая экология наземных организмов [Текст] / Б.М. Дженбаев – Бишкек: «Илим», 2009. – 242 с.
11. Ефимова, Н.В. Опасность ртутного загрязнения и принципы здорового безопасного питания на территориях с повышенной ртутной нагрузкой (Приангарье) [Текст] / Н.В. Ефимова – Иркутск–Ангарск: 2004, 48- б.
12.Заключительный отчет. Сбор информации и исследования в области молочного животноводства Кыргызстана. – Б.: 2013 -206
13. Зырин, Н.Г. Спектральный анализ почв, растений и др. биологических объектов [Текст] / Н.Г. Зырин - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 334 с.
14. Зырин, Н. Г. Распределение ртути по профилю почв равнинной части Северной Осетии, Водные ресурсы [Текст] / Н.Г. Зырин // – М.: 2011. –Т.38 №6. 733-739-б.
15. Кулбаев, Б. Чаувай айылындагы Б. Кулбаев орто мектебинин музей материалдары [Текст]. – Чаувай музейинин арх. д. II.
16. Методические рекомендации по применению Классификации запасов месторождений и прогнозных ресурсов твердых полезных ископаемых [Текст]. Ртуть. Москва, 2007г.
17. Никифоров, Н.А. Ртутно-сурьмяное оруденение Южного Тянь-Шаня [Текст]. / Н.А.Никифоров – Фрунзе: «ИЛИМ», 1969, 239-б.
18. Тайиров, М.М. Түштүк Кыргызстанда көйгөйлүү райондорунда жашаган элдердин ден соолугуна радондук фактордун тийгизген таасирин баалоо жана мониторинг жүргүзүү [Текс] / М.М.Тайиров, У.К.Мамытбеков, А.Ж.Кошуев //Научно-теоретический журнал Известия ВУЗов Кыргызстана. – Бишкек. №10, 2019. II бөлүм, 65-70- б.

***Усенов Н.Н.,** магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН НЕГИЗГИ УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИНИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК КЕПИЛДИКТЕРИ

Аннотация

Мамлекеттин негизги мыйзамы – Кыргыз Республикасынын Конституциясында адам, анын укуктары жана эркиндиктери эң жогорку баалуулук болуп саналат деген позиция жарыяланган. Жарандын укуктарын жана эркиндиктерин таануу, сактоо жана коргоо «мамлекеттин, анын бардык органдарынында бекитилген.

Негизги сөздөр: мыйзам, мамлекет, коргоо, адам, укук, жаран, кепилдик, сапат, бийлик, ресурс.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ГАРАНТИИ ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

Основной закон государства – Конституция Кыргызской Республики – декларирует положение о том, что человек, его права и свобода являются высшей вольностью. Признание, участие и «защита права и свободы гражданина – обязанность государства, установлены во всех его органах.

Ключевые слова: закон, государство, защита человека, право, гражданин, гарантия, качество, власть, ресурс.

CONSTITUTIONAL GUARANTEES OF FUNDAMENTAL RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN AND CITIZEN IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The basic law of the state - the Constitution of the Kyrgyz Republic - declares the position that a person, his rights and freedoms are the highest value. Recognition, observance and “protection of the rights and freedoms of a citizen is the duty of the state, all its bodies.

Key words: law, state, protection, person, right, citizen, guarantee, quality, power, resource.

Укуктар жана эркиндиктер жөнүндөгү жобо Конституцияда биринчилерден болуп жарыяланганы бекеринен эмес. Бул институтту жайгаштыруу жана мамлекеттик бийлик органдарынын бүткүл системасына түздөн-түз таасирин тийгизет. Ошентип, Конституцияда укуктарды жана эркиндиктерди жарыялоонун негизин түзгөн принциптердин бири жалпы принциптердин да, конкреттүү укуктардын жана эркиндиктердин да өзүнчө кепилдиги болуп саналат. Бирок бул укуктарды жарыялоо, эгерде Конституцияда аларды ишке ашырууга жана коргоого кепилдик бере турган көрсөтмөлөр болбосо, декларативдик болмок. Мындан тышкары, Конституциянын адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин бекемдеген жана кепилдеген жоболору мамлекеттик органдар тарабынан кабыл алынган ченемдик актыларда иштелип чыккан. «Эркиндиктер жана адам укуктары жарактуу. Алар абсолюттук жана ажыратылгыс деп таанылат, мыйзам чыгаруу, аткаруу бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин маанисин жана мазмунун аныктайт, мыйзам жана сот тарабынан корголот» (13-берене).

Ушул берененин жоболору адамдын өз укуктарын жана эркиндиктерин жүзөгө ашыруудагы ар кандай жүрүм-туруму (15, 17, 19-статьялар менен чектөөлөрдү эске алуу менен - башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин бузбастан) мыйзамдуу жана өзгөчө мамилени талап кылбайт деп көрсөтөт. жоболор. Бирок бул мындай актылардын кереги жок дегенди билдирбейт — анын үстүнө бир катар учурларда Конституциялык мыйзамдарды чыгаруунун зарылчылыгы түздөн-түз камсыз кылынат. Мисалы, жерге жеке менчик укугун жарыялаган 4-статья: «Жер жана башка жаратылыш ресурстары менчиктин жеке, муниципалдык жана башка формаларында болушу мүмкүн. Жердин жана жаратылыш ресурстарынын менчик ээлеринин алардын укуктарын ишке ашыруунун чектери жана тартиби жана аларды коргоонун кепилдиктери мыйзам тарабынан аныкталат» (4-статьянын 5-пункту).

Ошентип, мыйзамдардагы конституциялык укуктар конкреттештирилет, өнүктүрүлөт, укуктар менен эркиндиктердин тизмеси кеңейтилет (бирок кыскартпайт) «Кыргыз Республикасында эркиндиктерди жана адамдын укуктарын жокко чыгарган мыйзамдар чыгарылбашы керек» (18-берене, пункт), аларды ишке ашыруунун жана коргоонун гарантиялары. Мында конституциялык нормалар башка ченемдик актылардын жоболорун ишке ашыруунун гаранты болуп калат. Мамлекеттин саясий багыты жана бул кепилдиктерди ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү көбүрөөк болмок. Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык туура каралып, анда адамдын укуктарын жана эркиндиктерин мамлекеттик коргоо тиешелүү беренелер менен кепилденет.Кыргыз Республикасы – эл менен мамлекеттик бийликтин биримдигинин символу, Конституциянын, эркиндиктердин гаранты. жана адамдын жана жарандын укуктары» (42-статьянын 2-пункту). Бул Кыргыз Республикасынын Президентинин укуктарды жана эркиндиктерди кепилдөө, коргоого багытталган жарлыктарды демилгелөө, чыгаруу боюнча ишинин аспектилеринин бирин аныктаган өтө маанилүү берене. адамдын укуктарын жана эркиндиктерин карагай, калктын айрым топтору. Мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдоо функцияларын жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү орган болуп, укуктарды жана эркиндиктерди реалдуу ишке ашырууну камсыз кылуунун укуктук механизмдерин түзүүчү Жогорку Кеңеш саналат (54-статьянын 1-пункту).

Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин Өкмөт, ведомстволук министрликтер, мамлекеттик комитеттер, административдик ведомстволор, аткаруу бийлигинин башка органдары жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар ишке ашырышат. «Өкмөт Кыргыз Республикасындагы аткаруу бийлигинин жогорку органы болуп саналат» (68-статьянын 1, 2-пункттары). Адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин милдети болуп саналат. Бул милдет ошондой эле прокуратуранын алдында турат, анын компетенциясына адам укуктарынын бузулушу жөнүндө арыздарды кароо кирет. Прокуратура ошондой эле бузулган укуктарды коргоонун гаранты катары кирет. Конституцияны коргоо боюнча сот бийлигинин жогорку органы Конституциялык сот болуп саналат, ал жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин бузуу жөнүндө арыздарды кабыл алат. Адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин сактоонун кепилдиктери жөнүндө сөз кылып жатып, Конституциянын жоболорун айтпай коюуга болбойт, ага ылайык адам өзү мыйзам тарабынан тыюу салынбаган бардык чаралар менен өзүнүн укуктарын жана эркиндиктерин коргоочу катары чыга алат (15-ст.), анын укуктарын бузган аракеттерге жогору турган сот инстанцияларында даттануу (15-ст. 10-б.), эл аралык сотторго кайрылуу (15-ст. 15-б.). Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин кепилдиктеринин арасында өзгөчө орунду “адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашырууну жана коргоону камсыз кылуучу бардык мыйзамдык каражаттарды камтыган” укуктук кепилдиктер ээлейт.

Укуктук кепилдиктерди ишке ашырууда жана укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун бир нече багыттары бар: ¾ ченемдик укуктук актыларда кепилдиктерди укуктук жактан бекемдөөсу зарыл.

Библиография

1. Александрина М.А. Содержание права собственности по современному российскому законодательству: дисс. ... канд. юрид. наук. Волгоград: Волгоградский государственный университет, 2002. 221 с.
2. Даньков А.А. Баланс частного и публичного интересов и его значение в правоприменительной деятельности //Проблемы местного самоуправления. 2005. № 4. С.9
3. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx? rgn=31497
4. Ниязова А.Н. Государство как субъект гражданского права по законодательству Кыргызской Республики // Материалы международной научно-практической конференции «Государство и гражданское право». Алматы, 2008.

5. Ниязова А.Н. Пределы и ограничения в реализации права собственности на землю. URL: http://academymvd.kg/index.php?option=com_content&view=article&id= 284:2016-05-03-10-43-23&catid=31:general&Itemid=46
6. Ниязова А.Н. Публичные и частные начала в правовом регулировании // Право и политика. 2012. № 1.
7. Тотьев К.Ю. Публичный интерес в правовой доктрине и законодательстве // Государство и право. 2002. № 9. С. 19-25.
8. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство // Государство и право. 2002. № 2. С. 5-14.
9. Шумилов В.М. Категория «государственный интерес» в политике и праве (системно-теоретические и международно-правовые аспекты) // Право и политика. 2002. № 3. С. 4.

Усенов Н.Н., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕКЕ МЕНЧИК УКУГУНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК КЕПИЛДИКТЕРИ

Аннотация

Жеке менчикке кол тийбестик принциби мыйзамдардагы эң маанилүү принциби болуп саналат. Кыргыз Республикасы өзүнүн жашап жаткан мезгилинде конституциялык-укуктук өнүгүүнүн өз алдынча жолун басып өттү, мында жеке менчиктин кол тийбестиги ар дайым өзгөчө орунду ээлеп келген. Ошол эле учурда жеке менчиктин кол тийбестиги принцибинин конституциялык-укуктук жактан бекемделишине айрым саясий жана экономикалык факторлор таасир эткен, ошондуктан колдонуудагы нормаларды кандайдыр бир оңдоонун зарылдыгы ачык-айкын көрүнүп турат. Макалада жеке менчиктин кол тийбестигин кепилдөөнүн конституциялык-укуктук мамилеси талданып, мамлекеттин жеке менчик ээлерине алардын субъективдүү укугун шартсыз коргоону камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүнө жана жөндөмдүүлүгүнө көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: укук, жеке менчик, өнүгүү, мамлекет, конституция, кепилдиктер, саясат, экономика, нормалар, коргоо.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ ПРАВА ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

Принцип неприкосновенности частной собственности является важнейшим принципом права. За время своего существования Кыргызская Республика прошла самостоятельный путь конституционно-правового развития, где особое место всегда занимала неприкосновенность частной собственности. В то же время на конституционно-правовое закрепление принципа неприкосновенности частной собственности повлияли некоторые политические и экономические факторы, поэтому отчетливо видна необходимость некоторой коррекции существующих норм. В статье анализируется конституционно-правовой подход к обеспечению неприкосновенности частной собственности, и акцентируется внимание на возможности и возможности государства обеспечить собственникам частной собственности безусловную защиту их субъективных прав.

Ключевые слова: право, частная собственность, развитие, государство, конституция, гарантии, политика, экономика, нормы, защита.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL GUARANTEES OF PRIVATE PROPERTY RIGHTS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The principle of inviolability of private property is the most important principle in law. During its existence, the Kyrgyz Republic has followed an independent path of constitutional and legal development, where the inviolability of private property has always occupied a special place. At the same time, the constitutional and legal strengthening of the principle of inviolability of private property was influenced by some political and economic factors, so the need for some correction of the existing norms is clearly evident. The article analyzes the constitutional-legal approach of guaranteeing the inviolability of private property, and focuses on the ability and ability of the state to provide private property owners with unconditional protection of their subjective rights.

Key words: law, private property, development, state, constitution, guarantees, policy, economy, norms, protection.

Жеке менчиктин кол тийбестиги принциби жарандык бүтүмдөрдүн туруктуулугун жана мыйзамдуулугун камсыз кылуучу негизги принциптердин бири болуп саналат. Бул принцип жарандык укуктун жетектөөчү тармактык принциби гана болбостон, өлкөнүн негизги мыйзамынын түздөн-түз аракетинин ченемдеринде конкреттүү конституциялык-укуктук консолидацияга ээ. Мына ушундан улам жеке менчиктин кол тийбестиги принцибин конституциялык-укуктук жөнгө салуу жана азыркы рынок экономикасынын шарттарында Кыргыз Республикасынын Конституциясы жеке менчик ээлерине берген кепилдиктердин көз карашынан кароого болот. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-жылдын 27-июнундагы www]. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган жеке менчиктин кол тийбестик принцибинин конституциялык-укуктук кепилдиктери Бул беренеде Кыргыз Республикасы менчиктин түрлөрүнүн көп түрдүүлүгүн тааный тургандыгы жана менчиктин жеке, мамлекеттик, муниципалдык жана башка түрлөрүн бирдей укуктук коргоого кепилдик

берери белгиленген. Бул норма иш жүзүндө 1993-жылы эгемен Кыргызстандын биринчи Конституциясы кабыл алынгандан бери конституциялык мыйзамдарда сакталып келет. Башкача айтканда, эгемендүүлүккө ээ болгон учурдан тартып эле менчиктин формаларын таануу жана бирдей коргоо республиканын конституциялык түзүлүшүнүн негизин түзгөн. Бирдей коргоону ыйгарым укуктуу субъект өзүнүн субъективдүү укугун коргоону камсыз кылуу үчүн колдоно ала турган юридикалык каражаттардын жана методдордун бирдиктүү жыйындысы катары түшүнүү керек. Мында менчиктин мамлекеттик формасы өзүнүн статусу жана укуктук формасы боюнча башка формаларга теңештирилет, бул иш жүзүндө мамлекетти башка менчик ээлери менен бирдей укуктук абалга коёт [Даньков, 2005]. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 12-беренесинин 2-бөлүгүндө менчик кол тийгис жана эч ким өз мүлкүнөн өзүм билемдик менен ажыратылышы мүмкүн эместиги белгиленген. Бул норма, чындыгында, менчиктин кол тийгистигининин ишке ашырылышы жана тике конституциялык-укуктук кепилдиги болуп саналат [Ниязова, 2008]. Бирок, каралып жаткан ченемде жеке менчик ээлеринин пайдасына ойнобой турган мыйзам чыгаруу техникасынын айрым жеткилеңсиздигин байкоого болот. Ошентип, ар кандай менчик кол тийгис деген ырастоонун практикалык мазмуну негизи жок эсе. Учурда белгилүү болгон менчиктин бардык түрлөрүнүн ичинен бирөө гана корголууга тийиш – жеке менчик. Мамлекеттик мүлк жана андан алынган муниципалдык менчик кол тийбестиктин кошумча кепилдиктерин талап кылбайт, анткени менчикке кол сала турган бирден-бир субъект мамлекет болуп саналат. Мамлекет гана кандайдыр бир факторлордон улам коомдук пайдалуу же мамлекеттик муктаждыктарды эске алуу менен жеке менчикти кол тийгис статусунан ажырата алат [Ниязова, 2012]. Эгерде мамлекеттик менчик жөнүндө сөз кыла турган болсок, анда мамлекет тарабынан ага ар кандай «тийүү» тиешелүү принципти бузуу эмес, ээсинин өзүнүн мүлкүнө ээлик кылуу, пайдалануу жана тескөө боюнча ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруусу гана болуп калат. Ушуга байланыштуу азыркы учурда Кыргыз Республикасынын Конституциясында бар редакцияда жеке менчиктин кол тийбестигинин конституциялык-укуктук кепилдиктери жеке менчиктин субъективдүү укугун талаптагыдай коргоо үчүн жетишсиз деп эсептейбиз. Конституциялык-укуктук норманы ондоп, төмөнкүдөй редакцияда баяндоо максатка ылайыктуу: «Жеке менчик кол тийгис. Эч ким өз менчигинен ээнбаштык менен ажыратылышы мүмкүн эмес» [Чиркин, 2002]. Ошентип, кол тийгис жеке менчик экендигин тикелей көрсөтүү конституциялык нормага бир топ маани берет, анткени ал жеке менчикти менчиктин башка түрлөрүнөн айырмалап турат [Тотиев, 2002]. Ошол эле учурда менчик формаларынын тең укуктуулугу принциби эч кандай бузулбайт, анткени, жогоруда белгиленгендей, мамлекеттик жана муниципалдык менчик эч кандай учурда мажбурлоого дуушар болушу мүмкүн эмес. мамлекеттен бошотуу, бул учурда менчик ээсинин өз ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруучу өзгөчө иши катары каралат. Бул жерде дагы белгилей кетүүчү нерсе, 2010-жылкы Конституцияда жеке менчиктин кол тийбестиги принцибин чечмелөө бир аз өзгөртүлүп, мүлктү мажбурлап тартып алуу мүмкүн болгон учурлар каралган. Ошентип, Конституциянын 12-беренесинде жеке менчиктин кол тийбестиги үчүн салттуу постулат бекитилген, ага ылайык менчик ээсинин эркине каршы мүлктү камакка алууга соттун чечими боюнча гана жол берилет. Менчиктин кол тийбестиги принцибинин жалпы мазмунунан мындай четтөө жалпы кабыл алынган. Соттун чечими чындыгында мамлекет тарабынан жеке менчиктен мүлктү тартып алуу үчүн колдонула турган бирден-бир негиз болуп саналат. Бирок ошол эле Конституциянын 12-беренесинин 2-бөлүгүндө мүлктү мажбурлап камакка алуу соттун чечимисиз эле мүмкүн болгон учурлар көрсөтүлгөн. Соттун чечимисиз жеке менчиктен тартып алууга жол берилген кырдаалдын езу жалпысынан жеке менчиктин кол тийбестигине мурда болуп кербегендей кол салуу экендигин белгилей кетуу керек. Жеке менчикке кол тийбестик принцибин сактоо үчүн зарыл болгон мүлктү камакка алуунун мыйзамдуулугунун жана объективдүүлүгүнүн эң негизги шарты болуп соттун чечими саналат [Александрина, 2002]. Ушул эле конституциялык-укуктук нормада мүлктү камакка алуу соттун чечимисиз кандай жүргүзүлөрү баяндалып, ага мыйзамда каралган учурларда улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти коргоо, калктын ден соолугун жана адеп-ахлагын

коргоо, башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо. Анда ошондой эле мындай бошотуунун мыйзамдуулугу сот тарабынан милдеттүү түрдө каралышы керектиги каралган. Корутунду Ошентип, улуттук коопсуздук объекти болуп саналат, аны коргоо мүлктү камакка алууга алып келиши мүмкүн. Коомдук тартип, калктын саламаттыгы жана адеп-ахлагын, башка адамдардын укуктары менен эркиндиктери сыяктуу объекттер мазмуну боюнча өтө бүдөмүк жана көлөмдүү [Шумилов, 2002]. Өтө көп укуктук жагдайлар коомдук тартипти бузууга, калктын ден соолугун жана адеп-ахлагын коргоо, башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо зарылдыгына байланыштуу келип чыккан мамилелердин негизи болушу мүмкүн.

Адабияттар

1. Александрина М.А. Содержание права собственности по современному российскому законодательству: дисс. ... канд. юрид. наук. Волгоград: Волгоградский государственный университет, 2002. 221 с.
2. Даньков А.А. Баланс частного и публичного интересов и его значение в правоприменительной деятельности//Проблемы местного самоуправления. 2005. № 4. С. 9
3. Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx? rgn=31497
4. Ниязова А.Н. Государство как субъект гражданского права по законодательству Кыргызской Республики // Материалы международной научно-практической конференции «Государство и гражданское право». Алматы, 2008.
5. Ниязова А.Н. Пределы и ограничения в реализации права собственности на землю. URL: http://academymvd.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=284:2016-05-03-10-43-23&catid=31:general&Itemid=46
6. Ниязова А.Н. Публичные и частные начала в правовом регулировании // Право и политика. 2012. № 1.
7. Тотьев К.Ю. Публичный интерес в правовой доктрине и законодательстве // Государство и право. 2002. № 9. С. 19-25.
8. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство // Государство и право. 2002. № 2. С. 5-14.
9. Шумилов В.М. Категория «государственный интерес» в политике и праве (системно-теоретические и международно-правовые аспекты) // Право и политика. 2002. № 3. С. 4.

***Мамазакирова А.А.,** магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЛИЦЕНЗИЯЛООНУН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасында ишмердүүлүктүн айрым түрлөрүн лицензиялоонун мыйзамдык негиздери талкууланат; азыркы лицензиялык мыйзамдарды жана ишкердик чөйрөсүндөгү «лицензиялоо» институтунун функционалдык максатын талдайт. Автор лицензиялоо ишкердик субъекттеринин ишин жөнгө салуунун бир түрү деген божомолду негиздейт.

Негизги сөздөр: лицензиялоо; чарба жүргүзүүчү субъекттер; экономикалык иштин айрым түрлөрү; функциялар; жөнгө салуу формалары.

ПРАВОВАЯ ОСНОВА ЛИЦЕНЗИРОВАНИЯ В ДЕЙСТВУЮЩЕЙ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В работе рассматриваются правовые основы лицензирования отдельных видов деятельности в КР; анализирует современное лицензионное законодательство и функциональное предназначение института «лицензирование» в сфере предпринимательства. Автором обосновывается предположение о том, что лицензирование является формой регулирование деятельности субъектов предпринимательства.

Ключевые слова: лицензирование; субъекты предпринимательства; отдельные виды экономической деятельности; функции; формы регулирования.

LEGAL BASIS OF LICENSING IN THE CURRENT KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The paper discusses the legal framework for licensing certain types of activities in the Kyrgyz Republic; analyzes modern licensing legislation and the functional purpose of the institution "licensing" in the field of entrepreneurship. The author substantiates the assumption that licensing is a form of regulation of the activities of business entities.

Keywords: licensing; business entities; certain types of economic activity; functions; forms of regulation.

Тарыхый тажрыйбаны, өткөн жылдардагы тиешелүү коомдук мамилелерди жөнгө салуунун оң жана терс мисалдарын кылдат талдоосуз эффективдүү мыйзамдарды калыптандыруу мүмкүн эмес.

Мыйзамдын өнүгүшү мыйзам чыгаруу факторлорунун таасири астында ишке ашат, алар коомдук өнүгүүнүн объективдүү шарттарынын комплекси катары түшүнүлөт, анын калыптанышынын белгилүү этабында коомдун керектөөлөрү жана кызыкчылыктары менен аныкталат, алар укуктук жөнгө салууну өзгөртүүнүн зарылдыгын аныктайт. Теорияда жана укукта мыйзамдардын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн факторлору (факторлору) салттуу түрдө үч топко бөлүнөт.

Биринчи топ - мыйзамдык жөнгө салуунун предметин аныктоочу жана коомдон жана мамлекеттен келип чыккан алгачкы импульстарды камтыган факторлор. Мисал катары Кыргыз Республикасындагы экономикалык реформаларды ишке ашыруу, анын натыйжасында менчиктин жаңы укуктук режимин орнотууга, чарба жүргүзүүчү субъекттердин статусун аныктоого, финансылык мамилелерди жөнгө салууга ж.б. багытталган мыйзамдардын ири блогунун кабыл алынышы мисал боло алат.

Факторлордун экинчи тобу мыйзам чыгаруу ишмердигинин субъективдүү тарабынын көрүнүшү болуп саналат жана катышуучулардын позициясын билдирет. Үчүнчү топ мыйзам чыгаруу системасына, система ичиндеги коммуникацияларга жана көз карандылыкка мүнөздүү болгон түзүлүш жана иштөө принциптери чагылдырылган укуктук мүнөздөгү факторлордон турат. Экономикалык ишти лицензиялоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын генезисинин ырааттуу жана объективдүү идеясын калыптандыруу үчүн бул мыйзамдардын калыптанышына таасир эткен факторлорду аныктоо жана 2012-жылы түзүлгөн жана өнүгүүнүн тарыхый жолун талдоо зарыл. Кыргыз Республикасы

экономикалык ишти лицензиялоо чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуу боюнча ченемдик укуктук базаны бекитет.

Мыйзамдардын ал жөнгө салууга багытталган коомдук мамилелер менен байланыштарынын мүнөзү көбүнчө эки түрдүн бирине таандык кылынышы мүмкүн. Биринчиси, ченемдик укуктук базаны өнүктүрүү жаңы коомдук мамилелерди түзүүгө, мамилелерди өнүктүрүүгө ж. Адатта, тиешелүү ченемдик укуктук актыларды жарыялоо учурдун талабы болуп саналат, анткени алар керектүү эрежелерди бекитип, укуктук талаадан тышкаркы мамилелердин пайда болушуна жана өнүгүшүнө бөгөт коёт. Ошол эле учурда, эгерде мыйзамдарда эрежелер белгиленсе, коом жана экономика даяр эмес, анын өнүгүү деңгээлине ылайык келбеген ченемдер консолидацияланса, ченемдик укуктук акт адатта талап кылынбайт - анын күчүнө кириши кийинкиге калтырылат же тиешелүү укук мамилелеринин катышуучулары актынын чегинен тышкары жөнгө салуу каражаттарын табат. Антпесе, турмуштун белгилүү бир чөйрөсүн жөнгө салуунун канааттандырарлык эмес деңгээли байкалып турганда, мыйзам иш жүзүндө коомду кууп жетет.

Мыйзамдуулуктун мындай абалынын терс мисалы катары 20 жыл мурун чыгарылган ченемдик укуктук актылар менен айрым мамилелердин жөнгө салынышы боло алат. Албетте, алар жарыялангандан бери экономикалык, саясий, укуктук кырдаал өзгөрдү, мамлекет менен жарандардын жана чарба жүргүзүүчү субъекттердин ортосундагы мамилелердин мүнөзү өзгөрүп, тиешелүүлүгүнө жараша эскирген мыйзамдар заманбап чакырыктарга туруштук бере албайт.

Демек, кандай болгон күндө да мыйзамдардын өнүгүшү коомдук турмуштун ошол чөйрөсүнүн эволюциясы менен түз байланышта, анын ченемдери жөнгө салынууга багытталган.

Экономикалык ишти лицензиялоо боюнча ата мекендик мыйзамдар өзүнүн өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында экономикалык ишти лицензиялоо чөйрөсүндөгү мамилелер менен байланыштын биринчи жана башка сыпатталган түрлөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарында ишкердикти лицензиялоо экономикалык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуунун кеңири таралган ыкмаларынын бири болуп саналат. Лицензия деген термин латындын licentia сөзүнөн келип чыккан, бул укук дегенди билдирет. Бирок, Кыргыз Республикасынын азыркы укуктук системасында лицензиялоо латын, англис, француз, немис тилдеринен келип чыккан маанилерге ээ болуп, уруксат деп которулган сөздөргө ээ болгон. Башка булактарга ылайык, "лицензия" италиялык "lizentia" - уруксат сөзүнөн келип чыккан.

Экономикалык адабияттарда түшүнүктүн ар кандай аныктамалары бар "лицензия". Атап айтканда, азыркы экономикалык терминдердин сөздүгүнө ылайык, төмөнкү аныктамалар баса белгиленген:

1) патенттин, ойлоп табуунун, соодaнын ж.б.у.с. менчик ээси (лицензиар) тарабынан берилген уруксат. лицензиялык келишимде каралган шарттарда аны өнөр жай жана коммерциялык пайдалануу үчүн башка жакка же фирмага (лицензиатка);

2) юридикалык жана жеке жактарга белгилүү бир экономикалык ишти жүргүзүү укугуна мамлекет тарабынан берилген уруксат;

3) тышкы экономикалык ишке мамлекет тарабынан берилген уруксат;

4) мамлекеттик органдар тарабынан юридикалык жана жеке жактарга коомдук пайдалуу иштин айрым түрлөрүнө, анын ичинде тышкы экономикалык, пайдалануу укугуна берилген уруксат белгилүү бир акы үчүн белгилүү бир мөөнөткө материалдык эмес ресурстар.

Бизнестин айрым түрлөрүн ийгиликтүү баштоо жана жүргүзүү үчүн лицензия талап кылынат - бул ишти жүргүзүүгө уруксат берүүчү мамлекеттик ыйгарым укуктуу органдар тарабынан берилген расмий документ. Эреже катары, лицензиянын колдонуу мөөнөтү мыйзам тарабынан аныкталган жана аны алуу үчүн компания лицензиялык талаптарга жооп бериши керек.

Лицензиясы жок бизнести лицензиясыз иштетүү дүйнөнүн кайсы жеринде болбосун мыйзамсыз: бизнеске жана анын ээсине айып пул салынышы мүмкүн, бизнести лицензиялоо күчүнө кирүүсү же бизнес жабылышы мүмкүн.

Мамлекеттик жөнгө салуунун ролу ар дайым чоң: рыноктук өз ара аракеттенүүнүн калыптануу стадиясында да, рынок мамилелери туруктуу болгон жерде да. Бул ыкма заманбап бизнес реалдуулукка көбүрөөк ылайык келет. Анткени, чарбалык механизм канчалык татаал болсо, аны жөнгө салуунун куралдары да ошончолук татаал жана татаал. Экономикалык процесстерди мамлекеттик жөнгө салууда негизги ролу шартсыз көрүнөт.

Экономикалык иштин (ишкердиктин) укуктук негиздеринин максаты – “чарбалык субъекттердин ишкердик активдүүлүгүнүн өсүшүн камсыз кылуу, ишкердик өнүгөт жана ошонун негизинде коомдук өндүрүштүн натыйжалуулугун, анын социалдык багытын жогорулатуунун талаптарына ылайык. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын экономикалык системасындагы мамлекеттик экономикалык тартип бекитилди, бул башка экономикалык системалар менен шайкеш келтирүү шарттарына көмөктөшөт.

«Экономикалык компетенцияга ээ болгон чарбакер субъекттер, керектөөчүлөр, мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, ошондой эле чарба жүргүзүүчү субъекттердин уюштуруучусу катары чыккан же менчиктин негизинде уюштуруучулук-чарбалык ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруучу жарандар, коомдук жана башка уюмдар экономикалык мамилелердин катышуучулары болуп саналат. мамилелер. Экономикалык иш-аракет деп чарба жүргүзүүчү субъекттердин коомдук өндүрүш чөйрөсүндөгү, продукцияны өндүрүүгө жана сатууга, жумуштарды аткарууга же чыгымдык мүнөздөгү кызматтарды көрсөтүүгө багытталган, баанын тактыгына ээ болгон иши түшүнүү керек.

Экономикалык жана социалдык натыйжаларга жетүү үчүн жана пайда алуу максатында жүргүзүлүүчү чарбалык ишмердүүлүк – ишкердик, ал эми чарба жүргүзүүчү субъектилер – ишкерлер. Экономикалык иш пайда алуу максатын көздөбөстөн (коммерциялык эмес экономикалык иш) жүргүзүлүшү мүмкүн. Кыргыз Республикасындагы укуктук экономикалык тартип чарба жүргүзүүчү субъекттердин экономикалык мамилелерин рыноктук өз алдынча жөнгө салуунун жана макроэкономикалык процесстерди мамлекеттик жөнгө салуунун оптималдуу айкалышынын негизинде, анын ишмердүүлүгү үчүн мамлекеттин адамдын алдындагы жоопкерчилиги жөнүндөгү конституциялык талаптын негизинде түзүлөт. жана Кыргыз Республикасын суверендүү жана көз карандысыз, демократиялык, социалдык, укуктук мамлекет катары аныктоо. Экономикалык иш чөйрөсүндөгү мамилелердин субъекттери жана башка катышуучулары өз иштерин мыйзамдардын талаптарын сактоо менен белгиленген укуктук экономикалык тартиптин чегинде жүргүзүшөт. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексине ылайык, юридикалык жак тизмеси мыйзам тарабынан аныкталган иштин айрым түрлөрү менен атайын уруксаттын (лицензиянын) негизинде гана алектене алат».

Бул чөйрөдөгү негизги мыйзам актысы болуп 2009-жылдын 4-майындагы № 99-З “Ишкердиктин айрым түрлөрүн лицензиялоо жөнүндө” мыйзам саналат. Иштин айрым түрлөрүн лицензиялоого байланыштуу аткаруу бийлик органдарынын, юридикалык жактардын жана жеке ишкерлердин ортосунда келип чыгуучу мамилелерди жөнгө салат.

Юридикалык жактын лицензия талап кылынган ишти жүзөгө ашыруу укугу лицензия алган учурдан тартып же анда көрсөтүлгөн мөөнөттө келип чыгат жана эгерде мыйзамда же башка мыйзамда башкача каралбаса, анын колдонуу мөөнөтү аяктагандан кийин токтотулат.

«Айрым учурларда мыйзамда юридикалык жактардын филиалдарын лицензиялоонун өзгөчөлүктөрү каралган. Мисалы, Билим берүү ишин лицензиялоо жөнүндө жобонун 21-пунктуна ылайык лицензиянын бар экендигин ырастоочу документке өзүнчө тиркеме лицензия алуучунун ар бир филиалы үчүн берилет, анда филиалдын аталышы жана жайгашкан жери көрсөтүлөт”.

«Арызсыз (арыздарсыз) лицензиянын бар экендигин тастыктаган документ жараксыз. Мындан тышкары, кээде лицензиялоо иш-аракеттин айрым түрлөрүн жүргүзүүгө жетишсиз. Бул укуктарга ээ болуунун кыйла татаал, татаал жол-жобосун мыйзамдар менен белгилөөнүн мисалдарына тиешелүү: мисалы, конкурстук негизде. Бул практика биринчи кезекте чектелген ресурстарды (атап айтканда, радиожыштык спектрин) сарамжалдуу пайдалануу, коомдун эң маанилүү таламдарын (калктын турмушу, ден соолугу) коргоону күчөтүүнүн зарылчылыгынан келип чыккан. Аралаш жөнгө салуунун окшош көрүнүшү айрым авторлор тарабынан «административдик

Жарандык же административдик мыйзамдарда түздөн-түз каралбаган жана административдик акт менен жарандык-укуктук бүтүмдүн ортосунда аралык орунду ээлеген атаандаштык".

«Мындан ары, каралып жаткан өзгөчө административдик-укуктук режимдердин ичинен ишкердиктин коопсуздугун камсыз кылууга багытталган ишмердиктин айрым түрлөрүнө лицензиялоо жана уруксат берүү режими каралган.

Бул режим эки бөлүккө бөлүүгө болот:

-биринчиден - иштин айрым түрлөрүн лицензиялоо;

-экинчиси – башка мамлекеттик уруксаттарды берүү".

«Бул чөйрөдөгү административдик-укуктук жөнгө салуу ишкердиктин айрым түрлөрүнө мамлекеттик көзөмөлдүн жана контролдун зарылчылыгы менен шартталган, аларды жүзөгө ашыруу жарандардын укуктарына, мыйзамдуу таламдарына, ден соолугуна, мамлекеттин коргонуусуна жана коопсуздугуна зыян келтириши мүмкүн. маданий мурас. Иштин айрым түрлөрүнө лицензия берүүнүн жана уруксат берүүнүн административдик-укуктук режими ишкердик ишти мыйзамдаштырууга багытталган режим катары да, жарандык коом жана мамлекет үчүн анын коопсуздугун камсыз кылуучу режим катары да каралышы мүмкүн экендигин баса белгилей кетүү керек. Ошону менен бирге, режимди ишке ашыруунун максаттарынын бири ишкердик субъекттерине жарандык коом жана мамлекет үчүн коркунуч туудурган иштин айрым түрлөрүн жүзөгө ашырууга өзгөчө укук жөндөмдүүлүгүн берүү болуп саналганына карабастан, максаттуу режиминин, биринчи кезекте, ишкердик иштин коопсуздугун камсыз кылуу максаттарын көздөйт. Ошондуктан бул административдик-укуктук режим, биздин оюбузча, аны легалдаштыруу режимдерине эмес, ишкердиктин коопсуздугун камсыз кылуучу режимдерге таандык болушу керек».

Ошентип, бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында ишкердик иштин айрым түрлөрүн лицензиялоонун өзгөчөлүктөрүн жана тартибин жөнгө салуучу ченемдик укуктук база түзүлгөн. Бул маселеде негиз болуп "Ишкердиктин айрым түрлөрүн лицензиялоо жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы саналат, бирок анын мазмуну ишкердиктин айрым түрлөрүнө уруксат алуу аспектилерин жөнгө салуучу мыйзам алдындагы актылардын олуттуу саны менен толукталган.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексине комментарий.
2. Философиялык энциклопедиялык сөздүк, 2010 // [Электрондук ресурс] / Кирүү режими: http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophy/fc/slovar204-2.htm#zag-1663 (2022-ж. 15.07. жеткиликтүү) .
3. Алексеев С.С. Укуктун жалпы теориясы: 2 томдо, V.1. М: Юридикалык адабият, 1991. С. 288.
4. Мелыщук Г.В. Лицензиялоо ишкердикти мамлекеттик жөнгө салуунун бир түрү катары
5. Шишкин С.Н. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун укуктук ыкмалары жана формалары // СУСУ жарчысы. № 27. 2011. С. 107/
6. Субанова Н.В. Ишкердикти лицензиялоо: укуктук жөнгө салуу, жоопкерчилик, контролдоо: монография. -М.

Мамазакирова А.А., магистрант
К.Ш Токтомаматова атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИШКЕРДИКТИ ЛИЦЕНЗИЯЛООНУН КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖАНА ӨНӨГӨТАРЫХЫ

Аннотация

Бул макалада экономикада рыноктук мамилелердин калыптанышы, өлкөлөрдө атаандаштык чөйрөнү түзүү теориялык жактан негиздөөнү жана ишкердиктин туруктуу, туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуунун практикалык инструменттерин иштеп чыгууну талап кылат. Ишкердик ар бир өлкөнүн экономикалык комплексинин борбордук бөлүгү болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: юридикалык жакты түзүү, юридикалык жактын белгилери, уюштуруучулар, юридикалык жакты мамлекеттик каттоо

ПОНЯТИЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЛИЦЕНЗИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КР

Аннотация

В данной статье рассматривается формирование рыночных отношений в экономике, создание конкурентной среды в странах требуют теоретического обоснования иразработки практических инструментов обеспечения стабильного, устойчивого развития предпринимательской деятельности. Предпринимательство является центральным в хозяйственном комплексе любой страны.

Ключевые слова: создание юридического лица, признаки юридического лица, учредители, государственная регистрация юридического лица

THE CONCEPT AND HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF BUSINESS LICENSING IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

This article discusses the formation of market relations in the economy, the creation of a competitive environment in countries require theoretical justification and the development of practical tools to ensure stable, sustainable development of entrepreneurial activity. Entrepreneurship is central to the economic complex of any country.

Keywords: creation of a legal entity, signs of a legal entity, founders, state registration of a legal entity

Ата мекендик юридикалык илимде “чарбалык ишти лицензиялоо” түшүнүгүн аныктоо маселеси салыштырмалуу жакында эле – пландуу экономикадан көз карандысыздыктын рыноктук мезгилине өткөндөн кийин пайда болгон, анткени дал ушул эркин рынокко өтүү мыйзам чыгаруучуларды мындай ыкмага кайрылууга аргасыз кылган. патенттөө, квоталоо, лицензиялоо сыяктуу жөнгө салуучу каражаттарды түзүү. Ушуну менен катар мыйзам чыгаруу жана укук коргоо ишмердигинин керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн концептуалдык аппаратты иштеп чыгуу зарылчылыгы ачыкка чыкты.

Экономикалык ишмердүүлүккө мамлекеттин түздөн-түз таасиринин жогоруда аталган каражаттары киргизилгенден бери лицензиялоонун тигил же бул аспектилери ата мекендик юридикалык окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнүн объектисине бир нече жолу айланды.

Бирок, окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгүнүн изилдөө предмети жалпысынан чарбалык ишти лицензиялоо эмес, экономикалык иштин конкреттүү түрүн же лицензиялоонун өзүнчө бир аспектисин лицензиялоо, же экономикалык ишмердүүлүктү лицензиялоо болгонун белгилей кетүү керек. иш-чаралар жарым-жартылай башка, кененирээк маселелерди изилдөөнүн бир бөлүгү катары талдоого алынган.

Мыйзамга ылайык белгилүү бир чектөөлөргө дуушар болгон ишкердик иштин белгилүү бир түрү менен алектенүүгө укук берүүчү уруксат берүүчү мүнөздөгү бирден-бир документ лицензия болуп саналат. Лицензиянын маңызы ишкердикти чектөө эмес иш-аракет, бирок мамлекет лицензиялык шарттар аркылуу бул чөйрөдө белгилүү бир кошумча талаптарды белгилейт.

Экономикалык илимде экономикалык иштин айрым түрлөрүн лицензиялоону укуктук жөнгө салуу маселелерине жетиштүү көңүл бурулбайт. Илимий-теориялык изилдөөлөрдө лицензиялоонун айрым укуктук аспектилери гана иштелип чыгат. Узак убакыт бою мыйзам бул түшүнүктү лицензиялоонун бардык маанилүү белгилеринин тизмеси менен аныктаган эмес.

Мындан тышкары, мыйзам чыгаруучу көбүнчө "лицензиялоо" деген терминди колдонуп, аны "лицензияларды берүү" деген сөз айкашына алмаштырат.

Бүгүнкү күндө лицензиялык маселелерди жөнгө салуучу бир нече жүз ченемдик документтер бар. Мыйзам чыгаруучу лицензиялоо маселелерин салыштырмалуу жакында эле жөнгө салганына карабастан, лицензиялоо процессине тоскоол болгон маанилүү көйгөйлөр бар.

Ишкердикти легалдаштыруунун аныктоочу факторлору, атап айтканда, анын мыйзамдуулугу, чарба жүргүзүүчү субъекттерди мамлекеттик каттоонун жана экономикалык ишти лицензиялоонун жол-жоболору. Ишкерлер каттоодо жана лицензия алууда биринчи жолу министрликтердин, ведомстволордун жана жергиликтүү бийлик органдарынын административдик аппараты бар чиновниктерге туш болушат. Лицензиялоонун чөйрөсү лицензияларды алуу, лицензияларды кайра тариздөө жана аларга айрым өзгөртүүлөрдү киргизүү үчүн зарыл болгон документтердин тийиштүү тизмесин даярдоого жана берүүгө, лицензиялык мыйзамдардын сакталышын текшерүү актыларын түзүүгө, токтото турууга жана/же берүүгө байланышкан маселелердин комплексин камтыйт. лицензияларды жокко чыгаруу. Бирок, эгерде каттоонун көлөмү аткаруу бийлик органдарына совет доорунан бери тааныш болсо, анда экономиканы трансформациялоонун башталышы менен лицензиялык көйгөйлөр Кыргыз Республикасы үчүн принципиалдуу түрдө жаңы экени айкын болду.

Анткени, бизнести лицензиялоо мурда эч качан колдонулган эмес. Ал эми лицензиялык система бизнести өнүктүрүү үчүн да, бүтүндөй экономика үчүн да чоң мааниге ээ. Лицензиялоо тутумунун негизги принциптери болуп ишмердүүлүктүн белгилүү бир түрү үчүн квалификациянын тиешелүү деңгээлинин болушу, лицензиялоону атаандаштыкты чектөө рычагы катары пайдаланууга тыюу салуу, адамдын ден соолугуна зыян келтирбестен лицензиялык талаптардын так жана ачык-айкындуулугу саналат. айлана-чөйрөнү коргоо жана/же мамлекеттик коопсуздук.

Лицензияны төмөнкүдөй колдонсо болот:

-репрессиялык санкция;

-ар кандай деңгээлдеги бюджеттерди толтуруунун булагы (чындыгында, Европа өлкөлөрүнүн басымдуу көпчүлүгүндө лицензиялык төлөм жалаң символикалуу болуп саналат);

-рынокту адилетсиз атаандаштыктан коргогон чара (мисалы, чет өлкөлүктөргө башка өлкөлөрдө кандайдыр бир бизнес жүргүзүүгө тыюу салынат, бирок алар лицензиялоонун катаал шарттарына, мисалы, айрым окуу жайларында сынактарга дуушар болушат);

-коррупциянын булагы (бул өткөөл экономикасы бар өлкөлөр үчүн айрым маселелердин чечилбеген укуктук маселелеринен, ошондой эле жоопкерчилик даражасынын белгисиздигинен улам мүнөздүү);

-иштин жана кызмат көрсөтүүнүн жогорку сапатын камсыз кылуу каражаты;

-мамлекеттин, жергиликтүү бийлик органдарынын жана ишкерлердин (профсоюздар, ассоциациялар ж.б.), окуу жайларынын, илимий уюмдардын ж.б. ортосундагы диалогдун ыкмасы;

Лицензиялоону колдонуу так жана ырааттуу болушу керек, анткени чектөөлөрдүн ылайыктуулугу негизинен социалдык-экономикалык факторлор менен аныкталат. Демек, лицензиянын шарттары катаал жана ошол эле учурда жөнөкөй, түшүнүктүү жана болушу керек ишкерлер үчүн ачык.

Демек, өлкөнүн экономикалык системасынын туруктуулугу да, ишкердиктин өзүн (биринчи кезекте чакан бизнести) өнүктүрүү да, көмүскө секторду кыскартуу, коррупцияга каршы күрөштүн натыйжалуулугу, акырында – социалдык көйгөйлөрдү чечүү. Л.Ю. Акимов,

«экономиканын универсалдуу жана эффективдүү легалдаштырылган мамлекеттик жөнгө салууларынын бири болгон лицензиялык режим, лицензиялык режимдердин башка ыкмаларынан айырмаланып, мыйзамдуу түрдө өнүккөн, жеке адамдардын укуктарын коргоо максатында ишкердиктин эркиндигин чектөө болуп саналат. жана коом. жалпысынан, ошондой эле елкенун коомдук таламдарына. Бул багытта ата мекендик илимпоздор тарабынан олуттуу иштер жасалган жана уланууда» [2].

Илимий адабияттарды жана изилдөө материалдарын талдоо лицензиялоо түшүнүгүн жана анын компоненттерин түшүнүү акырындык менен өсүп жатканын, изилдөөлөрдүн деңгээли тереңдеп, адистештирүү кандайча өсүп жатканын көрсөтөт. Изилдөөнүн аркасында лицензиялоо проблемасынын көтөрүлүшү, бул көйгөйдүн бар экендиги мамлекет тарабынан таанылып, азыр аны жеңүү үчүн туура жана натыйжалуу административдик жана уюштуруу-укуктук чараларды табуу жөнүндө сөз болуп жатат.

Ишкердик чөйрөсүндөгү мамлекеттик жөнгө салуу саясатынын көйгөйлөрүнүн бири болуп ишкердикти лицензиялоо саналат. Бизнести мыйзамдаштыруунун негизги белгилери болуп ишкердикти каттоо жана лицензиялоо саналат. Колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, адамдын ден соолугуна, айлана-чөйрөгө жана мамлекеттин коопсуздугуна түздөн-түз таасир этүүчү ишкердиктин түрлөрү лицензиялануга тийиш.

Лицензиялануга тийиш болгон ишкердик ишти жүзөгө ашыруу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнөн лицензия алуу зарыл.

Лицензия - бул ыйгарым укуктуу аткаруу органы тарабынан берилген документ, ага ылайык лицензиат экономикалык иштин бул түрү менен алектенүүгө укуктуу.

Лицензиялоонун шарттары - лицензиялануга тийиш болгон ишкердикти жүргүзүү үчүн милдеттүү болгон уюштуруучулук, квалификациялык жана башка атайын талаптардын толук тизмеси мыйзамдын талаптарын эске алуу менен белгиленет.

Ишкердик ишти лицензиялоонун милдеттүү шарты болуп каттоо саналат, ал эми ишкер, юридикалык жак үчүн уюштуруу документтеринде бул иштин тике белгиси да болуп саналат.

Мыйзамда көрсөтүлгөн уюштуруу документтеринде көрсөтүлгөн ишмердикке лицензия алган учурдан тартып атайын юридикалык жактын тиешелүү элементи пайда болот. Ишкана мыйзамда белгиленген тартипте лицензия алганга чейин тиешелүү иш менен алектенүүгө укугу жок.

Лицензиялоо акыркы жана түбөлүктүү эмес экенин белгилей кетүү керек. Лицензия белгилүү бир мөөнөткө гана берилет. Ошентип, лицензиялоо эки тарапка ээ жана колдонуудагы мыйзамдарда белгиленген иштин түрүнө уруксат алуунун тартиби жана аларды берүүгө уруксат алууда ишкерлердин атайын мамлекеттик органдарына кайрылууларды кароонун тартиби катары каралат.

Лицензиялоо – бул интеллектуалдык менчик объектилерине тиешелүү көлөмдө жана так аныкталган шарттарда айрым товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү экспорттоого жана импорттоого ыйгарым укуктуу органдар тарабынан уруксат берүүнүн шарттарынын, тартибин жана тартибин жөнгө салуучу жыйындысы.

Көптөгөн изилдөөлөрдө лицензиялоо «экономикалык иштин айрым түрлөрү үчүн мыйзам тарабынан белгиленген, аларды ишке ашырууга укуктун чектерин мамлекет тарабынан бекитүүнү жана аныктоону, мындай аракеттерди көзөмөлдөөнү жана акыркысын токтотуу мүмкүнчүлүгүн караган укуктук режим катары каралат. мамлекеттик бийлик органдары тарабынан атайын негиздер боюнча».

Демек, "лицензия" термини - лицензиянын колдонулуш мезгилинде чексиз сандагы бүтүмдөрдү түзүү үчүн атайын мамлекеттик органдар тарабынан берилген товарларды алып келүүгө жана экспорттоого уруксатты билдирет, ошондуктан лицензиялар бир нече аспектиде каралат:

-товарларды экспорттоо катары;

-өнөр жай менчигинин патенттелген объектисин ишкердикте пайдаланууга уруксат;

-ишкердиктин уюштуруу-укуктук формасын жүзөгө ашыруу үчүн ыйгарым укуктуу орган тарабынан берилген атайын уруксат катары.

Белгилей кетсек, ишкердик ишмердүүлүктү лицензиялоо адамдын өмүрүн жана ден соолугун, сергек айлана-чөйрөнү коргоого, мамлекеттин экономикалык кызыкчылыктарын камсыздоого, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн түзүүгө, ички керектөөчүлөрдү зыяндуу продукциядан коргоого багытталган.

Демек, ишкердикти лицензиялоого жалпы мамилелер мындай легалдаштыруу төмөнкүдөй аракеттерге гана дуушар болушу менен аныкталат:

-адамдын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келтирсе;

-айлана-чөйрөгө коркунуч келтирсе;

-мамлекеттин өзүнүн кызыкчылыгына коркунуч келтирсе.

Демек, ишкерлик мыйзамдуу болушу керек. Башкача айтканда, өзүнүн ишкердик дараметин билген адам жана анын ишкердик менен алектенүүгө конституциялык укук белгиленген тартипте ишкер катары катталууга тийиш .

Жалпысынан алганда, лицензиялоону мыйзамдаштыруунун элементи катары жана экономикалык ишти жүзөгө ашыруу укугун күбөлөндүрүү катары чечмелөө бирдиктүү мамиленин алкагында каралууга тийиш, анткени алар чарбалык ишти лицензиялоону юридикалык жактын жарандык укук жөндөмдүүлүгү менен байланыштырат. экономикалык уюм. Ооба, юридикалык жак лицензиялануучу ишти жүзөгө ашыруу үчүн өзүнүн болгон укук жөндөмдүүлүгүн белгиленген тартипте мыйзамдаштырат, башкача айтканда, анын экономикалык жүгүртүүгө киргендигинин мамлекеттик ырастоосун алат деген пикир бар.

Биздин оюбузча, чарбалык ишти лицензиялоо ишкананын укук жөндөмдүүлүгүнө таасир этет, ал мындай субъекттин укуктарын жана милдеттерин толуктайт жана кеңейтет, экономикалык иштин лицензиялануучу түрлөрүн жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк берет. лицензиялоого жатпайт.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексине комментарий.
2. Философиялык энциклопедиялык сөздүк, 2010 // [Электрондук ресурс] / Кирүү режими: http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophy/fc/slovar204-2.htm#zag-1663 (2022-ж. 15.07. жеткиликтүү) .
3. Алексеев С.С. Укуктун жалпы теориясы: 2 томдо, V.1. М: Юридикалык адабият, 1991. С. 288.
4. Мелыщук Г.В. Лицензиялоо ишкердикти мамлекеттик жөнгө салуунун бир түрү катары
5. Шишкин С.Н. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун укуктук ыкмалары жана формалары // СУСУ жарчысы. № 27. 2011. С. 107/
6. Субанова Н.В. Ишкердикти лицензиялоо: укуктук жөнгө салуу, жоопкерчилик, контролдоо: монография. -М.

Камчибекова А.Р., *магистрант*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ И СПОСОБЫ ЕГО УЛУЧШЕНИЯ

Аннотация

В статье рассмотрен оценка и анализ финансового состояния предприятия и выявлении направлений, по которым необходимо вести работу по его улучшению на примере коммерческого банка

Ключевые слова: финансовый показатель, анализ, стркутура капитала, конкурентоспособность

ANALYSIS OF THE FINANCIAL STATUS OF THE ENTERPRISE AND WAYS TO IMPROVE IT

Abstract

The article considers the assessment and analysis of the financial condition of the enterprise and the identification of areas in which it is necessary to work to improve it on the example of a commercial bank

Key words: financial indicator, analysis, capital structure, competitiveness

Обзор финансового состояния является очень значимой составляющей всякого экономического изучения. Под термином «финансовое состояние предприятия» воспринимается экономическая категория, отражающая состояние капитала в процессе его кругооборота и способность субъекта хозяйствования к становлению на фиксированный момент времени. С поддержкой обзора финансового состояния обосновывается рациональность осуществления определенных хозяйственных, инвестиционных и финансовых решений, устанавливается степень их соответствия целям улучшения предприятия. Под финансовым состоянием воспринимается способность предприятия финансировать свою активность. Оно характеризуется обеспеченностью финансовыми источниками, нужными для типичного функционирования предприятия, рациональностью их размещения и результативностью применения, финансовыми взаимоотношениями с другими юридическими и физическими лицами платежеспособностью и финансовой стабильностью.

Коммерческий банк — это активный элемент рыночной экономики любого государства. Основной целью банка является накопление средств и предоставление их в кредит. Следовательно, коммерческий банк - это коммерческое предприятие, которое предоставляет услуги своим клиентам, то есть вкладчикам и заемщикам, получая прибыль за счет разницы в процентах, полученных от заемщиков и вкладчиков за предоставленные средства.

Закрытое акционерное общество «Kyrgyz Investment and credit bank» был сформирован в 2001 году, что в последующем стало в то время самым большим коммерческим банком в Кыргызской Республике с уставным капиталом 7.000.000 долларов США. Уставный капитал ЗАО «KICB» был приумножен до 10.000.000 долларов США к концу 2007 года. Было принято решение в конце 2010 года о следующем увеличении уставного капитала до 17.500.000 долларов США, что доказывает склонность акционеров дальнейшему результативному и эффективному развитию банка. ЗАО «KICB» стартовал и начал предоставлять банковские услуги, в том числе, к предоставлению и выдаче ссуд (кредитов) в размерах до 1.000.000 долларов США крупному и среднему частному бизнесу.

Акционерный капитал банка за все 3 года оставался неизменным, что в итоге составило 17,500 тыс. долларов США.

Эмиссионный доход банка за 2019 год составил 495тыс. долларов США, а в 2020 и 2021 году, данный показатель остался неизменным, что приравнивается также к 495 тыс. долларам США.

Нераспределенная прибыль и прочие резервы для покрытия резервов, данный показатель в 2020 году увеличился 14,6, что составило целых 52,678тыс. долларов США, а в 2021 году

также произошло увеличение данного показателя ровно на 10%, что в сумме составило 57,935тыс. долларов США.

Можно сформулировать вывод, что наблюдается стабильный рост и улучшение всех показателей динамики капитала ЗАО «KICB». По основным финансовым показателям ЗАО «KICB» за 2019-2021 годы активы и пассивы банка занимают по 50% и составили баланс банка.

Существует обратно пропорциональная зависимость, то есть увеличение процентных ставок уменьшает финансовую устойчивость коммерческого банка, а снижение этих ставок приводит к оттоку клиентов банков, которые естественно уходят в другие коммерческие банки. Подобная ситуация еще раз доказывает, что значительного увеличения прибыльности и повышения рентабельности банков можно добиться лишь только за счет эффективного и результативного управления качества кредитов.

Для того, чтобы организация имела устойчивое развитие, необходимочетко обозначить направление развития как в долгосрочной, так и в краткосрочной перспективе, также необходимо наладить поиск внутренних резервов, которые позволили ли бы достичь поставленных целей наиболее эффективно. Взаимосвязь направлений развития организаций, а также разработка механизма достижения поставленных целей при помощи финансовых ресурсов осуществляется посредством финансовой политики.

Финансовая политика предприятия - совокупность мероприятий по целенаправленному формированию, организации и использованию финансов для достижения целей предприятия

Финансовая политика организации рассматривается как составная часть ее экономической политики. Она выражает совокупность мероприятий по организации и использованию финансов для осуществления своих функций и задач, качественно определенного направления развития, касающегося сфер, средств и форм его деятельности, системы взаимоотношений внутри организации, а также позиций организации во внешней среде

Финансовую политику предприятия определяют ее учредители, собственники, а реализует - финансовое руководство и финансовые службы, производственные структуры, подразделения и отдельно взятые работники организации.

Литература

1. Банковское дело. Организация деятельности коммерческого банка, под ред. Г.Н. Белоглазовой. – М.: Юрайт, 2017. – 421с.
2. Положения "про экономические нормативы и требования, которые обязательны для выполнения коммерческими банками и финансово-кредитными организациями, которые лицензируются Национальным Банком КР". Утверждено постановлением Правления Национального Банка КР от 21.07.2004г. №18/1
3. Н.Э.Соколинская // Банковское дело. - Оценка и анализ состояния активов кредитной организации. - 2015. – Стр. 56–61.
4. Смулов А.М. Проблемы кредитной политики и пути их решения. // Банковское дело. - 2017. – №2. – Стр.18–22.
5. www.wikipedia.org
6. www.nbkr.kg

Нурдинова Ж.Д., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Паязова А.М., *доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАҢЫЛАНУУНУН МААНИСИ

Аннотация

Бул макалада билим берүү системасындагы азыркы кезде маанилүү болгон инновациялык процесстер жөнүндө сөз болмокчу. Инновация, жаңылануу жөнүндө түшүнүктөр, анын билим берүүдөгү мааниси, өлкөбүздө жана дүйнөдө жүргүзүлүп жаткан жаңылануунун түрлөрүнө токтолобуз. Жаңылануу мезгил талабы, салттуу окутуу менен бирге билим берүүнүн жаңы технологияларын иштеп чыгуу жана улуттук жаңычыл педагогдордун эмгектерине кайрылып, жаңылануу менен гана өлкөдө илимдүү келечек түзүүгө болооруна ынанабыз.

Негизги сөздөр: инновация, жаңылануу, билим берүү, тарбилоо, педагогика, кризис, инновациялык технологиялар.

СУЩНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье речь идет об инновационных процессах в системе образования, которое актуально в настоящее время. Мы сосредоточимся на концепциях инноваций и их значении в образовании, а также на типах инноваций, проводимых в нашей стране и мире. Требование к новшеству, разработка новых образовательных технологий наряду с традиционным обучением и обращение к трудам национальных педагогов-новаторов убеждают нас в том, что только с инновацием образовательной системы можно создать научное будущее в стране

Ключевые слова: инновация, образование, воспитание, кризис, инновационные технологии,педагогика

THE ESSENCE OF PEDAGOGICAL INNOVATIONS IN THE EDUCATION SYSTEM

Annotation

In this article we are talking about innovative processes in the education system, which is currently relevant. We will focus on the concepts of innovation and their importance in education, as well as on the types of innovation carried out in our country and the world. The requirement for innovation, the development of new educational technologies along with traditional teaching and the appeal to the works of national teachers-innovators convince us that only with the innovation of the educational system it is possible to create a scientific future in the country

Keywords: innovation, education, upbringing, crisis, innovative technologies,pedagogy

Азыркы мезгилде билим берүүдөгү инновациялык процесстерди өнүктүрүү объективдүү мыйзам ченемдүүлүк болуп саналат, бул: адам болуунун бардык чөйрөлөрүндө маалыматтык технологияларды интенсивдүү өнүктүрүү: жалпы адамзаттык баалуулук аспектинин борбору болгон билим берүүнүн заманбап философиясынын мазмунун; окуу-тарбиялоо процессинин катышуучуларынын өз ара аракеттенүүсүнүн гуманисттик багытталган мүнөзүн жаңылоо: тарбиялануучуну чыгармачыл инсан болуп калыптандырууга багытталган кесиптик иши үчүн педагогдун активдүүлүгүн жана жоопкерчилигин, жаңы социалдык - экономикалык шарттарда кабыл алууга даярдыгын жана жигердүү ишин жогорулатуу зарылдыгы.Ушуга байланыштуу педагогдун инновациялык ишмердиги өзгөчө мааниге ээ.

Кесиптик-педагогикалык билим берүүнү жаңыртууда жана өнүктүрүүдө инновациялык процесстердин жана инновациялык ишмердүүлүктүн мазмунун жана ролун бирдиктүү жана адекваттуу изилдөө педагогикалык инноватиканын негиздерине кайрылуу жана заманбап билим берүүдөгү инновациялардын өзгөчөлүктөрүн толугураак карап чыгуу зарылдыгын шарттайт.

Көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн ою боюнча, акыркы жылдары көп айтылып, жазылып келген жана дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө тигил же бул формада өзүн көрсөтүп келе жаткан дүйнөлүк билим берүү кризиси, анын прагматикалык жактан түшүнүктүү экономикалык кайтарымы жагынан билим берүүнүн натыйжалуулугунун жетишсиздигинен гана эмес,

дүйнөлүк билим берүү кризисинин чыныгы маңызы азыркы билим берүүнүн цивилизациялык мейкиндиктин глобалдык көйгөйлөрүнө каршы алсыздыгында жана натыйжасыздыгында турат.

Инновациялык процесстерди изилдөөчүлөр, билим берүүдөгү кризистик абалдан чыгуу үчүн, билим берүү процессин уюштуруунун мазмунун, формаларын жана ыкмаларын өзгөртүү, принципиалдуу жаңы технологиялык билим берүүнү камсыздоону түзүү аркылуу гана убакыттын чакырыгына жооп берип, бул системаны өнүктүрүүнүн анык ресурсу боло аларын белгилешет.

Педагогиканын тарыхында "инновациялык" жана "салттуу окутуу" терминдерин илимпоз-дидактиктер 1978-жылы Рим клубуна берген докладында сунушташкан, алар алгач салттуу окутуу принциптеринин заманбап коомдун инсандык жана анын таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү талаптарына шайкеш эмес экендигине коомчулуктун көңүлүн бурушкан. Орус окумуштуулары В.Е. Шукшунов, В.Ф. Взятышев жана Л.И. Романкова системалаштыргандай салттуу жана инновациялык окутуунун негизги белгилери төмөнкү мисалда келтирилген.

Салттуу жана инновациялык окутуунун белгилери:

Салттуу окутууда:

-XVII – XIX кылымдарда калыптанып калган, дүйнө жөнүндө объективдүү чыныгы билимди алууга басым жасаган илимий рационалдуулуктун классикалык тиби өзөк болуп саналат

-дүйнөнүн механикалык жана детерминисттик сүрөтү калыптанып, негизинен технократтык ой жүгүртүү маданиятын аныктайт жана колдойт

-окутуунун жана маселени чечүүнүн даяр ыкмаларына таянган, көбүнчө биртиптүү мугалимге жообу белгилүү болгон билим берүүнүн ыкмаларынын басымдуу болушу

-билим берүүнүн мазмунунун социалдык-гуманитардык жана илимий-техникалык курамынын жасалма (формалдуу) байланышы, руханият менен кесипкөйлүктүн үзүлүшү

Инновациялык билим берүүнүн белгилери:

-таанып-билүүчү жана учурдагы субъектти камтыган илимий рационалдуулуктун классикалык эмес жана постклассикалык түрлөрүнүн киргизилиши жана үстөмдүк кылуусу, ал эми илим-билим берүү жашоонун социалдык шарттарынын жана анын социалдык иш аракетинин контекстинде каралат

-системалык ой жүгүртүү маданияты калыптанат; адам - коом - жаратылыш мамилелерин шайкеш келтирүүгө багытталган дүйнө тааным калыптанат

-чыгармачыл жаратман ишмердүүлүктүн методологиясын өздөштүрүүгө багытталган окутуунун мазмуну жана методдору, адамдын инновациялык нерселерди жаратуу , ал эмес окутуучу билбеген жөндөмүн калыптандыруу

-адеп-ахлакты, руханиятты, социалдык жоопкерчиликти кесипкөйлүктүн фактору катары калыптандыруу жана өнүктүрүү болуп саналат.

Инновациялык окутуунун белгилерин талдоо менен белгилеп кетүүчү нерсе бул, негизги мааниси боюнча "инновация" түшүнүгү жаңычылдыкды жаратуу жана жайылтуу гана эмес, ушул жаңыланууга байланышкан кайра түзүүлөргө, иш аракеттин өзгөрүүлөрүнө, ой жүгүртүү стилине да тиешелүү экендигин белгилей кетсек болот. Ошондуктан, билим берүүдө педагогикалык жаныланууну изилдеп окутуу инновациялык тажрыйбаны сүрөттөп айтуу менен гана чектелбеген татаал дисциплиналар аралык кубулуш катары үйрөнүү зарылчылыгы келип чыгат.

Ошентип, коомдун ар кандай чөйрөлөрүндө инновациялык ишмердүүлүктү изилдөө азыркы учурда актуалдуу болуп баратат.

Билим берүү системасында инновацияларды өздөштүрүү, кеңейтүү жана киргизүү маселелерин чечүүдө, педагогикалык инновациянын предмети болуп жаңы дисциплиналар аралык илимий багыт катары билим берүүнүн эволюциясы үчүн келечектүү , анын өнүгүшүнө, ошондой эле көп маданияттуу мейкиндиктин өнүгүшүнө оң таасирин тийгизген актуалдуу жана системалуу уюштуруучу инновациялык процесстер эсептелет. Инновация

(лат. – жаңы) жаңылык дегенди билдирет. Билим берүүдөгү инновациялар-педагогикалык технологияларды өркүндөтүү процесси, окутуунун методдорунун, ыкмаларынын жана каражаттарынын жыйындысы. Ар бир мекеменин билим берүү ишмердүүлүгүнүнүн маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат. Педагогикалык инновациялар-бул педагогика жаатындагы жаңылыктар, билим берүү чөйрөсүнө туруктуу элементтерди (инновацияларды) киргизген, анын айрым компоненттеринин да, бүтүндөй билим берүү тутумунун да мүнөздөмөлөрүн жакшырткан максаттуу прогрессивдүү өзгөртүү. Педагогикалык инновациялар билим берүү системасынын өздүк ресурстарынын эсебинен (өнүгүүнүн интенсивдүү жолу), ошондой эле кошумча булактардын (инвестицияларды) – жаңы каражаттарды, жабдууларды, технологияларды, капиталдык салымдарды ж.б. тартуунун эсебинен (өнүгүүнүн экстенсивдүү жолу) ишке ашырылышы мүмкүн.

Педагогикадагы инновациялык өзгөрүүлөр төмөнкү багыттар боюнча жүргүзүлүшү керек:

-билим берүү мекемелерин өнүктүрүүнүн концепцияларын жана стратегияларын иштеп чыгуу;

-билим берүү мекемелерин жана жалпысынан билим берүү системасын башкарууну өркүндөтүү;

-билим берүүнүн мазмунун жаңыртуу;

-азыркы замандын талаптарына жооп берген адистердин компетенцияларын калыптандыруу;

-билим берүү процессинин жаңы моделдерин долбоорлоо жана тарбиялоонун жаңы технологияларын иштеп чыгуу;

-педагогикалык кадрларды даярдоону жакшыртуу жана алардын квалификациясын тынымсыз жогорулатып туруу;

-ден соолукту сактоого, чындоого арналган окутуунун технологияларын иштеп чыгуу;

-билим берүү процессине жана окуучулардын өнүгүүсүнө мониторинг жүргүзүү;

-жаңы муундагы окуу китептерин жана окуу куралдарын иштеп чыгуу ж. б.

Демек ушул багыттар боюнча мамлекетибизде ар түрдүү иш аракеттер жүргүзүлүп жатат десем жаңылышпайм. Президентибиздин жарлыгына ылайык тарбия- билим берүүгө өгөчө көңүл бурулуп, түрдүү программалар иштелип жатат. Ушул багытта өлкөбүдүн окумуштуу педагогдору да өз аракеттерин жасап, окутуунун жана тарбиялоонун формаларын сунуштап жатышат. Гапыр Мадаминов агайыбыздын бул багыттагы жазган "Дасторкон үстүндөгу университет", "Энелер сиздер үчүн","Энелер мектеби"жана башка китептери, Дүйшөн Шаматовдун "Билим бакыт канаты",Абдураимова З.С. "Педагогиканы окутуунун технологиялары" жана башка өлкөбүздөгү көрүнүктүү педагог-окумуштууларыбыздын эмгектерин айта алабыз. Ошондой эле Тимоти Д.Уолкердин "Финдердей окуталы", "Сингапур билим берүү системасы:Парадокстардын күчү" Эн Пак Ти, "А.Токтомаметов "Канткенде мыкты мугалим боло алам" эмгектерин кошуп кетүүгө болот. Ушул эмгектерден билим берүүдө көптөгөн жаңылануунун формаларын алуу менен мыкты насаатттарды алууга болот.

Билим берүүгө мониторинг жүргүзүүдө PIZA программасын пайдалануу бул да болсо жаңылычыл окутууга шарт түзүүчү программа экендиги, окутууда жаңы ыкмаларды колдонуу менен билим алуучулардын билим сапатын жогорулатуу азыркы замандын бирден бир талабы экендигин тушүнүү, биз бир гана билим берүүнү жакшы жогорку сапатка жеткирүү менен гана дүйнө агымына кошула ала тургандыгыбызга жана өлкөнүн келечеги билимдүү, илимдүү жаштарда гана экендигине ынануубуз керек. Жогоруда айтылгандарды жалпылап, азыркы педагогикалык инноватикада инновация педагогикалык ишмердүүлүктү жаңыртуунун бүтүндөй теориялык, технологиялык жана методологиялык концепциясы катары чагылдырылып, анын көрсөтүлгөн деңгээлге чыгышын камсыз кылат, бул максатка жаңы нерсени киргизүүнүн каражаты жана процесси, окутуунун жана тарбиялоонун методдору жана формалары, педагогдун жана окуучунун ишин уюштуруу керек. Инновация-бул билим берүү чөйрөсүнө туруктуу элементтерди (инновацияларды) киргизген, айрым бөлүктөрдүн, компоненттердин жана бүтүндөй билим берүү тутумунун мүнөздөмөлөрүн

жакшырткан максаттуу өзгөртүү болуп саналат. Педагогикалык инновациялардын критерийлери болуп жаңылык, оптималдуулук, натыйжалуулук, концептуалдуулук, системалуулук, гумандуулук, салт менен улантуучулук, илимий жана илимий-методикалык камсыздоонун жетиштүүлүгү, ишке ашыруу жана жайылтуу шарттарынын комплекси катары инфраструктуранын болушу саналат.

Адабияттар

1. Г.Мадаминов “Дасторкон үстүндөгу университет” Б:2021
2. Г.Мадаминов “Энелер сиздер үчүн”Б:2023
3. Г.Мадаминов”Энелер мектеби”Б: 2021
4. Т.Д.Уолкер “Финдердей окуталы”
5. З.С.Абдураимова “Педагогиканын окутуунун технологиялары”
6. КРнын Билим берүү закону.

Кулушова М.К., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Атабаева А.Б., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Мамбеталиева Г.М., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Жумабаева Г.И., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ –УЛУТТУК КӨРКӨМ СӨЗДҮН УСТАТЫ

Аннотация

Т.Сыдыкбеков –кыргыз маданиятындагы залкар инсан, эң көп роман жазган жазуучу, өзүнөн кийин өсүп келе жаткан таланттуу жаштардын чыгармачылыгын колдоп келген,жол көрсөткөн улуу устат.

Ачкыч сөздөр: жазуучу, роман, залкар, устат, чыгарма.

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ-МАСТЕР НАЦИОНАЛЬНОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА

Аннотация

Т.Сыдыкбеков-выдающаяся личность в кыргызской культуре, писатель, написавший больше всего романов, великий мастер, поддерживающий и направляющий творчество талантливой молодежи, растущей после него.

Ключевые слова: писатель, роман, величественный, наставник, произведение.

TYGOLBAY SYDYKBEKOV IS A MASTER OF THE NATIONAL ARTISTIC WORD

Annotation

T.Sydykbekov is an outstanding personality in Kyrgyz culture, a writer who has written the most novels, a great master who supports and guides the creativity of talented young people growing up after him.

Keywords: Writer, composition, novel, majestic, mentor.

Кыргыз элинин тарыхындагы кыргыз эли деп күйүп-бышкан, жаштыгын, болгон талант, дараметинин баарысын өзүнүн улутуна арнаган саналуу инсан, атактуу жазуучулардын бири Түгөлбай Сыдыкбековдун 110 жылдыгы мамлекеттик деңгээлде белгиленип, ар кандай иш-чаралар өткөрүүлүдө. Жазуучуну ниети ак, калыс, элдин баарына жакшылык гана каалаган жайдары мүнөз, айкөл жылдыздуу, нарк-салабаттуу инсан катары билебиз. Сыдыкбеков өзүнүн “Жол ” деген автобиографиялык чыгармасында “Мен он үч адамдын ордуна келгенмин”,-деп айтат. Түгөлбайга чейин апасы Айымкан жана атасы Сыдык он үч баласынан ажырашат. Жазуучу балалык кезинде сүткө күйүп бир өлүмдөн калат,кийин 1927-жылы жүрөгүндө тешик барэкендиги билинет. 1932-жылы кеч күздө кургак учук оорусуна кабылып, оозунан кан агып, эти жок сөөк болуп калган учурларында көргөн дарыгер анын жашап кетишине көзү жетпей баш чайкаган. Ошол оорулардын баарын жеңип 85 жыл өмүр сүрүп,кыргыз эли үчүн,тили үчүн,улут үчүн опол тоодой кызмат кылды.

Өзүнүн балалык кездеги эң биринчи чыгармасы жөнүндө минтип айтканы бар: Бир күнү Пушкиндин китебин окуп отурсам, классташтым Молдокасым: "Ушундай орус тилиндеги чоң китепке да сенин тилиң өтчү беле", - деп мыскылдайт. Буга намыстанган мен: "Мындай китепти өзүм да жазам", - деп, ошондон улам "Капкакбай" деген поэма-жомокту мелдеше кетип жазып таштадым, сөз ылгап, ырдын кооздугун, көркөмдүк касиеттерин териштириш кайда. Туш келди "соктура" берип, беш-алты күндүн ичинде эки дептерди жомокко толтурдум", - дейт ал бул чыгармасынын жазылышы тууралуу. Мына ошентип ал акырындап адабий шыгын ойготот.

Атактуу алп жазуучудан кыргыз элине үч керээз же осуят калган деп айтсак болот.

Биринчиси -сен өзүңдүн ким экендигиңди ,тарыхыңды бил.Өзүңдүн тарыхыңды билбесең келечегиң жок.

Экинчиси- эне тилди сакта.Эне тилиң жок болсо улутуң жок. .Кыргыз тили түрк тилдүү элдердин эң байыркысы.Бул тилде “Манас” баштаган канчалаган эпостор,дастандар жазылган.Сыдыкбеков кыргыз тилинин лексикасына чет тилден сөздөрдүн киришине каршы экендигин билдерген.Ал сөздөрдүн ордуна кыргыздын нукура, азыр колдонуудан чыгып архаизм,историзм болуп кеткен сөздөрдү колдонсо боло тургандыгын,адабий көркөм тилди башка тилден кирген сөздөр менен булгабаш керек деген көз карашын айткан.

Үчүнчү эң негизги осуяты- интеллигенттерге,жазуучуларга болгон.

Өз элиңе, улутуңа кызмат кыл.

Бул киши жазуучу катары да,тотолитардык системанаын учурунда ушул системага баш ийбей,өзүнүн улутун,элин баарынан бийик койгон инсан катары элибиздин эсинде калды.Буга далил катары 1967-71-жылдары **“Освобождение”**деген 4-5 сериялуу кинофильм тартылган.Жазуучу бул кинофильмде бир да кыргыздар жөнүндө маалымат жок экендигине ачуусу келип түз эле Москвага СКА га кат жазат.”Согушту жалаң эле орустар жеңген эмес,кыргыз элинен **360** миндей киши катышып**,90** миңден ашыгы каза болгон.**150** миндей адам орден медалдар менен сыйланган,**29** адам Даңк орденинин толук ээси,**73** жоокер Советтер союзунун баатыры болгон. Эмне үчүн бир да кыргыздын аты аталган эмес.Бул эмне кыргыз элин шылдыңдаганыңарбы?”-деп кат баргандан кийин Сыдыкбековду бюрого чакырышат.Ал жерде жазуучуга ар тараптан суроолорду беришип аябай айласын кетиришет.Ал тургай кемсинткен сөздөрдү айтууга чейин барышат.Сурак бир нече сааттарга созулуп Түгөлбай атабыз чыгып кетип бара жатканда артынан 2-секретарь болуп турган Макаренко келип ,өзүнүн машинасына отургузуп,үйүнө чейин жеткиргендигин эскерген.Макаренко адабиятка аябай кызыккан,баалаган,Маяковскийдин дээрлик баардык ырларын жатка билген киши болгон.

Ошол окуяга чейин жашыбы ,карысыбы Сыдыкбековдун алдынан кыя басып өтпөй,кол берип учурашып,кандай маселе болсо да сүйлөшүп жүргөн адамдар,жазуучуну көргөндө бурулуп басып кетишкен.”Бул киши СКАга жаман көрүнүп калган адам,аралашпайлы”,-деп угуза айтып,бир да киши келип учурашпай койду деп Сыдыкбеков эскерген.

Жазуучу тарыхый роман,балдарга арналган романдарды жазуу менен бирге өз чыгармачылыгында аялдар темасына да кайрылган.

Т.Сыдыкбеков 1982-жылы болуп өткөн адабий кечесинде мындай суроо берилген:”Аялдар турмушун чагылдырган”Зайыптар”,”Сыр ачуу”деген романдарыңыз бар,бул темага кайрылышыңызга эмне себеп болду?”.Жазуучу бул суроого мындай деп жооп берген:”Аялдар ошол адамдын энеси.Эгерде аял адамдын энеси болбосо адамдардын өзү да болбос эле.Ошондуктан бул турмушта кандай каат,кандай кыйын оор кездерде болбосун,мактанган эркектерден аялдар кайраттуу да,күчтүү да,тапкыч да.Ушул жашымда башымдан кыйла оор мезгилдерди өткөрдүм.Беш жаш кезимде биздин калкыбыз аарып-ачкан кезде бүтүн айыл келте менен ооруган учур болгон.Бир үйдө канча киши болсо ошонун баары ооруп жатып калган.Азамат эркектер онтоп башын көтөрө албай жатканда,келте менен ооруп жаткан аялдар белин бекем бууп,ооруп жаткандарга суу берген учурлар болгон.Же болбосо көчмөн турмушта азыркыдай чөп даярдап алуу жок жут болгондо кыштын күнүндө тескей-күнгөйдүн карын күрөп,малга чөптү ачууда эркектерден кем калышпай аялдар иштешти.Ата мекендик согуш болсун,жортуул болсун,бүгүнкү мезгил болсун бардык тармакта аялдардын милдети оор да,жоопту да.Мекемени алсак аял эркек экөө бирдей эле иштешет, үйгө келгенде аял эркектен артыгыраак иштейт.Бала багат,үйдү жөнгө салат,үй бүлөгө тамак-аш бышырат.Ушул жаганан алып караганда асыл зат,асылдык аялдарга берилген.Мен жаш кезимден аялдардын эмгегиндеги оор татаал,кыйла окуялар таасир эттиби? Ошондуктан аялдар темасына арнап **“Зайыптар”** деген романды жаздым. Кийин **“Сыр ачуу”** жазылды. Өмүр берсе дагы да бул темага кайрылам”,-деп айткан.

“Зайыптар” романы 1966-жылы китеп болуп чыккан. Эки китептен турган бул чыгарма биринчи китеби “Батийна”, экинчи китеби “Ашууда” деп аталат. Бул романда жазуучу кыргыз аялдарынын тагдырын, тагыраак айтканда , Октябрь төңкөрүшүнөн мурдагы жана Совет бийлиги учурундагы алардын коомдук –саясий, социалдык-турмуштук абалын

сүрөттөп көрсөткөн. Батийна-теңсиздиктин, адилетсиздиктин запкысын тарткан аялдардын бири. Совет бийлигинин тушунда ошол кордуктардан кутулуп, эл башкаруучу адамдын деңгээлине чейин өсүп жетилди. Ал эми Зууракандын образы аркылуу бүткүл кыргыз элинин урматтоосуна арзыган даңктуу кызылчачы Зууракан Кайназарованын өмүр жолун пайдаланган. Жазуучунун кичинекей ырыбы, же чоң роман, повесттериби, баарынын тең жазылуу тарыхы болгон.

Сыдыкбеков өзүнүн өмүр жолунда бактылуу өмүр кечирүү менен өмүр бою калемин колдон түшүрбөй, кыргыз көркөм адабиятына калтырып кеткен көптөгөн эмгектерин жазып,асыл кеңештерин айтып келди. Кыргыз тилинин улуулугун даңазалап, өрнөктүү өмүр сүрүп,миң жылга тете эмгек сиңирди. Ал жараткан прозалар экинчи өмүрү сыяктуу кыргыз эли менен түбөлүккө жашай берээрине ишенебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Т.Сыдыкбеков: “Жол”автобиографиялык роман. -Ф.:Мектеп,1982-ж.
2. Т.сыдыкбекров: “Мен миң жыл жашадым”: Аян,аңгемелер,маектер,каттар. Ж.Медералиев, Б.: Акыл, 1998-ж.
3. Публицистикалар жана адабий макалалар. -Ф.: Кыргызстан,1982-ж.
4. Зайыптар-Үчилтик:1-2-китеп.-Ф.:Кыргызстан,1966-ж.

***Алиева А.А.,** магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУНУН МАҢЫЗЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕРИ

Аннотация

Аталган макалада интерактивдүү окутуунун маңызы жана методологиялык принциптери, интерактивдүү окутууну уюштуруунун негизги эрежелери жөнүндө баяндалат.

Ачкыч сөздөр: интерактивдүү окутуу, маалымат технологиялары, интерактивдүү окутуунун принциптери, компетенттүүлүк, дискуссия, оюн.

СУЩНОСТЬ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассаматривается сущность и методологические принципы интерактивного обучения, основные правила организации интерактивного обучения.

Ключевые слова: интерактивное обучение, информационные технологии, принципы интерактивного обучения, компетентность, дискуссия, игра.

ESSENCE AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF INTERACTIVE LEARNING

Abstract

The article considers the essence and methodological principles of interactive learning, the basic rules for organizing interactive learning.

Key words: interactive learning, information technology, principles of interactive learning, competence, discussion, game.

Интерактивдүү билим берүү технологияларын колдонуу маселеси бүгүнкү күндө өтө актуалдуу маселелердин бири. Аларды окуу процессинде колдонуунун зарылчылыгы мамлекеттик билим берүү стандарттарында формулировкаланган. Интерактивдүү методдордун маңызын билүү жана аларды колдонууга даяр болуу маселелерин Ф.Б. Бурханов [1], белгилеп кеткен.

«Өз ара аракеттенүү» түшүнүгү (англис тилинен. Interaction – өз ара аракеттенүү) социологияда жана социалдык психологияда биринчи жолу пайда болгон. Демек, интерактивдүү окутуу – бул биринчи кезекте интерактивдүү окутуу, анын жүрүшүндө мугалим менен окуучунун өз ара аракети ишке ашат.

Интерактивдүү окутуунун маңызы – окуу процесси дээрлик бардык окуучулар окуу процессине катыша тургандай уюштурулуп, алар билгендерин жана ойлогон нерселерин түшүнүүгө жана ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Окуу материалын үйрөнүү, өздөштүрүү процессинде окуучулардын биргелешкен активдүүлүгү ар бир адамдын өзүнүн өзгөчө индивидуалдуу салымын кошуусун, билим, пикир, ишмердүүлүк ыкмалары менен алмашууну билдирет. Мындан тышкары, бул жакшы ниеттин жана өз ара колдоонун кырдаалында болот, бул жаңы билимдерди алууга гана мүмкүндүк бербестен, таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүн да өнүктүрөт, аны кызматташуунун жана кызматташтыктын жогорку формаларына өткөрүп берет.

Интерактивдүү формалардын мүнөздүү, маанилүү белгиси өз ара аракеттенүү субъекттеринин өз ара багытталган активдүүлүгүнүн жогорку деңгээли, катышуучулардын эмоционалдык, руханий биримдиги болуп саналат.

Интерактивдүү методдорду колдонууда окуучу кабыл алуу процессинин толук кандуу катышуучусу болуп калат, анын тажрыйбасы тарбиялык билимдин негизги булагы катары кызмат кылат. Мугалим даяр билимди бербей, окуучуларды өз алдынча изденүүгө үндөйт. Сабактарды өткөрүүнүн салттуу формаларына салыштырмалуу интерактивдүү окутууда мугалим менен окуучунун өз ара аракети өзгөрүүдө: мугалимдин ишмердүүлүгү

окуучулардын активдүүлүгүнө орун бошотот, ал эми мугалимдин милдети – алардын демилгеси үчүн шарт түзүү.

Интерактивдүү окутуу интенсивдүү окутууда кеңири колдонулат. Бул методдорду өздөштүрүү жана колдонуу үчүн мугалим топтук өз ара аракеттенүүнүн ар кандай методикаларын билиши керек. Интерактивдүү окутуу өз ара түшүнүүнү, катышууну, байытууну камсыз кылат. Интерактивдүү методдор лекциялык сабактарды эч качан алмаштырбайт, бирок лекциялык материалды жогорку деңгээлде өздөштүрүүгө көмөктөшөт жана эң негизгиси пикирлерди, мамилелерди, жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандырат.

Интерактивдүү формаларды колдонууда мугалимдин ролу кескин өзгөрөт, ал борбордук орунда болбой калат, ал процессти гана жөнгө салат, жалпы уюштуруу маселелери менен алектенет, алдын ала зарыл болгон тапшырмаларды даярдайт жана топтордо талкуулоо үчүн суроолорду же темаларды түзөт, консультацияларды берет, белгиленген пландын аткарылышынын убактысын жана тартибин көзөмөлдөйт. Катышуучулар өздөрүнүн жана башка адамдардын социалдык тажрыйбасына кайрылышат, мында алар бири-бири менен баарлашууга, коюлган милдеттерди биргелешип чечүүгө, чыр-чатактарды жеңүүгө, жалпы тил табышууга, компромисске барууга аргасыз болушат.

Психологдор окуу процессиндеги карым-катнашта кабылдоонун тактыгынын жогорулагандыгын, эс тутумдун иштешинин натыйжалуулугун жогорулаткандыгын, инсандын көңүл буруу туруктуулугу, аны бөлүштүрүү жөндөмү сыяктуу интеллектуалдык жана эмоционалдык касиеттери кыйла интенсивдүү өнүгүп жаткандыгын; кабылдоодо байкоочулук; өнөктөштүн ишин талдоо, анын мотивацияларын, максаттарын көрүү жөндөмү жогорулагандыгын аныкташкан.

Баарынан эң маанилүүсү, сабактарды өткөрүүнүн интерактивдүү формалары:
-окуучулардын кызыгуусун ойготот;
-ар бир адамдын окуу процессине активдүү катышуусуна өбөлгө түзөт;
-ар бир окуучунун сезимдерине кайрылат;
-окуу материалын натыйжалуу өздөштүрүүгө көмөктөшүү;
-окуучуларга көп пландуу таасир тийгизет;
-кайтарым байланыш (аудиториянын жооп) жүзөгө ашырат;
-окуучулардын пикирлерин жана мамилелерин калыптандырат;
-жашоо көндүмдөрүн калыптандырат;
-жүрүм-турумдун өзгөрүшүнө көмөктөшүү.

Белгилей кетсек, бул үчүн эң маанилүү шарт − окутуучунун интерактивдүү тренингдерге катышуусунун жеке тажрыйбасы. Аларды оюнга жеке катышуу, "мээ чабуулу" же дебат аркылуу гана үйрөнүүгө болот.

Интерактивдүү окутууну уюштуруунун негизги эрежелери методикалык адабияттарда көп жолу жазылган [2,3,6].

Биринчи эреже. Бардык катышуучулар тигил же бул жол менен тартылышы керек. Ушул максатта, талкуу процессине бардык катышуучуларды тартуу үчүн технологияларды колдонуу пайдалуу.

Экинчи эреже. Катышуучулардын психологиялык даярдыгы жөнүндө кам көрүү керек. Кеп сабакка келгендердин баары эле эмес, эмгектин айрым формаларына түздөн-түз кошулууга психологиялык жактан даяр. Бул жагынан жылынуу, эмгекке активдүү катышуу үчүн тынымсыз шыктандыруу, өзүн-өзү ишке ашыруу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу пайдалуу.

Үчүнчү эреже. Интерактивдүү технологияны колдонууда окуучулар көп болбошу керек. Катышуучулардын санына окутуунун сапаты түздөн-түз байланыштуу болушу мүмкүн. Катышуучулардын оптималдуу саны - 25 адам. Ушундай шартта гана чакан топтордо жемиштүү иштөөгө болот.

Төртүнчү эреже. Иштөө үчүн кабинеттерди бөлмөлөрдү даярдоо. Бөлмө катышуучуларга чоң жана кичине топтордо иштөө үчүн орун алмаштырууга оңой боло тургандай даярдалышы керек. Окуучулар үчүн физикалык ыңгайлуулук түзүлүшү керек.

Интерактивдүү окутуу – бул окуучулардын биргелешкен иш-аракеттери формасында ишке ашырылуучу окутуунун ыкмасы: окуу процессинин бардык катышуучулары бири-бири менен өз ара аракеттенишет, маалымат алмашат, көйгөйлөрдү биргелешип чечишет, кырдаалдарды имитациялайт, кесиптештеринин иш-аракеттерине жана өздөрүнүн жүрүм-турумуна баа беришет; көйгөйлөрдү чечүү үчүн иштиктүү кызматташтыктын чыныгы атмосферасына чөмүлүү.

Интерактивдүү окутуу методдорунун негизги өзгөчөлүгү – билим берүү мейкиндигинде окуучунун прогрессин объективдүү кылган пикирлердин болушу.

Интерактивдүү окутуу катышуучулардын өз тажрыйбасына, алардын өздөштүрүлүп жаткан аймак менен өз ара аракетине, өз алдынча чечимди издөөгө негизделет. Окуу процессинин башка логикасы пайда болот: теориядан практикага эмес, жаңы тажрыйбаны калыптандыруудан аны колдонуу аркылуу теориялык түшүнүүгө чейин. Окуу процессине катышуучулардын тажрыйбасы жана билими алардын өз ара үйрөнүүсүнүн жана өз ара байышынын булагы болуп кызмат кылат. Катышуучулар өздөрүнүн билимдерин жана тажрыйбасын бөлүшүү менен мугалимдин окутуу функцияларынын бир бөлүгүн алышат, бул алардын мотивациясын жогорулатып, окуунун натыйжалуулугун жогорулатууга көмөктөшөт.

Акыркы он жылдыкта интерактивдүү сурамжылоолор пайда болду, телекөрсөтүү жана радиодо түз баарлашууну, көрүүчүлөр жана угармандар менен эркин пикир алмашууну камтыган программалар пайда болду жана аларга берүүлөрдүн айрым сюжеттик линияларына таасир этүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Көбүнчө «интерактивдүү окутуу» термини маалыматтык технологияларга, дистанттык билим берүүгө, интернет ресурстарын колдонууга, ошондой эле электрондук окуу китептерин жана маалымдамаларды, онлайн иштөө ж.б.

Заманбап компьютердик телекоммуникациялар катышуучуларга чыныгы өнөктөш менен интерактивдүү диалогго (жазуу же оозеки) кирүүгө мүмкүндүк берет, ошондой эле «реалдуу убакыт режиминде колдонуучу менен маалыматтык системанын ортосунда билдирүүлөрдү активдүү алмашууга» мүмкүндүк берет. Компьютердик окутуу программалары интерактивдүү куралдарды жана түзүлүштөрдү колдонуу менен колдонуучу менен компьютердин ортосундагы үзгүлтүксүз интерактивдүү өз ара аракеттенүүнү камсыздайт, студенттерге окуунун жүрүшүн башкарууга, материалды өздөштүрүү ылдамдыгын жөнгө салууга, мурунку этаптарга кайтууга ж.б.у.с.

Акыркы мезгилде окумуштуулардын жана практиктердин интерактивдүү окутууга болгон кызыгуусу бир кыйла өстү, бул *биринчи* кезекте дидактикалык процессти уюштуруунун негизинен жөнгө салуучу, алгоритмдик, программаланган формаларынан жана ыкмаларынан иштеп чыгуучу, көйгөйлүү, изилдөөчү, изденүүчү, когнитивдик мотивдердин жана кызыкчылыктардын төрөлүшүн, окууда чыгармачылык үчүн шарттарды камсыз кылууга багытталган.

Экинчиден, окуучуларды мотивациялоо проблемасын практикалык чечүүнүн зарылдыгы. Буга дидактикалык методдор менен гана жетишилбейт,ал педагогикалык карым-катнаштын эффективдүү формаларын колдонуу, ыңгайлуу, стимулдаштыруучу кырдаалды түзүү, окуучунун инсандыгын урматтоо аркылуу жетишилет.

Үчүнчүдөн, учурдагы компетенттүүлүк мамиле окуучуунун белгилүү бир билимди өздөштүрүүсүнө эмес, анын инсандыгын өнүктүрүүгө, компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга багытталган, бул иш-аракеттин жана баарлашуунун тиешелүү тажрыйбасы аркылуу гана мүмкүн болот. Негизги компетенттүүлүк – бул башкалардын ой-пикирин жана тажрыйбасын эске алуу менен максаттарды жана аракеттерди координациялоо, үйрөнгөндөрүн колдонуу жана аткаруу жөндөмдүүлүгү. Бул компетенттүүлүк иштин топтук интерактивдүү формаларында гана алууга болот.

Интерактивдүү окутуунун баалуулуктары төмөнкү жоболордо көрсөтүлөт: окуучунун инсандыгы бардык билим берүү стандарттарына жана программаларына караганда маанилүү; баалуулуктар мазмунга жана окутуу технологияларына караганда маанилүү;

негативге караганда позитив маанилүү; мазмунга караганда процесс маанилүү; сандан сапат маанилүү.

Интерактивдүү окутуунун баалуулуктары аны уюштуруунун негизги эрежелери, принциптери менен бекемделет:

-жөнөкөйлүк принциби – түшүнүктүү нерсе өздөштүрүлөт;

-комфорт принциби – коркуу, дискомфорт билим алуунга болгон кызыгууну кескин төмөндөтөт;

-карым-катнаш принциби;

-жыйынтыкка жетүү принциби.

Интерактивдүү окутуунун бардык түрлөрүн жана ыкмаларын төмөнкүдөй бөлүүгө болот:

-дискуссия: модерация, топтук талкуу, практикадан жагдайларды талдоо (кейс-стади), мээ чабуулу, синектика ыкмасы (негизги ыкма –аналогия);

-оюн: симуляция (моделди изилдөө), дидактикалык жана чыгармачыл оюндар, иштиктүү, ролдоштурулган оюндар;

-уюштуруучулук жана активдүүлүк (процесстин чыныгы катышуучуларын тартуу менен чечимди табууга багытталган) оюндар;

-сабактарды өтүүнүн тренингдик формалары.

Ошентип, салттуу окутуу ыкмаларын колдонуу биринчи кезекте окуучулардын билимине багытталган. Окуу процессинде интерактивдүү ыкмаларды колдонуу төмөнкү натыйжаларды берет:

-когнитивдик ишмердүүлүктү активдештирүү маселесин чечүү;

-билимди, көндүмдөрдү өнүктүрүү;

-баа берүүдөн коркуу сезимин азайтуу;

-инсанды өнүктүрүү: өзүнө жаңы, сапаттуу баа берүү, өз алдынчалыкты жана чыгармачылыкты өнүктүрүү;

-топту өнүктүрүү: өнөктөштүктүн негизинде жаңы жамаатты түзүү;

-мугалимдин тажрыйбасын жогорулатуу;

-мугалимдин физикалык ресурсун үнөмдөө.

Интерактивдүү окутууда улуулардын турмуштук жана кесиптик тажрыйбасын эске алышыбыз керек. А.П Панфилова белгилегендей. [4], профессионалдуулуктун өнүгүшү дайыма башка адамдар аркылуу өтөт. С.Д. Смирнов [7] бири-бири менен жана окуучулар менен баарлаша билүү, балким, билим берүү мекемесинин педагогикалык курамынын рейтингин, анын тарбиялык ишмердүүлүктө эң жакшы натыйжаларга жетүү жөндөмдүүлүгүн аныктоочу эң маанилүү фактор болоорун баса белгилеген.

Биз жогоруда интерактивдүү окутуунун маңызын жана анын метологиялык принциптерин кыскача берүүгө аракет жасадык.

Адабияттар

1. Бурханова, Ф.Б. Внедрение инновационных активных и интерактивных методов обучения и образовательных технологий в российских вузах: современное состояние проблемы / Ф.Б. Бурханова, С.Е. Родионова // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – № 4. – С. 1863 − 1875.
2. Зеер, Э.Ф. Инновации в профессиональном образовании: учеб.-метод. пособие / Э.Ф. Зеер, Д.П. Заводчиков. – Екатеринбург: Изд-во РГППУ, 2007.
3. Кларин, М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта / М.В. Кларин // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 12 – 18.
4. Панфилова, А.П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учебное пособие / А.П. Панфилова. – М.: Академия, 2009. – 192 с.
6. Селевко, Г.К. Энциклопедия новых педагогических технологий / Г.К. Селевко В 2-х т. Т. 1. – М.: Народное образование, 2005.
7. Смирнов, С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.-М.:Академия,2003.-400с.

Алиева А. А., *магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ “СЫНЧЫЛ ОЙЛОМДУ ӨНҮКТҮРҮҮ” ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУ

Аннотация
Аталган макалада сынчыл ойломду өнүктүрүүнүн технологиясынын стратегиялары жөнүндө баяндалат.
Ачкыч сөздөр: сынчыл ойлом,стратегия, кластер, зиг-заг, Билем-Билгим келет-Билдим (ББКБ).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ «РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ» В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация
В статье описаны стратегии развития критического мышления.
Ключевые слова: критическое мышление, стратегия, кластер, зигзаг, «Знаю. Хочу узнать. Узнал» (ЗХУ).

USING THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract
The article describes the strategies for the development of critical thinking.
Key words: critical thinking, strategy, cluster, zigzag, “I know. I want to know. I found out "(ZHU).

“Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу” программасынын стратегиялары республикабыздын аймагында кеңири колдонулуп келүүдө. Бул программа 1996-жылы америкалык педагогдор Дженни Стил,Керт Мередис,Чарльз Темпл тарабынан түзүлгөн. Анын негизинде сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүүнүн натыйжалуу ыкмалары жана жолдору камтылган. Бул программада берилген ыкмалардын негизинде интерактивдүүлүк жатат.

Билим берүү практикасында окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө чоң көңүл бурулуп жатат. Бирок окутуунун тажрыйбасы көрсөткөндөй, окуучулр өз оюн сын көз менен карап ишенимдүү, аргументтештирүү менен айтып бере албайт, алардын ой жүгүртүүсү далилсиз билдирүүлөр менен чектелип, эмоционалдуу айьып берүүлөргө негизделет.

Өз оюн аргументтештирүү менен сынчыл ой жүгүртүүгө жетүү үчүн – ар түрдүү пайдалуу интерактивдүү усулдарды колдонуу биринчи кадам болуп эсептелет.Мында окуучулардын оюн угуп, багыт берүү жаңы изилдөөлөргө түртүү менен бирге эле аларга жеке ойду таңуулабоо зарыл.

Сынчыл ойлом – акыйкатты ачып, чындыкка жеткире турган ишенимдүү жол.Негизи адам чындап түшүнө алса, туура чечим кабыл алууга жөндөмдүү болсо- бул сынчыл ойломдун аркасында жүзөгө ашат. Демек, өз алдынча ой жүгүртө алсак, ээрчибесек, ар нерсенин ак карасын өз акылыбызга таянып жетсек, чын менен жалганды ажырата алабыз. Бул педагогдор үчүн да, окуучулар үчүн да өзгөчө мааниге ээ.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, биз уккандрыбыздын 10% ке жакынын, окугандарыбыздын 20%ке чейинкисин, ролдорду аткаруу менен 30%, тайпада талаштартыш уюштуруу (дискуссия) 40%, көнүгүүлөр аткаруу менен 50%, башкаларды окутуу жана үйрөтүү аркылуу 60%, өзүбүз жасаган нерселердин 80%тин эсибизде сактап калабыз. Муну биздин педагогикалык тажрыйбалар да ырастайт.

Төмөндө биз Сынчыл ойлмдун стартегияларын карап чыгууну туура көрдүк:

Стратегиянын аталышы: Кластер.

Стратегия жөнүндө. Кластер – идеяларды чагылдыруудагы графикалык уюштуруучу.Кандайдыр бир темадагы идеяларды эркин жана бат чогултууга жардам берген педагогикалык стратегия. Ал бат унутулуп кала турган идеяларды графикалык сүрөттөө менен кагаз үстүнө белгилөөгө мүмкүндүк берет.

Стратегиянын негизги кадамдары:

Теманы тандап алуу жана аны доскага же дептерге жазуу

Бардык сөздөрдү, түшүнүктөрдү, ассоциацияларды анализдебей жана сындабай туруп жазуу. Идеялар теманын тегерегиндеги тегерекчелерге жазылып турат. Орфографияга жана башка жазууга тоскоолдук кылган факторлорго көңүл бурбоо.

Жазуу жүргүзүү процессинде түшүнүктөрдүн ортосунда байланыштарды түзүү.

Окуучулар жекече жасаган кластерлерин түгөйү менен талкуулашат жана андан кийин бүт топко таркатылат.Жазуу ишке берилген убакытидеялар түгөнгүчө жүргүзүлөт.

Кластердеги идеяларды, түшүнүктөрдү ассоциацияларга бириктирүү.

Стратегиянын аталышы: Зиг-заг.

Стратегия жөнүндө. Кабарлашып окутуунун түрү. Окуучулардын текстти бөлүк-бөлүгү менен окуусу жана бүт текстти кичи топтордо иштеп чыгуу. Окуучу окуучуну окуткан абал.

Стратегиянын негизги кадамдары:

1.Теманы тандап алуу жана аны бөлүктөргө бөлүү.

2.Окуучуларды кичи (кооперативдик) топторго бөлүү. Топтун мүчөлөрүнүн саны текст бөлүнгөн бөлүктөрдүн санына туура келүүсү керек.

Мисалы: 1,2,3,4 -номерлүү окуучулардан турган ар бир топ кооперативдик тгруппа болот.

А-кооперативдик группа: 1А,2А,3А,4А

Б-кооперативдик группа: 1Б,2 Б,3 Б,4 Б

А-кооперативдик группа: 1С,2С,3С,4С

D-кооперативдик группа: 1D, 2D, 3D, 4D

3.Эксперттик группа түзүү

a) эксперттик группа: 1А, 1Б, 1С, 1D

b) эксперттик группа: 21А, 2Б, 2С,2D

c) эксперттик группа: 3А, 3Б, 3С, 3D

d) эксперттик группа: 4А, 4Б, 4С, 4D

4. Ар бир топко бөлүнгөн тапшырмаларды таркатуу.

5. Алдыда турган иш боюнча көрсөтмө берүү.

6. Эксперттик группада иштөө.

7.Топто тапшырманы окуп үйрөнүү. Өз-өзүнүн кооперативдик тобуна барганда өздөштүргөндөрүн кантип, кандайча түшүндүрүп бере алуунун ыкмасын иштеп чыгуу.

8.Кооперативдик группага биригүү. Эксперттик топто окуп үйрөнгөн тапшырманы кезеги менен топтун мүчөлөрүнө түшүндүрүү.Окуучу окуучуну окутат. Топтун бардык мүчөлөрү тапшырманы толук өздөштүрүү керек.

9.Теманы жалпы топ боюнча талкуулоо жана жыйынтыктоо.

Стратегиянын аталышы: Венндин диаграммасы.

Стратегия жөнүндө. Фактыларды, кубулуштарды,идеяларды салыштыруу үчүн пайдаланылган эки бири-бирине жабышкан тегерек түрүндөгү схема.Тегерек диаграмма. Ар бир тегеректеги бош орундар айырмачылыктарды жазуу үчүн пайдаланылат; тегеректегилер кошулушкандагы түзүлгөн жалпы бөлүгү- эки салыштырылган кубулуштардагы (фактылардагы,түшүнүктөрдөгү ж.б.) жалпылыкты белгилөө үчүн англиялык логик Венндин атына аталган. Жекече жана топтук иште пайдаланса болот.

Стратегиянын негизги кадамдары:

Салыштырылуучу негизги параметрлерди тандоо

Венндин диаграммасынын үстүндө иштөө

Салыштыруунун жыйынтыктарын презентациялоо

Стратегиянын аталышы: Билем-Билгим келет-Билдим (ББКБ).

Стратегия жөнүндө. Маалымат менен иштөө стратегиясы,тема же проблема боюнча изилдөөнү өткөрүү.

Стратегиянын негизги кадамдары:

Мээ чабуулу. Биринчи тилкеге идеялпрды жазуу;

Жазылган идеяларды талкуулоо.

Экинчи тилкеге окуучулар эмнени билгилери келгендиги жөнүндө суроолорду жазуу.

Текстти окуу жана үчүнчү тилкеге суроолордун каршысына жоопторду жазуу, жаңы идеяларды жазуу.

Мурда каралган суроолордун төмөн жагына кайра пайда болгон суроолорду жазуу.

Кошумча адабиятта, эксперттер менен сүйлөшүүдө ж.б. кайра пайда болгон суроолорго жоопторду издөө.

Билем	Билгим келет	Билдим
Бул тилкеге окуучулар тема же проблема боюнча эмне билсе, ошонун баары жазылат.	Бул тилкеге окуучулар жооп алгысы келген суроолор жазылат. Төмөн жагына текстти окугандан кийин пайда болгон суроолор жазылат.	Бул тилкеге каралган суроолордун каршы жагына туура келтирилип жооптор жазылат. Төмөн жагына жаңы идеялар жазылат.

Сынчыл ойломдун стратегияларын окуу процессинде колдонуу окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берет.

Адабияттар

1. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных поисках. М.: «Арена», 1994.
2. Основы критического мышления (междисциплинарная программа): обучение чтению и письму в рамках проекта «Критическое мышление». Пос. 1. / Сост. Дженни Л.Стил, Кертис С. Мередит, Чарльз Темпл, Скотт Уолтер.
3. Критическое мышление - углубленная методика: подготовлено в рамках проекта «Чтение и письмо для Критического мышления». Пос.V1. ./Сост. Дженни Стил, Курт Мередит, Чарльз Темпл.

Арстанбекова Н.Б., *п.и.к.,доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Абдувахобова Д., *магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун

ОКУУЧУЛАРДЫН ЛОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮНҮН ӨНҮГҮШҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Аталган макалада окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнүн педагогикалык маселелери жөнүндө айтылат.

Ачкыч сөздөр: ой жүгүртүү, сезүү, кабылдоо, иш аракет, анализ,синтез

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В указанной статье говорится о педагогических вопросах развития логического мышления учащихся.

Ключевые слова: мышление, чувство, восприятие, деятельность, анализ, синтез.

PEDAGOGICAL ISSUES OF STUDENTS' LOGICAL THINKING DEVELOPMENT

Abstract

This article refers to the pedagogical issues of the development of students' logical thinking.

Key words: thinking, feeling, perception, activity, analysis, synthesis.

Реалдуу дүйнөнүн предметтери жана кубулуштарынын касиеттерин таанып билүү сезүү жана кабылдоо сыяктуу негизги психикалык процесстер аркылуу ишке ашат. Ошондой эле алардын касиеттерин ой жүгүртүү аркылуу түшүнүүгө болот. Ой жүгүртүү – бул адамзаттын таанып билүүсүнүн жогорку баскычын түзгөн, объективдүү реалдуулукту чагылдырган психикалык процесс [1]

Демек, азыркы мектепте билим берүүнүн негизги милдеттеринин бири окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү экендиги айдан ачык. Ой жүгүртүүнүн аныктамасын биринчилерден берүү аракети И.М. Сеченовго таандык, ал ”адамдын ой жүгүртүүсү – бул чындык менен ”жолугушуу”, анын жүрүшүндө чындык таанып билинет” - деген генийалдуу божомолун айткан. И.М.Сеченовдун бул божомолу анын убагында андан ары өнүгө алган эмес, бирок ошого карабастан ой жүгүртүү – процесс деген сөз ага таандык [3].

Адамдын психикасынын башка бардык кубулуштарына салыштырганда, ой жүгүртүү эң жашыруун жана аны изилдөө кыйын. Окумуштуу психологдор өз изилдөөлөрүндө детерминизм принцибин жетекчиликке алышат, ал төмөнкүчө аныкталат: тышкы себептер ички шарттар аркылуу иштейт. С. Л. Рубинштейн ушул принципке таянуу менен гана психикалык кубулуштардын мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого болот жана дал ушул принцип психологиялык теориянын өзөгү болушу керек дейт [2].

Ой жүгүртүүнүн ички шарттары жабык катары эмес, алардын тышкы таасири менен тыгыз байланышкан, анын өзгөчө шарттары катары иш-аракет кылат. Алар, мисалы, анализ, синтез жана жалпылоо сыяктуу ой жүгүртүү иштери таанып-билүү учурунда иш-аракеттин жана активдүүлүктүн деңгээли менен аныкталат. Ой жүгүртүүнүн тышкы шарттары катары (зарылчылык менен ой жүгүртүүнү пайда кылган шарттар) баарынан мурда ой жүгүртүүнүн объектисинин өзү, ошондой эле субъект менен объект өз ара аракеттенген чөйрө турат.

Ошентип, ой жүгүртүү процессинин маанилүү механизми болуп төмөнкүлөр саналат: «ой жүгүртүү процессинде объект бардык жаңы байланыштарга кошулат жана ошонун аркасында жаңы түшүнүктөрдө белгиленген жаңы касиеттеринде жана сапаттарында пайда болот; объекттен, ошентип, бардык жаңы мазмун чийилип кетет; ал ар бир жолу башка

тарапка бурулат, анда бардык жаңы касиеттер ачылат» [3]. Ой жүгүртүүнүн аталган механизми синтез аркылуу талдоо деп аталат, анткени объекттеги жаңы касиеттердин изоляциясы (анализи) изилденүүчү объекттин башка предметтер менен байланышы (синтези) аркылуу, б.а. аны башка предметтер менен жаңы байланыштарга киргизүү аркылуу жүргүзүлөт.

Окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө арналган көптөгөн эмгектерде билимдин системалуулугун калыптандыруу шарттарын, окуучуларды мүмкүн болушунча көп фактылар менен куралдандыруу жолдорун, закон ченемдүүлүктөрүн ж.б. табууга басым жасалат. Бирок, бул жерде эки көз карандысыз, бирок бири-бири менен тыгыз байланышта экенин белгилей кетүү керек: терең жана туруктуу билимди калыптандыруу жана окуучуларды туура ойлоно билүүгө үйрөтүү. С.Л. Рубинштейн бул маселе боюнча ой жүгүртүүнү өнүктүрүү проблемасын билимди өздөштүрүү проблемасына баш ийдирүү туура эмес деп жазат [2].

Чындыгында, дээрлик эки маселе тең (окуучуларды билимдердин системасы менен куралдандыруу жана алардын акыл-эс өнүгүүсү, анын ичинде ой жүгүртүүнү өркүндөтүү) чогуу чечилет, анткени ой жүгүртүүнүн калыптанышы билимди өздөштүрүү жана колдонуу процессинде гана болот, бирок алардын ар бири өз алдынча мааниге ээ жана өзүнүн ишке ашыруу жолдору бар.

Биз окуучуларды акыл-эс ишмердигинин рационалдуу ыкмаларына, атап айтканда, логикалык ой жүгүртүү ыкмаларына (салыштыруу, жалпылоо ж.б.) окутуу акыл-эсти өнүктүрүүнүн маанилүү каражаттарынын бири болуп саналат жана ал билимди калыптандыруу менен бир убакта ишке ашырылышы керек деген көз карашты карманабыз.

Ой жүгүртүү психологияда көйгөйлөрдү чечүү процесси катары каралат. Адам «адат же мурунку билим жетишсиз болгон жерде ойлоно баштайт». С.Л. Рубинштейн: «Ойлонуу көйгөйлүү кырдаалдан келип чыгат. Проблема өзүнчө маселе катарында берилген жана изделген шарттар жана талаптар жазылган бир маселе катары калыптанып калганда (табуу же аныктоо керек экенин көрсөтүү), ой жүгүртүүнүн бардык жүрүшү маселенин шарттарынын жана анын талаптарынын катышы менен аныкталат» [3].

А. Н. Леонтьевдин [1] эмгектеринде ой жүгүртүү негизинен адамдардын алдында дайыма пайда болгон маселелерди, көйгөйлөрдү чечүү катары чыгат. Маселелерди чечүү ар дайым адамга жаңы билим бериши керек. Тигил же бул маселени чечүү үчүн издеп жатканда, кээде абдан кыйын болушу мүмкүн, ошондуктан, ой иш - аракет, эреже катары, - багытталган басым, чыдамдуулук талап кылган активдүү иш-аракет [4].

А. В. Петровский ой жүгүртүүнү социалдык жактан шартталган, сөз менен тыгыз байланышкан жаңы нерсени издөөнүн жана табуунун психикалык процесси катары аныктайт. Ой жүгүртүү сезимдик таанып-билүүдөн практикалык иш-аракеттердин жардамы менен пайда болот жана анын чегинен ашып кетет [5].

Ой жүгүртпөй туруп, курчап турган дүйнөнү таанып билүү мүмкүн эмес. С. Л. Рубинштейн: «ой жүгүртүү, сезүү жана кабылдоону байланыштырат: салыштырат, айырмалайт; аныктоо жана түшүнүү алар аркылуу чындыкты, кубулуштардын маңызын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет» - деп белгилейт [2].

Л.С. Выготский, П. Я. Гальперин, В. В. Давыдов, Л.В. Занков, Н. Б. Истомина, П. Г. Лубочников, Р.С.Немов сыяктуу окумуштуулар, психологдор жана педагогдор, Л. Ю. Огерчук, С.Л. Рубинштейн, Н.Ф. Талызина, О.К. Тихомиров ж. б. изилденген логикалык ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнүн спецификасын жана аны калыптандыруунун өзгөчөлүктөрүн изилдешкен.

Я.А.Коменский логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн көрсөтмөлүүлүктү колдонуу менен кыска жыйынтык менен окуучуларды тааныштыруу керек деп эсептейт. Тыянактар баланын турмуштук тажрыйбалары менен байланыштуу болушу керек, ошондо гана алар ага түшүнүктүү болот [6].

Венгердин оюу боюнча, адам кандайдыр бир маселени чечүүдө жасаган жолу. Бул чечим өткөн тажрыйбанын негизинде жүзөгө ашырылат, ал алгач түшүнүктөргө, андан кийин жыйынтыкка келет[7]. П.Г.Лубочников анализ, синтез, логикалык конструкцияларды куруу

ж.б. жардамы менен ой жүгүртүүдө образдар пайда болот деп эсептеген. Алар менен иштөөнүн натыйжасында адамда образдуу-логикалык ой жүгүртүү калыптанат, ал кийин абстракттуу-логикага өтөт [8].

Люблинская А.А.: «Адам көйгөйлүү кырдаалга туш болгондо, жетүү керек болгон максатты белгилеп, же аткаруу керек болгон талапты тактап, ошондой эле боло турган шарттарды аныктап, ойлоно баштайт, берилген нерсени табыш керек болгон нерсе менен байланыштырат, б. а. коюлган маселенин чечилишин издейт» - деп жазат. Бул, адатта, тиешелүү оозеки сигналга жооп катары пайда болот. Мындай сигнал ой жүгүртүү процесси башталган суроо. Ал кимдир бирөө тарабынан коюлушу мүмкүн же ой жүгүрткөн адамда болушу мүмкүн, бирок сурамжылоодо тапшырма түзүлөт. Маселе, тилде иштелип чыккан эмес, башкача айтканда, бир маселе катары адамдын алдында тура албайт, демек, аны чечүү жолдорун издөөгө түрткү бере албайт. Адам өзү билбеген нерсени түшүнбөсө, ага чейин болгон билимин колдоно албайт жана жашоосунда пайда болгон адаттан тыш жагдайды түшүнүү үчүн бир катар туура операцияларды ырааттуу колдоно албайт.

Айтылгандарды *жыйынтыктап жатып*, ой жүгүртүүнү мүнөздөлгөн негизги өзгөчөлүктөрдү белгилейбиз:

-ой жүгүртүү – объективдүү чындыкты таанып-билүүнүн социалдык жактан шартталган психикалык процесси;

-адам баласы даяр ой жүгүртүү ыкмалары менен төрөлбөйт, логикалык ой жүгүртүү жөндөмү анда адам логикасы камтылган объективдүү формалар менен байланышуу процессинде өмүр бою калыптанат, адамдар менен баарлашуудан тышкары логикалык ой жүгүртүү процесстери калыптанбайт” [9].

ой жүгүртүү сүйлөө менен тыгыз байланышта жана ар дайым жалпыланган; ой жүгүртүү билимди өздөштүрүү жана колдонуу процессинде гана пайда болот: «билим – ой жүгүртүүнүн баштапкы түрткүсү, негизги каражаты жана акыркы натыйжасы».

-ой жүгүртүү иш- аракет менен тыгыз байланышта: «аракет – ой жүгүртүүнүн негизги формасы» ой жүгүртүү көйгөйлүү, максаттуу мүнөзгө ээ; көрсөтмөлүү-таасирдүү, көрсөтмөлүү-элестетүүчү жана оозеки-логикалык ой жүгүртүүнү айырмалашат; логикалык ой жүгүртүүнүн негизги формалары түшүнүктөр, ырастоолор жана тыянактар; логикалык ой жүгүртүүнүн мүнөздүү өзгөчөлүгү – бул логикалык конструкцияларды колдонуу менен түшүнүктөрдү киргизүү процессинде оозеки жол менен гана жүзөгө ашырылат».

Колдонулган адабияттар

1. Леонтьев, А. Н. Проблемы развития психики/ А. Н.Леонтьев. – М., 2001
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – Спб: Питер Ком, 1998-688с.
3. И.М.Сеченов И.М. О предметном мышлении с физиологических позиций. http://relig-library.pstu.ru/modules. php?name=795
4. Зеньковский, В. В. Психология детства/ В. В. Зеньковский. - Екатеринбург, 2005.
5. Петровский, А.Г. Психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. Заведений/А. Г. Петровский, М. Г. Ярошевский. - М.: Издательский центр “Академия”, 2009.
6. Коменский Я.А. Великая дидактика. Москва: Педагогика, 1982.
7. Алексеева О.В. Логическая подготовка младших школьников при обучении математике. Диссертация кандидата педагогических наук. Москва, 2000.
8. Лубочников П.Г. Психологические механизмы развития образно-логического мышления младших школьников. Диссертация … кандидата педагогических наук. Красноярск, 2004.
9. Люблинская А.А. Очерки психического развития ребенка – М.: Просвещение, 1965-364с.

***Арстанбекова Н.Б.,** п.и.к.,доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
***Нургазыева А.Н.,** магистрант*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ КОЛДОНУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада оюн технологияларынын психологиялык-педагогикалык негиздери жана химия предметин окутуунун алгачкы этаптарында айрым дидактикалык оюндарды колдонуунун усулдары көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: оюн, оюн технологиясы, химия предмети, дидактикалык оюндар, усул.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

Аннотация

В данной статье показаны психолого-педагогические основы игровых технологий и методика использования некоторых дидактических игр на начальных этапах обучения предмету химии.

Ключевые слова: игра, игровая технология, предмет химии, дидактические игры, метод.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES AND POSSIBILITIES OF USING DIDACTIC GAMES IN TEACHING CHEMISTRY

Abstract

This article shows the psychological and pedagogical foundations of gaming technologies and the methodology for using some didactic games at the initial stages of teaching the subject of chemistry.

Key words: game, game technologies, subject of chemistry, didactic games, method.

Бүгүнкү күндө билим берүү системасына коюлган талаптар окутуунун методдорун, каражаттарын өркүндөтүүнү талап кылууда.

Маалыматтын көбөйүшү, мектеп предметтеринин мазмунун тынымсыз толуктоо жана жаңылоо, айрым жаңы окуу китептеринин жана программалардын теориялык материалдар менен ашыкча жүктөлүшү мектеп окуучуларынан теорияларды, закондорду жана түшүнүктөрдү көбүрөөк өздөштүрүүнү талап кылат. Ошол эле учурда, көптөгөн байкоолор жана изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучулардын предметтерге, айрыкча химияга болгон кызыгуусу төмөндөйт.

Бул көйгөйдү, биздин оюбузча, окуу процессинде салттуу методдор жана ыкмалар менен бирге оюн технологияларын колдонуу менен чечүүгө болот.

Окуу процессинде дидактикалык оюндарды колдонуунун теориялык негиздери алгачкы жолу психология илиминде ар тараптан изилденген. Оюндун психологиясы боюнча фундаменталдуу изилдөөлөр белгилүү окумуштуу Д.Б. Эльконинге таандык. Ал «Оюндун психологиясы» аттуу эмгегинде: «Оюн окуучунун жаратылышы менен бир нерсе аркылуу үндөш, андыктан тарбиялоонун ар кандай системасында оюн өзгөчө орунга ээ», – деп белгилеген [6, 316-б.].

Оюн теориясын изилдеген өкүлдөрдүн бири улуу педагог Н.К. Крупская: «Оюн – бул өсүп жаткан окуучунун дене кыймылынын муктаждыгы. Оюнда окуучунун дене түзүлүшүнүн күч кубаты өнүгөт, денеси чымыр тарта баштап, демилгелүүлүгү, тапкычтыгы жана зээндүүлүгү өнүгөт. Балдардын уюштуруучулук жөндөмдөрү пайда болуп, кырдаалга жараша маани берүү жөндөмү, сабырдуулугу калыптанат», – деп жазган [2, 342-б.].

Ошондой эле А.С. Макаренко оюндун тарбиялык маанисин жогору баалаган: «Оюн окуучунун жашоосунда өзгөчө мааниге ээ, чоңдорго ишмердүүлүк, иш, кызмат кандай маанилүү болсо, окуучуга оюн дал ошондой. Оюнда бала кандай болсо, кийин чоңойгондо

иште да ошондой болот. Андыктан, келечекке тарбиялоо баарынан мурда оюн аркылуу өтөт», – деп жазган [1, 209-б.].

А.С.Макаренко оюн окуучунун жашоосунда өзгөчө мааниге ээ деп эсептеген: «Оюн окуучуга кубаныч тартуулайт. Бул – чыгармачылыктын кубанычы, же жеңиштин кубанычы, же эстетикалык кубаныч – сапат кубанычы болуп саналат» [1, 213-215-бб.].

Окуучудагы көптөгөн олуттуу иштер оюндун формасына ээ болот. Анда инсандын бардык тарабы камтылган: бала кыймылдайт, сүйлөйт, кабыл алат, ойлонот; оюн процессинде кыялдануу, эске тутуу активдүү иштейт, эмоционалдык жана кайратмандык көрүнүштөрү күчөйт. К.Д. Ушинскийдин ырастоосу боюнча: «Оюнда бала жашайт жана бул жашоонун изи чындык жашоонун изине караганда, тереңирээк жана да тарбиялоонун эң күчтүү каражаты», – деп белгилеген.

К.Д.Ушинский балдар оюндары социалдык чөйрөгө көз каранды экенин көрсөткөн. Ал оюндар бала үчүн изи жок болбойт, алар коомдогу адамдын жүрүм-турумун жана мүнөзүн аныктайт. Ошентип, оюнда башкарууга же баш ийүүгө көнүп калган бала чыныгы жашоодо да мындай нерсеге тез көнөт. К.Д. Ушинский бирге ойноого чоң маани берген, анткени аларда биринчи коомдук мамилелер башталат. Ал оюндагы балдардын өз алдынчалуулугун баалаган, мындан окуучуга оюндун терең таасирин байкаган, оюндарын балдардын көңүлүнө адеп-ахлактык мазмунду камсыз кылууга багыттоону зарыл деп эсептеген [5].

Оюндагы аракеттер сабактарда алган билим, билгичтик жана көндүмдөргө таянат, алар курчап турган чөйрөгө сынчыл көз караш менен өзүнө баа берүүнү, рационалдуу жана эффективдүү чечим кабыл алуу жөнүндө окуучуларды камсыздайт. «Окуучунун жан дүйнөсү өз алдынча иштеп жаткан оюн, бала үчүн ишмердүүлүк экендигин эч качан унутпашыбыз керек. Оюнда бир эле учурда умтулуу, сезимталдык жана элестүүлүк өнүгөөрүн ал биринчилерден болуп далилдеген. Окуучуну оюндан ажыратуу – аң-сезимдүү ишмердүүлүктөн ажыраткандай, ал үчүн өтө коркунучтуу жаза», – деп жазган К.Д. Ушинский [5, 489-б].

Улуу педагог В.А. Сухомлинский: «Оюн – өтө чоң жарык терезе, ал аркылуу окуучунун руханий дүйнөсүнө элестетүүлөрдүн, курчап турган айлана-чөйрө жөнүндө түшүнүктөрдүн жандуу агымы кирип турат. Оюн – бул бир нерсени билүүгө болгон умтулууну жана каалоону жандырып турган учкун болуп эсептелет. Оюн баланын жашоосунда кандай орунду ээлейт, аны биз өтө кунт коюп карашыбыз керек. Бала үчүн оюн – бул өтө олуттуу иш. Оюнда баланын алдында дүйнө ачылат, инсандын чыгармачылык жөндөмү өнүгөт. Оюнсуз толук кандуу аң-сезимдин өнүгүшү мүмкүн эмес», – деп жазган [4, 136-б].

Оюнга кызыктуу мүнөздөмөнү Г.К. Селевко берген: «Оюн – бул коомдук тажрыйбаны түзүүгө жана өздөштүрүүгө багытталган кырдаалдардын шартындагы ишмердүүлүктүн түрү. Анда жүрүм-турумду өз алдынча башкаруу өркүндөтүлөт жана жөнгө салынат» [3, 34-б.].

Ошону менен катар оюн технологияларын химиялык билим берүүдө колдонууда

Н.Е.Кузнецова, Б.П.Болотинская, Е.Г.Огородник, Т.К.Александрова, В.Е.Нефедова, Ж.В.Федорова, Е.Р.Макарова, Г.И.Штремплер ж.б. көңүл бурушкан.

Ошентип, оюндун келип чыгышы жөнүндөгү теорияларды талдоо, оюн – көп кырдуу көрүнүш, аны ишмердүүлүктүн өзгөчө формасы катары кароого болот. Оюндун дагы бир топ көрүнүштөрү таанып-билүүчүлүк жана тарбиялоо процессине педагогикалык жетекчилик кылууда билинет деген жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берди.

Жогорудагы аныктамада оюндун өзгөчөлүгү белгиленип көрсөтүлгөн. Эгер оюнга берилген аныктамага таянсак, оюн – бул шарттуу кырдаал экендигин моюнга алуу керек. Мындай мамиле ошол учурда реалдуу эмес ойдон чыгарылган болуп калат.

Төмөндө химиялык билим берүүдө орто мектептин 8-классында колдонулуучу дидактикалык тапшырмалардын айрым түрлөрүн сунуштайбыз.

"Каталарды табуу"дидактикалык оюну.

Максаты: "Жөнөкөй зат", "татаал зат" түшүнүктөрүн бекемдөө, окуучулардын көңүлүн буруусун өстүрүү, туура чечимдерди тез табуу жана туура эмес чечимдерди четке кагуу жөндөмүн өнүктүрүү.

Атрибуттары: Жөнөкөй жана татаал заттардын аттары жазылган карточкалар.

Тапшырма: Окуучулар үч командага бөлүнүшөт (класстагы парталардын карталарынын саны боюнча). Ар бир команда мугалимден бирден карточка алат. Мугалимдин сигналы боюнча, биринчи катарда отурган оюнчулар карточканын биринчи сабындагы жөнөкөй жана татаал заттардын туура келбеген аттарын таап, чийип салышат жана аны экинчи партадагы окуучуларга беришет, алар карточканын экинчи сабындагы каталарды оңдоп, андан ары өткөрүп беришет ж. б.

Бардык каталарды биринчи болуп туура таап, оңдогон команда жеңишке жетет. Оюн аяктаган соң жалпы жыйынтыктар талкууланат.

Карточканын үлгүсү.

Жөнөкөй заттар	Татаал заттар
Кычкылтек, күмүш, күкүрттүн оксиди	Йод, жез, күмүштүн оксиди
Азот, күкүрттүү суутек, хлордуу суутек	Алюминий, кычкылтек, темирдин оксиди
Темирдин сульфиди, суутек, хлор	Күкүрт, натрийдин хлориди, суу
Кремнийдин оксиди, көмүртек, цинк.	Күкүрттүн оксиди, фтор, темир
Хром, кальций, алюминийдин оксиди	Күкүрттүү көмүртек, темирдин сульфиди, кремний

"Мени таанып бил" дидактикалык оюну.

Максаты: Химиялык реакциялардын типтери жөнүндөгү алгачкы түшүнүктөрдү бекемдөө, окуучулардын көңүл буруусун жана эске тутуусун өстүрүү.

Атрибуттары: Химиялык реакциялардын теңдемелери жазылган карточкалар. Карточкада ар бир химиялык реакциянын типтеринен жазылышы керек.

Тапшырма: Доскада мугалим ар кандай типтеги химиялык реакциялардын аттарын жазат (кошулуу, ажыроо, алмаштыруу, алмашуу реакциялары) жана аларды төрт оюнчуга бөлүштүрөт. Столдо ар кандай типтеги химиялык реакциялардын теңдемелери жазылган карточкалар иретсиз жайгаштырылган. Ар бир окуучу бардык карточкалардын арасынан өзүнө керектүү типтеги химиялык реакциялардын теңдемелери жазылгандарды гана тандап, бул карточкаларды реакциянын түрү деп аталган тактага тиркеши керек. Ката кетирген окуучу берилген реакциянын түрүн аныктап, мисал келтирет.

"15 кадам» дидактикалык оюну.

Максаты: Химиялык элементтердин аттарын жаттоо жана аларды металлдарга жана металл эместерге, химиялык элементтердин айрым топторуна ж. б. бөлүү процессин активдештирүү.

Тапшырма: Окуучу мугалимдин буйругу боюнча 15 кадам шилтеп, ар бир кадамында химиялык элементти аташы керек. Оюнду аталыштардын тизмесин белгилөө менен татаалдаштырса болот (каалаган элементтер, металлдар же металл эместер, элементтер тобу ж.б.). Оюнга бир эле учурда 2 же 3 окуучу катыша алат (атаандаш командалардын саны боюнча). Ким ката кетирбестен, артка чегинбестен жана кайталабастан элементтердин атын атай билсе, ошол окуучу жеңүүчү деп табылат.

"Мен ойлогон элементти болжоп жатам" дидактикалык оюну.

Максаты: Д. И. Менделеевдин мезгилдик системасындагы элементтерди табуу, окуучулардын эске тутуусун өстүрүү.

Атрибуттары: Д. И. Менделеевдин мезгилдик системасы жана калькуляторлор.

Тапшырма: Мугалим окуучулардын биринен мезгилдик системанын каалаган химиялык элементин ойлоону суранат.

Андан кийин, алып баруучу ушул элементтин номери менен төмөнкү эсептөөлөрдү жүргүзүүнү сунуштайт (аралык жыйынтыктарды билдирбестен):

-элементтин номерин эки эселентүү;

-көбөйтүндүгө 5ти кошуу;

-сумманы 5ке көбөйтүү.

Акыркы жыйынтык алып баруучуга билдирилет, ал дароо оюнчу ойлогон элементти жарыялайт.

Оюндун түшүндүрмөсү. Мисалы, оюнда катар номери №25- элемент (марганец) элементи ойлонулсун дейли. 25 саны менен төмөнкү тиешелүү математикалык иш-аракеттерди жүргүзөбүз: 1) 25 · 2 = 50; 2) 50 + 5 = 55; 3) 55·5=275. Акыркы 275 саны алып баруучуга билдирилет, ал 275 санындагы акыркы цифраны жокко чыгарат (б.а.27 саны чыгат) жана алынган сандан 2 санын кемитет (25 саны чыгат). Бул 25 саны оюндун башталышындагы катылган элементтин катар номери. Андан кийин, алып баруучу бул элементтин марганец экендигин атайт.

“Дал келүүчүлүктү тап” дидактикалык оюну.

Максаты: Оксиддер жөнүндөгү билимдерди жалпылоо.

Атрибуттары: Оксиддердин формулалары жана аталыштары бар карточкалар.

Формулалар	Аталыштары
1. P_4O_{10}	а) күкүрттүн(IV) оксиди
2. CO_2	б) фосфордун (V) оксиди
3.SO_2	в) темирдин (II) оксиди
4 .FeO	г) жездин (II) оксиди
5.K_2O	д) көмүртектин (IV) оксиди
6.CuO	е) калийдин оксиди

“Кимиси ашыкча” дидактикалык оюну.

Максаты: Окуучулардын көңүл буруусун, мезгилдик системадагы элементтердин белгилерин байкоо, билгичтиктерин өстүрүү.

Атрибуттар: Химиялык элементтердин символдору бар карточкалар.

Fe	Cl	Cl
Mg	C	Cs
He	N	Ca
Li	Na	Cu
Ag	Br	Zn

Башкы белгиси: металл – металл эмес

Li	N	Se
K	P	S
Ca	C	J
Na	Bi	O

Башкы белгиси – элементтердин белгилүү бир группага таандык экендиги «ашыкча» - кальций, углерод, йод

Li	Be	B	C	P	O	F	He

K	Mg	Al	Si	N	S	Cl	Ar

Жогоруда көрсөтүлгөн дидактикалык оюндарды окуу процессинде колдонуу аркылуу окуучулардын предметке болгон кызыгуусун, предметтин теориялык негиздерин ийгиликтүү өздөштүрүүгө жардам берет.

Адабияттар

1. Макаренко, А.С. О воспитании. – М., 1990. – 215 с.
2. Крупская, Н.К. Педагогические сочинения. – М.: Изд-во АПН,
3. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998.
4. Сухомлинский, В.А. Избранные педагогические сочинения. – М., 1973. – Т. 1.
5. Ушинский, К.Д. Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1968. – 489 с.
6. Эльконин, Д.Б. Психология игры. – М.: Владос, 1999. – 360 с.

***Мамбеталиева Г.М.**, ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
***Сулайманова Д.К.,** э.и.к., доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

АТА-ЭНЕЛЕРДИН АЖЫРАШУУСУ БАЛДАРГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Көпүрөлөр гана кооз ажырайт, адамдарда бул процесс өтө оор жана жагымсыз. Ажырашуу биздин жашообузда көптөн бери көнүмүш болуп калды. Көптөгөн жубайлар бир аз убакыт чогуу жашагандан кийин ажырашып кетишет. Эгерде жубайлардын балдары жок болсо, анда эч кандай көйгөй жаралбайт. Ал эми үй-бүлөдө бала болсо, кырдаал кыйла татаалдашат. Макалада ажырашуунун баланын психологиялык абалына терс таасирин кантип азайтуу керек маселеси каралат.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө, апа, ата, бала, ажырашуу, сезим, таарыныч, ачуулануу ,азап, кырдаал, өзүн-өзү айыктыруу.

РАЗВОД РОДИТЕЛЕЙ: ВЛИЯНИЕ НА ДЕТЕЙ

Аннотация

Красиво разводятся только мосты, у людей этот процесс проходит крайне болезненно и неприятно. Развод давно стал привычным явлением в нашей жизни. Многие семейные пары, прожив вместе некоторый промежуток времени, разводятся. Если у семейной пары нет детей, проблем, как правило, не возникает. А вот если в семье есть ребенок, ситуация значительно усложняется. Статья посвящена проблеме как свести к минимуму негативное влияние развода на психологическое состояние ребенка.

Ключевые слова: семья, мама, папа, ребенок, развод, чувство, обида, злость ,страдания, ситуация, самоисцеление.

PARENTS' DIVORCE:INFLUENCE ON CHILDREN

Abstract

Only bridges are beautifully bred, this process is extremely painful and unpleasant for people. Divorce has long been a familiar phenomenon in our lives. Many married couples, having lived together for a certain period of time, get divorced. If a married couple does not have children, problems usually do not arise. But if there is a child in the family, the situation becomes much more complicated. The article is devoted to the problem of how to minimize the negative impact of divorce on the psychological state of the child.

Keywords: family, mom, dad, child, divorce, feeling, resentment, anger, suffering, situation, self-healing.

"Сүйгөн эки адам күтүлбөгөн жерден ажырашканда, кобунчо баланын кандай азап чегип жатканын чондор билишпейт – - Гельмут Фигдор.

Көпүрөлөр гана кооз ажырайт, адамдарда бул процесс өтө оор жана жагымсыз. Ажырашуу биздин жашообузда көптөн бери көнүмүш болуп калды. Көптөгөн жубайлар бир аз убакыт чогуу жашагандан кийин ажырашып кетишет. Эгерде жубайлардын балдары жок болсо, анда эч кандай көйгөй жаралбайт. Ал эми үй-бүлөдө бала болсо, кырдаал кыйла татаалдашат. Ажырашуу балдардын жашоосун кескин өзгөртөт. Кандай гана куракта болбосун, эгер бала менен баарлашууну өздөштүрсө, анда эмне болгонун, эмне үчүн болгонун, аны оңдоого болобу, түшүндүрууго аракет кылат. Ал эми бала канчалык жаш болсо, баланын табигый эгоцентризми ошончолук күчтүү болсо, ал ошол мезгилден женилирээк отот. Балаңыздын канча жашта экендиги таптакыр маанилүү эмес. Кандай болбосун, сиз андан үйдөгү терс атмосфераны жашыра албайсыз. Ар бир бала, жашына жана темпераментине, тарбиясына, динине, инсандыгына жана социалдык тепкичтеги ордуна карабастан, апасы менен атасын бирдей сүйөт. Ар бир бала үчүн ата-энеси менен байланышты жоготуу терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Демек, эгер бала сүйлөй алса, аны менен фактыларга таянып, түз же кыйыр айыптоолордон качуу, бул чечим үчүн жоопкерчиликти алуу менен сүйлөшүү керек.

Ата – энелердин негизги милдети-ажырашуунун баланын психологиялык абалына тийгизген терс таасирин азайтуу.

Эмоционалдык жактан дени сак баланын калыптанышы анын ата-энеси менен болгон мамилесинен көз каранды ажырашкан ата-энелердин 90% балдарынын ажырашканын укканда шок, оору, коркуу сезими пайда болот. Аталардын 50% ден ашыгы ажырашкандан үч жыл өткөндөн кийин балдарына барууну токтотушат.

Ата-эненин ажырашуусунун балдарга тийгизген таасири

Бала кезинде атасы менен жетиштүү баарлашуудан ажыраган балдар же жүрүм-турумдун түрүн үйрөнүшөт же эркектин жүрүм-турумуна бурмаланган көз карашты жаратышат жана эне аларга эмнени сиңирүүгө аракет кылып жатканын түшүнүшпөйт. Атасыз чоңойгон балдар азыраак жетилген жана максатсыз болушат, өздөрүн коопсуз сезишпейт, салмактуу эмес жана боор ооруу жөндөмүн өнүктүрүү кыйыныраак. Аларга аталык милдеттерин аткаруу кыйыныраак.

Атасыз тарбияланган кыздар эркектик түшүнүгүн анча ийгиликтүү калыптандырышпайт, келечекте күйөөлөрүн жана уулдарын түшүнүшпөйт, аял менен эненин ролун аткарышат. Атанын кызына болгон сүйүүсү анын өзүн-өзү аңдап билүүсүн, өзүнө болгон ишенимин өрчүтүү үчүн абдан маанилүү. Ал 6 жашка чейинки балдарга өзгөчө күчтүү таасир этет, алардын нормалдуу психологиялык өнүгүүсү үчүн биринчи кезекте туруктуулук керек.

Ата-энеси ажырашкандан кийин 3,5 – 6 жаштагы балдар көп учурда өзүн-өзү басынтышат

7 жаштан 8 жашка чейинки балдар, айрыкча атасына ачуулануу жана таарынуу сезимдерин башынан өткөрүшөт

10-11 жашында балдар мектеп жамаатындагы кароосуз калганын, таарынганын, ата-энесине ачууланганын жана үй-бүлөлүк көйгөйлөрүнөн уялганын сезишет.

13-18 жашка чейин гана жоготуу, таарынуу сезимдерин баштан кечирип, өспүрүмдөр ажырашуунун себептерин жана кесепеттерин, ар бир ата-эне менен болгон мамилесинин сапатын жетиштүү элестете алышат.

Ажырашууда ата-энелер кандай ката кетиришет:

1. Ата-эне балага эч нерсе түшүндүрбөйт

Ар кандай себептерден улам: баары бир эч нерсе түшүнө албайт, анткени, кичинекей дагы, же бул жөнүндө сүйлөшүү кыйын, оор жана түшүнүксүз болгондуктан, же ал баарын түшүнүшү керек, кичинекей эмес.

2. Балага өтө кенен түшүндүрүлүп, аны чоңдордун мамилесине сүйрөп барышат

Ата-эненин уктоочу бөлмөсүнүн эшиги балдар үчүн жабык болуш керек. Ата-энелердин ортосундагы бардык кыйынчылыктар, кубанычтар, көйгөйлөр жана чыр-чатактар менен болгон мамилени ата-энелер талкуулап, чечиши керек.

Эгер бул натыйжа бербесе, анда, мисалы, психологдон жардам сураганыңыз акылдуулукка жатат

3. Мурунку жубайы (же жубайы) балдардын көзүнчө түздөн-түз жана кыйыр түрдө талкууланат же соттолот.

Муну менен чоңдор баланы берилгендик чырына тартышат, ал баары бир апасына же атасына чыккынчы катары сезилет. Эгерде мамилени бузуу ачууланууну, таарынычты жана ооруну басаңдатпаса, анда балаңызга, келечектеги өнөктөштөрүңүзгө жана өзүңүзгө оорчулук келтирбөө үчүн психолог менен иштешүүнүн мааниси бар.

4. Бала башка ата-энеге окшош деп жемеленет

Бала эки ата-энесинин канынан жаралган,турган турпаты,кулк мунозу менен экооно окшош экени табигый нерсе. Жакшылык менен жамандыкта. "Сен атаңдай…." деп кайталап, эне уулун өзү үчүн жана жакын адамы үчүн катуу уятка калтырат.

5. "Соккуну жумшартууга"аракет кылып, балага ашыкча көңүл буруу

Адатта, күнөө ата-энени ашыкча кам көрүүгө, "эркелетүүгө", баланын бардык каалоолорун аткарууга түртөт. Бул анын дүйнөнүн сүрөтүн бурмалайт, же өзүн "жакыр-бактысыз" сезүүгө көнүп калат же аны колдоно баштайт.

6.Балдардын кызыкчылыктарын жана муктаждыктарын түрдөн жоготуп, өз жашоосуна гана көңүл буруңуз

Бул, адатта, жоготуу азабы, келечек алдында коркуу, өз жашоосунда боштук сезими пайда болушу менен байланыштуу. Бул сезимдер журум-турумун өзүн башкача нукта көрсөтүшү мүмкүн:

-мүмкүн болушунча тезирээк башка өнөктөш табууга аракет кылып;

-жаңы хоббилерди, жаңы иш-аракеттерди, баарлашууну активдүү издөөдө;

-азаптуу чындыктан депрессиялык чегинүүдө.

Тилекке каршы, балага баарынан мурда эмоционалдык күч "жетишпейт". Жана бул учурда психологдун жардамы абдан пайдалуу болушу мүмкүн.

7.Ажырашууга байланыштуу баланын ар кандай сөздөрүнө, аракеттерине же сезимдерине ашыкча эмоционалдык реакция.

Оору, коркуу же ачуулануу ата-энелерге адекваттуу колдоо көрсөтүүгө тоскоол болобу, маанилүү эмес. Эгерде ажырашуу чоңдор үчүн өтө оор тема болсо, анда балдар психологуна кайрылсаңыз болот, аны менен бала ага ылайыктуу формада ажырашууну тушунуу менен кабыл алууга жана ошого ынанууга жардам берет. Көпчүлүк учурда бул балага жардам берүүнүн эң жакшы варианты, анткени ал ата-энени интуитивдүү түрдө "коргойт" жана чоңдор тынч жооп берсе дагы, өз тажрыйбаларын өзү чечүүгө аракет кылат.

8. Баланын эмоционалдык абалына чоң маани бербейт.

Эгерде бала кайгырса, депрессияга кабылса, ийримдерге мурунку кызыгуусу жок катышып жатса, эгер коркуу пайда болсо, социалдык активдуулугу азайса, демек,адиске кайрылуунун мааниси бар.

Ата-энелерге сунуштар:

-Бала өз курагында түшүнгөн жөнөкөй сөздөр менен сүйлөңүз. Бала түшүнө албай турган белгисиз акылдуу сөздөрдү жана терминдерди колдонуу тынчсызданууну жана ал тургай дүрбөлөңдү жаратат.

-Бала канчалык улуу болсо, сүйлөшүүңүз ошончолук ачык болушу керек. Ажырашуу жөнүндө суйлошуу жагымсыз, бирок убактылуу көрүнүш катары сүйлөшүңүз. Өспүрүм балаңыздан оор мезгилди баштан кечирүү үчүн жардам сураңыз. Балдар аны жакшы көрүшөт жана кошумча жоопкерчиликти кубаныч менен алышат.

-Чынчыл сүйлөө керек. Сезимдериңизге басым жасаңыз, бирок ашыкча болбоңуз. Бала менен сүйлөшүүдө негизги ой атам менен апам дагы деле уулун же кызын сүйөт, кам көрөт, тарбиялайт, бирок алар мындан ары чогуу жашашпайт.

-Балага калп айтпаш керек, атамдын же апамдын жоктугун "башка шашылыш иштер"деп түшүндүрүш керек. Балдар интуицияны мыкты өздөштүрүшкөн жана үйдө болуп жаткан кырсыктын чыныгы себептерин билишпесе дагы, сиздин калпыңызды жакшы сезишет.

-Балаңызга терс эмоцияңызды көрсөтпөшүңүз керек: көз жашыңызды жана ачууланууңузду .

-Эксперттен жардам суроодон уялуунун кажети жок. Ажырашуу чоңдордун психикасы үчүн өтө чоң стресс жана катаал сыноо. Көбүнчө тажрыйбалуу психологдун жардамысыз сиз да, бала да аны көтөрө албайсыз.

-Балдарга көбүрөөк убакыт бөлүңүз, стресс көзөмөлдөн чыгып, баланын катуу депрессиясына же психикалык бузулушуна айланып кетпесин.

-Дем алыш күндөрүн мурункудай бүт үй-бүлөңүз менен өткөрүүгө аракет кылыңыз. Албетте, жолдошуңуз менен мамилеңиз жакшы болсо. Мындай шартта баланын жаңы жашоого көнүшү оңой болот.

-Балаңа жамандык кылба. Аталык тарбиясыз калган баланы катуураак жана катаал тарбиялоо керек деп ишендирген кеңешчилерди укпаңыз .

-Аракеч менен ажырашуу жагдайы өзүнчө тушундуруу зарыл. Ал орой, үй-бүлө мүчөлөрүнө карата зордук-зомбулук болсо, анда, албетте, бул учурда оң образын түзүү кыйын.

-Балага атасы ооруп жаткандыгын, ошондуктан аны менен байланыша албай тургандыгын билдирүү керек.

-Уулду аракеч атага салыштырууга болбойт же аны аракеч атанын тарбиясына берем деп коркутууга болбойт. Бул баланын коркуу сезимин, агрессияны, ачуулануунуу жана ата-энени жек көрүүнү шарттайт.

-Эгерде атасы агрессивдүү алкоголик болбосо, анда аны менен баланын жолугушуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө ойлонсоңуз болот. Ичкилик ичкен эркектердин көпчүлүгү балдарына мээримдүү, боорукер жана сезимтал болушат.

-Ажырашуу, албетте, бала үчүн оор жаракат, бирок кээде ата-энеси ким катуу кыйкырат же эшикти тарс жаап коет деп атаандашкан, көптөн бери тил табыша албаган, сый-урмат жок үй-бүлөдө жашагандан көрө жакшы. Келечекте бала үчүн ажырашуунун кесепеттери көбүнчө жетишсиз агрессивдүү чөйрөдө жашоого караганда анча оор эмес.

-Эгерде атасы баласы менен байланышса, бул ото маанилүү. Эгер байланыш жок болсо,анда башка эркек туугандар менен байланышты орнотуу зарыл(таята. таяке ж.б.).Себеби бала гендердик озу сыяктуу адамдар менен байланышта болгондо, келечекте эркектик мамилени туура тузгонго ага жардам берет.

-Ажырашкандан кийин балдар менен ата-энелер кандай мамиледе болушат, мурунку жубайлар кантип макулдашканына жараша болот. Бала башаламандыкты сезбеши үчүн, эне менен ата ажырашкандан кийин баарлашуу тартибин туура түзсө жакшы болмок. Эки ата-эне тең өз сөзүн айта алышы керек .

-Мурунку жубайлар чогуу эс алуу үчүн айына жок дегенде бир күн таба алышса жакшы болмот. Балага атасы же апасы менен сүйлөшүү гана эмес, кээде экөө менен тең болушу керек.

-Бала менен жолуккан мезгилде, мурунку жубайы тууралуу сураганга болбойт ? Балаңыз менен жолугушууларда ажырашуу темаларын талкуулоодон алыс болуңуз.

Эгерде мурунку күйөөсү менен аялы конструктивдүү диалог түзө албаса, жана ажырашкандан кийин бала менен баарлашуунун тартиби жөнүндө өз алдынча сүйлөшсө, бул бала үчүн кошумча стресстин себеби болушу мүмкүн жана апанын жаңы дуйносуно болгон кастыкты, агрессивдүү мамилени жана ал тургай жек көрүүчүлүктү күчөтүүгө түз жол. Ажырашуу балдардын жашоосун олуттуу өзгөртөт. Ошондуктан ал үчүн маанилүү болгон нерсени мүмкүн болушунча озгортпой бирдиктүү сактоо маанилүү:

-жашаган жери,

-мектеп же бала бакча,

-башка балдар менен болгон мамилелер (аталаш тууганддары, классташтары, достору, короодо достору),

-башка чоңдор менен болгон мамиле (чоң ата, чоң эне, таеже жана таякелер, машыктыруучу, мугалим).

Жалпысынан күнүмдүк жашоо, жашоо ритми ага тааныш бойдон калуусу маанилүү. Ага болгон ата-энесинин мамилеси дагы мурункудай туруктуу болуш керек.

Бала өзгөрүүлөргө туруштук берүү үчүн (жана бул ар дайым стресс), жоготуу (бүтүндөй үй-бүлө, ал баланын кыялында гана болсо дагы) убакытты жана жакындарынын колдоосун талап кылат. Көңүл буруу, түшүнүү, сабырдуулук. Кичинекей бала же өспүрүм апасы менен атасы, чоң энеси жана чоң энеси менен сагынганын, канчалык кайгырганын жана баары чогуу жашаса жакшы болмок.

Ата-эненин ажырашуусу балага кандай таасир этет жана анын кийинки тагдыры кандай болот – алдын ала айтуу мүмкүн эмес. Бала апасы менен атасы чогуу болбогон бул жаңы дүйнөдө жашай алаарына ынанышы керек, ал тургай мындай шартта ал бактылуу боло алат. Балага үй-бүлө үй-бүлө болууну токтотпой турганын жеткирүү маанилүү-азыр ал бир аз башкача болот

Баланын психикасы өзүн-өзү айыктыруунун эбегейсиз мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Бул үчүн ылайыктуу шарттарды түзүү гана керек.

Адабияттар

1. Авдеева Н. Н., Хаймовская Н. А.үй-бүлөдө жана балдар үйүндө төрөлгөндөн үч жашка чейинки балдардын өзүн-өзү жана мээримдүүлүгүн өнүктүрүү. - М., 2003. — 152с.
2. Боулби Джон. Байлануу. Гардарики, 2003. – 477с.
3. Боулби Джон. Эмоционалдык байланыштарды түзүү жана бузуу. - М: академиялык долбоор, 2004. – 232 б.
4. Гельмут Фигдор травма менен үмүттүн ортосунда ажырашкан ата-энелердин балдары:травмалар жана умуттор. ПСИХОАНАЛИТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨ. Немис тилинен которгон Диана Видра Москва," илим", 1995
5. Гельмут Фигдор Ажырашуу кыйынчылыктары жана аларды жеңүү жолдору, Москва психологиялык-социалдык институту, 2006
6. Нартова-Бочавер С.К., Несмеянова М.И., Малярова Н.В., Мухортова Е.А. "бала ажырашуу каруселинде" - Ажырашкандан кийин үй-бүлөдө пайда болгон кырдаалдар боюнча психологиялык колдонмо. Авторлордун - психологдун, социологдун, философтун жана психотерапевттин негизги багыты - ата-эненин бала менен баарлашуусу.

Абдымамунова Д.З., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Рысбеков А.Р., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

СТРЕССТИН АДАМ ЖАШООСУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация

Стресс адамдын күнүмдүк жашоосунда чоң роль ойнойт. Адам стресстик кырдаалда болууга көнүп калган, кээде денеси кандайдыр бир кыжырданууну сезип жаткандыгын байкабай калат. Стресстин мүнөзү-бул өзгөчө оор шарттарда иш-аракет кылуудан келип чыккан психикалык чыңалуунун өзгөчө абалы. Бирок адамдар нерв системасын арзандатууга көнбөгөндүктөн, алар ар дайым чыңалган абалда болушат. Психика "көйгөйлөрдү издөөгө" ушунчалык көнүп калгандыктан, алар ыңгайлуу шарттарда да өзүнөн-өзү пайда боло баштайт. Бул макалада стресстин мүнөзү жана алардын адамдын психикасына жана жашоосуна тийгизген таасири каралат.

Негизги сөздөр: стресс, чыңалуу, психика, ден-соолук.

ВЛИЯНИЕ СТРЕССА НА ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В повседневной жизни человека стресс играет большую роль. Данный человек привык к тому, что его организм находится в состоянии стресса. Он зачастую даже не осознает, когда его организм реагирует на раздражение.

Сама по себе природа стресса представляет собой особое состояние психического напряжения, обусловленное выполнением деятельности в особенно сложных условиях. Но из-за того, что люди не привыкли разгружать свою нервную систему, они пребывают в напряженном состоянии всегда. Психика настолько привыкла «искать проблемы», что они начинают возникать сами по себе, даже в комфортных условиях. В данной статье будут рассмотрены природа стрессов и их губительное влияние для психики и жизни человека.

Ключевые слова: стресс, напряжение, психика, здоровье.

THE IMPACT OF STRESS ON A PERSON'S LIFE

Annotation

Stress plays a significant role in a person's daily life. A person is used to being in stressful situations, sometimes he does not even realize when his body is experiencing any irritation. By itself, the nature of stress is a special state of mental stress caused by performing activities in particularly difficult conditions. But due to the fact that people are not used to unloading their nervous system, they are always in a tense state. The psyche is so used to "looking for problems" that they begin to arise on their own, even in comfortable conditions. This article will examine the nature of stress and its detrimental effect on the human psyche and life.

Keywords: stress, tension, psyche, health.

Стресс түшүнүгүнүн автору Ханс Селие (1907-1982). Алар "стресс" түшүнүгүн 1936-жылы адаптация синдромун сүрөттөөдө киргизген. Адаптациялык синдром – адамдын күчү жана узактыгы боюнча олуттуу жагымсыз таасирлерге-стресстерге пайда болгон адаптациялык жоопторунун жыйындысы. Стресстерге төмөнкүлөр кириши мүмкүн: психикалык же физикалык жаракат, инфекциялар, климаттын өзгөрүшү, радиоактивдүү нурлануу жана башкалар.

Стресстин таасиринин оордугуна жараша, таасири оң да, терс да болушу мүмкүн. Оң жактарына "психиканын эс тутум реакциялары" кириши мүмкүн, башкача айтканда, адамды социалдык чөйрөгө ылайыкташтырган өзгөчө коргонуу, андан ары жашоо үчүн, биздин учурда, социалдашуу үчүн жардам бере турган коргонуу жоопторун иштеп чыгууга жардам берет. Психологиялык стресссиз иштей албаган көптөгөн адамдар бар, мисалы, жумушта жогорку жоопкерчилик жөнүндө сөз болгондо. Адам жөн гана тапшырманы аткаруу үчүн стресске дуушар болушу керек. Ооба, бул милдеттерди аткарууга жардам берет жана кийинчерээк адамды эс алдырат. Бирок келечекте кандай из "түбөлүк эмгекчинин" психикасын чагылдырат? Анткени, стресс кумулятивдүү таасирге ээ, ал адатты калыптандырат. Бул жерде стресс ар кандай оорулардын негизги булактарынын бири экенин эстен чыгарбоо керек. Стрессти баштан өткөрүү жана башкаруу көптөгөн адамдардын

көйгөйлөрүнүн борбордук, негизги кубулуштарына кирет. Стресс XX кылымдагы оору деп аталат.

Демек, психикалык стресс деп коркуу, ачуулануу, депрессия сыяктуу эмоциялар менен коштолгон жүк менен колдо болгон ресурстардын дал келбестиги түшүнүлөт. Стресс ден-соолукка өтө зыян. Көп учурда психологиялык стресс, алып келет гана эмес, мындай ооруларга сыяктуу депрессия, бирок ошондой эле мөөнөтүнөн мурда өлүмгө. Онкологиялык оорулар, гипертония, ар кандай жүрөк-кан тамыр оорулары – дал ушул оорулар стрессти жаратат. Ошондой эле ВИЧ-инфекциясын жуктургандардын СПИД оорусуна өтүшүнө себеп болот.

Акыркы тогуз жылда алардын жашоосундагы стресстик кырдаалдар дээрлик эч качан болбойт же сейрек болот деп айткан, кыргыздар стресс абалга 11% га өстү (29% 2010-жылы жана 40% 2019-жылы). Ошондой эле, кээде кыйынчылыктарга жана стресске кабылгандардын саны 52% дан 35% га чейин кыскарган. Ошол эле учурда стресске кабылган кыргыздардын абалы көп учурда бир аз өзгөргөн (15% 2010 – жылы жана 17% 2019-жылы), ал эми анда туруктуу жашагандар 3% дан 8% га чейин көбөйгөн. Статистика, тилекке каршы, көп нерсени каалайт.

Адамдар стресске жана аны башкарууга жол бербөө жөндөмүнө карата бир нече түргө бөлүнөт: бирөө туруктуу стресс жөн гана зарыл, ансыз алар өздөрүн ыңгайсыз сезишет, өтө тынч жашоо алар үчүн жалкоо жана уйкулуу көрүнөт; башкалары тынч жана тынч жашоосуз өз жашоосун элестете алышпайт, ал эми анын көнүмүш жолундагы кичинекей өзгөрүү аларды кулатат; Башкалары болсо стресс менен да, стресссиз да тынч жашай алышат.

Дени сак адам үчүн стресс алардын калыбына келтирүү жөндөмдүүлүгүнөн ашпаса, коркунуч туудурбайт. Негизги коркунуч-бул алардын чыңалган абалын байкабай, аны өткөрүп жибербөө жана өнөкөт стресске алып келүүчү багынбоо.

Стресстин көп кездешкен белгилерине төмөнкүлөр кирет: физикалык (тамактануунун бузулушу, кан басымынын жогорулашы, баш оору); жүрүм-турумдук (ичкиликке берилүү, никотинге берилүү, сырткы келбетине кызыгуунун жоголушу); эмоционалдык (депрессия, агрессивдүүлүк, суицид тууралуу ойлор).

Стресстин себептери ар кандай болушу мүмкүн. Бир адам үчүн тууганынын өлүмү, оору жөнүндө кабар, экинчиси үчүн климаттын өзгөрүшү, жумуштагы анча – мынча кыйынчылыктар.

Ошентип, адам башкарылбашы керек стресс, кийинчерээк чогуу адамдын психикалык жана физикалык ден-соолугуна чоң зыян келтире турган кичинекей өзгөрүүлөргө дуушар болбошу керек. Дал ушул биз психологиялык абалыбызды башкарып, тышкы дүйнөдөн кыжырданууга "жол бербөөгө", Олуттуу симптомдордун пайда болушуна жол бербөөгө жана стресстик абал менен күрөшүүнү жеңилдетишибиз керек.

Стресс баарынан мурда иммундук системаны бузат. Дайыма стрессте жүргөн адамдар тез эле өң-келбетинен ажырап, жүдөп, арыктап, ооруп калышат. Себеби, стресс кандагы ак клеткалардын (лейкоциттердин) жашоосуна жолтоо болуп, натыйжада иммунитетти түшүрөт. Себеби, лейкоциттер иммунитетти коргоочу клеткалар болуп саналат.

Стресс ар кандай ооруну козгойт. Ал эми ооруну дарылоодо көпчүлүгү антибиотиктерди колдонушат. Мындай учурда иммунитетке доо кетет. Дайыма диета кармап, ачка жүрүү, семиздик же өтө арыктык да иммунитетти түшүрөт. Ошондуктан, өз маалында, бирок өлчөмү менен тамактануу, семирбөө жана өтө арыктабай бир калыпта жүрүү керек. Дене тарбиялык көнүгүүлөрдү аткаруу зарыл, жөө басуу да пайдалуу. Белгилей кетчү нерсе - спирт ичимдиктерди жана алкоголду ашыкча колдонуу ар кандай ооруларды гана пайда кылбастан, иммунитетти жоет, демек стресске алып келет.

Муундардын какшап оорушу да стресске кабылтат. Айрыкча өнөкөт ооруларга кабылуу адамды түздөн түз стресске тушуктурат. Демек, дайыма иммунитетти көтөргөнгө аракет кылуу зарыл. Стресс өөрчүп кетсе, адамдын жашоосуна зыян келтирет. Ал дарыгердин жардамысыз жашай албай калат. Стресс күчөп кетсе олдоксон кыймыл-аракетке, агрессияга, оройлукка, ар нерсени тобокелчиликке салууга, бардык жакындар менен мамиленин

бузулушуна, аша чапкан эмоционалдуулукка, акырында өз өмүрүнө кол салууга чейин алып барат.

Узак убакыт жалгыздыкта жашоо, жалгыздыкты самоо да стресске себеп болот. Бул дартка чалдыккандар көңүлү суз тартып, болбогон нерсеге тынчсызданып, абдан кабатыр болушат. Бат жинденип, өзүн өзгөлөрдөн төмөн коюп, эч ким менен сүйлөшкүсү келбей калат. Өзүнө болгон ишеним жоголуп, күч-кубаты азайат. Ызы-чууну сүйбөй, бат чарчайт. Жалгыздыкты самайт. Түнкүсүн уйку басат, же тескерисинче уйкусуздук менен жабыр тартат. Бирөөгө бат таарынат, дайыма башы ооруйт, жөнү жок ыйлагысы келип, өзүн алсыз сезет.

Стресске кантип кабылбоо жана андан кантип арылуу керек? Биринчиден, бардык окуяларды, көйгөйлүү маселелерди жеңил кабылдап, ар нерседен кабардар болуп туруууга аракет кылуу шарт. Кандай гана милдет жүктөлбөсүн аларды дайыма так аткарып, жакын адамдар, достор, кесиптештер менен мамилени көзөмөлдөп туруу зарыл. Дайыма позитивдүү ой жүгүртүп, кайгылуу, капалуу маалыматты туура кабыл алганды үйрөнүү керек. Нервге өтө таасир этүүчү жумуштарда иштегендер көңүлдүү эс алууга, үй-бүлө менен бирге убакыт өткөрүүгө, сейилдөөгө жана башка ушул сыяктуу рухий да, дене тарбия жактан да күч бере турган нерселерге убакыт табуу керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Гринберг Д. стрессти башкаруу. 7-басылышы. - Санкт-Петербург.: Петир, 2002. – 46 б.
2. Немов Р. С., психологиянын жалпы негиздери. Кн. 1, агартуу. - М., 1994. – 231 б.
3. Адаптация синдрому жөнүндө очерктер. М.: Медгиз, 1960. - 255с. - 84 б.

***Кудаярова Б.А.**, окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
***Султанбаев Н.Р.**, магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БАЛДАРДЫ ЗОМБУЛУКТАН САКТООДО ЖАНА КОРГООДО ПРОКУРАТУРАНЫН РОЛУ

Аннотация

Бул макалада прокуратура тарабынан балдардын кызыкчылыктарын жана укуктарын коргоо боюнча актуалдуу маселелер каралды. Балдарды тарбиялоого мүмкүнчүлүгү бар жакын туугандарынын жана башка жарандардын катаал мамилелеринен коргоонун баалуулугу жөнүндө. Көзөмөлдүн аныкталган үч багыты жөнүндө: үй-бүлөнүн конституциялык укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо; балдардын жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө мыйзамдуулуктун бузулушун четтетүү; жашы жете электердин кылмыштуулугу менен күрөшүүнү күчөтүү жана балдарды зомбулуктан коргоонун башка аспектилери.

Ачкыч сөздөр: прокуратура, балдардын укуктарын коргоо, балдар, жашы жете электер, балдарга карата зомбулук.

Аннотация

В данной статье рассмотрены актуальные вопросы защиты интересов и прав детей прокуратурой. О ценности защиты детей от жестокого обращения близких родственников и других граждан, имеющих доступ к их воспитанию. Об определенных трех направлениях надзора: защита конституционных прав и интересов семьи; устранение нарушений законности во всех сферах жизнедеятельности детей; усиление борьбы с преступностью несовершеннолетних и другие аспекты защиты детей от жестокого обращения.

Ключевые слова: прокуратура, защита прав детей, дети, несовершеннолетние, жестокое обращение с детьми.

Акыркы жылдары Кыргызстан укуктук мамлекет түзүүгө багыт алган, балалыкты бүткүл адамзаттык жана бөлүнгүс баалуулук катары тааныйт. Жашоонун бардык тармактарында жашы жете электердин укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо артыкчылыктуу. Кыргыз Республикасы БУУнун Баланын укуктары жөнүндө Конвенциясын сактоого милдеттенме алган, өзүнүн умтулуусун мыйзам менен бекемдеген: Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө кодекси.

Биздин Жалал-Абад облусубузда бүткүл калкынын үчтөн биринен бир аз ашыгы он сегиз жашка чыга элек болгон учурунда, үй-бүлөнү жана балдарды ар тараптуу колдоо, аларды толук кандуу тарбиялоо жана коомдо жашоого даярдоо - программалык милдет болуп саналат. Бирок, декларацияларды ишке ашыруу үчүн нормативдик таануу дагы эле жетишсиз.

Башка чаралар менен катар прокурордук көзөмөл да бар. Прокуратура көзөмөлдүн үч багытын так аныктады: үй-бүлөнүн конституциялык укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо; балдардын жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө мыйзам бузууларды жоюу; жашы жетпегендердин укук бузууларына каршы күрөштү күчөтүү.

Областтык прокуратура жана жергиликтүү прокурорлор билбеген жана чечүү боюнча иштебеген бир дагы маселе болбошу керек. Прокурорлор коомдук коркунучтуу абалдагы балдарды, өз балдарына жакын туугандарынын болгон мамилеси кээде акылга сыйбаган учурларда коргоого тийиш.

Балдардын турак жай укуктарын коргоо жөнүндө мыйзамдардын аткарылышын текшерүүдө, ата-энелер же камкорчулар мыйзамды жана камкорчулук жана көзөмөлчүлүк органдарды айланып өтүп, кызыкдар органдарды адаштырып жана балдардын кызыкчылыктарына каршы турак жайдын ээлигинен ажыраткан фактыларды аныктоого болот.

Прокуратура жашы жетпегендерди корголушуна социалдык-укуктук кепилдиктерине чоң маани бериши керек. Облуста балдарды коргоонун уюштуруу-укуктук жана аткаруу системасы түзүлүп, жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды

тарбиялоочу үй-бүлөлөргө даярдоонун, өткөрүп берүүнүн жана окутуунун тартиби иштелип чыгып, кабыл алынышы керек.

Үй-бүлө кризиси, салттуу үй-бүлөлүк мамилелердин бузулушу мамлекеттен жардамга муктаж кароосуз калган балдардын санынын көбөйүшүнө шарт түзөт. Өкүнүчтүүсү – ата-энелердин балдарга болгон зордук-зомбулуктары. Ата-энелердин балдарын ур-токмокко алуу, кыйноо жана башка катаал мамиле жасоо фактылары бар, алар жаш кезинен, алсыздыгынан улам чоңдордун оройлугуна, ырайымсыздыгына туруштук бере алышпайт.

Балдардын кароосуздугунун күчөшү, балдардын ачууланышы - үй-бүлөдөгү кыйынчылыктардын кесепети, мында ата-энелер өздөрүнүн күчүн, эрезеге жеткендигин пайдаланып, балдарга болгон ээнбаш мамилесинен пайдаланып, балдарды ар кандай укук бузууларга, кылмыштуулукка түртүшөт.

Балдарга карата зордук-зомбулук кылмыш катары квалификацияланат. Бул ата-энелердин, тарбиячылардын жана башка адамдардын баланын физикалык же психикалык саламаттыгына зыян келтирген аракеттери (же аракетсиздиги). Мыкаачылык уруп-сабоо менен эле чектелбейт. Мазактоо, кордоо, кемсинткен салыштыруу, негизсиз сын - мындан кем эмес травма келтириши мүмкүн. Мындай иштер жыл сайын тергелип, кылмыш жоопкерчилигине тартылган ата-энелердин ар бир онунчусу эркинен ажыратылат. Ишенгим келет, калган бардык ата-энелер соттун гумандуулугун баалашып жана мамлекет, укук коргоо органдары экинчи балдарды кордоого жол бербейт деп ойлонушат.

Өз балдарына каршы кылмыш жасаган ата-эне деп баласынын материалдык жактан камсыз болушу үчүн жоопкерчилик сезими жок ата-энелердин (балдарды багууга акча каражаттарын, алименттерин төлөөдөн кыянаттык менен качу) аныктоого болот. Бул өспүрүмдөрдү ээн-эркин кылмыштарга түрткөн шарттардын бири болот. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун жалпы түзүмүндө башкалардын менчигине ээлик кылуу кылмыштары басымдуулук кылат жана алардын көбүн түзөт.

Балдардын кызыкчылыктарын коргоо боюнча прокурордун иши көп кырдуу: аталыкты аныктоо фактысын өлгөндөн кийин аныктоо, ата-энесин дайынсыз жоголду деп таануу, баланы ата-энесинин камкордугусуз калган деп таануу, дайынсыз жоголду деп таануу жөнүндө сотторго арыздар, баккан адамынан айрылгандыгы боюнча пенсияны туура эмес эсептелгенине каршы пикирлер, балдарга турак жай берүү жөнүндө доо арыздар. Арыздарды жана дооматтарды беруу, прокурор тарабынан балдардын кызыкчылыгында протесттерди киргизуу - аткаруу бийлигинин айрым кызмат адамдары тарабынан өз милдеттерин талаптагыдай аткарбагандыгынын натыйжасы экендиги талашсыз.

Текшерүүлөр көбүнчө балдардын уктарынын бузулушу боюнча арыздардын негизинде жүргүзүлөт. Жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды социалдык жактан коргоонун кошумча кепилдиктери жөнүндө мыйзамдар, билим берүү жана турак-жай менен камсыз кылуу жаатында аткарылбай жатат.

Балдардын иштери боюнча комиссиялар прокурордун көңүл буруусунун объектиси бойдон калууда, алар алдын алуу системасынын башка субъекттери менен бирге балдардын уктарын коргоо боюнча иштерди жүргүзүүгө милдеттүү. Аларга укук коргоо функциялары кенен берилген, алардын ичинен эң маанилүүсү - жашы жете электерди көзөмөлсүздүктүн жана укук бузуулардын алдын алуу системасынын мекемелеринде балдардын тарбиялануусун, окутуусун, багуу жана жашы жете электерге кандай мамиле кылынып жатканын контролдоо. Балдардын иштери боюнча комиссиялар бул мекемелердин ишин координациялоого жана контролдоого чакырылган. Демек, Балдардын иштери боюнча комиссиянын жана алардын кызмат адамдарынын статусун төмөндөтүү, алардын уктук статусун калыбына келтирүү боюнча прокурорлор тарабынан активдүү аракеттерине алып келет.

Прокуратуранын мындай уктук позициясы жер-жерлерде баланын жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүндө кыйла натыйжалуу көзөмөлгө алууга өбөлгө болот деп ишенебиз.

Адабият

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 5 май, 2021 ж;
2. Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө кодекси, 10 июль 2012 ж;
3. БУУнун Баланын укуктары жөнүндө Конвенциясы, 20 ноябрь 1998 ж;
4. Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө мыйзам, 2020-жылдын 24-августу № 143;
5. Балдар иштери боюнча комиссия жөнүндө типтүү ЖОБО, 24 июль 2017-ж.

Алимов Ш.К., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ИСЛАМДЫН ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ШАРТЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДА ОНҮГҮҮСҮ ЖАНА АНЫН ИДЕОЛОГИЯЛЫК КЕСЕПЕТТЕРИ

Аннотация

Макалада акыркы убактардагы жүз берип жаткан дүйнөлүк глобализациялык өзгөрүүлөрдүн алкагында Ислам дининин орду, өнүгүүсү жана анын тигил же бул эл жана мамлекеттердин географиялык, маданий жана диний багыттагы агымдардын таасири алдында бөлүнүп-жарылып, ички өз ара келишпөөчүлүк көз караштарга кабылып жаткандыгы жөнүндө баяндалат.

Ошондой эле Ислам дининин кылымдар бою эң күчтүү диндердин бири болуп, прогрессивдүү өнүгүү жолунда дүйнөдөгү 2 миллиард калкттын же болбосо адамзаттын 25 пайызынын жүрөгүнөн орун алганына карабай, айрым деструктивдүү кыймылдардын тийгизген тескери таасиринин кесепетинен “экстремистик, террористик ислам” – деген, батыш коомчулугунда ой-пикирлерди жараткандыгы көрсөтүлөт.

Макаланын негизги максаты болуп, Ислам дининин глобализация шартындагы Кыргызстандагы орду, онүгүүсү жана анын кыргыз идеологиясына, мамлекеттин коопсуздугуна тийгизген таасири эсептелет.

Негизги сөздөр: Конституция, ислам, демократия, светтик, этнос, жарандар, Борбордук Азия, көчмөндөр, бутпарастык, отпарастык, теңирчилик, шаманчылык

РАЗВИТИЕ ИСЛАМА В КЫРГЫЗСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЕГО ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

В статье рассматривается место и развитие исламской религии в рамках последних глобальных изменений и под влиянием того факта, что отдельные народы и государства разделены по географическим, культурным и религиозным течениям и подвергаются внутренним разногласиям. Отмечено также, что, несмотря на то, что Ислам на протяжении веков являлся одной из сильнейших религий и наступательно развиваясь покорил сердце 2 миллиарда или 25 процентов населения планеты, но из-за негативного воздействия определенных деструктивных движений о нем создано в западном обществе мнение об «экстремистском, террористическом исламе».

Основной целью статьи является – место и развитие ислама в Кыргызстане в условиях глобализации и его влияние на кыргызскую идеологию и государственную безопасность.

Ключевые слова: Конституция, ислам, демократия, светское, этнос, граждане, Центральная Азия, кочевники, буддизм, зороавстризм, тенгрианство, шаманизм

THE DEVELOPMENT OF ISLAM IN KYRGYZSTAN IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND ITS IDEOLOGICAL CONSEQUENCES

Annotation

The article describes the development of the Islamic religion in the framework of recent globalization changes and the fact that individual peoples and states are divided under the influence of geographical, cultural and religious trends and are subject to internal disagreements.

It is also shown that, despite the fact that Islam has been one of the strongest religions for centuries and has taken a place in the hearts of the planet's population on the path of progressive development, due to the negative impact of certain destructive tendencies, it created in Western society an opinion about "extremist, terrorist Islam."

The main purpose of the article is the place and development of Islam in Kyrgyzstan and its influence on the Kyrgyz ideology and state security.

Keywords: Constitution, islam, democracy, secular, ethnos, citizens, Central Asia, nomads, buddhism, zoroastrianism, tengrism, shamanism

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын отуз жылдан ашып бараткан тарыхына саресеп салсак, демократиялык өлкө катары атаандаштарынын арасында алдына ат салдырбай өнүгүп баратканына күбө болобуз.

Дүйнөлүк прогрессивдүү өлкөлөр арасында “Кыргызстан демократия аралы” – деп, жөн жайынан айталып келбесе керек. Өлкөбүздүн баш мыйзамында “Кыргызстан – ... демократиялык... светтик... мамлекет... Кыргызстандын элин баардык этностордон турган Кыргыз Республикасынын жарандары түзөт” – деп көрсөтүлгөн. [1] Кыргызстанда жашаган элдердин басымдуу пайызы (83%) мусулмандар болгондуктан Ислам динин тутунушат.

Ошондуктан Ислам дини мамлекеттен ажыратылган болсо да, официалдуу түрдө катталган жана мыйзамдык негизде өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп келет.

"Тарыхын билбеген, келечегин билбейт" – деген сөз бар эмеспи. Эмне үчүн Кыргызстанда Ислам дини калыптанып калган, кантип пайда болгон? – деген суроолорго жооп табуу үчүн тарыхка көз салалы.

Ислам дини а дегенде арап улутундагы элде пайда болуп, башка элдерге, өлкөлөргө анын арасында Борбордук Азияга тароосунун эң баштапкы этабы 709-712 жылдарга таандык деп айтылат. Бул убактагы көптөгөн, узака созулган жортуулардын артынан Ислам учурдагы Өзбекстан менен Түркмөнстан жана аларга жакын жерлердеги мамлекеттерге тарап, андан ары уланып көчмөн түрк урууларын мусулмандыкка киргизген. [2] Ислам бийликтегилер үчүн жаңы диний принциптердин негизинде өкүмдарлыгын орнотуп, бекемдөө куралына айланган. Буга карабастан, мурунку, исламга чейинки ооз эки ишенимдер да паралелдүү түрдө жашап келе берген, айрыкча Борбор Азиянын көчмөн элдеринде кеңири тараган болчу.

Ислам келгенге чейин Борбор Азия аймагында ар түрдүү культтар: бутпарастык, отпарастык, христиандык, теңирчилик, шаманчылык сыяктуу түрдүү ишенимдер биргелешип тынч жашап келген. Мындай мүнөздөмө Улуу Жибек Жолунун тилкесинде жашаган элдердин активдүү соода-сатык алакасынан улам берилген.

Араптар тарабынан күч менен таңуулаган Ислам, көп кудайларга табынуусун уланткан жергиликтүү калктын жаңы динге тез кирүүсүн шарттай албады. Бирок анын аркасы менен келген диний саясат, калыптанып калган жергиликтүү үрп-адаттар менен каада-салттарды эске алууга мажбур болуусу, зомбулукка караганда көбүрөөк пайда алып келе баштаган. Мисалы, мечитке келгендерге белгилүү өлчөмдө акча бериле баштаган, сүннөткө отурган кайырдиндер салыктан бошотулган, соодагерлерден салык алынбай калган. Мындай жумшак күч мөмөсүн тез берип, Борбор Азиянын бардык калкы акырындап исламды өз каалоосу менен, согушсуз кабыл алуусуна түрткү болгон.

Исламга кирүүдө "башаламан" коомдун көйгөйлөрүн чечүү үчүн патриархалдык урууларды саясий жана экономикалык туруктуулукка, бирдиктүү моралдык ыкмаларга алып келүү муктаждыгын жараткан. Ошентип, Борбордук Азияга тараган Ислам өзүнө, исламдын мамлекет куруучулук принциптери менен бирге байыркы ишенимдердин элементтери менен салттарын сиңирип алган. Бул диндин ушундай өзгөчөлүгүн бүгүн "Салттуу ислам" деп атап калышты. Мындай шартта диндин илгерки же фундаменталдык идеологиясы негизги ролду ойнобостон, исламга чейинки жергиликтүү салттар жана ишенимдер менен жуурулушкан Ислам биринчи планга чыккан. Салттуу исламдын формаларына ыйык жерлерге, арбактарга табынуу жана жалгыз кудайга ишенүү менен бирге ооз эки кудайчаларга жана башка улуттук ырым-жырымдарга ишенүү кирет.

Тарыхыбызда белгилүү болгондой, күндөн-күнгө күч алып тарап келе жаткан Ислам, кереметтүү Ала-Тоо аймагын жердеген, карапайым кыргыз эли үчүн жаңы бир өзүнчө цивилизациянын жалыны катары каптады. Дин, бийликте тургандардын куралы катары соода-сатык жана мамлекеттер аралык мамилелердин механизми болгондуктан, көчмөн кыргыздардын аткаминер, журт башындагы бийлери үчүн көктөн күткөнү, жерден табылгандай кучак жайып тосуп алышты. Бирок, байыркы ооз-эки ишенимдер менен, илгерки салт-санааны карманган карапайым элге анча жага берген эмес.

Ошентип, Кыргызстанда Ислам дини таркалып, анын суннит багытындагы ханафий мазхабы орноп калды. [3] Мына ошондон бери, кылым карыткан көчмөн кыргыз эли ислам динин тутунуп, Кыргызстандагы башка улуттардын өкүлдөрү менен бирге момун мусулман болуп күн кечирип келет.

Бүгүнкү күндө, өлкөбүздүн баш-мыйзамында көрсөтүлгөндөй, жалпы жумурай Кыргыз Республикасынын жарандары, кыргыз журтчулугу [1] "Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып" жалгыз Кудайга сыйынуу менен "Кудайга шүгүр" – деп, өлкөбүздүн экономикасын, маданиятын, салтын, наркын өркүндөп өнүгүп өсүшүнө өз салымын салып келет. Кыргыз идеологиясы мамлекет тарабынан мыйзам менен бекемделип күчтөнсө, ислам тарабынан ыйман менен өнүгүп келет.

Тилеке каршы, акыркы күндөрдө “демократия, ислам” – деген жалган лозунгтарды жамынып алышып тынч жаткан, ынтымак эмгекчил элибизге ажырым-бүлүк салып жаткан ар түрдүү деструктивдүү диний агымдар баш көтөрө башташты. Мындай динбузар, мыйзам бузуучулардын саны күндөн-күнгө жаздагы козукарындай көбөйүп кетти. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда жыйырмадай уюмдар ашкереленип, официалдуу түрдө диний экстремистик деп табылып, Кыргыз Республикасынын аймагында алардын ишмердүүлүгүнө тыюуу салынган.

Андан тышкары катталбаган же тыюуу салынбаган өз алдынча сүйлөп, элдин башын айландырып жүргөндөрү да бар. Мисалга алсак, аттуу баштуу эле кыргыз жарандарынын бирөөсү “мен Кудаймын” – десе, экинчиси “Теңирге сыйынуу керек”, үчүнчүсү “Салттуу ислам түзүшүбүз керек” – дешет.

Ал эми мамлекеттик коопсуздука коркунуч келтире турган, дүйнөлүк маштабта таанымал болгон диний экстремистик, террористик уюмдар жөнүндө айта турган болсок, булар “Хизбут Тахрир”, “Ал-Каида”, “Йакын инкар” жана башкалар. Бул агымдардын кээ бирөөлөрү халифат түзүүгө үндөсө, айрымдары мусулмандарга карата каапырдык күнөөсүн жоюуга негизделген исламга жамынган радикал идеологияны карманышат.

Эгер бул диний уюмдардын идеологиялык көз караштарына кененирээк токтоло турган болсок: “Хизбут Тахрир аль Ислами” партиясы 1953-жылы Кудус шаарында (Иерусалим) негизделген. [2] Партиянын идеологиясы Халифат курууну көздөйт. Кыргызстанда эң таасирлүү, мүчөлөрүнүн көптүгү менен белгилүү болгон, мыкты куралданган, көптөгөн диверсиялык актыларды жасаган кооптуу уюм. Кыргызстандагы негизги максаты – хан сарайдан мечиттердин көптүгүнөн, исламга кызыгуу артып, айрыкча жаш муундардын намазга жыгылуусу күндөн-күнгө өрчүп бараткандыгына таянып, көп улуттуу жалпы кыргыз элин нукура исламдык жашоо шартына алып келүү менен, Кыргызстандын конституциялык түзүлүшүн алмаштыруу, өлкөдө ислам формасындагы башкаруу киргизүү жана шарияттын негизинде Конституцияны кабыл алуу.

Статусу: Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту тарабынан 2003-жылдын 20-августунда “Хизбут Тахрир аль Ислами” партиясы эсктремистик деп таанылып, ишмердүүлүгү Кыргыз Республикасынын аймагында тыюу салынган.

Кийинки диний экстремистик уюм бул “Аль Каида”. Бул уюм жалпы коомчулука өзүнүн өтө кооптуу мыкаачыл жүрөктүн үшүн алган террордук аракеттери менен таанымал. Айрыкча 11-сентябрь 2001-жылы АКШдагы эки асман тиреген соода борборлоруна (эгиз мунара) жана пентагондун имаратына самолеттор менен чабуул жасап жарып жибергенде, [4] бүтүндөй дүйнө элин эстен тандырган.

“Аль Каида” уюму исламдын ваххабистик багыттагы эң ири ультраулуттук эл аралык террордук уюмдардын бири. 1988-жылы түзүлгөн, АКШга жана европалык мамлекеттерге каршы күрөш жүргүзөт. Уюмдун идеологиялык негизин исламдык фундаментализм жана панисламизм түзөт. Уюмдун негиздөөчүсү жана идеологу дүйнөлүк коомчулука “Террорист №1” – деп таанылган Бен Ладен [4] бардык мусулмандарды бириктирип, эл аралык халифат түзгүсү келгенин айтып, 1988-жылкы фатвага жараша ар бир мусулман америкалыктар жана еврейлер менен күрөшүүсү керек – деп үндөгөн.

Уюмдун максаты – “ислам халифатын” – дүйнөлүк ислам мамлекетин түзүү жана ислам мамлекеттериндеги светтик режимдерди төңкөрүү.

Статусу: Бишкек шаарынын Биринчи май райондук сотунун 2006-жылынын 6-сентябрындагы чечими менен “Аль Каида” уюму экстремистик жана террористик деп табылып, Кыргыз Республикасынын аймагында ишмердүүлүгүнө тыюу салынган.

Ал эми “Йакын инкар” агымы боюнча сөз кыла турган болсок, Кыргыз коомчулугу массалык маалымат каражаттарынан, айрыкча “ютуб” каналы аркылуу “дааватчылар” жөнүндөгү маалыматтардан [4] “Йакын инкар” Кыргызстанда бар экенин жана ал кандай кооптуу иштерди жасап жүргөндүгүн жакындан таанып билип калышты.

“Йакын инкар” агымы “Таблиги Жамаат” диний кыймылынан бөлүнүп чыккан. Бул диний топтун аталышы “йакын” жана “инкар” деген араб сөздөрүнөн туруп, “Кудайдан башка

бардык нерседен баш тартуу” – деген түшүнүктү камтыйт. Агымды кармангандар эркек бала менен кыз балдар өз-өзүнчө мектептерде окушу керек, байланыштын заманбап түрлөрүнө тыюу салуу керек деп ишенет. Топтун мүчөлөрү жөө басып, “Кудай берген нерселерди” гана колдонушат. Аларда телефон, телевизор жок, алар фото жана видеого түшүүдөн качышат жана колдоруна акча кармашпайт, бир дагы мамлекеттик институтту кабылдабайт.

Алардын көпчүлүгү Ысык-Көл облусунун Ак-Суу жана Түп райондорунда жашап, кишилерди ыйманга кайтууга чакырган даават аркылуу республикага тез таркап баратышат. Топтун мүчөлөрү өздөрүн Мухаммед пайгамбардын тикелей жолдоочулары деп эсептешет. Кыргыз муфтияты койгон эрежелерге баш ийишпээрин айтышат. Эң кооптуусу, өлкөбүздөгү жакырчылыкка жакын жана диний билими төмөн региондордун жаштары өздөрү билип – билбей эле, бул кыймылга мүчө болууга кызыгуусу артып бараткандыгында турат. Бул кыймыл идеологиясы жагынан Сауд Аравиясынын салафиттерине, башкача айтканда, байыркы мусулман коомчулугунун жашоо таризи менен ишенимине багытталган жана мусулмандардын жашоосуна кирген бардык жаңылыктарга каршы чыккандарга жакыныраак.

Статусу: Бишкек шаарынын Октябрь райондук сотунун 15-июндагы чечими менен “Йакын инкар” агымы экстремистик деп табылып, Кыргыз Республикасынын аймагында ишмердүүлүгүнө тыюу салынган.

Ошентип, жогоруда келтирилген маалыматтарга таянуу менен жыйынтыктап келсек, жалгыз Кудайга сыйынган 2 миллиард мусулмандардын ишеничин бириктирген, дүйнөлүк аренада эң таасирлүү диндердин бири болгон Ислам, учурдагы дүйнөлүк глобализация шартында деструктивдүү диний агымдардын, уюмдардын негативдүү таасирине кабылып жаткандыгын көрүүгө болот.

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын аймагында да ар түрдүү диний уюмдар, партиялар, агымдар официалдуу түрдө экстремистик, террористик деп табылып, ишмердүүлүгүнө тыюуу салынганына карабай, карапайым элдин башын айландырып, айрыкча жакырчылыка жакын, диний билими төмөн жаштарды азгырып дааватка чыгарып, согуш жүрүп жаткан Сирия сыяктуу жактарга жасалма кыргыз паспорту менен джихатка жөнөтүп, куралдандырып террордук-диверсиялык кылмыш иштерине тартып жаткан фактылар жок эмес. Мындай деструктивдүү күчтөр кыргыз улуттук идеологияга, диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатка жана улуттук, мамлекеттик коопсуздука олуттуу коркунуч келтирүүдө.

Алибетте мамлекет тарабынан муфтият менен биргеликте мыйзамдуу негиздерде каршы күрөшүү иш-чаралары көрүлүп жатат. Бул багытта Кыргыз Республикасынын Ички Иштер Министрлигинин жүргүзүп жаткан иштерин белгилеп кетүү керек. Министрликте атайын “Экстремизмге жана мыйзамсыз миграцияга каршы күрөшүү кызматы” түзүлгөн жана бул кызмат ар бир областьтын, шаардын, райондук ички иштер тармактарында ишмердүүлүгүн жүргүзүп жатат. Аталган кызматтын жетекчилигине илим-билимдүү, тажрыйбалуу кыргыздын чыгаан жигиттери дайындалган. Жетекчиликтин оперативдүү, профессионалдуу жүргүзгөн иш-чараларынын негизинде көптөгөн экстремистик топтордун бети ачылып, интерполдо изделүүдө жүргөн кылмышкерлер кармалып, жасалма паспорттор менен чет элге мыйзамсыз миграциялап жаткан каналдар ачылууда. Андан тышкары бул кызмат тарабынан жергиликтүү бийликтин өкүлдөрү, коомчулук, диний кызматкерлердин катышуусунда жер-жерлерде такай экстремизмге каршы профилактикалык иш-чаралар жүргүзүлүп турат. Бирок, мындай кооптуу жана өтө коркунучтуу, тымызын жүргүзүлүп жаткан иштердин бетин ачууда жана каршы турууда жалпы Кыргызстан жарандары, кыргыз жумурай журтчулугу активдүү, патриоттук сезим менен иш алып баруусу абзел экенин баса белгилеп кетким келет.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы
2. Алимов К.Т. Ислам в Центральной Азии. Новосибирск. СибАК, 2016.
3. Хасан А. Начало распространения ислама на территории Кыргызстана. Вестник КРСУ №4. 2002.
4. Интернет булактары.

Рыскулова Ж.К., *преподаватель*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Имарова М.С., *преподаватель*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

ЮРИДИКАЛЫК ИШМЕРДИКТЕГИ МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Аннотация

Макалада юридикалык ишмердүүлүктөгү маалыматтык технологиялардын ролу каралат, заманбап көйгөйлөрүн чечүүдө актуалдуу мыйзамдык маалыматтарды алуунун ыкчамдыгы, статистикалык маалыматтарды издөө, маалымат алуунун ыкмалары жана юридикалык ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү байланыштар.

Түйүндүү сөздөр: Маалыматтык технологиялар, юридикалык чөйрө, автоматташтыруу.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ЮРИДИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается роль информационных технологий в юридической деятельности, оперативность получения актуальной законодательной информации при решении современных проблем, поиск статистических данных, методы поиска, получения информации и связи в сфере юридической деятельности.

Ключевые слова: информационные технологии, юридическая сфера, автоматизация.

INFORMATION TECHNOLOGIES IN LEGAL ACTIVITY

Annotation

The article examines the role of information technologies in legal activity, the efficiency of obtaining relevant legislative information in solving modern problems, the search for statistical data, methods of obtaining information and communication in the field of legal activity.

Keywords: information technologies, legal sphere, automation.

Юридикалык ишмердүүлүк деп компетенттүү органдардын коомдук функцияларды жана милдеттерди (мыйзамдарды түзүү, сот адилеттигин жүзөгө ашыруу, укукту конкреттештирүү ж.б.) аткарууга жана жалпы социалдык, топтук, ошондой эле жеке муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын канааттандырууга багытталган укук аркылуу ишке ашырылган эмгектик, башкаруучулук, мамлекеттик-бийлик иш-аракеттери түшүнүлөт.

Заманбап шарттарда юридикалык ишмердүүлүктү натыйжалуу жүзөгө ашырууда маалыматтык технологияларды колдонбоо мүмкүн эмес.

Маалыматтык технологиялар-бул маалыматты издөө, чогултуу, сактоо, иштеп чыгуу, берүү, жайылтуу процесстери жана мындай процесстерди, ыкмаларды жүзөгө ашыруу жолдору. Ал эми юридикалык иш-аракеттердеги маалыматтык технологиялар-бул укуктук маалыматты издөө, чогултуу, сактоо, иштеп чыгуу, берүү, жайылтуу процесстери жана ыкмалары. Укуктук иш-аракеттерде мындай процесстерди жана ыкмаларды жүзөгө ашыруу жолдору.

Компьютердик технологиясыз эч бир иш чөйрөсүндө жумуш жылбайт десек жаңылышпайбыз. Анткени бүгүнкү күнү компьютердик маалыматтык технологиялар адамдын жашоосунун бардык иш тармактарында колдонулат.

Маалыматтык технологияларды юридикалык ишмердүүлүктө да натыйжалуу колдонууга болот.

-Биринчиден, дүйнөнүн ар кайсы бурчтарынан тармактын жардамы менен ыкчам маалымат алмашуу.

-Экинчиден, ар кандай маалыматтык-издөө системаларын колдонуунун ыңгайлуулугу.

-Үчүнчүдөн, жөн гана заманбап текст редакторлорунун жардамы менен документтерди компетенттүү жол-жоболоштуруу мүмкүнчүлүгү эсептелет.

Маалыматтык технологиялардын өнүгүшү менен зымсыз компьютерлерди колдонуу мүмкүнчүлүгү пайда болду, мисалга ноутбук. Юрист аны менен командировкага же жөн гана бизнес жолугушууларга бара алат жана ал дайыма керектүү учурда колунда болот. Иш-

кагаздарын даярдоого ыңгайлуу жана оңой эле даярдай ала турган колдонмо программаларды пайдалана алат.

Юристтин текст пакетин (MS Word) колдонуу зарылчылыгы. Бул программа текст менен иштөө үчүн арналган. Ар кандай документтерди даярдай алат текст, таблица, сүрөт ж.б. Бул редактордо мындай кеңири кызматтардын болушу аны каалаган чөйрөдө юридикалык иш-чараларда документтерди түзүүгө ылайыктуулугу болуп саналат. Бул программалардын жардамы менен документ диаграммалар же таблицалар менен болсо да, юрист тез эле ар кандай документти түзө алат, ар кандай арызды тариздейт жана ар кандай отчетту тез даярдай алат. Ошондой эле, бул программа өзү өзүнүн сөздүгүн колдонуп, ошол жерде эле орфографияны текшерип, туура эмес жазылган сөздөрдү көрсөтө алат. Бул юристке сапаттуу документ жасоого жана ар бир байкалбаган катадан кийин аны кайра терүүгө мүмкүндүк берет.

Microsoft Office пакети, анын ичинен текст редактору Word, ошондой эле башка көптөгөн пайдалуу программаларды камтыйт, мисалы Power Point, бул программа презентацияларды пландаштыруу жана түзүү үчүн арналган, башкача айтканда, киришүү жана корутунду бөлүгүн түзүү юристке мисалы соттун алдында сүйлөгөндө чоң жардам берет.

Юрист интернет менен иштөөгө жөндөмдүү болушу керек, анткени көп учурда маалыматтарды башка шаарлардан, облустардан, кээде чет өлкөлөрдөн алууга туура келет. Мисалы, эл аралык кылмыштуулукту, юрист анын маалыматтарын жашаган жери боюнча суроо керек болот, ал эми бул ишти жасоо интернеттин жардамы менен гана аткарылат.

Ошондой эле, интернет юристке жаңы мыйзамдардын чыгуусуна көз чаптырып турганга жардам берет, анткени кээ бир мыйзамдарга өзгөртүүлөр, толуктоолор киргизилип турат. Жылына бир жолу, ал тургай айына бир жолу эмес, юрист жаңы чыгарылган мыйзам менен ар дайым таанышып туруу зарыл жана бул үчүн ал интернетке кирип, мыйзамдардагы өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду окуп туруу керек. Жаңы чыккан мыйзамдардын баары мамлекеттик официалдык сайттарда жайгаштырылат, ошол жактан таба алат. Ошондой эле интернеттин жардамы менен юрист чет өлкөдөгү кесиптештери менен байланыша алат, же жок дегенде коңшу шаарлардагы, райондордогу кесиптештери менен регион аралык байланыштарга акча кетирбестен, кабинетинен чыкпай туруп, тажрыйба алмаша алат.

Дагы бир кичине маанилүү жетишкендик - бул E-mail, башкача айтканда, башка юрист, же жөн эле адам менен сүйлөшүүгө, маалымат алмашууга жардам берет. On line режимине караганда Off line режиминде сүйлөшүүнүн жакшы жактары бар. On line сүйлөшүүдө алынган маалыматтарга жеринде жооп берүүгө туура келет. Ал эми Off line сүйлөшүүдө, берилген суроого маалыматты шашпай, так, толуктап жооп берүүгө болот. Ошондой эле интернет, юридикалык практикада көрүнбөгөн кырдаалдардан куткарышы мүмкүн. Кандайдыр бир маалыматтар жетишсиз болуп жаткан учурда юристке чоң жардамы тийет. Анткени интернет дүйнөнүн көпчүлүк маалыматын камтыйт.

Кесиптик юридикалык ишмердүүлүктө иштөөнүн жаңы шарттары пайда болууда. Юридикалык ишмердүүлүктөгү маалыматтык технологиялар юристтер ар кандай маалыматты издөө процессинде маалыматтык технологияларды жана тутумдарды пайдалануунун ыкмаларын, каражаттарын жана методикаларын, анын түздөн-түз иштетилишин, ошондой эле кагаз жүзүндө же электрондук түрдө тиешелүү документтерди тариздөөнү жана форматтоону өздөштүрө алышы үчүн арналган.

Юридикалык тармактын адиси өзүнүн кесиптик ишин жүзөгө ашырууда ар дайым ар кандай типтеги - илимий, социалдык, юридикалык, экономикалык же башка типтеги маалыматтарга негизделет. Укуктук органдарда иштегендер убактысынын 70% дан ашыгын маалымат менен иштөөгө жумшайт, тергөөчүлөр маалыматты иштеп чыгууга гана жумуш убактысынын 50% чейин сарпташат. Заманбап маалымат технологиялары өнүгө электе, ар кандай типтеги маалыматтарды китеп, архив ж.б. издөөгө жана сактоого туура келген. Маалыматтын санынын өсүшүнөн, маалымат менен иштөөнүн каражаттары жана предметтери бир топ эскирип, Заманбап технологиялардан артта кала баштаган, бул жалпысынан кадимки жумушчулардын ашыкча жүктөлүшүнө, ошондой эле иштин сапатынын жана алардын эмгегинин сапатынын

төмөндөшүнө алып келген. Ушуга байланыштуу, бул тармактарда бүгүнкү күндө маалымат технологияларды дайыма жаңылоо жүрүп келет.

Маалыматтык технологиялар юридикалык чөйрөгө күчтүү таасирин тийгизип, фиксация, аныктоо, ошондой эле далилдерди изилдөө мүмкүнчүлүгүн түзүүдө. Алардын тизмесинде мамлекеттик коопсуздук органдары тарабынан аудио жана видео жазууларды ж.б. жасоого мүмкүндүк берүүчү техникалар бар, мындай каражаттар алар ойлоп табылган учурдан тартып колдонулат. Учурда далилдерге мобилдик маалыматтык байланыш түзмөктөрү жардам берүүдө. Алардын катарына планшеттик компьютерлер жана мультимедиялык смартфондор кирет. Мобилдик шаймандарды колдонуу дагы абдан ыңгайлуу, керектүү далилдерди жаздыруу, видео ж.б. көп мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Бүгүнкү күндө видеоконференцбайланыш күбөлөр, соттолгондор же жабырлануучулар алыс жүргөн учурда ишти сотто кароону камсыз кылууга жөндөмдүү. Ден соолугуна же дагы башка себептер менен сот залына келе албаган соттолуучу же жабырлануучу ушул технологиянын жардамы менен процесстерге катышууда. Мындай технологиялардын натыйжалуулугу айдан ачык. Алар убакытты, каражатты жана энергияны үнөмдөйт.

Жасалган кылмыштын далили катары санариптик маалыматты колдонуу көп учурда автоматтык режимде иштөөгө орнотулган каттоо приборлорунун маалыматтарын алат. Алар: автоунааларда жайгашкан авто каттоочулар, жолдорго, банкоматтардын жанына, кире бериштерге орнотулган видеокамералар, банктардан алынган ж.б. бардык маалыматтар далил катары кабыл алынат. Юридикалык иш-аракеттер программалык камсыздоонун ар кандай түрүн колдоно алат, стандарттуу тексттик редакторлордон баштап, маалыматтарды иштеп чыгуунун атайын программаларына чейин.

Юридикалык иште колдонулуучу маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар: (АИПС) - автоматташтырылган маалыматтык-издөө системалары; (АИСС)-автоматташтырылган маалыматтык-сурап билүү системалары.

Укук коргоо ишин маалыматташтыруу - укук коргоо органдарында: прокуратурада, ички иштер органдарында, юстицияда, сот органдарында, арбитражда жана башкаларда жумушчу процесстерди автоматташтыруу максатын көздөйт. Мисалга:

suddep.sot.kg карыздын абалын текшерүү маалымат кызматын аткарат. Бул кызмат КР жарандарына сот аткаруучулардын линиясы боюнча карыздарын текшерүүгө мүмкүнчүлүк берет. Карызды өз убагында төлөбөө кыймылдуу жана кыймылсыз мүлккө камак салуу, чыгууга чектөө коюу, банктык эсептер болгон учурда аларды блоктоо, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган башка жоопкерчиликтерди камтыган аткаруу документин мажбурлап аткарууга алып келет.

Юридикалык ишмердүүлүктөгү маалыматтык технологиялар төмөнкү милдеттерди чечүүгө мүмкүндүк берет:

-маалыматтык процесстердин, технологиялардын жана системалардын маанисин өздөштүрүү;

-бул жааттагы мамлекеттин саясатынын негиздерин билүү, маалыматтык коопсуздукту камсыз кылуу;

-иштин тиешелүү чөйрөлөрүндө юридикалык документтерди издөө, иштеп чыгуу жана тариздөө.

Бир гана юридикалык ишмердикте эмес, бардык иш чөйрөсүндө маалыматтык технологиялардын ролу абдан чоң болуп калды жана бул замандын талабы!

Адабияттар

1. Вус М. А., Гусев В. С., Долгирев Д. В. Информатика: введение в информационную безопасность. — М.: Юридический центр. 2004.
2. Попов А. М., Сотников В. Н., Нагаева Е. И. Информатика и математика для юристов. — М.: Юнити-Дана. 2009.
3. Информатика для юристов и экономистов. Учебник / под ред. Симонович С. В. — М.: Питер. 2013.
4. Чепурнова Н. М., Ефимова Л. Л. Правовые основы информатики. Учебное пособие. — М.: Юнити-Дана. 2015.

Эшкожоева А.Т., *преподаватель*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Абдыллазова Н.У., *преподаватель*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Статья посвящена к реализации прав человека в условиях цифровизации общественных отношений в современном этапе. Рассмотрены вопросы обеспечения прав человека, а так же создания эффективных механизмов для их обеспечения.

Ключевые слова: человек, право, цифровизация, обеспечения, современное общество.

MODERN APPROACHES TO THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF DIGITIZATION OF PUBLIC RELATIONS

Annotation

The article is devoted to the implementation of human rights in the context of digitalization of public relations at the present stage. The issues of ensuring human rights, as well as creating effective mechanisms for ensuring them, are considered.

Key words: person, law, digitalization, security, modern society.

Современный этап развития связей с общественностью характеризуется стремительным развитием научных и цифровых технологий. Фактически, все связи с общественностью приобретают значительную научную и информационную составляющие. Интенсивное развитие науки, стремительный технический прогресс, основные черты современного общества, не могут не сказаться на этических и правовых основах жизни последнего, особенно в связи с реализацией прав человека, а также с появлением нового типа прав человека - "цифровых" прав. В статье рассматриваются проблемные вопросы реализации прав человека в условиях массовой оцифровки современных общественных отношений и показано, что эпоха цифровых технологий открывает совершенно новые и качественно иные возможности для реализации прав и свобод человека.

В то же время автор считает, что широкое использование цифровых технологий не только гарантирует реализацию прав и свобод человека и гражданина, но и иногда напрямую затрагивает многие основные права человека. И это объективно ставит задачу решения проблемы обеспечения прав человека, которая возникнет в будущем по мере того, как уже зарождается государство и, несомненно, развивается общество.

Вопрос обеспечения прав человека, создания эффективных механизмов для их обеспечения - это важнейший вызов, с которым всегда сталкивалась каждая цивилизованная страна и все международное сообщество. Более того, эти вопросы связаны с реалиями современного мира, когда отношения с государством уже перестали быть утренним делом, а соответствующие международные организации очень сознательно, а главное, законно "вмешиваются" во внутренние дела государства в серьезное нарушение общепризнанных принципов и нормы международного права в области прав человека. Концепция абсолютного суверенитета государства, по-видимому, ушла в прошлое.

Большинство конституций демократических стран сознательно ограничивают свой суверенитет и закрепляют приоритеты международного права в национальном законодательстве, особенно в том, что касается прав человека, их признания, обеспечения и защиты. В последние годы наша страна приложила немало усилий для решения многочисленных проблем в области прав человека, которые она унаследовала. Кыргызстан сейчас сталкивается с радикально иными приоритетами во внутренней и внешней политике.

В непростые времена, переживаемые нашей страной, кризис отношений с некоторыми странами, незаконные экономические санкции не отменяют решения важнейшей задачи

обеспечения прав граждан в Кыргызской Республике. Ведь степень демократии в стране, ее цивилизованности определяется не официальным признанием прав человека высшей ценностью, а созданием эффективных механизмов ее реализации. А это означает поиск нового подхода к проблеме прав и свобод человека в демократически организованном обществе.

Важнейшей особенностью современного развития связей с общественностью является быстрая оцифровка. Почти все связи с общественностью приобретают важную информационную составляющую.

И это, помимо прочего, приводит к появлению новых прав человека, таких как право объективно создавать, получать и использовать цифровую информацию людей.

Различных типов, право на использование коммуникационных сетей и коммуникаций (Интернет, различные виды цифровых гаджетов, которые могут обеспечить немедленный обмен цифровой информацией), право на конфиденциальность личной информации, право на неприкосновенность личного информационного пространства и т.д., а также появление новых механизмов для осуществление классических и новых прав человека.

Сразу отмечается, что уровень информационного развития общественных связей, современные достижения науки и техники способствуют созданию эффективных и действенных механизмов реализации конституционных прав граждан.

Вопрос обеспечения прав человека, создания эффективных механизмов для их обеспечения - это важнейший вызов, с которым всегда сталкивалась каждая цивилизованная страна и все международное сообщество. Более того, эти проблемы связаны с реалиями современного мира, когда отношения с государством уже перестали быть утренним делом, а соответствующие международные организации очень сознательно и, самое главное, законно "вмешиваются" во внутренние дела государства в серьезное нарушение общепризнанных принципов и нормы международного права в области прав человека.

Концепция абсолютного суверенитета государства, по-видимому, ушла в прошлое. Большинство конституций демократических стран сознательно ограничивают свой суверенитет и закрепляют приоритеты международного права в национальном законодательстве, особенно в том, что касается прав человека, их признания, обеспечения и защиты. В последние годы наша страна приложила немало усилий для решения многочисленных проблем в области прав человека, которые она унаследовала. В настоящее время она сталкивается с радикально иными приоритетами как во внутренней, так и во внешней политике.

"Информация средств массовой информации"" и т.д. Конечно, мы должны констатировать, что эра оцифровки связей с общественностью только наступает. Но сейчас это объективная реальность, а в будущем, по мере развития цифровых технологий, это станет повседневной реальностью существования человеческого общества. Информационные технологии способствуют переводу отношений между населением и органами власти в цифровое пространство, обеспечивая свободное взаимодействие каждого с необходимыми органами власти. И это напрямую влияет на повышение эффективности правительства, повышает ответственность за свои действия, а значит, это напрямую влияет на реализацию многих людей права и свободы человека и гражданина.

Реальность современного цифрового мира - это новизна и скорость распространение и внедрение информационных технологий учитывает мнения пользователей интернет-ресурсов в деятельности органов государственной власти, обеспечивает равный доступ к информационным ресурсам, определяет фактическое использование возможностей взаимодействия общества для организации контроля за деятельностью соответствующих органов власти и, таким образом, обеспечивает фактическое участие отдельных лиц в управлении государственные дела.То есть, мы говорим об обеспечении фактического поведения наиболее важных статей Конституция Кыргызской Республики провозглашает многонациональный народ Кыргызской Республики "носителем суверенитета и единственным источником власти".

И это буквально означает, что государство должно создать необходимые условия для обеспечения реальных возможностей населения и других институтов гражданского общества, использования интерактивных форм гражданского контроля за деятельностью органов государственной власти. Это отвечает общественным ожиданиям и потребностям и обеспечивает определенный уровень общественного доверия к правительству.

Конечно, век цифровых технологий предоставляет совершенно новые и принципиально иные возможности для реализации прав и свобод человека и гражданина, но он создает новые вызовы и угрозы для обеспечения этих прав и свобод. Использование информационных технологий практически во всех сферах жизни оказывает негативное воздействие главным образом на обеспечение естественных и неотъемлемых прав человека, особенно в том, что касается неприкосновенности частной жизни. Ведь в большинстве случаев пользователи цифровых технологий и Всемирной паутины используют различные технологии для индивидуальной защиты своей личной информации.

Однако это не всегда может быть эффективным по объективным и субъективным причинам, а это означает, что всегда существует прямая угроза многим основным естественным правам и свободам людей и граждан.

Нет никаких сомнений в том, что нынешний эффективный механизм без эффективного информационного наполнения невозможно гарантировать права и свободы человека и гражданина. Но в то же время очевидно, что использование информационных технологий и в реализации прав человека не всегда позитивно.

Широкое использование цифровых технологий не только обеспечивает реализацию прав и свобод человека и гражданина, но и иногда напрямую затрагивает многие основные права человека. И это объективно ставит сложные задачи перед странами мира и международным сообществом в целом, требуя решения новых проблем для обеспечения баланса прав и законных интересов отдельных лиц, обществ и наций.

Литература

1. Глушкова С.И., Летунов Е.Д. Развитие прав человека в условиях цифровизации общества: современные тенденции в цифровой реальности // Теории и проблемы политических исследований. 2021. Том 10. № 5А. С. 11-27.
2. Талапина Э.В. Права человека в Интернете // Журнал российского права. 2019. № 2. С. 41-54;
3. Талапина Э.В. Право и цифровизация: новые вызовы и перспективы // Журнал российского права. 2018. № 2. С. 5-6.

Эшкожоева А.Т., *преподаватель*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье анализируется, как процесс глобализации, набирающий все большие обороты во всех сферах общественной жизни, влияет на состояние прав человека в современном мире, показаны положительные и отрицательные аспекты процесса глобализации отдельных лиц и целых народов, отмечается важность изучения деятельности международных организаций для принимать меры в области прав человека в контексте глобализации, также указывается, что глобализация прав человека является позитивным явлением, и защита этих прав в глобализированном мире является глобальной задачей.

Ключевые слова: глобализация, глобальный мир, антиглобализм, глобальные проблемы, глобальное сообщество.

HUMAN RIGHTS UNDER GLOBALIZATION

Annotation

The article analyzes how the process of globalization, which is gaining momentum in all spheres of public life, affects the state of human rights in the modern world, shows the positive and negative aspects of the process of globalization of individuals and entire nations, notes the importance of studying the activities of international organizations to take measures in field of human rights in the context of globalization, it is also stated that the globalization of human rights is a positive phenomenon, and the protection of these rights in a globalized world is a global task.

Key words: globalization, global peace, anti-globalism, global problems, global community.

Глобализация прав человека - это позитивный процесс, который требует от мирового сообщества обеспечения защиты личных, экономических, политических и культурных прав и свобод человека, всеобщего мира и безопасности, ликвидации распространения всех видов оружия массового уничтожения, противодействия болезням и экологическим угрозам, обеспечения рационального использования природных ресурсов, и сохранять окружающую среду как необходимое условие выживания человечества.

В современном мире процесс универсализации, интеграции и глобализации развивается все более заметно. Набирающий в последнее время популярность термин относится к широкому спектру социальных процессов, которые развиваются в направлении взаимозависимости, взаимопроникновения и взаимообусловленности самых разнообразных компонентов мирового сообщества, что приводит к полноте существования человечества или существованию всего человечества.

В их лозунгах и критике, безусловно, есть здравый смысл. Как и любое социальное явление, глобализация экономики актуальна и имеет негативные аспекты. Но опять же, как и любое социальное явление, глобализацию следует рассматривать комплексно с точки зрения основных тенденций, и можно будет добиться того, чтобы эффект от объединения усилий различных факторов в достижении целей всегда превышал эффект отдельных субъектов. В то же время нам приходится мириться с негативными последствиями интеграции ради многих положительных преимуществ!

Объективная необходимость глобализации ярче проявляется в вопросах экологической безопасности. Химические токсичные вещества или ядерные отходы, захороненные в океане, угрожают всему человечеству, всей жизни на земле.

Другим аспектом природы глобализации является то, что эти проблемы могут быть решены сообща. Ни одна страна не обязана делать это меньше, чем другие. Но самое главное, что единое государство не может самостоятельно решать эти задачи из-за их сложности и дороговизны. Поэтому человечество может решать глобальные проблемы только совместными усилиями.

Мы можем видеть начало глобализации в создании Европейского союза (European Union), НАТО, Совета Европы и многих других интегрированных тенденций для выполнения общих задач определенных этнических и национальных сообществ.

В последнее время междисциплинарным явлением, которое затрагивает всех и вся, отражается во всех социальных процессах, объединяет или разделяет политические идеологии, становится лакмусовой бумажкой системы государственного управления и может управляться только при участии мирового сообщества, являются права человека и гражданские свободы.

Самым важным достижением мирового сообщества, человеческой части человечества, стало понимание того, что состояние прав человека в определенных странах нельзя считать внутренней проблемой. Конечно, нарушения прав человека происходят на территории конкретной страны, и чаще всего с гражданами этой страны. Однако сами граждане могут не хотеть терять свое право на жизнь, неприкосновенное, и не могут добровольно отказаться от своей свободы.

В контексте глобализации среди тенденций в развитии прав человека выделяется интернационализация, главным образом из-за того факта, что государства - члены ООН официально признали и задокументировали важность и ценность прав человека не только на национальном, но и на международном уровне.

В условиях глобализации вопросы прав человека являются наиболее сложными и требуют срочных, скоординированных и эффективных мер, принимаемых не только на национальном, но и на мировом уровне. Глобализация поднимает новые вопросы, связанные с осуществлением, развитием и трансформацией прав человека, ускоряет универсализацию и ставит новые задачи перед мировым сообществом. В речи на Генеральной Ассамблее Организации Объединенных Наций 23 сентября 2003 года Генеральный секретарь ООН Кофи Аннан отметил, что глобализация "должна правильно отражать надежды и страхи нашей общей человеческой семьи глазами людей, помимо их собственных интересов". .. Больше людей, чем когда-либо прежде, не хотят пропустить поезд глобализации, но они хотят знать, куда он направляется, и быть уверенными, что он движется с достаточной скоростью, чтобы выжить".

Глобализация как многогранное явление современности, затрагивающее все аспекты общественной жизни - экономическую, политическую, социальную и т.д. - активно изучается зарубежными и отечественными учеными. Однако в этих исследованиях гораздо меньше внимания уделяется правовым аспектам глобализации, чем экономическим, политическим и социологическим аспектам.

Отмечает должным образом. Горецкая, "это относительные показатели, показывающие степень участия национальной экономики в глобальной экономической системе, процессе глобализации, и отражающие степень взаимосвязанности, а также взаимозависимости стран мира" [6]. Но эти показатели отражают различные процессы социально-экономической жизни общества, и то, как на них влияет процесс глобализации, не дают ни малейшего представления об истинном положении и правах человека в этих странах.

Сторонники глобализации ценят ее за возможность установить и утвердить универсальные ценности, в то время как противники отвергают ее, видя экспансию западных ценностей, новый империализм и новый колониализм.

Стремление объединить человечество, скорее всего, объясняется тем, что логической вершиной самосознания, саморазвития общества является объединение в единое общинное общество. С этой точки зрения сотрудничество народов, наций и народностей на протяжении всей истории показывало более позитивные результаты, чем борьба, раздоры, войны, уверенность в себе и близость. Поэтому самые мудрые и прогрессивные люди всегда ценили единство людей и осуждали враждебность людей друг к другу.

Идея единой Европы, как многие полагают, вообще не является актуальной идеей. Она родилась много веков назад…

В поэтической форме идеи интеграции гуманист выразил то, как все народы, забыв о борьбе, объединятся в одну семью. Однако общественному сознанию гораздо труднее распознать передовые идеи.Эта идея часто пугает и настораживает своей новизной, странностью. Об этом состоянии лучше всего свидетельствуют противники экономической

глобализации, которые наиболее активны в день встреч глав государств и забрасывают их яйцами и различными овощами.

Глобализация - это прогрессивное явление, во всем мире происходит процесс экономической, политической и культурной интеграции и унификации, увеличение производства высококачественной продукции, рост доходов и создание новых рабочих мест, всестороннее развитие туризма и миграция населения, это время "зеленой революции" сельского хозяйства.

Глобализация открыла людям возможности для получения более широкого спектра разнообразных благ и стала основой для расширения человеческого взаимодействия. "Для многих наша эпоха отличается от всех предыдущих эпох феноменом глобализации. Глобализация... Это перестраивает не только наш способ управления миром, но и то, как мы общаемся друг с другом".

В то же время глобализация - очень противоречивый процесс: "Для многих глобализация означает разрушение традиционных традиций и сообществ и представляет угрозу сохранению окружающей среды и культурного разнообразия. В настоящее время, по мере того как процесс трансграничного взаимодействия и взаимосвязей набирает обороты, все чаще обсуждается не только неравенство между странами, но и неравенство внутри стран и их влияние на людей, семьи и общество". [стр. 10,3].

Особенно противоречивый характер глобализации проявляется в социальной сфере в том, что касается обеспечения и защиты прав человека. Сегодня, когда экономика становится все более глобализированной, права человека регулируются в основном местными, национальными или региональными правилами, которые часто не устраняют основные признаки неравенства. Кроме того, существует дисбаланс в самих глобальных правилах. Экономические правила и институты доминируют над социальными правилами, которые также усугубляют неравенство.

В процессе глобализации разрыв между богатыми и бедными странами растет. Прибыли от глобализации распределяются крайне неравномерно: лишь небольшая часть населения мира извлекает выгоду из глобализации, но большинство людей были исключены из нее. Анализируя некоторые современные тенденции глобализации, известный экономист Джозеф Стиглиц подверг критике политику мировых институтов - мировых организаций, международных организаций - и, по его мнению, использовал глобализацию и идеологию в интересах нескольких наиболее развитых стран в ущерб большинству стран на планете[3].

Экономическая глобализация может привести к улучшению условий жизни людей в развивающихся странах, но может вызвать экономическую эксплуатацию и репрессии, нарушение экономических прав многих жителей страны. Коренные народы, женщины и работающая беднота, не обладающие технологиями и средствами производства, по-прежнему наиболее уязвимы в плане соблюдения своих прав. Безработица и неполная занятость являются наказанием для большей части населения мира.

В условиях глобализации процесс интернационализации прав человека, взаимодействия и взаимного влияния становится все более активным. Процесс глобализации показал, что ситуацию с правами человека в конкретной стране нельзя считать внутренней проблемой, а решение вопросов защиты прав человека не ограничивается деятельностью одной страны. Прогрессивные и демократические силы обязаны реагировать на нарушения прав и свобод человека и поэтому могут выступать в их защиту везде, где они нарушаются. Только совместными усилиями международного сообщества мы можем предотвратить геноцид, пытки и истязания, преследование инакомыслящих и другие формы нарушения прав человека и гражданских свобод, массовый голод в некоторых странах, экологические катастрофы. И это " является безусловным благом для граждан неправовых, закрытых, авторитарных государств, перед которыми должен отступить принцип невмешательства."

Процесс глобализации - это универсализация позитивного мирового опыта во всех основных сферах общественной жизни... Права человека, являющиеся отражением и точкой опоры этих процессов, перешли на новый уровень развития - уровень глобализации".[4].

Права человека стали инструментом решения многих глобальных проблем. Глобализация сформирует сложный набор согласованных национальных и цивилизованных стандартов в области прав человека.

Литература

1. Глушкова С.И., Летунов Е.Д. Развитие прав человека в условиях цифровизации общества: современные тенденции в цифровой реальности // Теории и проблемы политических исследований. 2021. Том 10. № 5А. С. 11-27.
2. Талапина Э.В. Права человека в Интернете // Журнал российского права. 2019. № 2. С. 41-54;
3. Талапина Э.В. Право и цифровизация: новые вызовы и перспективы // Журнал российского права. 2018. № 2. С. 5-6.

***Иркеева Э.Д.**, ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ТИЛ УЛУТТУК МАДАНИЯТТЫ САКТОО ФАКТОРУНУН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

Аннотация

Сунушталган макалада замандын эң курч проблемаларынын бири - улуттук маданияттарды, өзгөчө майда элдердин маданиятын сактап калуу проблемасы каралган. Себеби бир катар аймактарда социологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, улуттар арасында кээ бир түпкү элдеринин тилдеринин жоголуп кетүү коркунучу бар. Ошондуктан бүгүнкү күндүн башкы милдети – бул тилдерди сактап калуу жана келечек муундарга жайылтуу.

Ачкыч сөздөр: салттуу этникалык компонент, маданий каада-салттар, маданий жана руханий мурас, улуттук тил, эффективдүү каражат.

Аннотация

Предлагаемая статья затрагивает одну из самых актуальных проблем современности - сохранение национальных культур, особенно культуры малых народов. Социологические исследования в ряде регионов показали, что некоторые языки коренных народов находятся под угрозой исчезновения. Поэтому главная задача сегодня – сохранить эти языки и передать их будущим поколениям.

Ключевые слова: традиционный этнический компонент, культурные традиции, культурное и духовное наследие, национальный язык, действенные средства.

Annotation

The proposed article touches upon one of the most urgent problems of our time - the preservation of national cultures, especially the culture of small peoples. Sociological studies in a number of regions have shown that some indigenous languages are endangered. Therefore, the main task today is to preserve these languages and pass them on to future generations.

Keywords: traditional ethnic component, cultural traditions, cultural and spiritual heritage, national language, effective means.

«...Филология илими - инсанга зарыл жана улуттук маданияттарды өнүктүрүү үчүн зарыл болгон терең жеке жана терең улуттук илим. Ал бардык тилдердин вербалдык маданиятын сүйүүгө, бардык вербалдык маданияттарга болгон урмат-сыйга жана кызыгууга негизделгендиктен, анын атын актайт («филология» - сөздү сүйүү). Ал маданияттын башында турат жана аны толуктайт».

Биздин замандын эң курч проблемаларынын бири - улуттук маданияттарды, өзгөчө майда элдердин маданиятын сактап калуу проблемасы. Көп улуттуу мамлекеттердин шартында расмий жашоо мамлекеттик тилде жүргөндүктөн өз тилибизди сактап калуу зарыл. Жакшы билимди өз тилинде гана алса болот, ал эми өзүн өзү каржылаган улуттук маданий борборлор, маалымат каражаттары жашоо үчүн күрөшөт. Ар кандай маданий каада-салттардын жок болушу дүйнөнү абдан жакырдандырып, аны бир топ туруктуулукту жана катастрофаларга көбүрөөк ыктайт.

Элдердин азыркы социалдык-маданий образы материалдык жана рухий маданияттын, үй-бүлөнүн жана коомдук турмуштун салттуу этникалык компоненттери менен аныкталса, мындан 50 жыл мурункудай деңгээлде эмес. Бир катар аймактарда социологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, Улуттар арасында кээ бир түпкү элдеринин тилдеринин жоголуп кетүү коркунучу бар. Бул проблеманын өзүнүн фондусу бар: совет доорунда улуттар менен элдердин интернационализациялоо процесстери жана биригиши тарыхый перспектива катары каралып, кээ бир элдердин тилдеринин жоголуп кетиши толук мүмкүн деп эсептелген.

Кээ бир өлкөлөрдө азыркы учурда деле иш кагаздары расмий тилинде гана жүргүзүлөт. Мектеп жана мектепке чейинки билим берүү негизинен эне тилинде окутулат. Улуттук тилдер кээ бир бийик тоолуу аймактарда гана башталгыч билим берүүнүн тили катары колдонулат. Акыркы убакка чейин улуттук аймактардын шаар мектептеринде бул тилдерди предмет катары окутууга тийиштүү көңүл бурулбай келген. Окуучулардын ата-энелери өз

эне тилинде билим алгандан көрө орус жана английс тилинде окуткан көбүрөк пайдалуу деп ойлошот. Балдары менен үйүндө орус тилинде сүйлөшүшөт. Ошондуктан эне тил жоголуу коркунучунда.

Жогорку окуу жайларда да ошондой көйгөйлөр орун алууда. Студенттердин ата-энелери дагы эле балдарына татыктуу билим алууда улуттук тилдерди тоскоолдук катары карашат деп айтууга болот. Окутуу улуттук тилдерде жүргүзүлө турган же кабыл алууда мамлекеттик тилден экзамен тапшыра турган орто атайын жана жогорку окуу жайлары (улуттук филология факультеттеринен тышкары) жок. Ошондой эле баладан аны окууну талап кылууга практикалык негиз жок.

Мунун баары, сыягы, эне тилдердин функционалдык жоголушуна же олуттуу кыскарышына алып келиши мүмкүн. Бирок, майда элдердин тилдери сакталып, сакталып калган жана жашап келе жатат, бирок алар бир айылдын же айылдардын тобунун аймагында, үй-бүлө ичиндеги баарлашууда, күнүмдүк турмушта гана чектелет. Ал эми бүгүнкү күндүн башкы милдети – бул тилдерди сактап калуу жана келечек муундарга жайылтуу болуп келүүдө.

Анткени, кайсы бир тилди жоготсок, бүтүндөй бир элдин маданиятын, каада-салтын жоготобуз. Ал эми тил болбосо, өзүңөр билгендей, келечек болушу мүмкүн эмес. Эне тилдерди жайылтууга көмөктөшүүчү бардык кадамдар көп тилдүү билим берүүнү гана эмес, бүткүл дүйнөдөгү тилдик маданий салттар менен толук таанышууну өнүктүрүүгө, өз ара түшүнүшүүгө, сабырдуулукка жана диалогго негизделген тилектештикти бекемдөөгө кызмат кылат.

Ар бир элдин тили – анын маданий жана руханий мурасын сактоонун жана өнүктүрүүнүн эң эффективдүү каражаты. Бул бүгүнкү күндө улуттук артыкчылыктардын эрозиясынын шартында абдан маанилүү болуп көрүнөт. Бирок бул бөгөттөлүшү мүмкүн жана болушу керек. Ал эми эне тилдерди кеңири жайылтуу боюнча көп иштер аткарылып жатат: улуттук тилдердеги адабияттар, окуу китептери, мезгилдүү басылмалар, ар кандай телекөрсөтүү программалары чыгарылууда.

Тилдер конституциялык деңгээлде корголот. Республикалык мектептерде улуттук маданияттын, тилдердин, ырым-жырымдар, оригиналдуу музыка, ырлар, бийлер орун алган. Мунун баарына кол тийгизүү ар бир окуучу жана студент үчүн кубанычтуу жана толкундандырат. Эне тилинде ыр окуу, ыр ырдоо кызыгууну гана пайда кылбастан, башка элдин маданиятын урматтоого, жакындашууга, биримдикке бекем пайдубал түзүп, адамдардын бири-бирин түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт.

Башталгыч класстын балдары эне тилин жазуучуларынын жана акындарынын чыгармалары менен таанышат. Өз алдынча ыр жазууга, макал-лакаптарды үйрөнүүгө аракет кылышат. Студенттерибиз акындардын ырларын эне тилинде айтуу боюнча шаардык сынакка катышып, байгелүү орундарды ээлеп келишет. Республикалык сынакта байгелүү орундары багындырышат. «Тил бүтүндөй элди, анын бүтүндөй мекенин рухтантат».

«Эң негизгиси, адам тили менен өз улутуна таандык». Жүздөн ашык тилди бириктирген , жүздөгөн жылдар бою кызыгуу жана суктануу объектиси болуп келген?. Андыктан бул мурасты келечектеги урпактарга сактап калуу мугалимдердин негизги милдети.

Дүйнөгө белгилүү Дагестан акыны Расул Гамзатов мындай деп жазган:

Бирөөнү оорудан айыктырат
Башка тил.
Бирок мен аны ырдай албайм.
А эгер эртең тилим жок болуп кетсе
Мен бүгүн өлүүгө даярмын...

Тил жөн эле адам дүйнөсүн жана анын маданиятын чагылдырбайт. Тилдин эң негизги кызматы – маданиятты сактап, муундан муунга өткөрүп берүүсү. Ошон үчүн тил инсанды, улуттук мүнөздү, элди, улутту калыптандырууда чечүүчү эмес, аны сактап калууда олуттуу роль ойнойт. Ошондуктан биз талыкбай бул нуукта иш жүргүзүбүз керек.

Исманова Н.К., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындангы ЭАУ

ОКУУЧУЛАРДЫ РУХАНИЙ-АДЕПТИК ЖАКТАН ТАРБИЯЛООДО ЖОМОКТУН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ

Аннотация

Макалада окуучуларды руханий-адептик жактан тарбиялоодо жомоктордун ролу жана мааниси тууралуу сөз болот. Бул багытта иш алып баруу, балдардын адеп-ахлактык сапаттарын тарбиялоодо жомокту мүмкүн болушунча эффективдүү пайдалануу үчүн жомоктун жанр катары өзгөчөлүктөрүн билүү зарыл.

Жомок болгон чындыкка каршы нааразылыкты туудурат, кыялданууга үйрөтөт, адамды чыгармачылык менен ойлонууга, адамзаттын келечегин сүйүүгө түртөт. Жашоонун татаал картинасы балдарга жомоктогу күрөш принциптеринин жөнөкөй, визуалдык схемасы түрүндө берилет, ошонун негизинде чындыктын өзүн түшүнүү оңой болот.

Негизги сөздөр: жомок, аллегория, жомок, жомоктун тарбиялык мааниси, жомоктун педагогикалык мааниси, психологиялык таасири, образдуулук, кумулятивдик жомок.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СКАЗКИ В ДУХОВНОМ И НРАВСТВЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В статье идет речь о роли и значении сказок в духовном и нравственном образовании учащихся. Для работы в этом направлении максимально эффективно использовать сказку с целью воспитания нравственных качеств детей, необходимо знать особенности сказки как жанра.

Сказка вызывает протест против существующей действительности, учит мечтать, заставляет творчески мыслить и любить будущее человечества. Сложная картина жизни представляется детям в сказке в виде простой, наглядной схемы борющихся принципов, руководствуясь которой легче разобраться в самой действительности.

Ключевые слова: сказка, аллегория, волшебная сказка, воспитательное значение сказки, педагогическое значение сказок, психологическое воздействие, образность, кумулятивная сказка.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF FAIRY TALES IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS

Annotation

The article deals with the role and significance of fairy tales in the spiritual and moral education of students. To work in this direction, to use the fairy tale as efficiently as possible in order to educate the moral qualities of children, it is necessary to know the features of the fairy tale as a genre.

The fairy tale evokes a protest against the existing reality, teaches to dream, makes one think creatively and love the future of mankind. A complex picture of life is presented to children in a fairy tale in the form of a simple, visual scheme of struggling principles, guided by which it is easier to understand reality itself.

Key words: fairy tale, allegory, fairy tale, educational meaning of fairy tales, pedagogical meaning of fairy tales, psychological impact, figurativeness, cumulative fairy tale.

Жомок – баяндоочу адабияттын бир түрү, прозадагы же азыраак болсо да ыр түрүндө жазылган, ойдон чыгарылган, кээде фантастикалык мүнөздөгү окуяларды чагылдырган чыгарма. "Жомокто бардыгы өзү үчүн сүйлөсүн", - деп В.Г. Белинский айткандай, балдар менен жомоктун аллегориялык маанисин талкуулабаш керек. Тышкы кийлигишүүсүз эле балдар жомоктун идеялык багытын кармашат: *жакшылык жамандыкты жеңет*. Алгачкы кабылдоодон кийин эле студенттер каармандарды жактырган жана жактырбаган жактарын көрсөтүшөт. Жомокту талдоодо мугалимдин милдети балдарга бул жанрдын формалдуу өзгөчөлүктөрүн байкап калууга жардам берүү болуп саналат. *Кумулятивдик жомокто* бул окуялардын же каармандардын топтору, окуялардын чынжырындагы байланыштар, бир окуянын артынан экинчисинин тизилиши, чынжыр куруунун жолу, ырааттуу кыймыл-аракеттеги стилдик формулалардын ролу. *Сыйкырдуу жомокто* бул мейкиндиктин түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү, эки дүйнөнүн жана алардын ортосундагы чек аранын болушу, бул чек аранын башкы каарманынын милдеттүү түрдө “тигил жакка” жана “артка” өтүшү, баатырдын кайра жаралышы. жомоктун аягы. Турмуш-тиричилик *жомокто* баяндоо

жүргүзүлүп жаткан көз караштын кескин өзгөрүшү. Ошондуктан, кумулятивдик жомокту окуп жатканда, каармандардын тизмегин жана жомоктун аягына чыгарылышына алып келген окуялардын байланыштарын схемалык түрдө көрсөтүү пайдалуу. Сыйкырдуу жомокту окуп жатканда балдарга баатырдын башка дүйнөгө жана артка жасаган сапарынын схемасын тартуу тапшырмасын берүү зарыл. Ал эми турмуш-тиричилик жомогу боюнча иштөөдө баяндоочунун атынан кайталап айтып берүү ыңгайлуу. Эгерде бала формалдуу элементтердин функциясын түшүнүп, аларды текстти бүтүндөй кабыл алуу менен байланыштыра алса, ал эми жомокту өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашына карап чечмелеп бербесе, анда жомоктун аллегориялык мааниси ачылат. Балдарды жомоктун сюжетин анын айтылганынан ажыратууга үйрөтүү абдан маанилүү, ошондуктан талдоодо төмөнкү формулаларга көңүл бурулат:

Башталышы: Бар экен, жок экен, ач экен,ток экен; Илгери-илгери; Илгери, эчак өткөн бир заманда.

Аягында: Ошентип же болбосо ошондон кийин ал элде ынтымакчылык орноп, адамдар бактылуу жашоодо жашап калыптыр

Педагогика мындан жүз жыл мурун жомокторду окуу жана тарбиялык материал катары гана эмес, педагогикалык курал, метод катары кароону да айткан. Ошентип, «Жомоктун тарбиялык мааниси» (1894) деген макаланын аты аталбаган автору «бир эле моралдык ойду балдар үчүн миң деген жолу кайталанса да, ал баары бир алар үчүн жаны жок кат болуп кала берет; бирок ошол эле ойго сиңген жомокту айтып берсең, бала толкунданып, таң калат.

Жомоктор, биздин оюбузча, балдарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоонун бай материалы. Алар балдардын дүйнөнүн көп түрдүүлүгүн түшүнгөн тексттердин бир бөлүгү болгону таң калыштуу эмес. В.Г. Белинский жомокто эң терең тарбиялык куралды көргөн: «Балалык кезде фантазия – рухтун басымдуу жөндөмдүүлүгү жана күчү, анын негизги агенти жана баланын руху менен чындыктын тышкы дүйнөсүнүн ортосундагы биринчи ортомчу».

Орустун улуу мугалими К.Д.Ушинский жомокторго ушунчалык бийик көз караште болгондуктан, аларды өзүнүн педагогикалык системасына киргизип, элдик көркөм чыгармачылыктын жөнөкөйлүгү жана жакындыгы балдар психологиясынын ошол эле касиетине дал келет деп эсептеген. Ушинский жомоктордун педагогикалык мааниси жана балага психологиялык таасири жөнүндөгү маселени кеңири иштеп чыккан.

1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин кээ бир мугалимдер жомокко каршы чыгып, ал балдарды фантастикалык дүйнөгө алып барат, алардын тажрыйбасын, чындык идеясын чаташтырат, балдарда падышаларга жана ханзадаларга боор ооруу сезимин пайда кылат (М. Яновская). Жомокту коргоп чыгып суйлөгөн А.М. Горький жомоктун тарбиялык ролун, анын балдар учун гана эмес, бардык көркөм адабияттагы маанисин кеңири түшүндүргөн.

В.А. Сухомлинский «Жомок сулуулуктан ажырагыс, эстетикалык сезимдердин өсүп-өнүгүшүнө салым кошот, ансыз адамдын жан дүйнөсүнүн асылдыгы, адам баласынын кайгысына, азабына чын жүрөктөн сезимталдыкты ойго салуу мүмкүн эмес» деп теориялык жактан негиздеп, практика менен тастыктаган. Бала жомоктун жардамы менен дүйнөнү акылы менен гана эмес, жүрөгү менен да тааныйт. Анын ою боюнча, жомок – Мекенге болгон сүйүүнү тарбиялоонун түшүмдүү жана алмаштырылгыс булагы. Бул мугалимдин мектепте жомок бөлмөсүн түзүүдөгү уникалдуу тажрыйбасы кызыктуу, ал жерде балдар жомок менен таанышып гана тим болбостон, андагы бала кездеги кыялдарын ишке ашырып, жаратууну да үйрөнүшкөн.

Этнопедагогикасынын негиздөөчүсү Г.Н. Волков жомоктун баланын инсандыгын калыптандыруудагы ролун талдап, «элдин миңдеген жылдар бою топтогон рухий заряды адамзатка өтө узак мөөнөткө кызмат кыла алат» деген жыйынтыкка келет. Анын үстүнө, ал тынымсыз өсүп, андан да күчтүү болот. Бул адамзаттын өлбөстүгү. Бул адамзаттын анын рухий-нравалык прогрессине карай кыймылынын түбөлүктүүлүгүн символдоштурган билимдин түбөлүктүүлүгү.

Ошентип, жомок куугунтукка карабай жашап, эбегейсиз тарбиялык ролду ойногон. Эр жүрөк баатыр Манас, Курманбек, Эр Төштүк жана башкалар жөнүндөгү жомоктор, эпостор балдарды өз элин сүйүүгө, урматтоого, кыйын кырдаалды намыс менен жеңүүгө, тоскоолдуктарды жеңүүгө үйрөтөт. Элдик баатыр менен терс каармандын талашында жакшылыктын жеңиши, жамандыктын жазасы чечилет.

Жомок кыялданууга үйрөтөт, адамды чыгармачылык менен ойлонууга, адамзаттын келечегин сүйүүгө түртөт. Жашоонун татаал картинасы балдарга жомоктогу күрөш принциптеринин жөнөкөй, визуалдык схемасы түрүндө берилет, ошонун негизинде чындыктын өзүн түшүнүү оңой болот.

Сатиралык жомоктордо турмушта оңой олжого көнгөн, арамза, жалкоо, ач көздүк жана башка адамдык кемчиликтерди ачыкка чыгарат. Көптөгөн жомоктордо тапкычтык, өз ара жардамдашуу, достук данкталат. Бул жерде биз Алдар Көсө, апенди, Акыл Карачач өңдүү персонаждарды атап кетсек болот.

Жомокто берилген адам идеалын негизги тарбиялык максат катары кароого болот жана бул идеал дифференцияланат: кыздын, жигиттин, баланын (жигит же кыз) идеалы.

Элдик жомокто балдарга ушунчалык жагымдуу таалим-тарбия бере турган каарман, образдар системасы, тунук ой, адептүүлүк, көркөм, так тил бар. Бул принциптер адабият классиктери жараткан жомоктордун негизин түзгөн – В. Жуковский, А.С. Пушкин, П.П. Ершов, К.И. Чуковский. Кыргыз жазуучуларынан Сагын Ашырбай уулу, Муса Мураталиев, Бакаш Алтыбай уулу жана башкалардын чыгармаларын мисал келтирсек болот.

Балдардын адеп-ахлактык сапаттарын тарбиялоодо жомокту мүмкүн болушунча эффективдүү пайдалануу үчүн жомоктун жанр катары өзгөчөлүктөрүн билүү зарыл. Мисалы, эң типтүүлөрүн карап көрөлү. Көптөгөн жомоктор чындыктын салтанат кура турганына, жамандыкты жакшылыктын жеңерине ишенимди жаратат. Айрыкча жомоктогу оптимизм балдарды өзүнө тартып, бул куралдын тарбиялык маанисин жогорулатат.

Сюжеттин кызыктуулугу, образдуулугу жана күлкүлүүлүгү жомокторду абдан таасирдүү педагогикалык куралга айлантат. Жомокто окуялардын, тышкы кагылышуулардын, күрөштүн схемасы өтө татаал. Бул жагдай сюжетти кызыктуу кылып, ага балдардын көңүлүн бурат. Демек, жомоктордо балдардын психикалык өзгөчөлүктөрү, биринчи кезекте алардын көңүл буруусунун туруксуздугу жана кыймылдуулугу эске алынат деп ырастоо мыйзамдуу.

Абстракттуу ой жүгүртүүгө жөндөмү жок балдар тарабынан аларды кабыл алууну жеңилдеткен образдуулук жомоктун маанилүү өзгөчөлүгү болуп саналат. Аны элдин улуттук кулк-мүнөзүнө жакындаткан башкы каармандык сапаттар адатта өтө томпок жана ачык көрүнүп турат: кайраттуулук, эмгекчилдик, акылмандык ж.б. Бул өзгөчөлүктөр окуяларда да, гиперболизация сыяктуу түрдүү көркөм каражаттар аркылуу да ачылат.

Даанышман мугалим – эл жомоктордун кызыктуу болушуна өзгөчө кам көргөн. Эреже катары, алар жаркыраган жандуу сүрөттөрдү гана эмес, ошондой эле юморду камтыйт. Бардык элдерде жомоктор бар, алардын өзгөчө максаты угуучуларды кызыктыруу. Мисалы, жомоктор "которулат". Дидактизм жомоктордун эң маанилүү белгилеринин бири. Жомоктогу кыйытмалар алардын дидактикасын күчөтүү максатында так колдонулат. «Жакшы адамдарга сабак» жалпы ой жүгүртүү жана окуулар менен эмес, жандуу образдар жана ынанымдуу иш-аракеттер менен берилет. Тигил же бул таалим-тарбия ала турган окуялар угуучунун аң-сезиминде акырындап калыптанат дегендей. Жомок менен иштөө ар кандай формада болот: жомокторду окуу, кайра айтып берүү, жомок каармандарынын жүрүм-туруму жана алардын ийгилик же ийгиликсиз болушунун себептерин талкуулоо, жомокторду театрлаштыруу, жомок таануучулардын сынагын өткөрүү, балдардын сүрөт көргөзмөлөрүн өткөрүү. жомокторго негизделген жана башка көптөгөн нерселер. Маалыматка ылайык, Г.Н. Волкова, жомокту коюуга даярданып жатканда, балдар өздөрү анын музыкалык коштоосун тандап, ролдорду бөлүштүрсө жакшы болот. Мындай ыкма менен кичинекей жомоктор да чоң тарбиялык резонанс берет. Жомоктордун каармандарынын ролдорун «сынап көрүү», аларга боорукердик менен мамиле кылуу

каармандардын көйгөйлөрүн ого бетер тааныш жана түшүнүктүү кылат, жада калса узак жана белгилүү жомоктор үчүн да.

Заманбап мугалимдердин эмгектери - Н.С. Бибко, Н.Е. Львова, Г.К. Щербинина, М.А. Никитина - алар жомоктук элементтер аркылуу мугалим баланын сезимдеринин чөйрөсүнө кантип жол таап, ошонун негизинде адеп-ахлактык категорияларды түзө аларын ачып берет.

Бир убакта Л.С. Выготский биздин нерв системабызды «... кең ачылуу менен дүйнөгө жана кууш ачылышы менен аракетке туш болгон воронка менен салыштырган. Адамдын ичине миңдеген чакырык, ыктоо, кыжырдануу менен воронканын кенен ачылышы аркылуу агат, анын болор-болбос бөлүгү ишке ашып, кууш тешиктен агып кетет дегендей. Өмүрдүн бул аткарылбаган бөлүгүн артта калтыруу керек. Искусство, кыязы, биздин жүрүм-турумубуздун критикалык пункттарында айлана-чөйрө менен ушундай жарылуучу тең салмактуулук үчүн каражат болуп саналат. Адабият, атап айтканда жомок «сезимдерден арылууга», инсандын руханий керектөөлөрүн канааттандырууга көп жагынан көмөк көрсөтөт.

Жомоктор балада кереметтерди, адаттан тыш окуяларды сыйкырдуу сүрөттөөгө катуу көңүл буруп, күчтүү эмоционалдык таасирге ээ. Бала өзүнө суроо берет: мен киммин? Ал кайдан келди? Дүйнө кантип пайда болгон? Адамдар жана жаныбарлар кантип пайда болгон? Жашоо сезими деген эмне? Бул маанилүү суроолорду бала абстракттуу эмес түшүнөт. Ал өзүнүн коргоосун жана баш калкалоочу жерин ойлойт. Анын айланасында ата-энесинен башка жакшы күчтөр барбы? Ал эми ата-энелер өздөрү - алар жакшы күч? Ага эмне болуп жатат? Жомоктор ушул суроолорго жооп берет.

Бала өзүнүн коркуу сезимин жекелештирүү керек. Ажыдаарлар, желмогуздар, бакшылар жомоктордогу кыйынчылыктарды, жеңүү керек болгон көйгөйлөрдү чагылдырат. Жомоктук конфликттердин чечилиши коркуу сезимин жеңүүгө жардам берет, анткени жомоктордун образдуулугу балага өзүнүн коркоктугун жеңип чыгуу мүмкүнчүлүгүн айтат. Баланы жамандыктан, коркунучтуу нерселерден сактоо идеясына негизделген тарбия психиканы эзүүгө алып келет, бирок коркунучтарды жана коркууларды жеңүүгө эмес.

Жомоктор каармандарынын жынысына жана жашына карабастан ар кандай курактагы балдар, балдар жана кыздар үчүн психологиялык жактан чоң мааниге ээ, анткени алар баланы тынчсыздандырган көйгөйлөргө жараша идентификациянын өзгөрүшүнө шарт түзөт.

Социалдык жактан көз каранды позициясынан улам балдар көп учурда ар кандай кайгыга кабылышат, алардын умтулуулары, ниеттери жана аракеттери ишке ашпай калат, муну көбүнчө бала түшүндө, анын фантазиясында толтурат. Жомок бул компенсациялык муктаждык үчүн эң сонун негиз түзүп, баарын бактылуу аягы менен алып барат. Жомоктор идентификация жана идентификация процесстерине түрткү бере турган каармандарга жана кырдаалдарга жык толгон, алардын жардамы менен бала өз кыялдарын кыйыр түрдө ишке ашыра алат, өзүнүн элестүү же реалдуу кемчиликтерин толуктай алат.

Ал адабияттын башка түрлөрүн басып албашы керек. Чыныгы турмуштагыдай эле адабиятта да гармония, бардык курамдык элементтердин акылга сыярлык айкалышы болушу керек. Балдарга фантазия керек, бирок аларга чындыкты да билүү керек.

Изилдөөчүлөр жомоктордун социалдык, психологиялык-педагогикалык функцияларын, анын культурологиялык, этнографиялык жана адабий маңызын талдай элек, анткени бул суроолор азырынча алгачкы жакындоодо гана чечилген.

***Кудаярова Б.А.**, окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
***Абдраимова А.**, студент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

МААЛЫМАТ УКУКТАРЫНЫН ЖАНА АДАМ ЭРКИНДИГИНИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК – УКУКТУК КЕПИЛДИКТЕРИ

Аннотация

Макалада инсандын маалымат укуктары жана жарандардын ден соолугуна жана интеллектуалдык өнүгүүсүнө зыян келтирүүчү маалыматтардан коргоо боюнча актуалдуу маселелер чагылдырылган. Эл аралык укукта инсандын информациялык укуктары жана эркиндиги, конституциялык укугу. Инсандын ден соолугун, психикасын жана интеллектуалдык өнүгүүсүн коргоо максатында инсандын маалыматтык укуктары менен эркиндиктеринин конституциялык-укуктук кепилдиктеринин чөйрөсүн кеңейтүү.

Негизги сөздөр: мыйзам, эркиндик, конституция, маалымат, маданият, интернет.

Аннотация

В статье раскрываются актуальные вопросы об информационных правах личности и защите граждан от информации, причиняющей вред их здоровью и интеллектуальному развитию. Информационные права и свободы личности в международном праве, конституционном праве. Расширение объема конституционно-правовых гарантий информационных прав и свобод личности с целью защиты ее здоровья, психики и интеллектуального развития.

Ключевые слова: право, свобода, конституция, информация, культура, интернет.

Annotation

The article reveals topical issues about the information rights of the individual and the protection of citizens from information that is harmful to their health and intellectual development. Information rights and individual freedoms in international law, constitutional law. Expansion of the scope of constitutional and legal guarantees of informational rights and freedoms of the individual in order to protect her health, psyche and intellectual development.

Key words: law, freedom, constitution, information, culture, internet.

Заманбап дүйнө маалыматтык мамилелердин тез өнүгүшү, маалыматтык-телекоммуникациялык технологиялар, кибермейкиндик, компьютердик социалдык тармактар, коомдун жалпы компьютерлештирилиши жана маалыматты түзүүнүн, колдонуунун, кайра иштетүүнүн жана жайылтуунун жаңы техникалык каражаттарын пайда болушу менен мүнөздөлөт. Бирок, заманбап маалымат коомго жакшылык гана эмес, ар кандай көйгөйлөрдү да алыпкелет. "Технологиялык товарлардын" басы адамдардын социалдык маданиятын өзгөртүү болуп саналат. Акыркы жылдары ал миңдеген жылдарга созулган адамзат маданиятынын жана цивилизациясынын жөнөкөйлөтүлгөн суррогаты болгон "кибермаданияттын" бир түрүнө айланды.

Инсандын маалыматтык укуктары жана жарандарды алардын ден-соолугуна жана интеллектуалдык өнүгүүсүнө зыян келтирүүчү маалыматтардан коргоо маселеси актуалдуу болууда. Эл аралык укукта, конституциялык укукта инсандын маалыматтык укуктарын жана эркиндиктерин салыштырма изилдөөнү жүргүзүүнүн натыйжасы болуп инсандын ден-соолугун, психикасын жана интеллектуалдык өнүгүүсүн коргоо максатында анын маалыматтык укуктарын жана эркиндиктеринин конституциялык-укуктук кепилдиктеринин көлөмүн кеңейтүү жана адамдын жана жарандын маалыматтык укуктары менен эркиндиктеринин тизмегин толуктоо сунушу эсептелет.

Акыркы 10 жылдан бери биздин мамлекет өлкөнү модернизациялоого, натыйжалуу инновациялык экономиканы түзүүгө, өнөр жайды жана айыл чарбасын өнүктүрүүгө, жарандардын жогорку жашоо деңгээлине жетишүүгө багыт алып келет. Мунун баары - адамдын билим алуусу, илимди өнүктүрүүсү, эмгектенүү, өзүнүн кесиптик көндүмдөрүн жана квалификациясын жогорулатуу – булл милдеттерди ишке ашыруу жана жаратуу адамдын каалоосуз мүмкүн эмес. Мында маалымат, маалыматтык технологиялар, жеке адамдын маалыматтык укуктары жана эркиндиктери маанилүү ролду ойнойт.

20-кылымдын ортосунда дүйнөлүк коомчулук инсанды өнүктүрүүдө барган сайын маанилүү ролду таанып, адамдын жана жарандын маалыматтык укуктары менен эркиндиктеринин кепилдигин камсыз кылуучу укуктук механизмдерди түзө баштады.

Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 19-беренесинде: "ар бир адам ишеним эркиндигине жана аларды эркин билдирүүгө укуктуу; булл укук өз ишенимдерине тоскоолдуксуз карману эркиндигин жана маалыматты издөө, алуу жана жайылтуу эркиндигин жана ой жүгүртүү эркиндигин камтыйт".

Өз кезегинде, Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо боюнча Европа конвенциясынын 10 беренесинин 1 бөлүгүндө: "ар бир адам сөз эркиндигине укуктуу. Бул укукка өз пикирин карману эркиндиги, ошондой эле мамлекеттик органдардын кийлигишүүсүз, улуттук чек аралар менен байланышпаган маалыматты жана идеяларды кабыл алуу жана жайылтуу эркиндиги кирет..."

Белгилей кетчү нерсе, биздин мамлекет башка өлкөлөр менен катар эле өзүнүн жарандарынын маалыматтык укуктарын жана эркиндиктерин коргоонун конституциялык-укуктук механизмдерин өнүктүрүү менен дүйнөлүк маалыматтык коомчулукка ишенимдүү интеграцияланып жатат. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 33-беренеси төмөнкүлөрдү бекитет: "ар ким маалыматты эркин издөөгө, алууга, сактоого, пайдаланууга жана анны оозеки, жазуу жүзүндө же башка ыкма менен жайылтууга укуктуу"

Ошол эле учурда адамдын жана жарандын маалымат укуктары жана эркиндиктери жөнүндө конституциялык жоболор, мыйзамдар менен кененирээк жөнгө салынат: Кыргыз Республикасынын "Массалык маалымат каражаттары жөнүндө" №939-XII мыйзамы 1992-ж.

Бирок, жеке маалыматтарга карата укуктарды жана эркиндиктерди таанууда жана кепилдөөдө Кыргызстандын оң тенденциясына карабастан, мамлекеттик бузуулар же маалыматты эркин издөөнү, алууну, берүүнү, өндүрүүнү жана жайылтууну чектөө мүмкүн эмес. Эскертүү сигналы-бул жалпыга маалымдоо каражаттары, телекоммуникациялар жана глобалдык маалымат системалары аркылуу коомго жеткирилген маалыматтын сапаты жана мазмуну.

Жалпыга маалымдоо каражаттарынын эркиндиги теле-көрсөтүү жана радио-уктуруу, кино, интернет аркылуу зордук-зомбулукка, баюуга суусагандык, эмгекти жек көрүү, адамдык жаман адаттар жана жаман көрүнүштөрдү (баңгизаттарды, ичкиликти колдонуу, тамеки чегүү, ж.б.) үгүттөгөн абдан чоң көлөмдөгү терс маалыматтарды алууга алып келди.

Биздин каналдардын телекөрсөтүүлөрү жарандарыбыздын аң-сезиминин төмөндөшүнө/деградациясына өбөлгө түзгөн жана адамдардын укуктук маданиятын тарбиялоого жана калыптандырууга психологиялык мамилени калыптандырбаган сериалдардын, реалити-шоулардын, оюн-зоок көрсөтүүлөрдүн мазмунуна каныккан.

Адамдар жагымдуу маалыматтык чөйрөгө жана компьютердик кылмыштар же жеке турмуштун кол тийбестигине, ар-намысына, кадыр-баркына, мүлкүнө, кесиптик же кызматтык сырга каршы кылмыштар сыяктуу маалыматтык кылмыштардан келип чыккан зыяндын ордун толтурууга укуктуу. Жарандарда курчап турган чындыкка карата душмандык жана агрессивдүүлүк сезим пайда болот, коомго, курчап турган дүйнөгө жана түздөн-түз өзүнө карата керектөөчүлүк мамилеге карата психологиялык көз караштарды жаратат.

Мамлекеттин позициясы боюнча, бул көйгөйдү чечүүдө приоритетүү болуп, журналистиканын сапатын жогорулатуу аркылуу ал берген маалыматка жооптуу журналистиканы калыптандыруу, анын, жалпыга маалымдоо каражаттарында жана социалдык тармактарда жарыяланган маалыматтар үчүн жарандык жоопкерчиликти калыптандыруу. Ошону менен калктын негизги бөлүгүнө профилактикалык таасирин тийгизүү. Фейк маалыматтан коргоо максатында 2021-жылдын августунда “Такталбаган (жалган) маалыматтардан коргоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган.

Жыйынтыктап айтканда, мен дагы бир жолу сиздердин көңүлүңүздү көйгөйдүн курчуп баратканына бургум келет, бирок бул биздин мамлекет үчүн гана эмес, балким, дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттери үчүн актуалдуу.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жылдын 5-майы, Бишкек шаары;
2. Тоби Мендел, Маалымат эркиндиги: Салыштырмалуу укуктук изилдөө, ЮНЕСКОнун Нью-Дели кеңсеси [230], 2003-ж.
3. Адам укуктарынын жалпы декларациясы, 10-декабрь, 1948-жыл;
4. 2010-жылдын 1-июнунда күчүнө кирген №11 жана №14 Протоколдорунун өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен Адам укуктары боюнча Европалык конвенция.
5. Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо боюнча конвенция, Рим, XI.1950
6. “Такталбаган (жалган) маалыматтардан коргоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, 2021-ж.

Чонатаева М.С., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кудаярова Б.А., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНДАГЫ АЯЛДАРДЫН АБАЛЫ

АННОТАЦИЯ

Макалада тарыхый-укуктук, салыштырмалуу-укуктук изилдөө методунун негизинде аялдардын кыргыздардын адат укугу боюнча укуктары, аялдардын укуктарын коргоонун мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талданган, аялдардын Кыргыз Республикасынын кадимки укугу боюнча өзгөчө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жалпыланган.

Негизги сөздөр: адат укугу, кылмыш-жаза мыйзамы, манап, бий, датка, бек, кун, айып, барымта, өлтүрүү.

АННОТАЦИЯ

В статье на основе историко-правового, сравнительно-правового метода исследования проанализированы права женщин по обычному праву кыргызов, характерные особенности защиты прав женщин, обобщены наиболее характерные особенности прав женщин по обычному праву кыргызов.

Ключевые слова: обычное право, уголовное обычное право, манап, бий, датка, бек, кун, айып, барымта, убийство.

ABSTRACT

On the basis of the legal historian, comparative legal method study analyzed women's rights under customary law Kyrgyz characteristics of women's rights, summarizes the most characteristic features of women's rights under customary law Kyrgyz.

Keywords: customary law, common law criminal, Manap, Bii, Datca, bey, coon, ayyp, barymta, killing cattle.

Белгилүү бир тарыхый мезгилди, анын ичинде аялдардын адат укугу боюнча укуктарын изилдөө тиешелүү мезгилдеги коомдук мамилелерди өнүктүрүүгө байланыштуу. Адат укугунун болушу кыргыз коомунун патриархалдык-феодалдык түзүлүшү менен диалектикалык байланышта. Коомдун мындай жашоо тартиби Кыргыз коомунун гана эмес, Орто Азия элдеринин жана башка көчмөн элдердин адат укугун калыптандырууда да өз издерин калтырганы шексиз.

Коомдук турмуштун тарыхый-укуктук жактарын, анын ичинде аялдардын укуктарын изилдөөдө коомдук-мамлекеттик түзүлүш менен диалектикалык өз ара байланыш, конкреттүү тарыхый мезгилдеги коомдук мамилелердин экономикалык режиминде болуусу зарыл.

Бул аспекттин аз изилденгендигине карабастан, илимий жана практикалык мааниге ээ болгон айрым илимий эмгектер бар. Мындай иштерге С.К. Кожоналиевдин "Октябрь революциясына чейинки сот жана кыргыздардын адат укугу" [4, 67-С.], Б. И. Борубашевдин "Россия мамлекетинин курамындагы Кыргыздардын жалпы мамилелерин мамлекеттик-укуктук жөнгө салуу" (1855-1917-жж.)" [1, 34-С.], Ш.С. Загяжский "Кыргыздардын аларга берилген ар кандай уруулар жөнүндө юридикалык салты" [3, 12-б.], Т.М. Культелеева "Казактардын адат кылмыш укугу" [7, 54-бет] жана башкалар.

Кыргызстан Россиянын курамына киргенге чейин бийлик феодалдык "манап", "бий", ал эми Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө "датка" жана "бек" болгон. Алар жайыттарды бөлүштүрүп, салык чогултушкан, сот жана репрессия жүргүзүшкөн, ошондой эле кыргыздардын адат укугун, анын ичинде аялдардын укугун калыптандырууда таасирдүү роль ойношкон.

Коомдук мамилелердин патриархалдык схемасы аялдардын укуктарын начарлатты. Тентек кыздарды өлтүрүүгө жол берилип, мыйзамдуу деп эсептелген. Жазаларды аткаруу катары "барымта", "кун" көбүнчө "барымта" жана "кун" объектиси аялдар, балдар болгон. Товардык-акча мамилелеринин өнүгүшү менен" кун " мал, алтын жана күмүш монеталар менен төлөнгөн. Эркек жана аял адамдарды өлтүрүү үчүн ар башка жоопкерчилик өзгөчөлүктөрү бар. Аялын өлтүргөндүгү үчүн кун - 150 баш мал болгон, ал эми эркек кишини өлтүрүү үчүн 300 баш мал төлөнгөн. Кээде аялдар белектердин объектиси болуп калышкан.

Элдешүү үчүн согушуп жаткан тараптар бири-бирине кымбат баалуу буюмдарды, аттарды жана жакыр туугандарынын кыздарынын кыздарын беришти.

Кош бойлуу аялдардын укуктарын коргоого өзгөчө көңүл буруу керек. Алар кадимки укук менен көбүрөөк айырмаланат. Мисалы, " кунду кош бойлуу аялды өлтүргөндүгү үчүн айыпп же кун өзгөчө өндүрүп алынган:

-бала үчүн трант ал боюна бүткөндө гана 9 төөнү айыпп салган;

-5 айлык балага-25 төө;

-бала төрөгөнгө чейин беш айдан кийин - аялдардын кун жарымы (75 баш мал) болгон.

Мындан тышкары, эгерде аял баланын боюнан түшүп калгандыгы үчүн күнөөсүн далилдесе, адат укугында жоопкерчилик каралган" [8, 82-бет]. Аялдарга карата жасалган кээ бир жосунсуз жоруктар, мисалы, "эч кандай себеби жок чач өрүмдү кескени үчүн айып салынган" [4, 47-бет].

Кыргызстан 1867-жылы Россия империясынын курамына өз ыктыяры менен киргенден кийин Жети - Өгүз жана Сыр-Дария облустарын башкаруу жөнүндө убактылуу жобону кабыл алуу менен Кыргызстандын айрым бөлүгүндө адат укугу кыйла тутумдаштырылган формага ээ боло баштады. Системалаштыруу кылмыштардын жана жазалардын тизмесин камтыган өзгөчө съезддерди өткөрүү аркылуу ишке ашырылган.

Мисалы, 1893-жылы Бийлердин съезди май айында Биркулак көпүрөсүнүн жанында болуп, аялдардын укугун коргоочу белгилүү бир нормалар камтылган. С.К. Кожоналиевдин пикири боюнча "Октябрь революциясына чейин Кыргызстанда аял эркекке таандык экендиги, ээсинин буюму деп эсептелген". Аны сатып алууга, сатууга жана алмаштырууга болот" [4, 48-бет].

Бул фактылар гезиттердин материалдары менен тастыкталат, мисалы, "Пишпек баракчасы" гезити 1919-жылдын 11-июлунда "Кыргыз айымы эркекке тең укуктуу эмес адам катары эмес, ээси, башкача айтканда күйөөсү өз каалоосу боюнча ээ боло турган товар сыяктуу.

-Мага аялыңды бер - бай кедей адамга кайрылат, - мага жагат.

-Макул, - кедей жооп берет -1000 рублга сатканы макулмун.

-Жок кымбат ..., 800 рубль берем?

-Болуптур.

Ушинтип тирүү товарды сатып алуу-сатуу келишим аяктады, " [7, 3-бет].

Кыргыздардын салт-санаасы боюнча аялдардын укуктарын тарыхый-укуктук талдоо төмөнкү жалпылоолорду жасоого мүмкүндүк берет:

-аялдардын кыргыздардын адат укугу боюнча укуктары өтө оор абалда болгон, аял "товар", "буюм"катары чыккан;

-патриархалдык-феодалдык чокуга өзгөчө көз каранды болгон;

-адат укугу примитивдүүлүгүнө карабастан, кош бойлуу аялдардын укуктарын коргоосу менен кыйла айырмаланат;

-аял кээде жаза аткаруу объектиси болуп эсептелген;

-Кыргызстан Россия империясынын курамына ыктыярдуу киргенден кийин аялдардын укуктары акырындык менен формалдуу аныкталган формага ээ болуп, гуманисттик мүнөзгө ээ боло баштады.

Колдонулган адабияттар

1. Борубашев Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855–1917 гг.) (Историко-правовое исследование) автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. 2009 г. – Б. С. 4.
2. Временное положение об управлении Семиреченской и Сыр -Даринской областей 1867 г. СПб. С. 74.
3. Загряжский Г.С. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний им присвоенных. Санкт-Петербург, 1876 г. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып 4. С. 12.
4. Кожоналиев С.К. Суд и обычное право киргизов до Октябрьской революции. Ф. 1963. 67 с.
5. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. Алма-Аты 1955 г. С. 54.
6. Материалы по истории политического строя Казахстана.том 1. Алма –Аты 1960. С. 381.
7. Положение киргизской женщины // Газета Пишпекский листок № 31. 11 июля. 1919 г. С. 3.
8. ЦГИАЛ СССР. ф. 1396. оп. 1. д. 400. 82 с.

Толонов Т.Т., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Камчыбекова Н.Т., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КОМПЬЮТЕРГЕ БАЙЛАНЫШТУУ КЫЛМЫШТАР

Аннотация

Бул маселени изилдөөнүн максаты кибер мейкиндикте маалыматты коргоо абдан курч болуп жаткан заманбап дүйнөдө маселенин актуалдуулугу болду.

Бул макалада маалыматтык коопсуздук чөйрөсүндөгү коркунучтардын түшүнүгү жана түрлөрү берилген. Маалыматтык технологиялардын ийкемдүүлүгү шылуундардын кылмыштуу фантазиясына кеңири мүмкүнчүлүк берет; ошондуктан компьютердик маалымат жаатындагы кылмыштар ушунчалык жогорку деңгээлге жеткен. Бул коомдук коркунучтуу кубулуштун белгилерин аныктоо жана изилдөө бул түрдөгү кылмыштардын бетин ачууга жана туура квалификациялоого өбөлгө түзөт.

Түйүндүү сөздөр: Киберкылмыштуулук, чабуулдар, мамлекеттер, программалык камсыздоо, интернет, технология, коркунучтар.

КОМПЬЮТЕРНЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ.

Аннотация

Целью изучения данного вопроса стала актуальность вопроса в современном мире, где защита информации в киберпространстве стоит очень остро.

В данной статье представляется понятие и виды угроз в области информационной безопасности. Гибкость информационных технологий дает простор преступной фантазии мошенников; именно поэтому преступления в сфере компьютерной информации достигли такого высокого уровня. Выявление и исследование особенностей этого общественно опасного явления будет способствовать раскрытию и правильной квалификации преступлений данного вида.

Ключевые слова: Киберпреступления, атаки, государства, программное обеспечение, интернет, безопасность, угрозы.

COMPUTER CRIMES

Annotation

The purpose of researching this issue was the relevance of the issue in the modern world, where the protection of information in cyberspace is becoming very acute.

This article presents the concept and types of threats in the field of information security. The flexibility of information technology provides ample scope for the criminal imagination of crooks; that is why computer crimes have reached such a high level. Identifying and studying the signs of this socially dangerous phenomenon contributes to the discovery and proper classification of crimes of this type.

Keywords: Cybercrime, attacks, states, software, internet, technology, threats.

Азыркы мезгилде коомубуз өнүккөн сайын кылмыштуулуктун дагы турлору пайда болууда. Учурда эң кеңири колдонгон технология жабдыктардын негизинде компьютер аркылуу түрдүү кылмыштар жасалууда. Бул кылмыштарга тоскоол болуу үчүн атайын билимге ээ болуу керек. Бул кылмыштын түрүн алдын алуу учун башка мамлекеттер менен иш алып барууга жана кызматташууга муктаж. Мамлекеттин мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл. Ошону менен бирге күчтүү адистердин топторун түзүп кылмыштуулукту алдын алуу керек. Башка өнүккөн мамлекеттер компьютерге каршы күрөшүү боюнча атайын келишимдерди түзүп кылмыштуулукту алдын алууда. Заманыбызга жараша учурда компьютерсиз элестетүү кыйын. Соода сатык, банк иши, каттоолор, автоматикалык түрдүү нерселер, саламаттык сактоо тармактары жана башка иштер компьютерсиз жумуш болбойт. Маалыматтарды автоматикалык процесс аркылуу жөндөгөн тутумдарды жана башка мыйзамга каршы пайдаланып, зыян келтирүү максатында колдонуу, маалыматтарды бузуу, өчүрүү же башка кишинин укугуна зыян келтирүү иштери кылмыш болуп эсептелинет. КРнын милиция кызматкерлери компьютерге байланыштуу кылмыштардан да башка кылмыштарды көзөмөлдөөдө компьютер кайсы этапта колдонула турганын билүүдөн

тышкары адам укуктарын да эске алуусу зарыл. Компьютерге байланыштуу кылмыштар азыркы мезгилде кеңири таралууда. Кылмыштын чөйрөсүнө карай афера, коз боемочулук, уурулук мыйзамга каршы болуп эсептелинет.

“ХАКЕР” деп аталган компьютер адиси боюнча карасанатай кишилер электрондук соода кылуу үчүн кредиттик картанын номерин интернет чөйрөсүнө киргизген колдонуучулардын акчасын уурдап, кээ бир ишкананын байланыштарын толугу менен узо алат. Кибер кылмышкерлер интернет колдонуучулардын электрондук дарегине акча табуу максаттында ар кандай каттарды жөнөтүп максаттына жетүүдө. Кылмышкерлер күн өткөн сайын маалыматтарды сактоо үчүн компьютер колдонууда.

Компьютерге байланыштуу кылмыштардын түрлөрү.

Негизинен милиция кызматкерлер төмөнкү кылмыш түрлөрүнө жолугууда. Компьютерге түз байланышкан кылмыштар пайда көрүү максатында жана маалыматтарды бузуу же болбосо маалыматтарды өчүрүлүшү бирөөнү зыянга учуратуу. Азыркы учурда көпчүлүк компьютердик кылмыштуулук банк карталарына жана телефондорго байланган акчаларына басым жасап жатышат. Техникалык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып компьютердик тармактарга мыйзамсыз киришип маалымат уурулуктарын жана компьютердик шантаж кылууда же болбосо, кээ бир адамдарды аброюна шек келтирүүчү аудио жана видео жазууларды мантаждоо жолун кылып коомчулукка таркатып жатат.

Уурулук, контрабанда бангизат, афера, коркутуу, кылмыш болуп табылган түрдүү маалыматтардын, маалымат каттардын, программанын тутумуна кирүү, башка терминалдарга жөнөтүү.

Компьютердик саботаж: байланышка тоскоол болуу, жабдыктарга зыян келтирүү.

Компьютердик программаларды колдонуп маалыматтарды өзгөртүү жок кылуу аркылуу пайда табуу. Башка сайттарга кирип банк схемаларын бузуп кирип акча табуу.

Компьютер аркылуу түрдүү афера, мыйзамга каршы маалыматтарды жарыялоо.

Компьютердик далилдерди окуя болгон жерден табуу.

Окуя болгон жеринде атайын иликтөө адистерин тобун түзүп, бирок компьютер боюнча атайын билими, тажрыйбасы болуусу шарт. Атайын түзүлгөн топ окуя болгон жерди коргоп тиешелүү иш чараларды жүргүзүү керек. Тиешелүү учурларда адистерден жардам сураш керек. Окуяны иликтөө учурунда өтө кылдат мамиле кылуу керек. Компьютердик билими жок кийлигишүүсү олуттуу терс натыйжаларга алып келет. Бирок башка компьютерлер менен дагы байланыш болсо, ошол компьютерди дагы тыгыз иликтөө керек. Мумкун башка мамлекет менен компьютердик байланыш болсо, ошол мамлекеттин органдары менен дагы чогуу иш алып баруу зарыл.

Аткаруу иш чаралары.

Окуя болгон күндөн тартып тергөө амалдарын жүргүзүү үчүн атайын адистер менен биргеликте тергөө тобун түзүү керек.

Тергөө тарабынан берилген атайын тапшырмаларды тыгыз иликтөө керек. Бул тууралуу чыгарган саткан, колдонгон адистерди билүү зарыл. Окуя болгон жерди сүрөткө тартуу жана видео камера көзөмөлдөрүн алуу керек. Окуя болгон жерге тергөөчүнүн өтүнүчү менен санкция алыныш керек. Тинтүү учурунда ошол колдонгон компьютерге шектелүүчүнү же болбосо колдонгон адамды жакын жолотпоо жана жумуш алып барып жаткан атайын адистерге кошпоо керек. Компьютерлерге көбүнчө атайын код коюлат, ал эми аны шектелүүчү же болбосо колдонгон адам бербөөгө аракет кылат. Андыктан компьютердин жанынан же болбосо башка бөлмөдө катылуу болушу мүмкүн. Аны табууга аракет кылуу керек. Кылмыштуу деп табылган компьютер, компьютердик жабдыктар окуя жеринде усулуна карай изилденүүгө тийиш. Пайдалуу тыянак чыгаруу үчүн атайын лабораторияга жөнөтүү керек. Ошонун жыйынтыгы менен кайра тергөө амалдары жүргүзүлөт.

Бакирова Г.К., *фил.и.к., доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ЖАШОО, ӨМҮР, ӨЛҮМ ТУУРАЛУУ АЙТЫЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аннотация

Макалада кылымдар бою интеллектуалдардын жана жазуучулардын "тирүү" деген аталышты алган ошол татаал түшүнүк жөнүндөгү ойлору, бүгүнкү күндө дуушар болгон френикалык ыргактар, жашоонун кымбат, керемет, табышмактуу жана баа жеткистиги, чыгармаларда тилдик бирдиктер аркылуу жашоонун улуу сырларынын чагылдырылышы жөнүндөгү ой-пикирлер айтылат. Ар бир тилде ошол элдин тарыхынын, руханий байлыгынын, маданиятынын, турмуштан алган байкоо, тажрыйбаларынын, көз караштарынын чагылдырылышы элдин түбөлүктүү казына-кенчин сактап, өзүнө сиңирип келген лексикалык бирдиктердин бири болгон кыргыз тилиндеги фразеологизмдерден алынган мисалдар аркылуу чечмеленет.

Ачкыч сөздөр. Жашоо – табышмак, "тирүү" деген аталыш, френикалык ыргактар, тилдик бирдиктер – жашоонун улуу сырларын чагылдырган кенч, элдин тарыхы, руханий байлыгы, маданияты, байкоолору, тажрыйбалары, көз караштары жана тили, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер, коомго, жаратылышка, көрүнүштөргө, мыйзам ченемдерге болгон мамилелер, жашоо, өмүр, өлүм жөнүндөгү элдик түшүнүктөр.

PHRASEOL0GICAL UNITS ABOUT LIFE, LIVES AND DEATH

Annotation

The article discusses about the thoughts of intellectuals and writers who analyses over the centuries about this complex concept, called "alive", about the frenetic rhythms that we encounter today, about the jewel, wonderfulness, mystery and pricelessness of life and how the great mysteries of life are expressed through linguistic units. The reflection of history, spiritual wealth, and culture, observations from the life, experience, and point of views of this people is interpreted in every language, using examples taken from phraseological units of the Kyrgyz language, one of those lexical units that preserve and assimilate the eternal treasures of the people

Key words. Life is mystery, the notion "alive", frenetic rhythms, linguistic units are a treasure reflecting the great secrets of life, history of people, spiritual wealth, culture, observations, experience, views and language of the people, phraseological units in the Kyrgyz language, attitude to the society, nature and phenomena, norms, folk notions about the life, lives and death.

Жашоо – бул, табышмак. Кылымдар бою интеллектуалдар жана жазуучулар "тирүү" деген аталышты алган ошол татаал түшүнүк жөнүндө ойлорун кагаз бетине түшүрүүгө аракет кылышкан. Айрыкча, бүгүнкү күндөгү күнүмдүк жашоодо дуушар болгон френикалык ыргактар адамды алаксытып, жашоонун кымбат экендиги жөнүндө ойлонбостон, жашоо кадимкидей кабыл алынат. Жашоо керемет, табышмактуу болгону менен, ал баа жеткис [3]. Жашоонун ушундай белгисиздигин эске алганда, алар жөнүндө философтор, акындар жана тилчилер жазган чыгармалар, андагы тилдик бирдиктер – жашоонун улуу сырларын чагылдырган кенч.

Ошондуктан ар бир тилде ошол тилде сүйлөгөн элдин тарыхы, руханий байлыгы, маданияты, турмуштан алган байкоо, тажрыйбалары, түрдүү көз караштары чагылдырылат. Адамзат тарыхында узак тарыхый жолду басып өткөн байыркы элдердин бири болгон кыргыз элинин тилинде да кыргыздардын кылымдарды карыткан маданияты, көз караштары, руханий байлыктары өз ордун таап келет. Элдин мындай түбөлүктүү казына-кенчтерин сактап, өзүнө сиңирип келген лексикалык бирдиктердин бири – кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. Ошол байлыктарынын бир тарабы элибиздин адам коомунун, жаратылыштын, коомдук турмуштун ар кандай көрүнүштөрүнө, мыйзам ченемдерине карата болгон мамилелери, аларды таанып билүүгө аракеттенген элдик билимдердин жыйындысы болуп саналат.

Элдин баштан кечирген көп кылымдык тарыхындагы руханий жана маданий өзгөрүүлөр анын тилиндеги фразеологизмдерде да чагылдырылбай калган эмес [1.4]. Алардын бир тобу – жашоо, турмуш, өмүр, өлүм жөнүндөгү фразеологизмдер [7:273-274]. Бул жөнүндө кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде улуу ойлор камтылган. Маселен, жашоо, өмүр, турмуш жөнүндөгү элдик түшүнүк, байкоолордун өздөштүрүлүшү аркылуу *ичер суу, күн көрүү, баш калкалоо, жан сактоо, көрөр күн, орун-очок алуу, очор-бачар болуу, топурактан тышкары болуу, аягынан жел өтүп туруу, өз бөгүңдү бөктө, жан таттуу, күлү додо болбогон* сыяктуу

фразеологизмдердин жаралгандыгын байкоого болот. Ал эми жашоо, өмүр сүрүү үй-бүлө куруудан башталат. Бул жөнүндө *босого аттоо, баш кошуу, бир башы эки болуу, кол кармашуу, түндүк көтөрүү, түтүн булатуу, жаңы тирдик, башын байлоо, күлүн чогуу төгүү, эки бакыр, бир тукур, эриш-аркак болуу* сыяктуу фразеологизмдер кудалашуу, турмуш куруу, жаңы үй-бүлө күтүү, өзүнчө оокат кылуу, биргелешип жашап, тиричилик өткөрүү маанилерин туюндуруп, кыз балага турмуштук тарбия берүүдө *таш түшкөн жеринде оор* деп, жаштардын жаңы башталган жашоосуна *көшөгөсү көгөрсүн* деп тилек айтылган. Өмүр бою жалгыз бой, үй-бүлө курбай жашап өтүүгө карата *дүйнөдөн так өтүү*, баласыз жашоого *башка чукак*, турмушу бузулса *шаары бузулуу* деген фразеологизмдер айтылган. Ал эми *жаман катын, жаш бала* эркек бүлөсү жок үй-бүлө, *кара чамгарак* салт боюнча мурас катары балдарынын кичүүсүнө калуучу үй жөнүндөгү маанини туюндурган.

Тилибизде оокат-ашы жетиштүү, бардар жашоого карата айтылган фразеологизмдер да бир топ. Маселен, *телегейи тегиз, үзөңгү-боосу алты кабат, чөнтөгү калың, төрт түлүгү шай, ити май жебеген, кабыргасы* (*казаны*) *майлуу, кашыгы да май, чөмүчү да май; байпагы макмал болуу, урегеден* (*кемегеден*) *май агуу, каймагы бузулбоо, илебине дан бышуу, күнү туу, өз колу оозуна жетүү, жайыты кеңейүү* сыяктуу фразеологизмдер адамдын жашоосунун жетиштүү абалда экендигине карата айтылса, жашоо, турмушун жакшыртууга болгон аракеттер жөнүндө *этеги бүтөлүү, кызыл жабар болуу, куркулдайдын (үкүнүн) уясын табуу, башына бак конуу, кадамы узаруу, канат-куйругу жетилүү, кара талашуу, каруусу казык, башы токмок болуу; колуна кол, бутуна бут болуу; күйдүм-быштым болуу, от алышуу, оттош болуу, таман акы, маңдай тер* деген сыяктуу фразеологизмдерде байыртадан берки жашоону элестеткен түшүнүктөрдүн элеси камтылган. Ал эми адамдын жашоо-турмушунун начарлашына карата *кээри кетүү, кашыктап жыйып, чөмүчтөп чачуу, колго кароо, колго карга чычар* фразеологизмдери айтылып, мында турмушу оорлоп, оокат-ашын, дүнүйөсүн жоготуу, материалдык жактан кимдир бирөөгө көз каранды болуу, жашоосунун оңолоруна болгон үмүт-тилектер туюндурулат.

Адамдын өмүр жолу, жашоо-турмушу дайым эле бир калыпта тура бербейт. Жашоодогу ар түрдүү оош-кыйыштар улуу ойчулдардын накыл кептеринде да [3] камтылган. Маселен, Б.Пастернак: “Адам жашоого даярдануу үчүн эмес, жашоо үчүн төрөлгөн,”-десе, А.Эйнштейн: “Эгер бактылуу жашоону кааласаң, аны адамдарга же нерселерге эмес, бир максатка байлап кой,”-дейт. Далай-лама: “Бир жылда эч нерсе жасай албай турган эки гана күн бар: бирин кечээ, экинчисин эртең деп аташат, демек бүгүн сүйүү, ишенүү, иш кылуу жана баарынан мурда, жашоо үчүн туура күн”-деген. Ошондуктан жашоону өзгөртө турган учурду күтпөө керек.

Чындыгында, ар кандай себептерден улам толук кандуу жашоо-турмушта өзгөрүүлөр болот. Адамдагы максатсыздык, жалкоолук, кайдигерлик сыяктуу сапаттардан улам жашоо-тиричиликтин жаман жагына өзгөргөндүгүн, адам турмушундагы кедейленүү, эптеп күн көрүү, жетишсиз жашоо, жокчулуктун азабын тартуу көрүнүштөрү *башынан бакыт качуу, итке минип калуу, иттен илгери, кишиден кийин; казаны оттон түшүү, кедери кетүү, кендири кесилүү, колу кыска, колу ашка жетпөө, колу жука, куру алакан, куру аяк, куу казан, өгүз өлбөсүн, араба сынбасын; өлбөстүн күнүн көрүү, ыңырчагы ырдоо, керегеси кердөө, өлбө-жаным өлбө, этеги тизесине жетпөө, этек-жеңи тайкы, үрүп чыгар ити жок* сыяктуу фразеологизмдерде чагылдырылат. Мындай турмуштагы бактысыздык, жашоодогу эстен кеткис жаманчылык, оорчулук, унутулгус окуя, теңсиздик жашоо *кешиги жок, көкөйдөн кеткис, кулда кулак жок* болуп айтылса, азаптуу, кысталыш турмушта жашоо *бөрү этектен, жоо жакадан алганда; какаганга муштаган, тар эшик, тар босого* фразеологизмдеринде берилет.

Л.А.Сенека: “Жашоону үйрөнүү үчүн бир өмүр талап кылынат жана эң таң калыштуусу, өлүүнү үйрөнүү үчүн да бир өмүр талап кылынат,”-дегендей [3], өлүм – бул, организмдеги тиричиликтин токтолушу. Ал жашоонун негизин түзгөн белоктордун ажыроосуна байланышат. Өлүм жаралган себептерине жараша табигый (физиологиялык) жана мезгилсиз (патологиялык) болуп бөлүнөт. Табигый өлүм организмдин картайышынан, ал эми мезгилсиз

өлүм ар түрдүү оорулардан, кырсыктардан же өзүн-өзү өлүмгө кыюу сыяктуу себептерден улам келип чыгат. Кайсы гана организм болбосун, ал өзүнүн жашоосун өлүм менен аяктайт [6].

Кыргыз элинин каада-салтында башка мусулман элдердей эле көзү өткөн адам акыркы сапарга узатылат. Буга байланыштуу кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин бир тобу адамдын көзү өткөндүгүнө байланыштуу айтылат. Аларды лексика-тематикалык жактан бир нече топко бөлүп кароого болот. Маселен, адамдын өлүм алдындагы учуру, андагы көрүнүштөр *бир буту төрдө, бир буту көрдө; бир аягы көрдө, бир аягы жерде; тилден калуу, көргө буту салаңдоо, көр оозунда, тили байлануу* фразеологизмдеринде берилсе, өлүмдөн аман калуу *көр оозунан кайтуу* деп айтылат. Ал эми өлүмгө башын байлап, тобокелге салуу, жашоо үчүн күрөшүү, өлүм коркунучунан кутулууга болгон аракеттер жөнүндө *ажалды оозуна тиштөө, жан бычактын мизинде, жан соога* сыяктуу фразеологизмдер айтылат. *Жандан түңүлүү* өлүм жөнүндө ойлоону, *ашка аралашуу* ден соолугу жакшырып, оору-сыркоодон айыгып кеткен абалды туюндурат.

Өлүм жөнүндө түз айтууга, кабар берүүгө эч ким батына албайт, айтууга ооз барбайт. Ошондуктан мындай суук кабарды сылык-сыпаа, жымсалдап айтууда фразеологизмдер эвфемизмдик каражаттар катары пайдаланыла тургандыгы лексикологиялык эмгектерде мисал фактылары катары берилет [2:57-58; 5:87-89]. Адамдын табигый өлүмү жөнүндө *акка моюн сунуу, аяк серппей калуу, ойрон болуу, ажалы жетүү, акыретке кетүү, дүйнөдөн кайтуу, жан берүү, жаны чыгуу, келбес жолго кетүү, ээсине берүү, суусу түгөнүү, күнү бүтүү, жан таслим болуу, көз жумуу,* ал эми кайтыш болгон адамдын жайына байланыштуу *жер жаздануу, чым жамынуу, кырданып кетүү* деген фразеологизмдер айтылат. Көзү өткөн адамдын турмушта жакшылык, жыргалчылык көрбөй армандуу жашагандыгы, максатына жетпей калгандыгы *көзү ачык өтүү*, эч күнөө кылбай, түз жүрүп, ак эмгектенип жашагандыгы *так өтүү*, ошондой эле барып-барып, бул өмүрдүн аягында маркум жөнүндө *сөөгү сөпөт болду* болуп айтылат.

Ал эми патологиялык өлүм ар кандай сырткы факторлордун натыйжасында болгондуктан, ага байланыштуу ок тийип көз жумса *окко учуу*, көптөгөн адамдар кайтыш болсо *боо түшүү, кызыл кереге кылуу* болуп айтылып, алар кырылуу маанисин туюндурат. Элдин баштан кечирген көп кылымдык тарыхында күч колдонуу менен адам өмүрүн кыюу көрүнүштөрү анын тилиндеги фразеологизмдерде да чагылдырылбай калган эмес. Мисалы, *көзүн тазалоо, башын алуу, башын жеди, боорун жеди, күм-жам кылуу, тындым кылуу, мерт кылуу, канга боео, ким көрдү кылуу, киши колдуу болуу* деп айтылып, ал эми белгисиз өлүмгө өзү дуушар болгон учур *ажал айдады* деген фразеологизм аркылуу берилген.

Адам каза болгондон кийин элдик салт боюнча өлүм зыйнаты аткарылат. Эгер өзү туулуп-өскөн жеринде каза болуп же жакын адамдарынын алдында көз жумса *топурак буйруу,* өлгөн адамды жайына коюп, сөөгүн жайгаштыруу *жерге алып коюу, топурак салуу,* маркумга багыштап куран окуу, анын жакындарынын, аза күтүп, кайгырып жаткандардын көңүлүн көтөрүү, кайраттандыруу шарттары *көңүл айтуу, бата кылуу, көз көрсөтүү,* маркумду жоктоп ыйлоо, кошок кошуу *үн чыгаруу,* адам өлгөндө кара ашындагы ат чабыш, анын байгеси *көр байге* фразеологизмдери менен берилсе, маркумдун жакынындарынын кайгысына карата *канаты кайрылуу, кара көзү кашаюу* фразеологизмдери айтылат. Ошондуктан кыргыз тилиндеги фразеологизмдер жашоо, өмүр, өлүм жөнүндөгү ойлорду, ишенимдерди чагылдыруу функциясын да аткара алат деген тыянакка келүүгө болот. Демек, адам жашоосун өзгөртө турган учурду күтүп жүрүп, өмүр өткөрүүгө болбойт. Жашоонун ыракаты – өмүр сүрүү.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү.-Б.: Илим, 1980. – 324.
2. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы.-Б.: Текник ББ, 2010. – 204 б.
3. MusaNews редакциясынын журналы
4. Осмонова Ж., Конкобаев К. Жапаров Ш. К. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү.-Б.: КТМУ, 2001. – 519 б.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б.: "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1997. – 328 б.
6. Философия: энциклопедиялык окуу куралы / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.-Б.: 2004.
7. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы.-Б.: Турар, 2009. – 312 б.

***Нурбекова А.Н.**, аспирант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЛИЗИНГДИК ОПЕРАЦИЯЛАР РЫНОГУНУН КАЛЫПТАНУУ ЖАНА ӨНӨКТӨРӨӨ ӨЗГӨЧӨЛӨКТӨРӨ

Аннотация

Учурда негизги каражаттарды сатып алуу үчүн өздүк ресурстар тармагында көйгөйлөр бар, лизинг эскирген жабдууларды жаңыртуу үчүн эффективдүү ыкма болуп саналат. Лизинг бизнести жаңыдан баштап жаткан субъектилерге эң жаңы технологияларды колдонууну баштоого жана бутуна турган башка товар өндүрүүчүлөр менен бирдей шартта атаандашууга мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: Лизинг, каржылоо, кредиттер, инвестициялык долбоор, агроөнөр жай комплекси, айыл чарба техникасы.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЕ РЫНКА ЛИЗИНГОВЫХ ОПЕРАЦИЙ

Аннотация

В настоящее время имеются проблемы в области собственных ресурсов для закупки основных средств, лизинг является эффективным способом обновления морально устаревшего оборудования. А начинающим хозяйствующим субъектам Лизинг позволит стартовать с применением новейших технологий и на равных конкурировать с другими уже стоящими на ногах товаропроизводителями.

Ключевые слова: Лизинг, финансирование, кредиты, инвестиционный проект, агропромышленный комплекс, селхозтехника.

PECULIARITIES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE MARKET OF LEASING OPERATIONS

Annotation

Currently, there are problems in the field of own resources for the purchase of fixed assets, leasing is an effective way to upgrade obsolete equipment. Leasing will allow start-up business entities to start using the latest technologies and compete on equal terms with other commodity producers that are already on their feet.

Key words: Leasing, financing, loans, investment project, agro-industrial complex, agricultural machinery.

Лизинг – бул лизинг берүүчү (лизингдик компания) жабдуучудан жабдууларды (лизинг предметин) сатып ала турган инвестициялык иштин өзгөчө түрү. Андан кийин аны белгилүү бир акы үчүн, белгилүү бир шарттарда жана белгилүү бир мөөнөткө ижарачыга (кардарга) берет. Жана мунун баары ижарачыга менчик укугун кийинчерээк өткөрүп берүүнү билдирет. Лизинг - бул чакан жана орто бизнести орто мөөнөттүү каржылоонун эффективдүү инструменти, ал бизнес үчүн зарыл болгон жабдууларды сатып алууга жана жаңылоого реалдуу мүмкүнчүлүк берет, зарыл финансылык ресурстардын бир бөлүгүнө гана ээ. Лизинг аркылуу ишкерлер техниканы, жабдууларды жана бүтүндөй өндүрүш циклин жаңыртуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, жаңы жумуш орундарын түзүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүгө салым кошот.

Кыргызстанда лизинг операциялары биринчи жолу 2003-жылдан баштап ишке ашырыла баштаган. Лизинг берүүчүлөр коммерциялык банктар жана микрофинансылык компаниялар болушкан. Алардын лизинг чөйрөсүндөгү ишмердүүлүгү 2002-жылы кабыл алынган "Финансылык ижара (лизинг) жөнүндө" мыйзамдын аркасында мүмкүн болгон. 2003-жылдан 2008-жылга чейин лизингге салык салууга байланыштуу Кыргыз Республикасынын Салык кодексине бир катар түзөтүүлөр кабыл алынган. Бул өзгөртүүлөр өлкөдө лизинг рыногун калыптандыруу үчүн өбөлгөлөрдү түздү. Ошентип, Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарына ылайык коммерциялык банктар, микрофинансы уюмдары, кредиттик союздар жана адистештирилген финансы-кредиттик мекемелер лизинг берүүчү катары чыга алышат. Кыргыз Республикасынын банк мыйзамдарына ылайык финансылык лизинг банктык операциялардын тизмесине кирет жана лицензияда атайын көрсөтүлсө, банктар жана башка

финансы-кредиттик мекемелер финансылык лизинг операцияларын жүргүзө алышат. Негизинен мыйзамдарда лизингдик операцияларды лицензиялоонун жөнөкөйлөштүрүлгөн тартиби каралган. «Кыргыз Республикасындагы микрофинансы уюмдары жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына жана Улуттук банктын ченемдик документтерине ылайык, микрофинансылык компания, микрокредиттик компания же микрокредиттик агенттик формасында түзүлгөн микрофинансы уюму финансылык лизинг операцияларын жүргүзө алат. Мында микрофинансы уюму Улуттук банктын лицензиясы менен сатып алуучуга кредиттин шарттарында сатып алуу-сатуу операциясын каржылаган ортомчу катары чыгат. "Финансылык лизинг (лизинг) жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын негизинде адистештирилген лизингдик компания лизинг берүүчүнүн функцияларын аткара алат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика комитетинин маалыматына ылайык, 2020-жылы 14 компания лизингдик ишмердикти жүргүзүп, алар менен 560тан ашык келишим түзүлгөн. Мында бардык лизингдик келишимдер финансылык лизинг шарттарында түзүлгөн. Мындай келишимдердин жалпы суммасы 2020-жылы 1,3 миллиард сомду түздү же 2019-жылга салыштырмалуу 12,6 пайызга аз. Ошону менен бирге, финансылык лизинг түзүмүндө имараттар, инженердик курулуштар (кыймылсыз мүлк) лизинг предмети болгон келишимдердин наркынын үлүшү 2019-жылдагы 11,4 пайыздан 2020-жылы 2,4 пайызга чейин кыскарган, ал эми транспорт каражаттарынын лизингдик контракттарынын наркы (1,1 пайызга), ошондой эле айыл чарба машиналарын, машиналарын жана механизмдерин (2,2 пайызга) жогорулаган. Ошону менен бирге финансылык лизинг келишимдеринин олуттуу суммасы (0,5 млрд сом же 39 пайыз) мурдагыдай эле айыл чарба техникаларын, машиналарды жана механизмдерди сатып алуу боюнча түзүлгөн келишимдерге туура келет.

Лизинг объекттери боюнча финансылык лизинг шарттарында түзүлгөн келишимдердин наркы

(финансылык лизинг келишимдеринин жалпы наркынан пайыз менен)

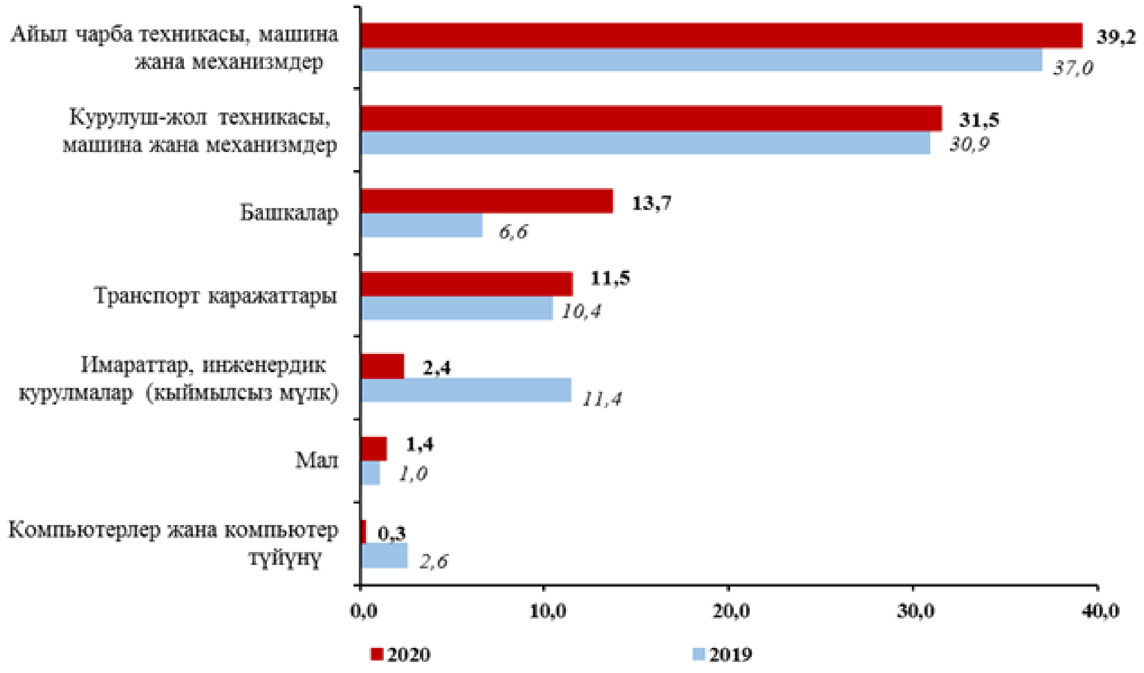

Маалыматтарды талдап кетсе 2020-жылга карата айыл чарба техникалары, машиналары жана механизмдери боюнча 2019-жылга салыштырмалуу 2,2%га өстү, бул жыл сайын түзүлгөн лизингдик ишмердүүлүктүн өсүп жатканын далилдейт.

Ишкерлер имараттарды, инженердик курулуштарды (кыймылсыз мүлк) жана компьютердик технологияларды жетишсиз колдонушат, анткени банктардын жана башка финансы институттарынын тажрыйбасынын аздыгы, ошондой эле лизингдин узак мөөнөттүү мүнөзү жана күрөөсү ишкерлерге туура келбейт.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын аймагында иштеген бардык банктар финансылык лизинг кызматын көрсөтүүгө укуктуу. Мындан тышкары, финансылык лизинг операцияларын жүргүзүү укугуна лицензиясы бар 1 микрокредиттик агенттик, 3 микрокредиттик агенттик жана 1 адистештирилген лизингдик компания бар.

Мына ушундай:

-«Алтын Өрөөн» микрокредиттик агенттиги

-«Кыргыз инвестициялык-кредиттик банкы» ЖАК (KICB),

-ЖАК АКБ Толубай,

-ААК «Бай-Түшүм» Банкы

-Кредиттик союздарды колдоо жана өнүктүрүү боюнча финансылык компания.

2008-жылы эки гана компания лизингдик негизде жабдууларды берген:

-МКК «Бай-Түшүм жана Партнерлор» ЖЧКсы;

Кредиттик союздарды колдоо жана өнүктүрүү боюнча каржылык компания (FCSDCU). Банктык эмес финансы-кредиттик мекемелердин ичинен лизингдик кызматтарды көрсөтүү боюнча лидер болуп “Кредиттик союздарды колдоо боюнча Финансылык компания” ЖЧКсы саналат. Бүтүмдөрдүн саны боюнча жана нарк жагынан алганда беш жылга чейинки мөөнөттөгү айыл чарба техникалары менен лизингдик бүтүмдөрдүн көбүрөөк саны ишке ашырылган.

Кыргыз Республикасынын банктары жана финансы уюмдары лизингдик кызмат көрсөтүүлөрдү, эреже катары, өз каражаттарынын жана уюштуруучулардын каражаттарынын эсебинен каржылашат. Коммерциялык банктар лизингге караганда кардарларынын жабдууларын сатып алуу долбоорлорун салттуу кредиттөө аркылуу каржылоону артык көрүшөт. Банктардын лизингдик операцияларга кызыкдар эместигинин себеби, биринчи кезекте узак мөөнөттүү каржылоо булактарынын жоктугунда, натыйжада лизинг берүүчүлөр лизинг алуучуларды лизингдик мөөнөткө кыска мөөнөткө белгилешет. Мындан тышкары, коммерциялык банктар жана микрофинансылык уюмдар үчүн лизингдик иштин жагымдуу эместиги башка финансылык операциялар үчүн каралган кандайдыр бир салыктык жеңилдиктердин жоктугу менен күчөйт, демек, кардарлар үчүн жабдууларды сатып алуу үчүн салттуу кредит алуу алда канча пайдалуу. аны лизингге берүү, анткени банктын кредитинин же өздүк каражаттарынын эсебинен жабдууларды сатып алган ишкана аны ташып келүүдө кошумча нарк салыгын (мындан ары - КНС) төлөөдөн бошотулат, ал эми лизинг берүүчү КНСти төлөөгө жана аны ижарачы менен болгон бүтүмдүн наркы. Лизингдик операцияга байланышкан бардык чыгымдарды акыр аягында лизинг алуучу көтөргөндүктөн, лизинг салттуу кредитке караганда кымбатыраак болуп калат. Натыйжада, коммерциялык банктар жана микрофинансылык уюмдар тарабынан лизингдик кызмат көрсөтүүлөр азыркы учурда чектелүү. Өлкөдө лизингди өнүктүрүүгө дагы бир тоскоолдук - калктын лизингдин маңызын билбегендиги. Бул факт лизингдик операцияларды ишке ашырууда тажрыйбанын жоктугун жана банктык кызматтардын бул түрүнө суроо-талаптын жоктугун түшүндүрөт.

2009-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү лизингге салык салуу чөйрөсүндө реформаларды жүргүзгөн. Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин жаңы редакциясына (мындан ары - МК) ченемдер киргизилген, ага ылайык лизинг берүүчү-резиденттер тарабынан финансылык ижара (лизинг) келишимдери боюнча алынган пайыздар төлөм булагынан салык салынбайт жана микрофинансы уюмдары киргизилет. "Банктын" аныктамасында МФУлар бул салыкты төлөөдөн бошотулат. Биздин оюбузча, мыйзамга киргизилип жаткан өзгөртүүлөр бүтүндөй лизингдик операцияларды өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө тийиш. Эми лизинг берүүчүдөн лизинг алуучуга өткөн жабдууларга кошумча кошумча нарк салыгы (КНС) салынбайт, бул лизингдик операцияларды банктык кредиттөө операциялары сыяктуу эле шарттарга коёт, мурда кардарга лизингге караганда азыраак чыгым алып келген. Кыргызстандын банктары лизинг сунушу боюнча кызматтарды көрсөтүү боюнча ишмердүүлүгүн активдештирүүлөрү күтүлүүдө. Кыргыз Республикасында лизингдик операциялардын мындан аркы өнүгүүсү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөр бар экенин белгилей кетүү керек. Практика көрсөткөндөй, эң

жагымдуу лизингдик операциялар айыл чарба өндүрүүчүлөрү үчүн. Атап айтканда, айыл чарба техникасын, айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү жабдууларды жана соода жабдууларын сатып алуу үчүн. Ошондой эле Талас облусунда лизингдик операциялардын эң көп саны (лизингдик бүтүмдөрдүн жалпы санынын 65%) түзөрүн, бул бир жагынан Европа Комиссиясынын жардамы менен түзүлгөн микролизингдик компаниянын иштеши менен шартталганын белгилей кетүү керек. Келечекте, биздин оюбузча, курулуш техникасын лизингге берүү абдан келечектүү багыт болот, анткени азыркы учурда дүйнөлүк экономикадагы кризистин шартында бул тармак айрым кыйынчылыктарды башынан кечирип жатат.

Кыргыз Республикасында лизингди өнүктүрүү маселесин кароодо эл аралык уюмдар тарабынан көрсөтүлгөн жардамды белгилебей коюуга болбойт. Ошентип, Эл аралык финансы корпорациясы (мындан ары - МФК) Швейцариянын Экономика боюнча мамлекеттик катчылыгынын (SECO) жардамы менен Борбордук Азия жана Азербайжан өлкөлөрүнө техникалык жардам көрсөтүүнүн жаңы программасын ишке ашырууда. Бул долбоордун алкагында IFC чакан жана орто ишканаларга лизингдик кызматтарды көрсөтүү үчүн тандалган катышуучу финансылык институттарга кредиттерди берет.

Анализдеп көрсөк, санариптештирүү мезгилинде өлкөнүн жарандары бул кызматты бүгүнкү күндө маанилүү инструмент катары жетиштүү деңгээлде билишпейт деген жыйынтыкка келебиз. Суроо-талап боюнча мотивация жетишсиз, лизингдик компаниялар аз, ушундан улам сунуштар түшпөй жатат. Натыйжада, лизингдик операцияларды ишке ашыруу үчүн банк жетиштүү инвестициялык акчага ээ болушу керек, анткени лизингдин өзгөчөлүгү узак мөөнөттүү мүнөзү жана каржылоонун максималдуу көлөмүнө жана көлөмүнө суроо-талап болуп саналат.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 04.07.2005-ж
2. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылдын 16-ноябрындагы токтомдору
3. Красева Т. А. Лизингдин негиздери. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003.
4. Лапыгин Ю.Н., Сокольских Е.В. Лизинг: ЖОЖдор үчүн окуу куралы. М: Академиялык долбоор: Алма Матер, 2005.
5. www. стат. kg - Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети.
6. Левкович А.О. Лизингдик кызмат көрсөтүүлөр рыногун түзүү. М.: Бизнес жана окуу адабияты басмасы, 2004. Абашина А.М., Аренда жана лизинг. Москва: Филин, 1998
7. Федулова, Вакутин, Салкова: арендалык. Финансылоонун теориясы жана практикасы. Окуу куралы. Knorus 2022
8. Көбүрөөк маалымат: https://www.labirint.ru/books/631640/

Юлдашев Д.Л., *PhD, доцент,*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИЗМ СЕКТОРУНУН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Кыргызстан өзүнүн кереметтүү жаратылышынан, тарыхый жана маданий байлыктарынан, уникалдуу тоолору менен көлдөрүнөн тышкары ден соолукту чыңдоо туризми жагынан да маанилүү потенциалга ээ. Ушунча байлыкка карабай Кыргызстан туризмден каалаган деңгээлде пайда ала албай келет. Ошондуктан бул изилдөө Кыргызстандын туристтик потенциалын аныктоо жана аны туруктуу баалоо максатында даярдалды. Кыргыз туризм секторунун көйгөйлөрү жана туризм секторунун өнүктүрүү жолдору карап чыгылды.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, Туризм

WAYS TO DEVELOP THE TOURISM SECTOR IN KYRGYZSTAN

ABSTRACT

In addition to its magnificent nature, historical and cultural treasures, unique mountains and lakes, Kyrgyzstan also has an important potential in terms of health tourism. Despite all this wealth, Kyrgyzstan cannot benefit from tourism at the desired level. Therefore, this study was prepared for the purpose of determining and sustainable evaluation of the tourism potential of Kyrgyzstan. The problems of the Kyrgyz tourism sector and the development paths of the tourism sector were reviewed.

Keywords: Kyrgyzstan, Tourism

Киришүү. Туризм сектору мурдагыдан бүгүнкү күнгө чейин өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн катуу кызыгууну жараткан сектор болуу өзгөчөлүгүн дагы деле сактап келе жатат. Мунун эң негизги себеби –дүйнөдөгү эң тез өнүгүп жаткан тармактардын бири болгондугунда. Бул жагдай туризм секторунун улуттук экономикага кошкон салымын баса белгиледи. Өнүккөн өлкөлөр туризм секторунун киреше таасиринен пайда көрүүгө аракет кылышса, өнүгүп келе жаткан же аз өнүккөн өлкөлөр чет элдик валюта табуу жана жаңы жумуш орундарын түзүү үчүн бул сектордун күчүнөн пайда көрүүнү каалашат. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экспорттоо мүмкүнчүлүгү негизинен ортолук жана инвестициялык товарлардын импортуна көз каранды болгондуктан, туризм сектору бул импорт үчүн зарыл болгон валютаны табууда маанилүү жардам катары каралат. Мындан тышкары, жумушсуздук өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн эң маанилүү көйгөйлөрүнүн бири. Бул көйгөйдү чечүүдө туризм секторунун маанилүү таасирлери бар экендиги чындык. Ал бул күчтү эмгекти көп талап кылган кызмат көрсөтүү тармагынан алат. Туризм секторунун структуралык өзгөчөлүктөрү аны жумуш орундарын түзүү потенциалы боюнча башка секторлордон айырмалап турат. Анткени туризм тармагында механикалаштыруу жана автономдуу компьютердик системаларды колдонуудан тышкары технологиялык инновацияларды колдонуу чектелүү болуп эсептелет. Демек, бул чектөө технологиялык жетишкендиктердин эмгекти үнөмдөөчү таасирин олуттуу түрдө азайтат.

ТУРИЗМ КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮҮСҮ

Адамдар жашаган жерин убактылуу таштап, башка өлкөлөргө же аймактарга барышат, ал жерде психологиялык жана социалдык-маданий муктаждыктарын канааттандырышат, мисалы, экскурсия, эс алуу, көңүл ачуу жана окуу. Кеңири экономикалык эффекттерге ээ болгон жана туризм деп аталган бул окуя бүгүнкү цивилизациянын негизги өзгөчөлүгүн түзөт (UNWTO. (2021). Туризм латындын "tornus" деген сөзүнөн келип чыккан жана адамдардын бир огтун айланасында кыймылын билдирет. Бул жерден англис, француз жана немис сыяктуу жалпы дүйнө тилдерине "tour" түрүндө которулган, бул адамдарга бизнес же оюн-зоок максатында тегерек кыймыл менен барып, кайра кайтып келген адамдарды билдирет (Palmer, N. (2007). Туризмдин аныктамасы төмөнкүчө: «Туризм – адамдын туруктуу жашаган жеринен башка, керектөөчү катары эс алуу жана көңүл ачуу сыяктуу муктаждыктарын канааттандыруу максатында саякат жана убактылуу жайгаштыруу кыймылы». Башка бир аныктамада туризм «эс алуу же бизнес максаттары үчүн бир жерден

башталып, белгилүү бир багытты көздөй багыт алган адамдын иш-аракети» деп аныкталат (UNWTO. (2021). Туристтик ишмердүүлүктү ар кандай аныктамалар менен жүргүзгөн адам турист деп аталат. Туристтин негизги мүнөздөмөлөрү төмөнкүлөр болуп саналат;

-Турист – туризмди башкарган адам жана туристтик кыймылдардын аныктоочусу.

-Турист – туруктуу жашоо максатын көздөбөстөн, дин, үй-бүлөлүк мамиле, ден соолук, көңүл ачуу же эс алуу сыяктуу коммерциялык эмес себептер менен саякатка чыккан адам.

-Илимий, административдик, дипломатиялык, диний, спорттук себептер менен же мындай жолугушууларга катышуу үчүн саякатка чыккандар да турист болуп эсептелет.

-Турист – бул негизги максаты психологиялык канааттануу болгон, саякат учурунда экономикалык керектөөчү катары эсептелген, каржылык күчү нормалдуу болгон жана убактысы чектелген адам.

- Бир өлкөгө иштөө, отурукташуу, узак мөөнөттүү билим алуу жана транзиттик жүргүнчүлөр максатында баргандар турист катары эсептелбейт. Жок дегенде бир түн калган экскурсиячылар турист катары каралат (Palmer, N. (2007).

Египет биздин заманга чейинки 3000-жылдары пирамидалары жана храмдары менен саякатчылардын эң көп көңүлүн бурган өлкөлөрдүн бири болгон. Байыркы Мисирде жана Вавилон падышалыгында саякатчылардын коопсуздугу үчүн жолдордун жана турак жай жана эс алуу үчүн үйлөр жана бакчалар курулганы белгилүү (UNWTO. (2021). Байыркы убакта соода максатында өлкөлөргө же коңшу аймактарга баруу да туристтик иш катары эсептелген. Ал мезгилде үзгүлтүксүз жана көп жолдордун жоктугу деңиз аркылуу узак сапарлардын жасалышына себеп болгон (Doğanay, 2001:17). Мындан тышкары, олимпиада байыркы гректер үчүн саякат мүмкүнчүлүгүн ачкан. Ал эми Олимпиадага баргандар шаарларда калып, туризмди ачышкан (UNWTO. (2021). Байыркы убакта туризм жалпысынан экономикалык, ишеним, ден соолук жана спорт сыяктуу төрт негизги топко бөлүнгөнү көрүнүп турат. Орто кылымдын атактуу саякатчыларынын бири Марко Поло Иран менен Ооганстанды басып өтүп, Памир тоосуна жетип, андан ары Гоби чөлүнөн Кытайга өтүп, Ява, Суматра, Индия аркылуу Италияга кайтып келген. Ошол эле доордун саякатчыларынын бири Ибн Батута туулуп-өскөн жери Танжерден Меккеге көп жолу барып, ал жерден Арабия, Жакынкы Чыгыш жана Анадолу аймактарын кыдырып, Самарканд аркылуу Индияга жетип, андан ары Цейлон менен Суматрага кеткен (Барутчугил, 1984:29). Португалиялык деңизчи Васко де Гаманын 1492-жылы Индияга кеме менен жетиши жана дагы бир португалиялык деңизчи Магелландын 1519-жылы башталган дүйнө саякаттары адамдардын көрбөгөн жерлерин көрүүгө жана билүүгө кызыккандыктан жасаган саякаттарынын негизин түзгөн (UNWTO. (2021). Француз революциясы менен башталган социалдык, саясий жана экономикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон буржуазиялык тап жана байлар алыскы өлкөлөргө барып, ошол мезгилдеги туризм кыймылына олуттуу таасирин тийгизген. Бирок, бул мезгилде туризм ишмердүүлүгүн жандандырган негизги фактор транспорттук технологиядагы өнүгүүлөр болгон. Паровоздордун жана тепловоздордун пайда болуусу жана кийинки жылдарда автомобиль өнөр жайынын тез өнүгүшү туризмдин абдан тез өнүгүүсүнө шарт түздү. Бул мезгилде биринчи уюштурулган туристтик саякат Томас Кук болгон, ал 1841-жылы ат жарышын көрүү үчүн Лет-Лофборо ортосунда поезд менен 1 шиллингге тур уюштуруп, 570 адамды ташыган жана «уюшкан тур» түшүнүгүн киргизген (Minbaeva, A. (2010). Биринчи дүйнөлүк согуштан кийинки 1918-1920-жылдар аралыгындагы мезгил заманбап туризмдин башталышы катары кабыл алынат. Бул мезгилде туризм, мейманканалар, мотелдер, транспорттук унаалар жана жолдор, пляждар, оюн-зоок жана спорт аянтчалары, жайгаштыруу жайлар жана бардык инфраструктурасы менен чоң секторго айланды. Бүгүнкү күндө технологиялык жетишкендиктер, жашоо деңгээлинин жакшырышы, ааламдашууга алып келген саякат эркиндиги туризм ишмердүүлүгүнө катышкан адамдардын санынын тез өсүшүнө алып келди. Мунун табигый натыйжасы катары туризм тармагы дүйнөдөгү эң тез өнүгүп жаткан тармактардын бирине айланды. Дүйнөлүк туризм 1980-90-жылдары 60%, 1990-2000-жылдары 52% өскөнүн көрүүгө болот. 1980-жылы 280 миллион болгон турист саны 2000-жылы 698 миллионго жеткен Minbaeva, A. (2010).

Бул көрсөткүч 2007-жылы 903 миллионго, 2008-жылы 922 миллионго чейин өскөн, 2009-жылы 880 миллионго жеткен. Сандардан көрүнүп тургандай, туризм сектору ылдам өссө да, терроризм жана экономикалык конъюнктурадан улам кээ бир мезгилдерде азыраак төмөндөөлөрдү баштаса да жалпысынан өсүү тенденциясын улантканын көрүүгө болот. Мунун көрсөткүчү катары Дүйнөлүк Туризм Уюму 2022-жылы 1600 миллион турист туристтик иш-чараларга катышарын жана экономикалык натыйжасы 2 триллион АКШ долларын түзөрүн болжолдоодо. Бул жагынан алып караганда, жаңы өнүгүүлөргө күбө болушу күтүлгөн туризм секторунун алдыбыздагы мезгилде эң ылдам өскөн секторлордун бири болот деген күтүү жаңылыш болбосо керек. Анткени, туристтик сунушта көптөгөн ар түрдүү тармактардын пайда болушу менен бирге, учурдагы туристтик иш-чараларда олуттуу жылыштар бар. Акыркы жылдарга чейин туризмдин эң маанилүү бөлүгүн түзгөн “деңиз, кум, күн” трилогиясы бара-бара популярдуулугун жоготуп, маданий-тарыхый туризм, өзгөчө ден соолукту чыңдоо туризми өнүгүп, күндөн-күнгө суроо-талапка ээ болууда.

ДҮЙНӨДӨ ТУРИЗМ

Акыркы элүү алтымыш жылда туризм дүйнөлүк экономикада үзгүлтүксүз өнүгүүгө ээ болду.

Бул эң тез жана өнүгүп келе жаткан тармактардын бири болуп калды. Кээ бир жылдарда болгон кризистерге карабастан, чет элдик туристтердин келүүсү үзгүлтүксүз өстү. Транспорттук технологиялардын өнүгүшү дүйнөлүк туристтик саякаттардын көбөйүшүнүн фактору катары маанилүү болду. Акыркы жылдары туризм тармагы эл аралык аренадагы эң маанилүү экономикалык окуялардын бири болуп калды.

Туризм дүйнөнүн ажырагыс окуяларынын бири болуп эсептелет. Туризм дүйнөлүк квалификациясы менен маанилүү кирешеге ээ. Анткени туризм сектору болжол менен бир жарым миллиард адам туристтик иш-чараларга катышкан жана болжол менен бир триллион доллар киреше алган тармакка айланган. Экинчи Дүйнөлүк Согуштан кийин эң ылдам өнүгүп жаткан тармактардын бири болгон туризмдин өсүшү http://aistars.kg (turizm acentası) күнүмдүк жашоодо технологиянын ылдам өнүгүшү менен барабар. Өзгөчө 90-жылдардан бери мааниге ээ болгон глобалдык өнүгүүлөр менен эл аралык экономикалык чөйрөдө маанилүү салымга айланган туризмге болгон суроо-талап жыл сайын өсүүдө. Көбүнчө экономикалык жана социалдык көрүнүш болгон туризм улуттук экономикаларда жана дүйнөлүк экономикалык жана саясий аренада абдан маанилүү болуп калганы белгилүү (http://www.uzunbulak.to.kg).

Туризм индустриясы дүйнөдөгү алдыңкы тармактардын бири жана дүйнөлүк деңгээлде көптөгөн кызыкдар тараптардан турат. Бүгүнкү күндөгү илимий жана технологиялык өнүгүүлөргө карата саякат тармагындагы өнүгүүлөр туризмдин өнүгүүсүндө маанилүү роль ойноду (http://www.centralasia.kg). Акыркы элүү алтымыш жылда дүйнөдө туризмди пландаштыруу деңиз-күн-кум түрүндөгү туристтик кыймылдарга маани берилген жана атаандаштык стратегиялары массалык туризм менен шартталган. Дүйнөлүк Туризм Уюмунун узак мөөнөттүү прогнозуна ылайык, дүйнө жүзү боюнча чет элдик туристтердин келүүсү 2030-жылы 3,3% өсүү менен 1,8 миллиардга жетет. Бул жылдары дагы, жаңы туристтик дестинацияларга саякаттын жыл сайын 4,4%га өсүшү күтүлүүдө (UNWTO, 2019).

КЫРГЫЗ ТУРИЗМДИН АЗЫРКЫ АБАЛЫ

Кыргызстан өзүнүн табигый кооздугу, тарыхый жана маданий байлыгы менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн арасында маанилүү туристтик борборлордун бири болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул мүмкүнчүлүктөрдүн бири жаратылыш туризми. Тянь-Шань тоолору Кыргызстандын 65% жерин ээлейт. Мындан улам Кыргызстан “Борбор Азиянын Швейцариясы” деп айтылат. Борбордук Азия аймагы көптөгөн жаратылыш кереметтери жана тарыхый байлыгы менен али жетишээрлик изилдене элек туристтик маршруттардын катарына кирет деп айта алабыз. Буга байланыштуу Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) Дүйнөлүк туристтик уюмунун 2017-жылкы доклатында Кыргызстандын жакынкы 10 жылда туристтердин санын көбөйтө турган

өлкөлөрдүн катарына кириши өлкөнүн туристтик потенциалы жаңыдан ачылып жатканынын белгиси экенин баса белгилеп кеткен. Бул багытта Кыргыз өкмөтү туризм тармагынын потенциалынан толук пайдалануу үчүн туризм тармагын ар кандай улуттук өнүктүрүү стратегияларына киргизген. Алардын арасында Кыргыз Республикасын 2013-2017-жылдарга туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиялык планы жана 2018-2040-жылдарга Улуттук өнүгүү стратегиясын көрсөтсө болот. Кыргызстандын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы боюнча, 2014-жылга карата Кыргызстандын туризм тармагында 88,6 миң (жеке жана юридикалык жактар) ишкердик субъекттери иштейт. Ысык-Көл – өлкөнүн эң популярдуу жана негизги туристтик маршруттарынын бири. Ысык-Көл жергеси "Кыргызстандын бермети" катары аныкталган жана атын аймактагы дүйнөдөгү экинчи чоң кратер көлү болгон Ысык-Көлдөн алган. Ысык-Көл жайкы сезондо жергиликтүү жана чет элдик туристтер үчүн популярдуу жер. Бул өлкөнүн эң атактуу жана эң көп зыярат кылган туристтик аймагы болуп эс алууга жана көңүл ачууга мүмкүнчүлүк берет. КР Туризм департаменти 2018-жылы Кыргызстанга келген туристтердин саны 1,4 миллион адамды түзсө, анын ичинен 900 миңден ашуун турист Ысык-Көлдө эс алганын билдирди. Ошол эле жылы туризмден түшкөн киреше 27 миллиард сомду (319,3 миллион доллар) түзүп, ички дүң продуктунун 5 пайызына барабар болгон. Дүйнөлүк Туризм Уюмунун маалыматына караганда, 2016-жылы дүйнө жүзү боюнча туристтердин саны 1 миллиард 230 миллион адамды түзүп, андан түшкөн киреше 1,5 триллион долларга жеткен. Мындан тышкары, дүйнө жүзү боюнча туризм индустриясында 270 миллион адам иштейт (https://eurasian-research.org/wp-content/uploads) . Ушул эле отчетко караганда, 1990-2017-жылдар аралыгында дүйнө жүзү боюнча туристтердин саны 576% өскөн. Акыркы жылдарда көптөгөн эл аралык иш-чараларды өткөрүп жатканы да Кыргызстандын туризм тармагындагы эл аралык деңгээлде таанылышына өбөлгө болууда. Булардын ичинен Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын салымы кыйла чоң деп айтууга болот. Бул жерде Forbes, Global Spots 2013, World Travel and Tourism Council, Geographical Travel Awards, National Geographic Traveler, National Geographic, Financial Times, The Guardian сыяктуу дүйнөгө таанымал маалымат каражаттары Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарына өзгөчө көңүл бурушту. Кыргызстан The Guardian жана Lonely Planet тарабынан 2019-жылы баруугa сунушталган дүйнөнүн алдыңкы 10 өлкөсүнө кирди (stat.kg).

Кыргыз туризм секторунун көйгөйлөрү:

- Туризм тармагындагы мыйзамдардын жана ченемдик укуктук актылардын жетишсиз иштелип чыгышы,
- Кыргызстандын туризм тармагы дүйнөлүк стандарттарга жооп бербөөсү,
- Транспорт системасы (аба, автомобиль жана темир жол транспорту) өнүккөн эмес,
- Туризм тармагындагы адистердин аздыгы жана адистердин жетишсиздиги туристтик тейлөө билиминин төмөндүгү,
- Өнүкпөгөн маркетинг системасы жана дүйнөлүк туризм рыногуна позициясын көрсөтүүдө жарнаманын төмөн деңгээли,
- Виза алууда кыйынчылыктар,
- Туристтердин бажы көйгөйлөрү,
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында «Чет элдик капитал» жөнүндө мыйзамдардын тийиштүү түрдө иштелип чыкпаганы же ылайыктуу эместиги,
- Туризм тармагында кызмат көрсөтүүнүн өнүкпөгөндүгү болуп эсептелет (stat.kg).

КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

-Туризм тармагын өнүктүрүүнү камсыз кылуу жана өнүктүрүү процессин контролдоо максатында Кыргыз Республикасынын административдик министрликтерин, жергиликтүү административдик бирдиктерди жана түпкү элди камтыган жооптуу уюмду түзүү;

-Кыргызстанда туризмдин алгачкы түрлөрүн (аңчылык, тоо туризми, бизнес жана конгресс туризми, рафтинг, Жибек Жолу туризми ж.б.) аныктоо жана өнүктүрүүнүн артыкчылыктарын аныктоо;

-Туризм тармагын өнүктүрүү үчүн атайын саясатты иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл;

-Туризм жөнүндө мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды кайра карап чыгуу жана аларды туризмди өнүктүрүүгө ылайыктуу кылуу;

-Туристтик мекемелерди аныктоо жана алардын мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо;

-Эл аралык уюмдар тарабынан инвестицияланган туристтик долбоорлордун (телекоммуникация, автожолдор, аэропорттор ж.б.) тоскоолдуктарды жоюу менен тез бүтүшү;

-Транспорт кызматында «үйдөн-үйгө» системасын түзүү жана ишке ашыруу;

-Атайын мамлекеттик программалар аркылуу туризм боюнча адистерди даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу;

-Маркетинг жана жарнама аркылуу эл аралык туризм рыногунда Кыргызстандын позициясын чыңдоо,

-Кыргыз туризмдин негизги түрлөрүнүн эл аралык туризм рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу,

-Кыргыз туризм тармагын башкаруу моделин өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасына карап, эл аралык стандарттардын деңгээлине көтөрүү,

-Ички ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу аркылуу туристтик мекемелердин экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу,

-Туризм агымынын структурасында жетишсиз болгон алыскы чет өлкөлөрдөн келген туристтердин санын көбөйтүү,

-Туристтик продуктыларды чыгарган жана туристтик мекемелерди түзгөн ишкерлер үчүн ылайыктуу шарттарды (кредиттик, инвестициялык, мыйзамдар жана эрежелер боюнча) түзүү;

-Табигый парктарды жана токойлорду пайдалануунун атайын эрежелерин аныктоо жана ишке ашыруу;

-Кыргызстанда туристтердин коопсуздугу үчүн зарыл болгон мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгуу, туризм боюнча жооптуу топтун туризмди камсыздоону камсыз кылуу,

-Авиакомпаниялар үчүн ийкемдүү баа саясатын колдонуу,

-Автотранспорт, телекоммуникация, мейманканаларды башкаруу, ресторандар жана кафелер сыяктуу туристтик бөлүмдөрдү өнүктүрүү,

-Чет элдик валюталарды жергиликтүү улуттук валютага оңой конвертациялоо үчүн ишенимдүү жана үнөмдүү валюта алмаштыруу системасын түзүү;

-Туризмден түшкөн кирешелерди катуу көзөмөлдөө жана аны туризм тармагын өнүктүрүү үчүн инвестиция катары пайдалануу (Minbaeva, A. (2010) ;

Корутунду. Туризм - бул өтө кеңири түшүнүк болуп эсептелет. Туризмдин классикалык аныктамасы белгилүү бир убакытка башка жерге баруу болсо, бүгүнкү күндө туризм түшүнүгүн аныктоодо кыйынчылыктар бар. Өзгөрүүлөр жана өнүгүүлөр туризмде гана эмес, өлкөнүн экономикасынын, социалдык-маданий аспектилеринин жана технологияларынын өзгөрүшү менен башка тармактарда да байкалууда.

Кыргызстандын 95% тоолор, токойлор жана суулар менен капталганы, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгү, тарыхый эстеликтердин болушу Кыргызстанда жаратылышты жана тоо туризмин өнүктүрүү үчүн жогорку потенциалды түзөт. Туризмди өнүктүрүүгө кыргыз элинин меймандостугу чоң салым кошо алат. Кыргызстанда туризмди өнүктүрүү үчүн туризмдин алгачкы түрлөрүн (аңчылык, тоо туризми, бизнес жана конгресс туризми, рафтинг, жибек жолу туризми ж.б.) аныктоо жана өнүктүрүүнүн артыкчылыктарын аныктоо керек.

Туризм тармагын өнүктүрүү үчүн атайын саясатты иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл. Туризм агымынын структурасында жетишсиз болгон алыскы чет өлкөлөрдөн келген туристтердин санын көбөйтүү керек. Кыргызстанга келген зыяратчылардын санын жана алар жасаган чыгымдын көлөмүн көбөйтүү үчүн биринчи кезекте туристтик ишканаларда эл

аралык стандарттарга жооп берген продукциялар жана кызматтар сунушталышы керек. Кыргызстан тарыхый Жибек жолунда жайгашкан, тарыхый жана маданий байлыгы, кереметтүү географиясы менен туризм үчүн абдан ыңгайлуу позицияга ээ болуп эсептелет. Мындан эффективдүү пайда алуу үчүн имиджди изилдөөгө басым жасоо менен аны эл аралык брендге айландыруу үчүн аракеттерди көрүү керек.

Колдонулган адабияттар

1. Minbaeva, A. (2010). Kırgızistan Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Uygulanabilecek Turistik Ürün Çeşitleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
2. Natsionalnıy Statistiçeskiy Komitet Kırgızskoy Respubliki.: ‘Turizm v Kırgızstane 2004- 2008,’ godovoy vıpusk , Bişkek, 2009.
3. Palmer, N. (2007). Ethnic Equality, National Identity and Selective Cultural Representation in Tourism Promotion: Kyrgyzstan, Central Asia. Journal of Sustainable Tourism, 15(6), 645-662.
4. Stat.Kg. (2020). Kırgızistan Milli İstatistik Komitesi Turizm Verileri. www.stat.kg: http://www.stat.kg/en/statistics/turizm/ (Erişim Tarihi 28.10.2022).
5. UNWTO. (2019). Glossary of Tourism Terms. www.unwto.org: http://statistics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/glossaryterms.pdf (15.11.2022).
6. https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2021/06/Haftalik-e-bulten-31.05.2021-06.006.2021-No-309.pdf
7. http://www.centralasia.kg (Orta Asya’daki Seyahatler hakkında enformasyon portalı) (05.09.2022).
8. http://www.uzunbulak.to.kg (Kırgızistan dağlarındaki kayak merkezi UzunBulak) (09.09.2022).
9. http://aistars.kg (turizm acentası) (28.10.2022).

Хурибаева Э.Г., *ф.и.к., профессор*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Анарбай кызы Н., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДӨӨ ЫКМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Аннотация

Учурда окуу жайларында кыргыз тилин окутуу маселеси актуалдуу. Кыргыз тилин окутуунун максаты коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу экендиги белгилүү, ал лингвистикалык да, социалдык-маданий компетенттүүлүктү да камтыйт, анткени социалдык-маданий фонду билбестен, чектелген коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу мүмкүн эмес. Кыргыз тилин үйрөнүү маданияттар аралык баарлашууга жөндөмдүү жана катышууну каалаган адамды калыптандырууга багытталган. Бирок мындай инсанды үйрөнүп жаткан тилдин өлкөсүнүн социалдык-маданий өзгөчөлүктөрүн билмейинче калыптандыруу мүмкүн эмес.

Негизги сөздөр: усул, кыргыз тили, үйрөтүү, интерактив, интернет, маданият

Аннотация

В настоящее время актуален вопрос преподавания кыргызского языка в образовательных учреждениях. Известно, что целью обучения кыргызскому языку является формирование коммуникативной компетенции, включающей в себя как языковую, так и социокультурную компетенцию, ведь без знания социокультурного фона невозможно сформировать ограниченную коммуникативную компетенцию. Изучение кыргызского языка направлено на формирование личности, способной к межкультурному общению и участвовать. Однако невозможно сформировать такого человека, не зная социокультурных особенностей страны изучаемого языка.

Ключевые слова: метод, кыргызский язык, обучение, интерактив, интернет, культура

Abstract

Currently, the issue of teaching the Kyrgyz language in educational institutions is relevant. It is known that the goal of teaching of the Kyrgyz language is the formation of communicative competence, which includes both linguistic and sociocultural competence, because without knowledge of the sociocultural background it is impossible to form limited communicative competence. The study of the Kyrgyz language is aimed at the formation of a personality capable of intercultural communication and participation. However, it is impossible to form such a person without knowing the socio-cultural characteristics of the country of the language studied.

Key words: method, Kyrgyz language, teaching, interactive, internet, culture

Тилди жана маданиятты бир эле учурда үйрөнүү практикалык, жалпы билим берүү жана өнүктүрүү максаттарына натыйжалуу жетишүүнү гана камсыз кылбастан, ошондой эле студенттердин мотивациясын татаалдаштыруу жана андан ары колдоо үчүн олуттуу мүмкүнчүлүктөрдү камтыйт.

Оң мотивацияны калыптандыруу окутуучу тарабынан өзгөчө милдет катары каралышы керек. Эреже катары, мотивдер студенттердин таанып-билүү кызыкчылыктары, жаңы билимдерди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү алуу зарылдыгы менен байланышкан. Бирок кыргыз тилин үйрөнүүчүлөрдүн эң биринчи жана табигый муктаждыгы бул баарлашуу. Окуучуларды баарлашууга багыт берүүчү жагымдуу климатты уюштуруу үчүн студенттердин активдүүлүгүн стимулдай турган сабактын формаларын тандоо зарыл.

Бүгүнкү күндө окутуучулар инновациялык сабактардын салттуу эмес формаларын, мисалы, видеосабак, майрамдык сабак, онлайн сабак жана башка формаларды активдүү киргизип, кубаттап жатышат. Видеосабактын артыкчылыгы студенттерди үйрөнүп жаткан тилдин өлкөлөрүнүн маданияты менен тааныштыруу болуп саналат. Видеоматериалдар студенттерди эне тилинде сүйлөгөндөрдүн жандуу сүйлөгөнү менен тааныштырбастан, ошондой эле аларды “коопсуз чөйрөдө” студенттердин мимика жана жаңсоолор, мамилелердин стили жана реалийлери менен таанышкан кырдаалга чөмүлдүрөт.

Кыргыз тили сабагында интернет материалдарын колдонуу студенттердин табигый тил чөйрөсүнө «сүңгүп кетүү» мүмкүнчүлүктөрүн түзөт.

Сабактын салттуу эмес формаларынын өзгөчөлүктөрү. Бүгүнкү күндө адамдын инсан катары – анын аң-сезимине, руханий дүйнөсүнө, маданиятына, адептүүлүгүнө, ошондой эле

жогорку деңгээлде өнүккөн интеллектине, интеллектуалдык потенциалына көбүрөөк көңүл бурулууда. Ошого жараша илимдин негиздерин билген, жалпы маданияты бар, өз алдынча ой жүгүртүү жөндөмү бар, билимдүү, ийкемдүү, демилгелүү, турмуштук жана кесиптик маселелерди чыгармачылык менен чече билген, жаш муундарды тарбиялоонун өзгөчө мааниге ээ экендиги талашсыз.

Мектептерде тынымсыз изденүү болуп, анын максаты билим берүүнүн бардык этаптарында окуучуларды тарбиялоо, өнүктүрүү жана тарбиялоо ишин бир процесске бириктирүүгө мүмкүндүк берүүчү жаңы формаларды жана методдорду табуу болуп саналат. Мектеп окутуучудеринин коллективи ар бир окуучунун инсандыгын өнүктүрүүнүн жана калыптандыруунун ар кандай аспектилерин бир эле учурда ишке ашыруу менен, анын жеке жөндөмдүүлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен окуучуларга программалык материал боюнча бекем билим берүү зарылдыгын билдирген концепцияны ишке ашыруусу зарыл.

Кыргыз тили сабагынын салттуу эмес формалары, эреже катары, бир теманы же бир нече темаларды үйрөнгөндөн кийин, окуу контролунун функцияларын аткаргандан кийин ишке ашырылат. Мындай сабактар адаттан тыш, салттуу эмес шартта өтөт. Кадимки чөйрөнү мындай өзгөртүү максатка ылайыктуу, анткени ал аткарылган иштин жыйынтыгын чыгарууда майрамдык маанайды түзөт, жаңылыштык кетирүүдөн коркуудан улам салттуу шарттарда келип чыккан психикалык тоскоолдукту жок кылат. Кыргыз тили сабагынын салттуу эмес формалары топтун/класстын бардык окуучуларынын милдеттүү катышуусу менен өткөрүлөт, ошондой эле угуу жана көрсөтмө куралдарды ажырагыс пайдалануу менен ишке ашырылат. Мындай сабактарда методикалык, педагогикалык жана психологиялык мүнөздөгү ар түрдүү максаттарга жетишүүгө болот, аларды төмөнкүдөй жыйынтыктоого болот:

-белгилүү бир тема боюнча студенттердин билимин, көндүмдөрүн жана көндүмдөрүн контролдоо жүргүзүлөт;

-иштиктүү, иштиктүү кырдаал, студенттердин сабакка олуттуу мамилеси камсыз кылынат;

-окутуучудин сабакка минималдуу катышуусун камсыз кылат.

Методикалык жактан жогорку эффективдүү, билим берүүнүн, окуучуларды өнүктүрүүнүн жана тарбиялоонун салттуу эмес формаларын ишке ашыруучу сабак – спектакль, сабак – майрам, видеосабак, сабак – экскурсия, сабак – интервью жана башка сабактар.

Кыргыз тили сабактарында интернетти колдонуу

Интернет эбегейсиз маалымат мүмкүнчүлүктөрүн жана андан кем эмес таасирдүү кызматтарга ээ. Кыргыз тил окутуучудери да дүйнөлүк интернеттин мүмкүнчүлүктөрүн жогору баалашканы таң калыштуу эмес. Бирок биринчи кезекте билим берүүнүн белгилүү бир максаттарына байланыштуу дидактикалык милдеттерди, студенттердин таанып-билүү иш-аракетинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Интернет өзүнүн бардык ресурстары менен бул максаттарды жана милдеттерди ишке ашыруунун каражаты болуп саналат.

Ошондуктан, биринчи кезекте, кыргыз тилин окутуу практикасында кандай дидактикалык милдеттерди чечүү үчүн Бүткүл дүйнөлүк желе сунуш кылган ресурстар жана кызматтар пайдалуу боло аларын аныктоо зарыл.

Интернет оригиналдуу тексттерди колдонуу менен кыргыз тилин үйрөнүүгө, эне тилинде сүйлөгөндөр менен баарлашууга уникалдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт, б.а. табигый тил чөйрөсүн түзөт.

Алгач "кыргыз тили" предметинин өзгөчөлүктөрүн эске салалы. Негизги максат – маданияттар аралык өз ара аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн калыптандырууну караган коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу. Азыркы учурда бул максат студенттер тарабынан эң көп талап кылынат.

«Кыргыз тил» предметинин дагы бир өзгөчөлүгүн эске алуу керек. Сүйлөө ишмердүүлүгүн баарлашууда, жандуу баарлашууда гана үйрөтүүгө болот.

Кийинки сабакка даярданууда окутуучу тигил же бул окуу куралы кайсы методикалык тапшырма үчүн эң эффективдүү боло аларын так түшүнүп, тандалган окуу куралдарынын ар биринин дидактикалык касиеттерин жана функцияларын эске алуусу маанилүү чечим.

Эгерде биз талкуулоонун предмети – Интернетти эстен чыгарбасак, анда анын мүмкүнчүлүктөрүн жана ресурстарын кандай максатта колдоно турганыбызды чечип алуу да маанилүү. Мисалы:

-сабактын мазмунуна тармактык материалдарды киргизүү;

-долбоордун үстүндө иштөөнүн алкагында студенттер тарабынан маалыматтарды өз алдынча издөө;

-билимдеги боштуктарды жоюу;

Интернеттин маалыматтык ресурстарын колдонуу менен, аларды окуу процессине интеграциялоо аркылуу класстагы бир катар дидактикалык милдеттерди натыйжалуураак чечүүгө болот:

-Интернеттеги чыныгы аудио тексттердин негизинде угуу көндүмдөрүн өркүндөтүү;

-азыркы тилдин активдүү жана пассивдүү лексикасын толуктоо;

-кыргыз тили боюнча иш-аракеттерге туруктуу мотивацияны калыптандыруу.

-киргизилиши окуучуларга планетабыздагы жашоону жакшыраак түшүнүүгө, биргелешкен изилдөөлөргө, илимий жана чыгармачылык долбоорлорго катышууга, кызыгууну жана чеберчиликти өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Видео үйрөткүч. Окулуп жаткан тилдин өлкөсүндө болмоюнча, кыргыз тилинде коммуникативдик компетенцияны өздөштүрүү өтө кыйын. Демек, кыргыз тили сабагында ар кандай иш ыкмаларын колдонуу менен реалдуу жана элестүү баарлашуу кырдаалын түзүү окутуучудин маанилүү милдети болуп саналат.

Мектеп окуучуларын эне тилинде сүйлөгөн элдин маданий баалуулуктары менен тааныштыруу да бирдей маанилүү. Бул үчүн чыныгы материалдар, анын ичинде видеолор чоң мааниге ээ.

Аларды колдонуу коммуникативдик методологиянын эң маанилүү талабын ишке ашырууга шарт түзөт – тилди өздөштүрүү процессин жандуу кыргыз элдик маданиятты түшүнүү катары көрсөтүү; окутууну жана өнүктүрүүнү жекелештирүү жана студенттердин сүйлөө ишмердигин мотивациялоо.

Видеонун дагы бир артыкчылыгы – студенттерге эмоционалдык таасири. Ошондуктан студенттердин көргөн нерселерине жеке мамилесин калыптандырууга көңүл буруу керек. Видеофильмди колдонуу студенттердин психикалык ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилерин, баарынан мурда көңүлүн жана эс тутумун өнүктүрүүгө да жардам берет. Класста кароодо биргелешкен когнитивдик активдүүлүктүн атмосферасы пайда болот. мындай шарттарда көңүл бурбаган студент да кунт коюп баштайт. Тасманын мазмунун түшүнүү үчүн окуучулар бир аз аракет кылышы керек. Демек, эрксиз көңүл эрктүүлүккө айланат, анын интенсивдүүлүгү жаттоо процессине таасирин тийгизет. Маалыматты алуу үчүн ар кандай каналдарды колдонуу (угуу, көрүү, мотордук кабылдоо) аймактык жана лингвистикалык материалдын изинин бекемдигине оң таасирин тийгизет.

Ошентип, тарбиялык видеотасмалардын окуучуларга тийгизген таасиринин психологиялык мүнөздөмөсү окуу процессинин интенсификацияланышына өбөлгө түзүп, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууга ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Практика көрсөткөндөй, видеосабактар окутуунун эффективдүү формасы болуп саналат.

Сабак – экскурсия. Биздин доордо, ар турдүү өлкөлөрдүн жана элдердин ортосундагы байланыштар барган сайын кенири өнүгүп жаткан кезде, кыргыздардын улуттук маданияты менен таанышуу кыргыз тилин үйрөнүү процессинин зарыл элементи болуп калат. Студент шаарга экскурсия жүргүзүү, кыргыз элдик конокторго кыргыз маданиятынын оригиналдуулугун айтып берүү ж.б.у.с. Маданияттардын диалогунун принциби өз өлкөсү жөнүндө маданий материалды пайдаланууну камтыйт, бул өз өлкөсүн көрсөтүү маданиятын

өнүктүрүүгө, ошондой эле изилденүүчү тилдин өлкөлөрүнүн маданияты жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандырууга мүмкүндүк берет.

Аймактык жана маданий мотивациянын стимулдаштырууучу күчүн түшүнгөн окутуучудер салттуу эмес сабактар аркылуу студенттердин когнитивдик муктаждыктарын өнүктүрүүгө умтулушат.

Майрамдык сабак. Сабактарды өткөрүүнүн абдан кызыктуу жана жемиштүү формасы – бул сабак-каникул. Сабактын бул формасы студенттердин кыргыз тилдүү өлкөлөрдө бар болгон каада-салттар жана үрп-адаттар тууралуу билимдерин кеңейтет жана студенттердин кыргыз тилдерде баарлашуу жөндөмүн өркүндөтүп, маданияттар аралык баарлашуунун ар кандай кырдаалдарына катышууга мүмкүндүк берет.

Сабак – интервью. Студенттердин белгилүү бир тема боюнча баарлашуу жөндөмдүүлүгү изилденүүчү тилди өздөштүрүүнүн эң ишенимдүү далили деп айтуунун кереги жок. Мындай учурда сабак-интервью өткөрүү максатка ылайыктуу. Сабак-интервью - бул маалымат алмашуу үчүн диалогдун бир түрү. Мындай сабакта, эреже катары, окуучулар белгилүү бир сандагы жыштык клишелерин өздөштүрүшөт жана аларды автоматтык түрдө колдонушат. Структуралык кайталануучулуктун оптималдуу айкалышы ассимиляциянын күчүн жана маанисин камсыздайт.

Коюлган милдеттерге жараша сабактын темасы өзүнчө субтемаларды камтышы мүмкүн. Мисалы: “ Бош убакыт”, “Келечек пландар”, “Өмүр баян” ж.б.

Сабактын бул түрү кылдат даярдыкты талап кылат. Окуучулар окутуучу тарабынан сунушталган аймактык адабияттар боюнча тапшырманын үстүндө өз алдынча иштешет, жооп алгысы келген суроолорду даярдашат.

Мындай түрдөгү сабакты даярдоо жана өткөрүү студенттердин кыргыз тилин андан ары үйрөнүүсүнө түрткү берет, ар кандай булактар менен иштөөнүн натыйжасында билимдерин тереңдетүүгө өбөлгө түзөт, ошондой эле алардын көз карашын кеңейтет.

Сабак эссе. Кыргыз тилин үйрөнүүгө заманбап мамиле предмет боюнча белгилүү бир билимди алуу менен гана чектелбестен, өзүнүн позициясын, окулган нерсеге болгон мамилесин: ой жүгүртүүнү, эмпатияны, өзүнүн жана автордун «менин» конъюгациялоону да камтыйт.

Кыскача адабий терминдердин сөздүгүндө «эссе» түшүнүгү очерктин бир түрү катары чечмеленет, мында негизги ролду фактыны кайра чыгаруу эмес, таасирлердин, ойлордун, ассоциациялардын образы ойнойт. Кыргыз тили сабагында студенттер тандалган маселени талдап, өз позициясын коргошот. Студенттер окуган чыгармаларына сын көз менен баа берип, коюлган маселе боюнча өз оюн жазуу жүзүндө айтып, өз көз карашын коргоп, аң-сезимдүү чечим кабыл алууга үйрөнүшү керек. Сабактын бул формасы студенттердин психикалык функцияларын, логикалык жана аналитикалык ой жүгүртүүсүн жана эң негизгиси кыргыз тилинде ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрөт.

Интеграцияланган сабак. Кыргыз тилин окутуунун заманбап шарттарында студенттердин жалпы билим горизонтторун кеңейтүү, аларда милдеттүү программалардан тышкары билим алууга умтулуусун ойготуу максатында маанилүү жалпы дидактикалык, педагогикалык жана методикалык милдеттерди түзүү жана чечүү барган сайын актуалдуу болуп баратат. Бул маселелерди чечүүнүн жолдорунун бири кыргыз тилин окутуу процессинде окуу дисциплиналарын интеграциялоо болуп саналат. Дисциплиналар аралык интеграция студенттердин тектеш предметтер боюнча билимдерин системалаштырууга жана жалпылоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, дисциплиналар аралык интеграциянын жардамы менен билим берүүнүн билим деңгээлин жогорулатуу анын тарбиялык функцияларын жогорулатат. Бул өзгөчө гуманитардык предметтер тармагында байкалат. Мындан тышкары, гуманитардык цикл илимдери сүйлөшүү үчүн теманы, баарлашуу үчүн негизди коёт.

Студенттердин эстетикалык жактан калыптанышында адабияттын орду чоң. Көркөм чыгармалардын тексттери окуучуларды үйрөнүп жаткан тилдин өлкөнүн маданияты менен тааныштыруунун эң маанилүү каражаты болуп саналат.

Гуманитардык циклдин субъекттери адамдын инсандыгына, анын руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарына багытталган. Интеграцияны колдонуу студенттердин көркөм табитин, көркөм чыгармаларды туура түшүнүп, баалай билүүсүн калыптандырат.

Кыргыз тилин гуманитардык илимдер менен интеграциялоонун негизги максаттары: билимди системалаштырууга жана тереңдетүүгө багытталган коммуникативдик жана когнитивдик көндүмдөрдү өркүндөтүү жана бул билимди кыргыз тилдик кеп коммуникациясында бөлүшүү; студенттердин эстетикалык табитин андан ары өнүктүрүү жана жогорулатуу.

Музыкалык сабак. Музыкалык сабак социалдык-маданий компетенцияны өнүктүрүүгө жана кыргыз тилдүү өлкөлөрдүн маданияттары менен таанышууга өбөлгө түзөт.

Кыргыз тилин окутууда ыр жазуунун методикалык артыкчылыктары ачык көрүнүп турат. Белгилүү болгондой, байыркы Грецияда көптөгөн тексттерди ырдоо аркылуу үйрөнүшкөн, ал эми Франциянын көптөгөн мектептеринде бул азыр колдонулуп келет. Индия жөнүндө да ушуну айтууга болот, азыр алфавитти жана арифметиканы башталгыч мектепте ырдап үйрөнүшөт. Музыка сабагы мектеп окуучуларын эстетикалык жана адеп-ахлактык жактан тарбиялоого өбөлгө түзөт, ар бир окуучунун чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн толугураак ачып берет.

Белгилүү болгондой, мектепте кыргыз тилин окутуунун максаты студенттердин вербалдык баарлашуу жөндөмүндө ишке ашкан маданияттар аралык компетенттүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат. Студенттердин ийгиликтүү сүйлөө ишмердүүлүгүнүн ачкычы кыргыз тили сабагынын салттуу эмес формалары болуп саналат, анын жүрүшүндө студенттер үйрөнүлүп жаткан тилдин өлкөлөрүнүн маданияты менен таанышат, ошондой эле өз өлкөсүнүн маданий мурастары жөнүндө билимдерин кеңейтет, бул студенттердин маданияттардын диалогуна активдүү катышууга.

Сабактарды өткөрүүнүн салттуу эмес формалары студенттердин изилденип жаткан предметке болгон кызыгуусун арттырууга гана эмес, алардын чыгармачылык өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө, билимдин ар кандай булактары менен иштөөнү үйрөтүүгө мүмкүндүк берет. Сабактарды өткөрүүнүн мындай формалары сабактын салттуу мүнөзүн «алып таштайт», ойду жандантат. Бирок, белгилей кетүүчү нерсе, окуу процессин уюштуруунун мындай формаларына өтө тез-тез кайрылуу туура эмес, анткени салттуу эмес тез эле салтка айланып кетиши мүмкүн, бул акырында студенттердин предметке болгон кызыгуусунун төмөндөшүнө алып келет.

Сабактын салттуу эмес формаларынын өнүктүрүү жана тарбиялоо потенциалын төмөнкү окуу максаттарын аныктоо менен мүнөздөөгө болот:

- окуучуларда үйрөнүп жаткан тилдин өлкөсүнүн маданиятына болгон кызыгуусун жана сый-урматын калыптандыруу;
- баарлашуу маданиятын жана иш-аракеттин ар кандай чөйрөлөрүндө тилди практикалык колдонуунун зарылдыгын тарбиялоо;
- лингвистикалык, интеллектуалдык жана когнитивдик жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, окуучунун баалуулук багыттарын, сезимдерин жана эмоцияларын өнүктүрүү.

Бул иш орто мектептердин, гимназиялардын жана кыргыз тилин тереңдетип окуткан мектептердин кыргыз тили окутуучудери үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. Ю.К. Бабинский. Педагогика. М.: Просвещение, 1983.
2. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // ИЯШ - 1993 - №3. С.20–25.
3. Владимирова Л.П. Интернет на уроках иностранного языка // ИЯШ - 2002 - №3. С.39–41.
4. Елухина Н.В. Роль дискурса в межкультурной коммуникации и методика формирования дискурсивной компетенции // ИЯШ - 2002 - №3. С.9-13.
5. Корнилова Л.А. Социокультурная компетенция как одна из составляющих профессионального мастерства учителя иностранного языка. Международный сборник научных трудов / Отв. ред.: В.М. Курицын. – Шуя: Изд-во “Весть”, ШГПУ, 2002. С.40-43.
6. Кузьменко О.Ю. Динамика развития социокультурной компетенции учащихся. Международный сборник научных трудов / Отв. ред.: В.М. Курицын. - Шуя: Изд-во “Весть”, ШГПУ, 2002. С.56-60.

Исабеков И. Н.
Насырова М. Т.
Айылчиева Э. К.
Айдарова А. М.

ЧУНКУРЧАК ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Аннотация

Изилөөнүн предмети. Топонимдин курамын түзгөн бир муундуу *чук-ур жана чак* деген кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемаларга этимологиялык анализ жүргүзүү болуп эсептелет. ***Изилдөөнүн максаты*** топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички маңызын тилдик фактылардын негизинде ачып берүү болуп саналат. ***Изилдөөнүн методдору. Салыштырма-тарыхый ыкманын*** *тутумундагы* ***этимологиялык талдоо*** *менен кошо* ***семантикалык анализ*** пайдаланылды. ***Изилдөөнүн баалуулугу*** болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт**.** ***Алынган натыйжалар***. Топонимдин баштапкы формасы *чук* (cuk) -“суу топтолгон оюк жер”. Бул уңгу сөзгө *ур*-“куруу, согуу, чабуу” манилерди билдирген уңгу морфема жалганып *чукур* сөзү келип чыккан. Чукур (cukur)-казылган жер, жер бетиндеги оюк, бөксө, кемтиги бар жер, түп жагы терең жер. Ак, аак байыркы кыргыз тилинде “кичине, чакан, майда” дегенди түшүндүргөн. Жыйынтыгында, чуңкур жана *ак* деген уңгу сөздөрдүндүн ортосуна */ч/* тыбышы эпентеза аркылуу пайда болуп, Чуңкурчак термини байыркы доорлордо эле келип чыккан. ***Изилдөөнүн практикалык мааниси*** катары кыргыз тил илиминдеги этимология, семасиология, лексикология тармактарында лингвистикалык негиз болуп бере алат. ***Сунуш.*** Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы керек. Ошондо гана илимий иште ынанымдуу жыйынтыктар болуп, тил илимине салым кошот деп айткыбыз келет.

Негизги сөздөр: Чункур, чак , аак, оюк, Алтай, эпентеза, этимон.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ЧУНКУРЧАК

Аннотация

Предмет исследования является этимология топонима чункурчак, которое образовано от односложные корневых морфем чук-ур и чак относящиеся к кыргызско-тюркскому языковому слою. **Цель исследования** установить этимологию топонима кыргызского языка путем этимологического анализа, сопоставляя с лексическими единицами других родственных языков в контексте теории лингвоэтногенетического единства тюрко-кыргызских народов. **Методы исследования** рассматривается с помощью приемов этимологического анализа, сравнительного метода и метода реконструкций. **Научная ценность** заключается в том, что впервые проводится этимологический анализ названного топонима на основе историко-сравнительного метода. Определены лексико-семантические и структурно-словообразовательные модели, показаны особенности формирование топонима путем историко-лингвистического изучения. **Полученные результаты** показывает, что начальная форма топонима является чук (cuk)-“впадина, где задерживается вода”. К основе чук присоединяясь морфема ур – обозначающее “ударять, бить, строить, действие”, образует слово чукур. Чукур (cukur)-“яма, ров, рытвина, углубление, пещера”. Ак, аак в древности обозначал “маленький, мелкий, некрупный, небольшой”. В результате проведенного анализа выявлено, что между односложными корневыми словами **“чук-ур” и “чак”** произошел паратаксис и звук **“ч”** появился как протетический перед слогом **“аак, ак”.** Таким образом, в языке кыргызов появился корневое слова **“чак”,** которое в переводе обозначает **“небольшая впадина“.** Исходя из этого, местные жители называли ту местность, где было много небольших впадин Чункурчаком. **Практическая значимость** состоит в том, что эти основы могут служить лингвистической основой в кыргызском языкознании, в том числе для проведения исследовательских работ в сферах этимологии, семасологии, лексикологии. **Рекомендации исследования.** Исследование таких односложных корневых морфем помогает для раскрытия первоначального значения топонима, так как необходимо для изучения историю кыргызского языка. Только тогда будут убедительные результаты в научных исследованиях, которое вносить значительный вклад в языкознании.

Ключевые слова: Яма, маленькая впадина, маленький, выемка, Алтай, эпентеза, этимон.

ETYMOLOQY OF THE TOPONYM CUηKURCAK

Annotation

The subject of the study is the etymology of the toponym Chunkurchak, which is formed from the monosyllabic root morphemes chuk-ur and chak related to the Kyrgyz-Turkic language layer. The purpose of the study is to establish the etymology of the toponym of the Kyrgyz language by etymological analysis, comparing it with lexical units of other

related languages in the context of the theory of linguoethnogenetic unity of the Turkic-Kyrgyz peoples. Research methods are considered using the methods of etymological analysis, comparative method and reconstruction method. The scientific value lies in the fact that for the first time an etymological analysis of the named toponym is carried out on the basis of the historical-comparative method. The lexico-semantic and structural-word-formation models are determined, the features of toponym formation by means of historical-linguistic study are shown. The results obtained show that the initial form of the toponym is chuk (cuk) - “a depression where water is retained”. The morpheme ur, which means “to hit, beat, build, action”, is added to the base chukur, forming the word chukur. Chukur (cukur) - “pit, ditch, rut, deepening, cave”. Ak, aak in ancient times meant “small, small, medium-sized, small”. As a result of the analysis, it was revealed that parataxis occurred between the monosyllabic root words “chuk-ur” and “chak” and the sound “ch” appeared as a prosthetic one before the syllable “aak, ak”. Thus, the root word “chak” appeared in the Kyrgyz language, which means “small depression” in translation. Based on this, the locals called the area where there were many small depressions Chunkurchak. The practical significance lies in the fact that these foundations can serve as a linguistic basis in Kyrgyz linguistics, including for research work in the fields of etymology, semasiology, lexicology. Study recommendations. The study of such monosyllabic root morphemes helps to reveal the original meaning of the toponym, as it is necessary for studying the history of the Kyrgyz language. Only then will there be convincing results in scientific research, which will make a significant contribution to linguistics.

Key words: Pit, small hollow, small, notch, Altai, epenthesis, etymon.

Киришүү. Топонимдер кандайдыр бир доордун күбөсү. Анткени жер-суу аталыштары аркылуу белгилүү бир жердин, тоонун, дарыянын кайсы тилде аталганын, анын алгачкы мааниси кайсы тилге таандык, эмненин негизинде пайда болгондугун, ал аталыш эмнени туюндургандыгы маанилүү. Бир катар жер-суу аттары ошол жердин түзүлүш өзгөчөлүгүнө (ландшафт) жараша аталса, айрым топонимдер ошол жерде кайсы эл же уруу ээлик кылып тургандыгына же биринчи жолу ким ал жерде отурукташкандыгына байланыштуу ат коюулат. Ал жер-суу аттары илимде топоним деп аталат. Топоним грек тилинен которгондо topos «орун, жер» жана onyma «ат, ысым» деген уңгу сөздөрдөн туруп, жердин географиялык аталышын билдирет. Демек, топонимдер кандайдыр бир аймактын атын далилдөөчү тарыхый документ. Ошол себептен, жер-суу аттарын окуп - үйрөнүү тарыхый-лингвистикалык жактан зарыл маселелерден. Себеби, Чаткал өрөөнүнүн жер-суу аттарына илимий иликтөө иштерин жүргүзүү кыргыз тарыхы жана география илими үчүн гана салым кошпостон, кыргыз тил илими үчүн абдан маанилүү. Анткени, жер-суу аттарынын жаралуу тарыхы-ошол элдин тилинде камтылган. Тарыхты жана географиялык аттарды тилсиз сактап калуу мүмкүн эмес. Себеби, элдин тарыхы менен тилдин тарыхы тыгыз байланышта.

Албетте, бул сөздөрдүн сематикасы боюнча айрым сөздүктөрдөгү аныктамаларды эске албаганда, илимий-изилдөө иштери жокко эсе. Жергиликтүүлөрдүн айтымына караганда, Чуңкурчак өрөөнү катуу жер титирөөдөн кийин пайда болгон. Аймактын түштүк тарабындагы Шаркыратмадан башталган жер көчкү Чаткал дарыясын бөгөп, тескейдеги Кара-Терекке өтүп токтогон. Чаткал дарыясы буулуп, Шабыр көлү пайда болгон. Натыйжада, 2170 м. бийиктикте ар кандай көлдөр: Аккөл (жакшы көл), Көккөл (коркунучтуу көл), Казан көл, Камыштуу көл, Тартма көл ж. б. у. с. көлдөр пайда болгон.

Каныш-Кыя жана Коргон-Сай айылдарынын ортосундагы ашуу да Чуңкурчак ашуусу деген аталышка ээ. Жаратылыш кырсыгынын негизинде ушундай аталыш пайда болгон болсо керек деп божомолдошот.

Ошол себептен, топонимдин табышмактуу аты кандай шартта, эмненин негизинде пайда болгон деген суроо бизди кызыктырбай койбойт. Албетте, бул суроого илимдин талабына ылайык жооп берүү максатында илимий-изилдөө иштери жүргүзүлөт.

Макаланын максаты. Чуңкурчак топониминин түпкү тегин тарыхый-лингвистикалык жактан чечмелеп, ачып берүү болуп эсептелет. Маселени ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн этимологиянын (*элдик жана илимий*) ыкмалары колдонулат. Бул ыкмалар топонимдин тарыхый маанисин аныктаганга көмөк көрсөтөт. Анткени уңгу сөздөрдүн жандырмагы байыркы кыргыз тилинин тереңине чөгүп жатат. Андыктан ***салыштырма-тарыхый*** ыкманын негизинде топонимге ***этимологиялык*** анализ жүргүзүлөт. Мындай жер-суу аттары тил илиминде проблемалуу маселерди жараткандыктан, лингвистикада дайыма ***актуалдуу*** маселе бойдон кала берет. Ошондуктан топонимдин аталышы биздин ***иштин объекти*** болуп эсептелет.

Материалдар. Белгиленген проблеманы чечүү үчүн төмөнкү илимпоздордун эмгектерине таянабыз: А. А. Акматалиев [6. с. 603], А. Оморов [2. с. 206], Юдахин. [21. 226], Л. С. Сулайманова [19. с. 26], К. Кадыркулов С. [5. 33], К. Конкобаев [6. 112], Г. П. Стариков, Е. И. Старикова [7. с. 191], Б. М. Юнусалиев [8. с. 38], С. У. Умурзаков [9. 1980], Д. Исаев [10. 1977], В. Я Бутанаев., А. Оморов [11. 2015], Н. Р. Жапаров К. К . [12. 2011], М. С. Шамшиева [13.]2009, К. З. Зулпукаров [14. 2016], Н. Р. Акматов [15. 2009].

Негизги материал катары эсептелген топонимдин аталышына ***салыштырма ыкма*** жана ***этимологиялык приемдору*** аркылуу баа берилет.

Макаланын жаңылыгы болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт.

Натыйжалар жана талкуулар. Кыргыз тилиндеги татаал сөз чункур (чуңкур)- эки бөлүктөн турат-чукур- I “казылган жер, оюк, бөксө” [1. 747]; II чак (аак) “майда, кичине, кичинекей, чоң эмес” [2. 206].

Байыркы түрк тилинде бул сөз үңүр түрүндө айтылган [3. 626]. “Ал үң этишине –үр мүчөсү жалгануудан келип чыккан. Азыркы кыргыз тилинде үңү этиши бар, үң этиши ага туура келет. Бирок – кыр мүчөсү этиштен зат атооч жасоочу мүчө катары активдүү колдонулбайт. Бул мүчөнү *чуку* деген этиштен келип чыккан чуңкур//чукур сөзүндөгү –ыр мүчөсү менен салыштырууга болот: чуку-р” [4. 241].

Ырас, топонимдин баштапкы формасы *чук* (cuk) -“суу топтолгон оюк жер”. Чук уңгу сөзүнө *ур*-“куруу, согуу, чабуу” манилерди билдирген сөз жалганып, *чукур* сөзү пайда болгон. Байыркы кыргыз тилиндеги ***чук-ур*** уңгу сөздөрү тыбыштык өзгөрүүлөргө кабылып, протезалык ыкма аркылуу ***/ң/***тыбышы, кийин экинчи ирет ***чуңкур жана ак*** морфемаларынын курамына ***ч/*** тыбышы эпентезалык ыкма аркылуу келип түшүп, ***Чуңкурчак*** сөзү келип чыккан. Чуңкурчак (cukurcak)-майда, кичине, чакан, чоң эмес, терең эмес чукурлар. Бул уңгу морфемалар түрк тилинде эмес, нукура кыргыз тилиндеги *төл* сөздөр, анткени түрк мамлекетин түптөгөндөр кыргыздар болгон.

К. Качкынбаевдин “Ак калпак Кыргыз, өз уя” аттуу китебинде “Кыргыздар аскердик мамлекет – Ордо – Турук түзүп жоо чапкан эл катары 2200-3000 жыл мурун эле белгилүү. Ал эми Түрк эли деген түшүнүк алгач 1400 (б. з. 600 – ж.) жыл мурун пайда болгон, анткени бир насилдүү элден (Кыргыз элинен) дагы бөлөк туруктар (ордо – аскер мамлекеттери) бөлүнүп чыккан, каганат чачылганда. Түрк деген сөз Кыргыздар түзгөн аскердик Турукка таандык болуп, - Турукка кирген, *сөзгө турган кайраттуу, туруктуу кыргыздар дегенди түшүндүрөт*” деп белгилеген [5. 48].

Ошол себептен, чук-ур бир муунду уңгу сөздөрдөн куралган сөз кыргыз-түрк тилдеринде бирдей мааниге ээ. хак. чуңкур-“терең, аң”, туркм. чукур- “казылган жер, ой, зындан”, тат. чокыр-“аң, оюк”. Ошондой эле алт. чохыр, к-калп. шункыр, узб. чукурча, каз. шукур, азерб. чухур,

К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” Чуңкурчак “углубление, впадина, котловина”; чупчуң-курчак кыл-“разрушить до основания” [6. 377].

Л.С.Сулайманованын монографиясында “Чуңкурчак-углубление, впадина, котловина” [7. 171].

К. Кадыркулов “Ак калпак кыргыз, өз уя” аттуу китебинде “Чуңкурчак-чоң курчак-башы аскалар, мөңгүлөр менен курчалган, короолонгон тоодогу чоң төрлөр” [5. 33].

К. К. Конкобаев “Чак в топонимии он присоединяется к существительному (напр. Чуңкурчак-чуңкур-“впадина”-чак “небольшая впадина”) и глаголу (напр., Чаңырчак+чаңыр-“брать”, “кричать”+чак-“шумная река”) означает уменьшительность деген пикирди айткан [8. 112].

Автор Чункурчак топонимине берген анализинде *чак* кыргыз тилинде чоң эмес чукурчаны билдирерин айтып, чындыкка бир аз болсо да жакындашкан. Бирок, эмненин негизинде келип чыкканын түшүндүргөн эмес.

Иликтөө көрсөткөндөй, жогоруда берилген анализдер боюнча Чуңкурчак “чукур, терең,; чуңкур, ойдуң; абдан чоң чуңкур, төр, жайлоо” деген маанилерди туюндурарын аңдаса болот. Ошого карабастан, бул этимологиялык талдоолор бизди канаттандырбайт, анткени илимдин талабына толук жооп бербейт.

Көрсө, топонимдин экинчи *чак* компоненти байыркы кыргыз тилинде *аак* сөзүнүн негизинде пайда болуп, “майда, чакан, кичине, кичинекей, чоң эмес” деген семантикалык маанилерди туюнткан. Мисалы, Ак булак “майда, кичине, чоң эмес”; Баркырак “кырак, майда, чакан, кичине кырлар” деген мааниде.

А. Оморов “Улуу Кыргыз каганатынын аймагындагы жер-суу аттары” деген китебинде “Ак-Балык-Тельбес дайрасынын оң куймасы, 1,5 км. жогору жагында Тельбес кыштагы жайгашкан. Дайра узундугу-3,0 км. Шор термини боюнча *“аак”-майда, “палык”-балык деген түшүнүк, демек “майда* балык дайрасы деген түшүнүк” деп чечмелейт [2. 36].

Ушул эле китептин 274-бетинде “кичине, майда, чакан, чоң эмес” деген маанини туюндурган топоним (Сибирь) шор тилинде “Чулчак” дайрасы да билдирери айтылган. Топоним түрк тилинде *чулчак кичинекей дайра* дегенди мааниде [2. 274].

Г.П.Стариков жана Е. И. Старикова “Тоолуу шор кыргыздардын географиялык топонимдик кыргызча сөздүгү” аттуу китебинде “*Чулчак*-Кызас дайрасынын сол куймасы. Мрасс дайра бассейинине кошулат. Дайра башаты деңиз деңгээлинен 700 м. Бийиктикте жайгашкан Абакан бөксө тоосунун батыш жантайыңкы бетинен пайда болгон өзөндөр жана булактар жыйындысынан башталат. Топоним түрк тилинен *чулчак-кичинекей дайра* дегенди билдирет” [9. 191].

Демек, азыркы Чаткал жер-суу аталыштары Сибирь, Алтай топонимикалык системасынын курамына кирген байыркы катмар болуп эсептелет. Ошондой аталыштардын бири - бул Чуңкурчак аталышы.

Б. М. Юнусалиев “Кыргыз элинин Алтай тоо кыркаларын жердеген уруулар менен генетикалык жана тилдик байланышы биринчи кезекте кыргыз жеринде сакталган топонимдер аркылуу чагылдырыларын айтып, көпчүлүк жер-суу аттары Кыргызстанга Алтайдан кыргыз уруулары тарабынан алынып келингенин” белгилейт [10. 38].

Корутунду. Иликтөө көрсөткөндөй, топонимдин аталышы “кичине, чакан, майда” чункурчалар жайгашкан аймак дегенди түшүнүктү туюндуруу үчүн Чуңкур жана *ак* деген уңгу сөздөрдүндүн ортосуна */ч/* тыбышы эпентеза аркылуу пайда болуп, Чуңкурчак термини биздин доорго чейин эле пайда болгон. Ошондуктан Чаткал өрөөнүндөгү Чункурчак топониминен тышкары, Кыргызстандын аймагындагы Чуңкурчак аталышындагы жер-суу аттары да майда чукурларга байланыштуу келип чыккан. Табышмактуу топонимдин баштапкы формасын лингвоэтимологиялык метод аркылуу чечмелеп берүү кыргыз тил илиминдеги бир муундуу уңгу сөздөрүнүн жаралуу тарыхын окутууда гана салым кошпостон, жалпы эле география илимин окуп-үйрөнүүдө өтө маанилүү. Ошону менен бирге, Кыргызстандын жер-суу аттарын окуучулардын аң-сезимине сиңирүүдө жана патриоттук сезимин ойготууда салым кошот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. А.Акматалиев. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Б.: 2016. 206, 774-746.
2. А.Оморов Улуу Кыргыз каганатынын аймагындагы жер-суу аттары
3. Древнетюрский словарь. – Л.: Наука, 1969. 626.
4. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе.: 1988. 241.
5. Кадыркулов К. Ак калпак Кыргыз, өз уя. –Б – 2023. 33. 48.
6. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. Изд-во “Совет. энцикл”. М.: 1985. 377.
7. Сулайманова Л. С. Народные географические термины в топонимии Кыргызстана. Б.: 2009. с. 171.
8. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Изд-во Ак. наук Кирг. ССР. Ф-1980. 112.
9. Стариков Г. П., Старикова Е. И. Тоолуу шор кыргыздардын географиялык топонидик кыргызча сөздүгү. Которгон Асыкбек Оморов. –Б.: “Турар” 2017. 191.
10. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе. 1971. 38.

Мырзабаева Н.С., *т.и.к.,доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы
Салибаева Ж.С., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы

МУНДУЗ УРУУЛАРЫНЫН ТАРАЛУУ ТАРЫХЫ

Аннотация

Бул макалада кыргыз элинин көчмөн доордон атадан балага айтылып келген рухий мурастарынын бири мундуз урууларынын санжырасы туралуу баяндалат. Чындыгында адамзаттын тарыхында ооз эки муундан-муунга өтүп келген санжыра аркылуу белгилүү инсандардын, уруу башчыларынын өмүр таржымалы ирээти менен айтылып келгендиги маалым. Анткени кыргыз деген аталыш өзүнүн тарыхын ушул өңүттө сактап калган. Атап айтканда азыркы күндө кыргыздын кырк уруусунун айрымдары өз атын жоготпой жашап келет же таптакыр жок болуп кеткендери да кездешет. Кыргыздардын XV–XVI-кылымдарда калыптанган уруулук бирикмесинин жана этносаясий түзүлүшүнүн бир бутагынын аталышы Сол канатка теги байыркы ири уруулардын бири Мундуз уруусу да кирген. Изилдөөлөрдө Мундуз урууларынын келип чыгышы, таралуу ареалына жана эн тамгаларына сереп салынды. Белгилей кетсек, кыргыз урууларында ар бир уруунун өзүнө гана тиешелүү эн тамгалары болгон. Ар бир эн тамгада уруунун аң-сезими, диний ишеними, дүйнө таанымы чагылдырылган.

Түйүндүү сөздөр: санжыра, этногенез, мундуз, нике.

ИСТОРИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПЛЕМЕН МУНДУЗОВ

Аннотация

В данной статье рассказывается о генеалогии племен Мундуз-одного из духовных наследий кыргызского народа, передаваемого от отца к сыну с кочевых времен. На самом деле известно, что в истории человечества рот передавался из поколения в поколение через генеалогию в порядке жизнеописаний известных личностей, вождей племен. Потому что кыргызское название сохранило свою историю в этом аспекте. В частности, в настоящее время некоторые из сорока кыргызских племен не утратили своих названий или даже полностью вымерли. Название одной из ветвей племенного объединения и этнополитического устройства кыргызов, сформировавшейся в XV–XVI веках, восходит к одному из древнейших крупных племен левого крыла-племени Мундуз. В исследованиях рассматривалось происхождение, ареал распространения и клейма племен мундузов. Отметим, что в кыргызских племенах у каждого племени были свои собственные клейма. В каждом клейме отражено сознание племени, его религиозные убеждения, мировоззрение.

Ключевые слова: генеалогия, этногенез, мундуз, брак.

THE HISTORY OF THE SPREAD OF THE MUNDUZ TRIBES

Abstract

This article tells about the genealogy of the Munduz tribes -one of the spiritual legacies of the Kyrgyz people, passed down from father to son from nomadic times. In fact, it is known that in the history of mankind, the mouth was passed down from generation to generation through genealogy in the order of the biographies of famous personalities, tribal leaders. Because the Kyrgyz name has preserved its history in this aspect. In particular, at present, some of the forty Kyrgyz tribes have not lost their names or even completely died out. The name of one of the branches of the tribal association and the ethnopolitical structure of the Kyrgyz, formed in the XV–XVI centuries, goes back to one of the oldest large tribes of the left wing-the Munduz tribe. The research included an overview of the origin, distribution area and branding of the Munduz tribes. It should be noted that in the Kyrgyz tribes, each tribe had its own brands. Each brand reflects the consciousness of the tribe, its religious beliefs, and worldview.

Keywords: genealogy, ethnogenesis, munduz, marriage.

Көчмөн элдердин арасында санжыра уруктун, уруунун, элдин келип чыгышын басып өткөн жолун, алардын белгилүү өкүлдөрүнүн урук,уруу башчыларынын ысымдарынын тизмеси, кыскача өмүр баяны аркылуу ооз эки тарыхты түзөт. Башкача айтканда уруунун, уруктун жылнаамасы, анын башкалардан айырмасы тарыхты жекече инсандардын генеалогиялык таблицасы менен баяндалат. Санжыра илимде XIX кылымдан тартып орус окумуштуулары тарабынан кагаз бетине түшүрүлө баштаган. Аны адегенде В.В. Семенов-Тянь-Шанский, Н.А.Аристов, Н. Гродеков, Ч.Валиханов жүзөөгө ашырышкан. Санжыраны кагаз бетине түшүрүүгө жергиликтүү элдин өкүлдөрү да белсемдүү киришкен.Аларга XVI кылымда жазылган “Маджму ат-Таварих”(“Тарых жыйнагы”) деген Сейф-ад-дин

Аксыкентинин кол жазмасы да кирет. Анда башка материалдар менен катар кыргыздардын Ак уулдан тартып Аналхакка чейинки 20-23 атанын тизмеси берилген. Ошондой эле О. Сыдыков, А.Сыдыков, Н.Дублицкий, С.М.Абрамзон, Я.Винников, Тоголок Молдо жана башкалардын изилдөөлөрү менен Кыргыз Илимдер Академиясында кол жазма фондусунда сакталып турган материалдарында кездешет. Кыргыздар жөнүндөгү элдик тарыхтын көбү XIX- кылымда эле жыйналган, жарыяланган. Тактап айтканда революцияга чейинки Кыргызстандын аймагында жашаган кыргыздардын жана башка элдердин тарыхы, этнографиясы боюнча кээ бир белгилүү эмгектер жарыкка чыга баштаган.Алардын катарына В.В.Бартольдду, И.Я.Бичуринди , С.М.Абрамзонду, А.Н.Бернштамды, Н.А.Аристовду жана башкаларды киргизүүгө болот.Тарых илимин изилдөөдө жогорудагы илимпоздордун ичинен Николай Александрович Аристовду өзгөчө белгилеп кетүүгө болот. Автор көптөгөн тарыхый жана этнографиялык фактыларга өзүнүн пикирин билдирүү менен, кыргыз этногенези боюнча илимге жаңы тарыхый маалыматтарды киргизген.Падышалык администрациянын чиновниги Н.Ф. Ситнячковский өзүнүн төмөндөгүдөй пикирин билдирген: «Жергиликтүү элдердин урууларга бөлүнүүсү биз үчүн кээ бир учурларда өтө пайдалуу, анткени алар көпчүлүк учурда ич ара дайыма бири бири менен кастык мамиледе болушат… Ич ара күрөш мурда Кокон хандыгына, эми Кыргызстанда колониалдык саясатты жүргүзүүдө бизге да жардам берет» .

Н.Аристовдун пикири уруулук түзүлүштүн пайда болуусуна төмөнкү шарттар өбөлгө түзгөн:

а)уруулардын табигый жол менен көбөйүсүнүн натыйжасында алар сөзсүз түрдө майда бөлүктөргө бөлүнүүгө тийиш болушкан. Анын натыйжасында уруулардын саны көбөйгөн.

б)урууларга бөлүнүүнүн жана биригүүнүн дагы бир себеби болуп экономикалык жана саясий факторлор, өзгөчө коңшулаш элдердин басып алуусу, ошондой эле уруулар ортосундагы карама каршылыктар эсептелинген.

Кыргыз тарых илиминде актуалдуу маселелерден болгон кыргыз урууларынын (уруктарынын) эзелтеден сакталып келе жаткан эн тамга белгилери алардын байыркы теги, келип чыгышы, таралуу ареалы, этникалык тарыхты иликтөөдөгү маанилүүлүгү этногенетикалык жана этномаданий байланыштарды аныктаган башка тектеш элдердеги параллелдери каралат. Урук уруу үй - бүлөлүк жана жеке колдонуудагы белги тамгалар түрк-монгол тилдеринде “тамга” деп аталып (“тавро”, “клеймо”, “печать”), өтө баалуу тарыхый булак болуп саналат [1.]

Эн тамга түшүнүгү байыркы заманда «клеймо», «мөөр», «тавро», «менчиктик белги» маанисинде колдонулган. Таандыктын белгиси, белгилүү уруу жайгашкан жердин чеги, аймагы, ээлиги, арасы деген түшүнүктү берген. Өздүктү туюндурган мындай менчик белгилер, эн тамгалар асаба-тууларга, кандайдыр бир буюмга, малга (жаныбарлардын терисине күйгүзүлүп басылган), кул-күңдөргө да коюлган. Эзелтен эн тамгалар жолдуулукту, бийликти, көз карандысыздыкты, жамандыктан сактоочу касиетти жана күч-кубаттуулукту туюндурган. Белгилүү окумуштуулар Н.А.Аристовдун жана Д.Н.Соколовдун пикиринде, тамгалар уруулук ишеним же жамандыктан коргоочу күч-кубатка эгедер рухтардын сүрөттөлүштөрү катары колдонулуп, кийин ал уруулук жана үй-бүлөлүк менчик тамгага айланган деп эсептешет. Тамгалардын келип чыгышы азыркы мезгилге чейин толук изилдене элек. Айрым окумуштуулар эн тамгаларды урууга тийиштүүлүктү түшүндүрөт десе, экинчилери, ал басылган тамга менчик ээлигин, ошол нерсе, мал жана башкалар анын менчиги экенин түшүндүрөт дешкен.Эн тамга белгилери этногенезисти, этникалык тарыхты,этникалык маданиятты иликтеп үйрөнүүдө тарыхый жазма булактар, жер-суу, уруу- урук, эл аталыштары, элдик оозэки чыгармалардын маалыматтары менен катар негизги булактардын бири болуп эсептелет. [2.]

Даректүү жазма булактардын жоктугуна жана алардын өтө сейрек кездешкен шарттарында эн тамга белгилери айрым этникалык топтордун миграциялык ареалын ж.б. маалыматтарды аныктоого көмөк берери шексиз**.**[3.] Бул маанилүү тарыхый булак көчмөндөрдүн миграциялык ареалын алардын этникалык-маданий байланыштарын да

чагылдырат.Евразиянын талаа аймактарында эн тамга белгилери б.з.ч.1-миң жылдыктан белгилүү болуп келет**.** Уруулук эн тамга белгилери түрк-монгол,угро-фин, иран тилдүү үй-бүлөөдөгү сүйлөгөн элдерде эзелтеден сакталып, айрым ареалдарда, өзгөчө кыргыздарда байыртадан туруктуу колдонулуп келди.

Көчмөн шартка ыңгайлашкан кыргыз коомундагы эн тамга белгилеринин өзгөчө маанисин этникалык аталыштар (этнонимдер) да чагылдырары шексиз. Мисалы, кош тамга (мунгуш), жагалмай тамга (мунгуш), ача тамга (жору), кайчы тамга (жору), кош бычак (багыш), жогору тамга (кытай), төмөн тамга (кытай), кылыч тамга (басыз), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (саруу), жогору чекти (багыш), төмөн чекти (саяк), үчөк (басыз), үч ок тамга (канды), жогор тон (мундуз), томөн тон (мундуз) ж.б. белгилей кетчү маселе, эн тамганын аталышына байланышкан этнонимдердин басымдуу бөлүгү уруулук ири топтордун (фратриалдык топтор) аталыштары катары маалым.Эн тамгалар туурасындагы алгачкы тарыхый маалыматтарды кытай тарых жазма булактарынан жолуктурабыз. Ошондой эле кыргызга таандык эн тамгаларды таш бетиндеги петроглифтерден да кеңири көрүүгө болот. Алар байыркы түрк тилдүү элдерде, анын ичинде, кыргыздарда уруунун, элдин өздүк белгисин же гербин туюндурган.

Кыргыз элинде “Ынтымак жакшы ырк жакшы, ынтымактуу журт жакшы.”, “Эли журтуң болбосо, ай — күнүңдөн не пайда”, “ Ата журтуң — алтын бешик”, ” Жети атасын билбеген жетесиз кул “деген накыл кептердин төркүнү узун. Улуу Манас эпосунда айтылгандай алгачкы кыргыз мамлекети уруу бирикмелери пайда болгондо түзүлгөн.Эгерде Манаска чейин эле 32 хан бабалары өткөн болсо, кыргыз мамлекттүүлүгү байыркы деп айтууга толук негиз бар.Кыргыз уруусу күчтүү болгондуктан тектеш уруулар айланасына топтолгон. Мисалы ошол Манас эпостон үзүндү келтиребиз:

Курама курап журт кылдым

Кулалы таптап куш кылдым- деп айтылат.

Акыркы кездери элдин оозеки тарыхын, уруулар санжырасын биле жүрүүнүн да маанилүү экендигинде талаш жок.Уруучулук аң-сезим тарыхый өнүгүштөн артта калган элдерге мүнөздүү көрүнүш. Бирок, кыргыз элинин улут катары калыптаныш пайдубалы уруучулукта жатат.Ал биздин өзгөчөлүгүбүз. Башка элдер классикалык үлгүдөгү бүтүн улут болуп уюган. Демек, мамлекеттүүлүккө биригүүдө *көчмөн уруулары* деген аталышты өзгөртүп *талаа уруулары* деп аталышып жүрүшөт. Кыргыздарды өзүнчө этнос катары жок болуп кетүү коркунучунан мына ушул - жети атасын так атап, ата-баба санжырасын аздектеген уруучулук аң-сезим сактап калган. Көчмөндүк доордогу ошол уруучулук аң-сезим, уруулук түзүмдүн аркасы менен биз бүгүн кыргыз деген бир улут катары өз мамлекетибизге ээ болуп отурабыз. Салтка ылайык кыргыз коомундагы ар бир адам өзүнүн жети атасын билүүгө тийиш болгон.XIX-кылымдын аягында Кыргызстанга келген орус изилдөөчүсү мындай деп жазган: «Бейтааныш адам жөнүндө бир нерсе билүү максатында: “Сенин жети атаң ким болгон”, деп сурашат. Бул суроого абдан так жооп беришке кыргыздын ар бир баласынын кудурети жетет». «Ким өзүнүн жети атасын билбесе, эл безери», деп окутат кыргыздын адеп кодекси деп жазып кеткен.Жети атаны сүрүштүрүү салты уруу ичиндеги *никелик* мамилелерди жөнгө салып, элдин генеалогиялык тазалыгын сактап калуу жана биологиялык популяциясына, өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. Бул адат боюнча жети муун өтмөйүнчө никеге турууга тыюу салынган. Муну илим жети муундук экзогамия деп аташат. Бул отуруктaшкан элдерден айырмаланып, кыргыздарда никенин жана урпак-тукумду өстүрүүнүн өзүнчө маданияты иштелип чыккандыгын айгинелейт. Ушундан улам жети атасын сүрүштүрүү салты келип чыккан. Анын баштапкы негиздери урук ичиндеги экзогамиялык талаптарга байланышса, кийин коомдо мыйзам сыяктуу турмуштук кодекске айланган.Ата-бабаларыбыз жети атасын сураса жеткиликтүү билбей, санжырага таң болуп, баштары маң болуп тургандарды: «жети атасын билбеген жетесиз, андан суроо сурап нетесиз», мындайлар жүргөн жерде: «эл бийлээр кыйын болбойт, ордолуу жыйын болбойт» дешип киши катары көргөн эмес. Тарыхын билбегендер кайсаңдаган кайсак делип, сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болуп журт алдында сөзгө жыгылган. Аталарыбыз андайлар менен «жети атасын билбеген

кул» деп, сүйлөшпөй да коюшкан.Себеби, санжыранын сыры, касиети тарыхтын түпкүрүнө кетип, осуят, мурас катары калтырылган руханий казынабыздын ачкычы. Санжыра-араптардын "чажара" сөзүнөн алынган. Бизче которгондо "дарак" дегенди түшүндүрөт. Эл, уруу, урук, тууралуу ооз эки баян.

Адыгине(бий) улуусу,
Тагай андан кичүүсү.
Саруу элдин каруусу,
Мундуз элдин мүдүрү.
Саяктан чыгат саяпкер,
Басыз болот камчысы.
Жетиген элдин желеги,
Черик кыргыз чебери.
Ичкилик элге кереги,
Бугу болот бууданы.
Тагайдан чыгат тулпары,
Солтодон чыгат сопулар.
Тейиттен келет кокуйлар,
Кайыптар кыргыз кадыры.
Дөөлөстөн чыгат, дөө-шаасы,
Кытай элдин кырааны,
Моңолдор болот сырттаны.
Азык келсе аш келет
Аңдатпай туруп тап берет
Найман нагыз кыргыздар,
Көрүнбөгөн жылдыздар.[4.]

Кыргыз санжырасында мифтик, уламыштык багыты күчтүү болуп, ыр формасында (мис., Балык акын айткан вариант) кара сөз түрүндө (Чодо, Мусакожо) айтылган. Белек Солтоноев, Осмонаалы Сыдык уулу, Бала ырчы, Тоголок Молдо, Талип Молдо, Актан Тыныбеков санжыраларын жазып калтырышкан. Ар элдин, уруу – уруктун, ар бир адамдын, санжырасы айтылган, өзгөчө тарыхтагы белгилүү адамдарга карата ата-тек сүрүштүрүлгөн. Санжыра тарыхка жакын, бирок аны чыныгы реалдуу нерсе – тарыхый чындык деп түшүнүүгө болбойт. Анын көркөм структурасы уламыш, легенда, кошок, арман ырларды да камтыйт. Бул жанр дээрлик дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде айтылса да, кыргыздарда өзгөчө кеңири тараган жана өркүндөгөн.

Көрүнүктүү тарыхчыбыз, Осмонаалы Сыдык уулу белгилегендей: «Жүрөгүндө оту бар жигиттер үчүн тарыхты билүү керек». Тегин жерден тарыхый бабабыз Мухаммед Абулгазы Бахадур хан «Түрктөрдүн санжырасы» аттуу эмгегин түрк элдеринин энчисине калтырып кетпегендир.Тактап айтканда, «кыргыз санжыраны сактап келген, ал эми санжыра кыргызды сактап келген» - деген Дастан агайыбыздын сөзүндө да калет жок. Абдан таамай айтылган сөз. Себеби биз чабылып-чачылып, тарыхтан жок болуп кетээрде кайрадан санжыра сүрүштүрүп, баш кошкон элбиз. Андыктан бүгүн санжыраны, жети атаны билүү элди урууурууга, кокту-колотко бөлүү эмес, кыргыздын башын бириктирүүчү «улуттук идеология» экендигин түшүнүү.Жети атаны билүүнүн дагы бир тарбиялык касиети, байыртан жети муундун бардык өкүлдөрү – салттан четтеп, ушак айтуу, уурулук жасоо, ала жипти аттоо, айбанчылык жолго баруу, мекенге кыянаттык кылуу сыяктуу чеки иштерге барышкан эмес. Анткени, жети атаны сураша келгенде санжыра, тарыхты чегип билген адам, аа сенин чоң атаң - ууру, бабаң - башкесер, чоң энең начар аял эле, же тетирисинче сенин бабаң - баатыр, жетең - билимдүү, энең эл оозуна алынган жанда жок колунан көөрү төгүлгөн зайып эле деп, анын кимдин тукуму экендигин баалап, жети атасы аркылуу анын кимдигин, кандай атанын урпагы экендигин аныктап коюшкан.Жети атаны билүүнүн экинчи бир касиетине токтолсок, кыргыз 1800 жылдык тарыхын билген, же 74 муундун санжырасын сактап, айтып келген санжыргалуу, тек-жайы тереңге кеткен, даңкы далайга таанымал даңазалуу эл болгон. Бир

муунга орточо 25 жылдан эсептегенде жети муунга чейинки эле санжыраны билген адам 175 жылдык ата-бабаларынын басып өткөн тарыхын, каада-салтын, үрп-адатын, нарк-насилин билген. Андай адамдар ата-бабаларыбыздын адаты, расими, согуш иши, дини, өнөрү деги кайсы темада сүйлөшпөсүн: манасчылары, акындары, баатырлары, сынчылары, олуялары, чеберлери, кыскартып айтканда кыргыздын тарыхы тууралуу өтө кызыктуу маек жүргүзүшкөн. Мындай сөздүн усталарын эл урматтап, калк кадырлаган. Ал эми жети атасын билбегендерди ошол себептүү тегин билбеген «кул» - дешкен. Алар сабатсыз, караңгы, түркөй, өтө начар адамдар катары эсептелинген. Анткени, кыргыздарда жети атаны билүү катуу талабын койгону кыргызды - санжыра, бабаларынын рух күчү сактап келген. Бүгүнкү күндө да бул касиетибизди жоготуп, аны баалабай коюу бир сөз менен айтканда түркөйлүк болоор эле.Айрым чалагайым санжырачылар эскиден айтылып келген санжыраны бузуп, бурмалап, уруулардын келип чыгуу, таралуусун оюна келгендей "чыгармачылык " кылып да жиберишүүдө.

Сол канат – кыргыздардын XV–XVI-кылымда калыптанган уруулук бирикмесинин жана этносаясий түзүлүшүнүн бир бутагынын аталышы. Ферганалык автор Сайф ад-Дин Аксыкендинин «Тарыхтар жыйнагы» («Мажму ат-таварих») кол жазмасында Сол канатка (Куу уул) басыз, кушчу, мундуз, чоңбагыш, саруу, кытай уруулары киргизилген. Сол канатка ошондой эл жетиген, төбөй уруулары да кирет. Сол канат уруулук бирикмеси (ошондой эле оң канат) XV-кылымдын 2-жарымында кыргыздардын өз алдынча эл катары түзүлүп бүткөндүгүн ырастаган жана алардын этносаясий курамын чагылдырган. XVII–XVIII-кылымда оң канат, сол канат уруулары биригип, Тагай деп аталган бир саясий конфедерацияны түзүп турушкан. С.М. Абрамзондун пикири боюнча да, XVI кылымда эле, бир кыйла кийинки мезгилдегидей, кыргыздар оң канатка (оң) жана сол канатка (сол) бөлүнүшкөн. [5.] Кыргыз тарыхчыларынын алдыңкы катарында турган Белек Солтоноев өзүнүн эмгегинде кыргыздардын калмактар менен болгон согушун баяндап: «калмактар менен кармашта кыргыздан нечен азаматтар курман болушкан. Алардын ичинде кыргыздын «багышынан» атактуу баатырлар Аккочкор менен Конко болгон» - деп жазган жери бар. [6.] Ал эми белгилүү окумуштуу тарыхчы А.В.Затаевич өзүнүн илимий иликтөө эмгегинде «У предшественника хана Гайша (Тейит) Шырдакбека были два сына, Аккочкор и Канкы.Они оба пали в битве кыргызов с калмаками, дело было лет 275 тому назад. Шырдакбек – бывший хан после Гайши» деп көрсөтөт.Окумуштуу Затаевичтин бул жазган күнүнө салыштыра келип, бул окуялар 1675-85- жылдарга туура келерин тапса болот. [7.] Ошентип, «Мундуз» уруусу тууралуу Мундуз-бий менен Эшимкандын бир тууган экендигин “мундуз” уруусунун акылман аксакалдары айтып да келишет. Илимий маалыматтар да муну тастыктап турат. Кыргыздын улуу ойчулу Атбашылык Тоголок Молдонун: «Манастын атасы Жакып (Йакуб-бий) кыпчактын белдүү тобунан. Эшимкан Манастын небереси Сейтектин тикелей урпагы, Анжиянда хан болуп туруп, Арпа, Ак-Сайга чейин кыргыздарды коргоп турду. Эшимкандын бир тууган иниси Мундуз-бийден таркаган урпактары «мундуз» уруусу болуп, алар Манастын тикелей урпактары болушат» - деген тарыхый айткандары жазылып калган.Тоголок Молдонун айтканын кыргыздын дагын бир ойчулу Үсөйүн-ажы: «Шырдакбек XVII кылымдын аягында өткөн кыпчак элинен чыккан баатыр, Анжиян-Арка аймагындагы кыргыз элинин акылман башкаруучусу болгон» - деп толуктайт.ыплас саясаттын курч мизине туш болгон «мундуз» уруусунун эли да өз тегин айта албай “Манастын тикелей урпактары” деген баалуу сыймыктан да куру келе жатышат деп эскерет.Эшимкан менен Мундуз-бий Сейтектин урпагы дедик. Эшимкандан Тейиткан, андан Курманбек, андан Сейиткан, андан Шырдакбек. Кан Шырдактын Баткенде сепили болуп, анын биринчи аялынан Каражан менен Сарыжан. Каражан-Сарыжан уулдарынан торайгыр, кожомүшкүр, жартыбаш, таз, шерден, омонок, кармыш, алтыке, жаманаң уруктары чыгат.Кан Шырдактын Курманбек чоң атасынан калган Көк-Арт дарыясынын боюнда ордосу болуп, өзү Нарында да сепил курдурат, калмактар менен согуш уланып жаткан. Шырдак ушул тарапта жүрүп «бугу» элинен да үйлөнүп андан да эки уулдуу болот, Аккочкор менен Конко деген. Кан Шырдак өтүп сөөгү Нарын тарапта коюлуп, ордо бийлигин аялы жүргүзүп

калат. Ал эненин аброю эл арасында жогору болуп, аны «Багыш эне» дешип, Кан Шырдактын экинчи аялынан урпактары «Багыш» уруусу аталып, алар «баш бабабыз Аккочкор» дешет. «Багыш» эли Баткендеги тогуз уруу кыпчактар менен аталаш бир туугандар болгон мезгилинде карым-катнашта болушуп, тамаша катары «коңкобай» деген сөз да ошол Коңкодон улам айтылып, азырга чейин эл оозунан арыла элек. Тарыхчы А. Мокеевдин изилдөөлөрү боюнча, XV – XVIII кк. ичинде Теңир-Тоого (Тяньшанга) алтайлык кыргыздардын көчүп келишинин жана алардын айланасында теңиртоолук эски уруулардын консолидациялашуусунун натыйжасында кыргыз элинин калыптануу жараяны башталган, жана бул доор кыргыз элинин өз алдынча саясий, социалдык жана этникалык өнүгүүсүнүн маанилүү этабы болгон.[8.]Тарыхчы Т. Асановдун белгилегени боюнча, Теңир-Тоодогу кыргыз эли эң башында «Отуз уул» жана «Он уул» болуп бөлүнүшкөн жана бул XV кылымга туура келген. Кийинки кылымдын биринчи жарымында саясий, экономикалык, демографиялык, географиялык жана этникалык себептерден улам жана Моголстандын кыргыздар тарабынан ээлениши менен отуз уулдар «Оң канат» жана «Сол канат» болуп экиге ажыраган.[9]Тарыхчы О.Каратаев, С.Эралиевдин «Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк» деген эмгегинде «мундуз» сөөгү (уругу - О.К.) кыпчактар менен генетикалык жалпылыкта каралат. Телеуттардын санжыраларында тоңгон муздан бүтүп төрөлгөн эгиз балдарга Чулум мундуз, Коткор мундуз деген ат берилгендиги эскерилет.[10.]

Акыркы кездери кыргыз элинин генеалогиясын, этногенезисин изилдеген эмгектерде, оозеки санжырада кыргыздын сол канатын түзгөн уурунун бири- Мундузуруусу жөнүндө учкай гана жөндүү маалымат берилген. Мундуз – алтай уруусу. Кээ бир окумуштуулар «Мундуз» этноними огуз уруусунун Бугдуз атынан чыккан деп эсептешет. Мундуздар да кыргыз-огуз уруулары менен кошо батышка көчүп кетишкен болушу толук мүмкүн. Мундуз буга чейин Тянь-Шанда жашаган. XI—XII кылымдарда алар Караханид каганатынын курамына кирген. Мундуздардын кээ бирлери ошол мезгилде да Түндүк Кавказга чейин жеткен, бул жерде орто кылымдарда мундуз жерлеринин аттары табылган. Мундуздар кыргыздардын курамында Кыргызстандын ар кайсы аймактарында компакттуу жашашат. Аларды *ай тамгалуу мундуз* деп аташкан, бул уруунун тектүү теги жөнүндө айтылат.Мундуздардын кээ бирлери ошол мезгилде да Түндүк Кавказга чейин жеткен, бул жерде орто кылымдарда мундуз жерлеринин аттары табылган. Мундуздар кыргыздардын курамында Кыргызстандын ар кайсы аймактарында компакттуу жашашат. Аларды ай тамгалуу мундуз деп аташкан, бул уруунун тектүү теги жөнүндө айтылат. Бирок алардын бир тобу *кончу жок мундуз* деп аталып калган. Демек, Моголстандагы мундуздар *кончи* (түз маанисинде булгаары өтүк жасоочулар) же сагарачы (сөзмө-сөз, булгаарыдан жасалган усталар; булгаары буюмдарын жасоочулар) уруулук бирикмесинин курамына кирген деп болжолдоого болот. Бул бирикмени Тагаиддер уругу көзөмөлдөгөн.«Мундуз» сөзүн Махмуд Кашгари төмөндөгүдөй маанилерде чечмелейт: 1. *Бат аккан (шар аккан) суу;* 2. *Жорго ат;* 3. *Жакшы эмес адам.* В.В.Радлов бул сөздү «*жөнөкөй», «жупуну»* маанисинде карайт.Мундуз - сол канаттагы теги байыркы ири уруулардын бири. Сөздүн соңундагы -з мүчөсү (-з/-с) байыркы түрк тилинде -лар мүчөсү сыяктуу көптүк маанини туюнтат.Этнонимдин параллелдери бүгүнкү алтайлыктар менен түркмөндөрдүн курамдарында бар экендиги аныкталган. Тарыхый фольклордун маалыматтарында алтайлыктардын курамындагы аттары берилери баяндалган. Кыргыздын мундуз уруусунун курамындагы «*зулум мундуз», «коткор мундуз»* аттуу уруктар алтайлыктар менен түз этногенетикалык байланыштарды аныктаары бышык.

Кыргызстанда жашаган мундуздардан саны боюнча кем эмес чоң бөлүгү Өзбекстанда калып кеткендигин жакшы билебиз. Алардын дайын болгон бир бөлүгү аталар боюнча тегин билгендердин санжырасы аркылуу изин улап, жиги чыккан жерден бири-бирине байланыштырып кошконго аракет жасалды.

Санжырачы А.Тургумбаевдин айтуусу боюнча:

«Эми чоң бала Зулумдан тарагандар: Каба баатыр, Каба баатырдын балдары Атакан, Акман, Дашман. Атакандан Карача баатыр, Таталай, Жалалбай. Булардын ичинен Жалалбайга токтоло кетели. Жалалбай жаштайынан эле арык чаап, кудук казып, суу чыгарганга маш болуп, жалаң маңдай тери менен бала-чакасын баккан адам болуптур. Карый жашап, 126 жашка чыгып көзү өтүптүр. Көзү өткөн соң ошол өзү мекен кылып жашап турган өрөөндү Жалал-Кудук деп атап коюшкан экен.

Азыркы Өзбекстандагы Жалал-Кудук району мына ошол атабыздын ысымынан калган. Ал эми Жалалбай атабыз карыганда келин-кесектер «Желимкөз аке» деп тергеп жүрүшүп, ошол боюнча андан тараган урпактарды бүгүнкү күнгө чейин Желимкөздөр деп атап келебиз» деген Абдишарип абабыздын сөзүн карманып туралы.

Ал эми Таталайдан тарагандардын бир бөлүгү Ысык-Көлдү мекендеп калышкандыгы жөнүндө тарыхый эмгектерден, элдик чыгармалардан изин табууга болот.

Эми экинчи уулу Акмандан тарагандар жөнүндө кеп салалы. Акмандын тунуулу Абакан, экинчиси Алдозбай, үчүнчүсү Абышка.

Абакандын чоң байбичеси Шайдабүдөн 5 уул: Абык, Шыдыр, Кыйра, Дүрбөл, Көкайдар. Экинчи аялы Орунбүдөн Көкчөгөз, Карагул деген балдары болгон.

«Бээ байлабастын беш уулу» деген жакшы маанидеги ылакап сөз Абакандын чоң байбичесинен төрөлгөн ушул беш балага тиешелүү. Алардын жылкысы көп болгондуктан бир келип жабыла ичкенде Шайдандын суусун соолута иччү тура. Жылкысы эпсиз көп болгондон кийин кулун байлап кымыз жасоону машакат көрүп, байлачу эмес экен. Буларды «Ак үйлүу мундуздар» деп да аташат.

Кушчудан чыккан Кубат бийдин учурунда ондон ашык кыргыз урууларынын башы биригип, үлкөн Кытайга сес көрсөтө алган деңгээлге чейин жеткени тарыхый чындык. «Кубат бий өлдү кут өлдү, кушчу, мундуз бүт өлдү» деген сездөрбекер жерден чыккан эмес.

Кийинки эле кылымдарда Жамгырчы хандын учурунда мундуз, кыпчак ж.б. уруулар аралаш турганын ушундан билсе болот сексенинчи жылдарга чейин Ханабад аталган жер азыркы Кыргызстандын Бек-Абад айылы менен Өзбекстандын Совет-Абад аталган шаарынын ортосунда орун алганын көрүп, угуп калдык, Ошол чөлкөмдө азыр да кыпчактар, азыраак санда мундуздар жашай турган.

Кенже эпостордун катарын толуктаган “Шырдакбек” эпосундагы башкы каарман Шырдакбек даана эле мундуз экендиги, анын өмүр таржымалында Ак-Талаа менен тыкыс байланышкан маалыматтар толтура жолугарын (курган коргону турат) тага журту Ак-Талаа

экендиги айдан ачык. Азыр да Тогуз-Торо, Ак-Талаанын бир канча айылдарында мундуздар жашашат, ал эми ал жактан кыпчак тууганларды табыш кыйын.

Ушул сыяктуу дагы бир изи сууп, илең-салаң байланышы калган Алдозбайдын уулу Өтөмүштүн удаалаш иниси Токтомуш атадан тарагандардын тарых таржымалы такталып, Жумгалда орун-очок алып отурукташып калышкан.

Мундуз атанын тогуз уулунун Зулум, Зуркай, Зултай, Калдык, Шыгай, Лакай, Замин, Шерзар, Зулдуз деген балдарынын ичинен Зулум менен Зуркайдан тараган- дардын санжырасы бир аз тагыраак десек болот. Буларды да бүгүнкү күндө төрөлүп жаткандарына чейин тактоо ишин улантуу зарыл. Калдыктан тарагандардын да изи белгилүү. Көңүл коюп артынан түшүпизилдесе булардын санжырасын да тактап чыгуу жеңилирээк.

Замин менен Шерзардан тарагандар Ооганстан аркылуу Бабурдун жек-жаатына кошулуп, Кытай, Индия тарапка ооп кеткендиги жөнүндө маалыматтар жазылып калса да, артынан түшүп тактала элек. Абдишарип аванын Шыгайдын тукумдары Аксыны жердеп калганы жөнүндө айтканы бар. Аксы аймагында биз болжогондон алда канча көп түтүн мундуздардын бар экендиги аныкталды. Дагы бир белгилей кете турган өзгөчөлүгү бир эле Шыгайдан эмес, ого эле кеп ар кайсы атадан тараган мундуздар бар экендигине күбө болдук. Алжөнүндө Аксы районунда жашаган мундуздар туурасында жазылган бөлүктөн толук маалымат аласыздар.

№	**Мундуздун уулдары**	**Жашаган жерлери**
1.	Зулум	Зулум менен Зуркайдан тарагандар: Ноокен, Базар-Коргон,Сузак райондорунда, Анжиян областынын Канабад, Жалал-Кудуж, Айрым райондорунда, Токмоктун Кегетисинде, Кара-Кулжа, Ажике, Алайкуу өрөөндөрүндө, Ысык-Көл Нарын облустарында, Алтайда жашашат. Ушул эки топтон тарагандарын тарых-таржымалы салыштырмалуу дурус
2.	Зуркай	
3.	Зултай	Зултайдан тарагандар: Жети-Өгүз, Ак-Суу, Туп райондорунда, Кеминде, Кочкордо, Нарында жайгашкан.
4.	Шыгай	Шыгайдан тарагандар: Аксы районунун Мундуз-сай, Ак-суу, Кош-Дөбө, Ак-жол айылдарында жана Чаткалда турушат.
5.	Лакай	Лакайдын тарагандар: Тажикстандын Гиссар, Гөлөп, Лакшы өрөөндөрундө жашашат.
6.	Калдык	Калдыктан тарагандар: Тажикстандын Жерге-Тал өрөөнүндө жашашат. Калдыктын эки бала- сы бар. Кара, Чабыр. Ошол маалда Орто Азиянын кара кытай басып турган мезгил болгон. Калдыктын экинчи уулу Чабыр бала-чакасын алып, Эне-Сай жээгиндеги Абакан шаарына көчүпкетишкен.
7.	Замин	Мундуз атанын өзбек аялынан тарагандар: Замин, Шердар.Замин менен Шердардын балд*ары ошол кезде Оро-Төбөдө,*Заминде, Санзар д*арыясынын боюнда, Макмал тоолорунда жайгаш*кан. Шейбани хан Самаркандан Анжиянга келип Бабур ханды кууганда, Замин менен Шердардын балдарынын жарымы Бабур хан менен Ооган жерине өтүп кетип, Жергиликтүү эл менен аралашып, Кундуз деген жерге жайгашып калгандыгы жөнүндө тарыхта айтылат. Бабур Индияга өткөндө ээрчип кеткендери Агра шаарына жайгашып калган делет. Булардын жарымы Каракалпактар менен арала-
8.	Шердар	
9.	Зулдуз	Уйгур аялынан туулган Зулдуздан тараган- дардын көпчүлүгү тарыхый маалыматтар боюнча азыркы мезгилде Кытайда

Мундуз уруусунун өкүлдөрү Сузак, Базаркоргон, Өзбекстандын Айым, Избаскент, Коргонтөбө, бир аздап Кемин, Жетиөгүз, Кочкор, Жумгал, Нарын жана башка аймактарды мекендеп келишет. Негизги уруктары: өтөмүш, жараке, кансоюл, майда мундуз, сокучу, көкчелек, кызыл баш, ак баш, дарга, тогунай, азык, сапалак, баймундуз, ак үйлүү жана башкалар.

Эң көп, компакттуу жашаган мундуздар Жалал-Абад облусунун Базар- Коргон, Сузак, Ноокен, Аксы райондору болгондуктан, бул аймакта жашагандардын географиялык тартибин райондор боюнча изилдөөлөргө туура келди. Келечекте дагы да тактоолор жана изилдөөлөр улантылат.

Колдонулган адабияттар

1. В.С.Ольховский, С.А. Яценко. Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии.// М.: «ГЕОС». 2000. Стр.295.
2. Атаниязов С. Словарь тюркменских этнонимов. – Ашхабад, «Гылым»,1988, -180с
3. Б.И. Вайнберг, Э.А. Новгородова. Заметки о знаках и тамгах Монголии. // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). М.: 1976**.**
4. https://ky.wikipedia.org/
5. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: 1999.
6. ТАИнин кол жазмалар фондусу, инв.№167
7. ТАИ инв. №201
8. Мокеев Анварбек. //Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. – Бишкек: КТУМ, 2010.
9. Асанов Т.И.// Этнополитическая структура кыргызов в XV-XVI вв.// Диалог цивилизаций на великом шелковом пути. Материалы Международной научной конференции / Бишкек, 26-27 сентября 2001 года. Б., 2002. С.-32-37
10. О.Каратаев, С.Эралиевдин «Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк» Бишкек. "Бийиктик"-2005-ж.

***Бекташева Б.А.,** доцент*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматов
***Авазова Э.А.,** доцент*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматов

ГРАММАТИКА ТЕКСТА И ГРАММАТИКА ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация

В статье будут рассмотрены основные концепции и термины, связанные с грамматикой текста и грамматикой предложения. Будут представлены примеры правил и структур, используемых в этих областях, а также приведены исследования и работы, в которых применяются грамматические анализы для анализа текстов и развития языковых моделей. Изучение грамматики текста и грамматики предложения является важным шагом для понимания языка и его использования в письменной и устной коммуникации.

Ключевые слова: грамматика, предложения, артикль, речевая деятельность, когерентность, лингвистика.

TEXT GRAMMAR AND SENTENCE GRAMMAR

Abstract

The article will discuss the basic concepts and terms related to text grammar and sentence grammar. Examples of the rules and structures used in these areas will be presented, as well as research and work that uses grammatical analyzes to analyze texts and develop language models. Studying text grammar and sentence grammar is an important step in understanding language and its use in written and oral communication.

Keywords: grammar, sentences, article, speech activity, coherence, linguistics.

«Грамматика текста» и “грамматика предложения” понимаемые обычно как синонимы коммуникативной и системной грамматики хотя их и можно рассматривать как оппозицию, следуют в виду, что члены ее не взаимоисключают, а взаимодополняют и обусловливают существование друг друга. Без грамматики текста, сама грамматика текста опирается на грамматику предложения.

Термин «грамматика предложения» мотивирован тем, что при рассмотрении языка как систему, высшей единицей считается предложения, так что выстраивается восходящий ряд системных единиц: морфема слова (слово форма) словосочетания предложения.

Все грамматические явление изучаются максимальной рамке предложения с учетом в отдельных случаях контекста большего, чем предложение.

Грамматика текста как составная часть лингвистики текста развивалось по двум направлениям, которые вслед за Г.Сельбигом (ГДР) можно назвать внутренним и внешним. Внутренним импульсом послужила необходимость при осмыслении ряда грамматических явлений (употребляется артикля, порядка слов, временных форм, местоимений) выйти за пределы предложения, но не последовательна и не получало теоритического обоснования.

Внешним импульсом для развития грамматики текста послужило переориентация лингвистической теории, согласно которой центр внимания выдвинулся язык как речевая деятельности людей, подчиняющегося общим закономерностей сознательной, целенаправленной деятельности. Специфика речевой деятельности в том, что она носит коммуникативно- прагматический характер и что продуктом ее является текст (коммуникативный). Отсюда название коммуникативная или коммуникативно-функциональная лингвистика.

В теории текста предложение изучается прежде всего в отношении своих связей с другими предложениями, как часть целого, как компонент, “клеточка” текста. Так, наряду с системными единицами выстраивается цепочка коммуникативных единиц: текст ← союз систем (СФЕ) текс тема. Регрессивное направление указывает на то, что исходной единицей в речевой деятельности выступает текст.

Обращение к тексту как к продукту коммуникативной речевой деятельности и выявление новых коммуникативных единицу обогатило грамматику и сделало ее более «сильной», чем грамматика предложения. Прежде всего, расширять поля наблюдения, что дало возможность выявить новое свойства грамматических форм и структур, которые оставались скрыты в границах предложения; кроме того, обнаружились новые категории, возникшие из

интеграции предложений. Продемонстрируем возможности грамматики текста на ряде конкретных примеров. Первая линия развития - выявление новых свойств традиционных грамматических категорий.

Развития грамматики текста выявление новых, чисто текстовых категорий – может быть продемонстрирован на двух примерах: категории временной перспективы текста категории когерентности. И.Р. Гальперин впервые пытался перечислить и описать специфические текстовые категории грамматики. В книге «Текст как объект лингвистического исследования» названы следующие категории текста: информационность, континуум отрезков текста, ретроспекция и завершенность. Интересно сопоставление временных сеток разных типов текста, например, газетного репортажа и лирического стихотворения. Их различные очевидно; несомненно также, что при восприятие временной информации газетного текста требуется большая опора на знание мира, связь с предшествующими текстами того же типа (между текстами связь).

Когерентность – это текстовая грамматическая категория, назначение которой обеспечивать смысловую организацию текста. Как все текстовые категории, она располагает разно уровневыми средствам; специальными средствами связи (союзами, союзными словами, местоимениями и местоименными словами типа теперь, здесь) порядком следования текстом-предложений, синтаксическим параллелизмом, особым сочетанием временных, модальных, залоговых форм. К грамматику присоединяется лексика, которая с помощью повторов слова на протяжении всего текста или его части, синонимических замен, антонимом (жизнь-смерть), контрастов, тематических групп и других способов цементирует текста, а также просодия, объединяющая текста в единое целое. Важную роль играет словообразования, так как повторение одинаковых словообразовательных элементов (основ, префиксов, суффиксов) у двух и более слов, словосложение сдвиги, сращения, аббревиатуры в тексте или скрепление и передачи единого содержания.

В устной разговорной речи связность текста обеспечивается кроме языковых средств жестами, мимикой, конкретной ситуацией общения, что часто делает излишним формальное выражение когерентности. Существует множество обстоятельств психологического характера (настроение, характер) которые влияют на выбор языковых средств при организации текста как продукта речевой деятельности. Так возникло понятие прагматических парафраз или прагматических синонимов для образования разных вариантов высказывания.

У каждого типа предложения есть своя основное назначение: сообщить информацию, запросить не достающую информацию, побудить и какому- либо действию. Если для коммуникативной цели используется непосредственно соответствующий ему типа предложения, то такое высказанные чаще всего является прямым. «Сколько вам лет?» - прямое высказывание если цель его – получить ответ о возрасте адресата. Но если тип предложения используется не по – своему прямом назначению, а приобретает иную коммуникативную направленность и переносятся сферу другого типа, то высказывание становится косвенным. Возможно, например, ситуация, когда предложения «Сколько вам лет?» произносится как упрек её значением «Вы взрослый человек, а ведете себя, как ребёнок». Цель высказывания – не получит информацию, а выразить свое неодобрительное отношение. Но сделать это косвенно, завуалированно. Многие исследователи различают значение (семантику) и смысл. В прямом высказывании они совпадают, в косвенном не совпадает.

Подытоживая сказанное и осуществляя когерентность самых отмеченных фрагментов текста– заглавия и заключения. Можно перечислить следующие «сильные» стороны грамматика текста:

а) грамматика текста обладает большой объяснительной силой, чем грамматика предложения, так как она позволяет раскрыть новые свойства и функции уже известных грамматических категорий:

б) в тексте обнаруживается специфические текстовые категории реальности.

Литература

1. English Grammar in Raymond Murphy. 2012 г.
2. Все правила английского языка С. Матвесь 2015 г.
3. Грамматика английского языка В. Каушанская 2008 г.
4. Практическая грамматика английского языка К.Н. качалова 2003 г.
5. Practical English Grammar A.J.Torhomson, A.V.Martinet 2011 г.
6. Grammar for English Language M. Parrott 2010 г.

Кулушова М.К., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагыЭАУ
Атабабева А.Б., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагыЭАУ
Жумабаева Г.И.*, окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагыЭАУ
Мамбеталиева Г.М., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагыЭАУ

УЛУУ БААТЫР БАЯНЫ БОЛГОН “МАНАС” ЭПОСУНУН ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация

Байыркы замандарда өз жазуусу болуп, бирок мезгилдин өтүшү менен не бир ырайымсыз чапкындардын кесепетинен ошо жазмасын жоготуп, кийин бүт санжырасы оозеки айтылып калган элдеги баатырдык ырлардын, дастандардын, эпостордун бардыгы тең ошол санжырадан алынып, улуу баатырлардын эрдиги ырга салынып, элге кайра санжыра иретинде айтылган. Эл ичинен чыккан сөзмөрлөр ар дайым чындыкты, тарыхта болгон баатырларды жана окуяларды ырдашкан. Алар ошонусу менен улуу жана кымбат эле! Элдик оозеки дастандардагы мындай үлгүлүү салт тээ “Манас”, “Семетей”, “Сейтектерден” бери келе жаткан түбү түптүү (тарыхка негизделген) өрнөктүү салт! Кырыгз эпосторундагы эң башкы каармандардын баары тең нукура тарыхтан алынган тарыхый адамдар. Ошон үчүн В.Радлов, В. Жирмунский өңдүү дүйнөлүк маштабдагы ири окумуштулар “Кыргыз эпостору реалдуу турмушка өтө жакын турат” деп жазышкан.

Ачкыч сөздөр: Байыркы, жазуучу, дастан, салт, тарых, эпос, каарман.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭПОСА “МАНАС”, ИСТОРИИ ВЕЛИКОГО БАТЫРА

Аннотация

Все богатырские песни, саги и былины народа, имевшие в древности свою письменность, но с течением времени утерявшие эту письменность из-за каких-то жестоких посягательств, а позднее вся генеалогия рассказывалась устно. Они всегда воспевали правду, героев и события истории. Они были такими большими и дорогими! Такая образцовая традиция в народных сказках - это традиция укоренившаяся (исторически) из "Манаса", "Семетея", "Сейтека"! Все главные герои кыргызских эпосов - исторические люди, взятые из реальной истории. Поэтому ученые мирового уровня, такие как В. Радлов, В.Жирмунский писали, что «кыргызские былины очень близки к реальной жизни».

Ключевые слова: Древний, писатель, сага, традиция, история, эпос, персонаж.

THE STUDY OF THE EPIC MANAS, THE HISTORY OF THE GREAT BATYR

Annotation

All the heroic songs, sagas, and epics of the people, which had their own writing in ancient times, but with the passage of time lost that writing due to some cruel attacks, and later the entire genealogy was told orally. They always sang the truth, the heroes and events of history. They were so great and expensive! Such an exemplary tradition in folk tales is a deep-rooted tradition (based on history) from "Manas", "Semetey", "Seitek"! All the main characters in the Kyrgyz epics are historical people taken from real history. World-class scientists such as that's why Radlov V., Zhirmunsky V. wrote, that "Kyrgyz epics are very close to real life."

Key words: Ancient, writer, saga, tradition, history, epic, character.

Улуу баатыр баяны болгон Манас баатыр жөнүндөгү “Манас” эпосунун улуу эпос болуп калыптанышы боюнча ири окумуштуулардан баштап, жаңыдан илим дүйнөсүнө аралашкан жаштарга чейин эпостун чыгышына байланыштуу өз оюн айтууга аракет кылуу барган сайын жандана баштаган. Эпостун чыгышы чет элдик окумуштуулардын да көңүлүн өзгөчө бурган. Андай окумуштуулар адистиги боюнча ар түрдүү келип, бири фольклорист менен тилчи болсо, экинчиси тарыхчы-археолог менен жазуучулар. Адистиги ар кыл болгонуна байланыштуу ой-пикирлер да ар башка.

“Манас” эпосунун чыгыш доору жөнүндөгү маселени биринчи козгогон Ч.Валиханов болгон. Туңгуч жыйноочу жана изилдөөчү катары Валиханов “Манас” эпосун Ногой ордосу мезгилинде XIV-XV кылымдарда чыккан деп эсептеген. Мындай ойго келишине төмөндөгүлөр түрткү берген өңдөнөт. Биринчиден, Едиге, Көкчө, Кошой, Жамгырчы, Агыш,

Токтомуш, Каныкей сыяктуу каармандарды окумуштуулар тарыхый адамдар катары карап, аларды “Манас” эпосу куду турмушта болуп өткөндөй чагылдырган деп кабылдоодон улам дал ошондой пикирдин жаралышына алып келген. Экинчиден, тарыхый адамдар катары эсептелингендердин айрымдарынын аттары менен казактарда “Эр Көкчө”, “Эр Кошой”, “Тел Агыш” өңдүү эпостору да айтылат. Аталган эпосторду Ч.Валиханов Ногой ордосу менен байланыштырып, ошол мезгилде жаралган элдик чыгармалар катарында тааныган. Сагымбайдын вариантында Манастын чоң атасы Ногой деген ат менен аталат. “Ногойдон Манас, Нойгуттан Чубак”, “аргын кыргыз, көп ногой, конуп жаткан кезинде” делип эпосто уруунун аты түрүндө айтылат.

“Манас” эпосунун чыгышын атайы белсенип изилдеген казак академиги Мухтар Оморхан уулу Ауэзов да өзүнүн “Манас”-кыргыздын баатырдык эпосу” деген эмгегинде эпопеянын чыгышын өзүнчө изилдеген. Ауэзовдун аталган эмгегинде академик В.В.Бартольддун аныктамасы боюнча “Кыргыздардын улуу мамлекети” аталган мезгилдердеги, 840-жылы кыргыздардын уйгурлар менен болгон согушун - бул “Манастын” негизги окуясы ошол эле чоң казат эпостун алгачкы ядросу болушу мүмкүн деп жазган. Эпостогу кытайлардын борбору Бээжин бул ошол доордогу уйгурлардын эле шаары Бей-Тин деп эсептеп, баатыр Манастын жетекчилиги менен ошол согушта кыргыздар аны басып алгандыгын көрсөткөн. Изилдөө Сагымбайдын вариантына негизделип жазылган. Андан тышкары “XX кылымдын тирүү “Гомери” деп Ауэзов өзү атаган Саякбай менен Молдобасан өңдүү жомокчулардын “Манас” айтканын көрүп уккан. Эл аралап кыргыздын турмушунда, маданиятында “Манас” эпосунун алган ордун жашаш тарыхын сурамжылап, аларды аябай мыкты билген “тирүү энциклопедия” деп таанылган Ыбырайым сыяктуу санжырачылар менен да кеңири сырдашып баарлашкан.

Байыркы көчмөндөрдүн эски салтында кол башчылар, баатырлар каза болуп калганда, сөөгү менен кошо сырдуу жазууларды калтырып буюмдарын кошо көмүшкөн. Бул көрүнүш “Манас” эпосунда да бекем сакталганы бизге маалым. Сөзүбүз кургак болуп калбашы үчүн Манас баатырдын сөөгүнүн жашырылышына токтололу. Эр жүрөк чоролорунун баарынан айрылган чоң казатта Манас өзү да оор жарадар болуп, Таласка жетип дүйнөдөн өтөт. Теңдешсиз баатырынан айрылган кырыгыз эли анын сөөгүн ички-тышкы кас душмандардын кандуу колунан, суук көзүнөн сырткары аман сактап калыш үчүн баатырдын асыл жары, акыл шериги Каныкей менен акылман Бакай кары баш болуп Манас коюлчу жайга адам түспөлүндөгү кеп жыгачты көмүшүп, ал эми алтын табытка салынган Манас баатырдын сөөгү жашыруун көмүлгөн. Бул элдик уламышты чынга чыгарган изилдөөчүлөрдүн далилдөөсүнө караганда Тянь-Шань тоосунда Манастын үңкүрү деген үңкүр бар. Анын ичи атчан аскерлердин кошууну кеңири бата тургандай. Элдин уламышы боюнча кас-душман күчөп, бороон-чапкын менен нөшөрлүү жамгырда Манас өзү жана кырк чоросу алмаштырып минчү сайкүлүк тулпарлар дал ошол үңкүргө катылган деп айтылат. “Манас үңкүрү” кыргыздар үчүн кастарлуу жай болуп калган. Мындан башка да Манастын атына байланыштуу тоо чокулары, жер аттары учурап, окумуштуу- изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун арттырып келет.

“Манас” изилдөөчүлөрүнүн көп жылдык изилдөөлөрүнүн натыйжасында баамдалган божомолдор боюнча “Манасты” туташ калыбында бир эле киши чыгарган эмес. Ал сандаган кылымдар бою, сандаган муун жомокчулардын катышуусу менен өөрчүп-өнүгүп турган. Алгач булактан куралып, анан деңизге айланган “Манас” эпосунун жаралышына 1100 жыл болгон деген божомолду да М.Ауэзов айтат. Ошондой эле ал манасчы Сагымбай чоң таланттуу акын, өз убагында сабаттуу адам катары кыргыз жергесине кеңири таркаган ар кыл китеп, кол жазмаларды, айрыкча ислам динин тараткандарды ары үзбөй, ары калтырбай берилип көп окугандыгын таанып билип, “Манас” өңдүү байыркы маданий мурастарды түзгөн жана сактап келген элдин кадимки тарыхы деп эсептегендигин түшүнгөн. Буга Сагымбайдын эпосто “Башкы тарых шааа нама” (“Шах-Наме”) деп персилердин байыркы маданий мурасын башкы тарых катары кабылдаганы кирет. Ошондой эле “Манас” эпосундагы окуяларды, көрүнүштөрдү, каармандарды, жер-суу аттарын да кадимки тарыхта болгондой баамдагандыгын, аларды дал ошондой көз караштта берилгендик менен ырдап, өзгөчө ынтаа менен чечмелегенин баалайт.

М.Ауэзов бардык кыргыз манасчыларынын эске тутуу жөндөмдүүлүгүнө таңданса, “Манас” эпосуна биринчилерден болуп көңүл бурган эр жүрөк окумуштуу-саякатчы Ч.Валиханов “Манас” эпосунун улуулугуна көзү жетип, бир олтурганда Манастын бир эле бөлүмүн жазып алуу да мүмкүн эместигин мойнуна алат. Ал байыркы дастандын башталышы “Көкөтөйдүн ашынын” мыкты бир бөлүгүн кагазга түшүргөнү бизге маалым.

М.Ауэзов “Манасты” далай уккан, кыргыздын куйма кулак карыяларынын иликтеп сурап, айтылуу Келдибек манасчы тууралуу эл ичинде кеңири тараган уламыштарга бөтөнчө ыклас койгон. Келдибек “Манас” айтканда боз үй солкулдап, айлана-тегерек дымырап уюп калчу экен. Күн алай-дүлөй бороон болуп, айыл ичин табышмактуу кол каптап, ат туягынан кара жер солкулдайт экен дешет. Бул да Манастын арбагы ырчыны колдойт экен деген белгини туюнтат. Жамакчылардын ким-кимиси болсо да түштөрүндө Манасты көрөт, аян берет, мен жөнүндө ырда деп буйрук айтат дегенге муюшкан. (М.Ауэзов Чыгармалар, II том, 1964, 105-бет). Адам ой-кыялынын күрдөөлдүү учурунда калыптанып, таасирдүү күчкө ээ болгон кайып кудуретин кыргыз эли баатырдык эпостун каарманы- Манас баатырга оштуруп, анын аян берип, ыр даарытышына ишенген ырчылар түштөрүндө Манастын өзүн эле эмес, кырк чоросу менен чогуу көрүшкөн.

Эпостун кагаз бетине түшүп сакталып калышын жана маданий казынабыздан орун алып, экинчи өмүр сүрүшүн камсыз кылууда зор эмгек сиңирген адамдардын бири – Ыбырайым Абдрахманов.1922-жылы Түркстан илим комиссиясынын тапшыруусу боюнча “Манас” эпосун жазып алуу иши колго алынган эле. Ушул жылдан тартып Ыбырайым Абдырахманов бул коомдук-саясий мааниге ээ болгон ишке биринчилерден болуп белсенип киришип, белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаков уулунун “Манасын” жаза баштайт жана өмүрүнүн акырына чейин бул багытта талыкпай эмгектенет.

Чынында Ыбырайым адегенде “Манас” эпосун жыйноонун маанисине жеткире түшүнө бербегендиктен, аны жазып алууга анча көңүлдөнбөйт. Сагымбай Орозбак уулунун “Манасын” жазуу үчүн чакырганына атайылап келбей да коёт. Эпосту жазып алуунун коомдук-саясий маанисин түшүнгөндөн кийин макул болуп ишке киришет. Манас жыйноочу С.Сооронбаев: “Ыбырайымдын бир артыкчылыгы – ал арабча абдан тез жазган адам экен. Кол жазмасы да абдан сулуу. “Манасты” Сагымбай эч качан жазып алууга ылайыктап айтып көнүкпөгөндүктөн, биз анын айтып бергенин жазып жетише албай койдук. Жалгыз Ыбырайым молдо гана анын айтканына жетишип, жазууга үлгүрүп жатты. Ыбырайымдын бул жөндөмдүүлүгү бизди таң калтырды,”-деп эскерет (“Ала-Тоо”, 1967, №11,152-бет).

Улуу эпосту жазуу иши ушундайча башталып, ага кеткен төрт-беш жыл ичинде Ы.Абдырахманов менен С.Орозбак уулу эл менен бирге көчүп, бир айылдан экинчи айылга өтүп, ал гана эмес бүтүндөй бир өрөөндөгү элди кыдырып, жер которуп жазууга туура келген. Бир жайдын ичинде 29000 саптан турган биринчи жана экинчи томду жазып алууга үлгүргөн. Бул эки томду жана кийинки жазылган үчүнчү томду Сагымбай зор чыгармачылык эргүү менен эч кыйналбастан көнүлдөнүп айтып берген. Ыбырайымдын М.Ауэзовго берген маалыматына караганда “Манастын балалык чагы”, “Каныкейге үйлөнүшү”. “Алтайдагы окуялар”, “Алмамбет менен Кошойдун жомоктору”, сыяктуу эпизоддор жакшы жазылган. Бирок “Манасты” жазып алуу иши учурунда илим комиссиясы менен анын айрым өкүлдөрү башталган ишти акырындык менен унуткарып, манасчы менен жыйноочуга эч кандай көңүл бурулбай калып кеткендиктен, бара-бара манасчыда дагы чыгармачылык эргүү бошоңдоп, кызуу киришкен иштин илеби кайтат. Жазуу иши бат-бат үзгүлтүккө учурай баштайт. Иштин мындай абалына тынчсызданган Ы.Абдырахманов бир нече ирет борборго кайрылат. Бирок анадан эч натыйжа чыкпайт. Жыйноочу менен манасчыга карата болгон мындай мамиле алардын чыгармачылык демин суутуп, көңүлдөрүн иренжиткен.

Манасчы да жыйноочу да бул ишке баш оту менен кирип иштеп, болгон күч-аракетин, билимин жумшап төрт жыл бою эл үчүн чындап эмгектеништи. Турмуш-тиричилик жактан кыйналган оор шарттарга карабастан, манасчыга тирек, демөөр болуп өзгөчө кайрат, аракет аркасында Ы.Абдырахманов Сагымбай манасчыдан 1888666 саптан турган “Манас” бөлүгүн

жазып үлгүрүп, эпостун эң сонун вариантын алып калды. Улуу манасчы өздөрүнүн эмгегин туура баамдап:

Көркөм сөздөр чыгыптыр
Акындардын сөзүнөн.
Жазган молдо Ыбырай
Жаш акты эки көзүнөн.
Айткан акын Сагымбай
Адашты акыл-эсинен.
Өзгөчө кылдык эмгекти
Көпчүлүктүн ишинен – деп жаздырган экен.

Дагы бир көрүнүктүү Кызылсуулук кыргыздардан (Чыгыш Түркстан) чыккан таланттуу манасчы Жусуп Мамайдын айтуусу менен дастандын дагы бир варианты түзүлүп, андагы кырк санынын өзгөчөлүгүнө токтолгубуз келет. "Манас" эпосунда Манас баатыр аркылуу туюнтулган кырк саны кыргыз элинин байыркы турмуш-салтынан бекем орун алып, эл байлыгынын уюткусу болгонун ал айткан нускадан окуп, жогорку ойдун төркүнүн туябыз:

Жылдан жылга, жыл өтүп,
Жылчы кылдым, күн өтөп,
Эли кетти көбөйүп
Ар кайдан келип олтуруп,
Суудай бирге кошулуп.
Кийинирээк өнөктө
Кырк уруу болуп бөлүндү
Хан Мамай кырк жыл хан болду
Эне сайга башка элден
Каш кайтарган булбулу
Кырк жылга чейин бузулбай
Жыргай жалпы ойноду.
("Манас", I том, "Шинжаң эл басмасы", 1984, 109-бет)

Балким, касиеттүү кырк санын пайда болушу андан да мурдараак учурга туура келээр. Жоокерчилик заманда өз боюна ишенип, алыс жолго аттанган жолоочу төлгөчүгө "Кырк бир кумалак " менен көрөр күнүн алдын- ала билиш үчүн төлгө тарттырып, мурдатан жыйнап, кийиз торбого салып койгон кырк каржиликти куржунга салдырып, канжыгасына байлатып, сапарга чыккан баатырлар тууралуу айтылчу байыркы уламышта алиги жортуулга жалгыз чыккан баатырды соңунан тооруп, олжоломок болгон кашкөй каракчыларга анын артынан кырк сарбаз баатыр коргоп бараткандай көрүнүп, каракчылар алардын сырткы айбатынан сестенишип, жалгыз баатырга батынып бара алышпаган дешет. Көчмөн элдердин көбүнө таандык бул уламыш кыргыз элинде да байыртадан бери айтылса керек. Ушундай мифтик жомок-уламыштар менен ашташып турган көчмөндөрдүн байыркы ишеними "Манас" эпосуна да кирип, өзүнчө жалпыланып, эбегейсиз эпостун каарманы Манас баатыр аркылуу көрүнөт. Баатыр өлсө да өлбөс өмүргө ээ анын руху бири-биринен окчун турган кыргыз элин кырк чоросу менен чогуу аралап, "Манасты" айтчу акындарга аян берип, ыр даарытчу күчкө айлаган. Бар ыкласын ага буруууга мажбурлаган. Ырчы ысмынын уламыш даңазага айланышы да ушудандыр.

Океандай терең, ааламдай кенен "Манас" дүйнөсүн айтып түгөтүү мүмкүн эмес. Бүгүнкү күндөгү манасчы Тилек Асановдун: "Манасты" айтып бүтүрөм дегендин өзү жанагы океандын жээгине келип, кумурсканын сууну түгөтө ичем дегениндей эле кеп" деген өзгөчө сөзү бар. Улуу баянды муундан-муунга сактап келе жаткан – манасчылар. Азыркы илим-билим өнүккөн мезгилде байыркы баян жаңырып, оозеки таризин жоготпой келе жатат. Ошону менен бирге мезгил агып, улуу дастаныбызды манасчылардын жаңы муундары аркалап келе жатышат. Заманбап манасчылардын көкүрөгүндө жашаган, кайыптар дүйнөсүнөн келип, эл ичине тараган улуу дастандын улуу баатыр баяны угармандардын купулуна толуп, кыргыз элинин руханий дүйнөсүн байытууга жана өркүндөтүүгө өз салымын кошуп келет жана кошо бермекчи деп ишенебиз.

Колдонулган адабияттар

1. А.Жакыпбеков. "Теңири Манас" Б. "Кыргызстан" 1995-ж.
2. Б.Исаков "Манас" эпосун окутуу Ф.1989-ж.
3. "Манас" жана манасчылар, 2-китеп, А.Акматалиев. Б. 2004-ж.
4. Манас энциклопедиясы (I том) 1995-ж.
5. Ч.Айтматов "Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу "Манас" Ф.1984-ж.
6. Кубат Ибраимов ("Манастын жыйноочусу" 126-б.) "Ала-Тоо" журналы, №10, 1987-ж.
7. Орозбек Айтымбетов ("Улуу баатыр баяны" 131-бет) "Ала-Тоо" журналы, №4, 1990-ж.
8. К.Жунушев ("Улуу манасчы Сагымбай" 83-бет) "Ала-Тоо" журналы, №7, 1990-ж.

***Амиракулов У.Б.** доцент*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
***Алиев И.Т.**, доцент*
***Салаев А.Ж.**, доцент*
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

ДЕНЕ ТАРБИЯНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Бул макалада дене тарбиянын абалы жана өнүгүүсү талдалган. Бир топ көйгөйлөр белгиленген жана аларды чечүү үчүн натыйжалуу жолдору аныкталган. Ошондой эле бул тармактын процессин жакшыртуу боюнча сунуштар берилген.

Ачкыч сөздөр: дене тарбия, көйгөй, өсүү, өнүгүү, ден соолукту сактоо, кыймыл аракет, жогорку окуу жай, жалпы билим берүү мектеби.

Актуалдуулугу: Бул макаланын актуалдуулугу азыркы мезгилде студент жаштардын иштелип жаткан дене тарбия системасы студенттердин ден соолугунун начарлашы боюнча көйгөйлөрүн чече албай келейткены менен шартталат. Студент жаштардын дене даярдыгынын жана ден соолугунун начарлашы мамлекеттик маанилүү көйгөйү болуп эсептелет.

Бул изилдөөнүн максаты студенттердин ден соолугуна жагымсыз болгон таасиринин факторлорун ачып чыгуу жана алар менен күрөшүү усулдарын аныктоо болуп саналат.

Билим – бул мамлекеттик, улуттун келечегин, тагдырын чечүүчү маселе. Ошондой эле коомдун күзгүсү болуп эсептелет. Азыркы мезгилде жогорку билим берүү тармакта реформаларды өткөрүү зарыл жана бул багытта бир нече иш чаралар өткөрүлүп жатат.

Терең билимдерди алуу үчүн дене тарбиянын жана спорттун таасири өтө чоң.

Азыркы илимдин жана техниканын өсүүсү жана өнүгүүсү заманбап адамдардын сергек жашоо образын өзгөртүшкөн. Өндүрүштү автоматаштыруу менен. Жашоонун шарттарын жакшыртуу менен, теле берүүнүн жана радио каражаттарынан маалыматтардын көп келгендигинен улам иште жана үйдө адамдардын кыймыл аракеттерин азайтууга алып келишкен. Жаштардын аз кыймылдуулугунун пайда болушу башталган. Бул алардын бир гана ден соолугуна эмес, бүтүндөй организмдин өсүүсү үчүн да эң коркунучтуу кубулуш болуп калган.

Аз кыймылдуулук дене тарбиянын жаман ишмердүүлүгүнө алып келет. Ошондуктан, мамлекет улуттук генофонддун өсүүсүн оңдоого ушул тармакка өзүнүн көңүлүн биричилерден болуп буруу керек.

Илимдин жана техниканын өсүүсү жана өнүгүүсү дене тарбияга жана спортко жагымсыз таасирин тийгизишкен, ошондой болсо дагы, спорттун бардык түрлөрүн өнүктүрүү үчүн шарттар түзүлүп жатат.

Изилдөөчү иштин негизги максаты:

-Заманбап дене тарбиянын системасынын теориялык аспектилерин иликтеп чыгуу;

-заманбап дене тарбиянын маңызын жана анын ролун карап чыгуу;

-дене тарбияда болгон актуалдуу көйгөйлөрдү карап чыгуу;

-дене тарбиянын азыркы көйгөйлөрүн чечүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Илимий изилдөөнүн негиздери:

Азыркы мезгилде дене маданият жана спорт облусунда ар тараптуу өзгөрүүлөрдү А.М.Мамытов, М.К.Саралаев, Ф.Х.Анаркулов ж.б. карашкан, алардын пикирлери боюнча келечектеги муундун дене тарбия суроосу ар дайым актуалдуу болуп келген, анткени дене маданияттын жана спорттун өнүгүүсү жөнүндө камкөрүүсү-мамлекеттин социалдык саясаттын түзүүчү маанилүү милдети болуп саналат.

Илимий иштин негизги изилдөө усулдары:

Макаланы жазуу процессинде жазуу усулу, салыштырмалуулук усулу жана нормативдик-укуктук усулу колдонулган. Нормативдик-укуктук усулдун жардамы менен дене маданияттын жана спорттун мыйзамдуулук базасы каралган.

Дене маданият жана спорт системасынын абалын изилдөөдө социологиялык усулу колдонулган, кайсы ушул чөйрөнү башкарууда көйгйлөрдү ачып чыгууга мүмкүндүк берген.

Практикалык мааниси – Изилдөөнүн жүрүшүндө дене маданияттын жана спорттун абалынын көйгөйлөрү иликтенип талдоого алынган. Иштелип чыккан сунуш дене маданияттын жана спорттун абалынын көйгөйлөрүн чечүүдө ишке ашырылышы мүмкүн.

Дене тарбиянын жана спорттун сырларын өздөштүрүүдө дене тарбиянын кызматкерлер гана эмес бул багытта дарыгерлер. Экономистер, психологдор, социологдор, философдор, педагогдор жана башка тармактардын окумуштуулары дагы иштешет.

Азыркы мезгилде балдардын арасында жугуштуу оорулардын азайгандыгы менен бойдун, келбеттин, акыл-эс жана дене өнүгүүсүнүн жакшырышы байкалат. Бирок бул көрсөткүчтөр, биздин жашоонун шарттарынын жакшырышы, билим берүү жана саламаттыкты сактоо органдарынын ийгиликтеринен улам жаралат. Ушундай жетишкендиктер менен ден соолугу начар балдардын саны да өсүп келүүдө.

Кыймыл аракеттердин жетишпедиги балдарды семирүүгө алып келет, аллардын саны көбөюп келе жатат. Биз билебиз, бул көрүнүш балдардын организминин өнүгүүсүнө зыянды алып келет.

Биринчиден, табигый кыймыл активдүүлүккө талаптарды камсыз кылуу керек, экинчиден, сөзсүз түрдө организмди көп тараптуу өнүктүрүү үчүн шарттарды, кыймыл активдүүлүктүн эң ыңгайлуу режимин түзүү.

Азыр биздин көптөгөн балдарыбыз өтө аз кыймылдашат, анткени өздөрүнүн көпчүлүк убактысын компьютердин мониторунун астында өткөрүшөт, уюлдук телефондор да көбөйгөн.

Биз канчалык көп өздөрүбүздүн балдарыбызды дене тарбияга көнүктүрсөк, биз ошончолук көп биздин өлкөбүзгө өзүбүздүн пайдабызды тийгизебиз.

Жаштардын ден соолугун бышыктоодо, алардын ишмердүүлүгүн жана алардын дене сапаттарын тарбиялоодо, ошондой эле аларда дене тарбия жана спорт боюнча машыгууларга кызыгууну жогорулатуу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп берүү зарыл. Дене тарбия жана спорт эң туура жана пайдалуу каражат болуп эсептелет. Ушуну менен катар спорт менен машыгуу жана бышык дене соолук эмгекке жана Мекенди коргоого даяр болуу үчүн шарттарды түзүшөт.

Азыркы мезгилде мектептерде узартылган жана кыймылдуу танапис өткөрүлбөйт. Мектептерде спорттук жабдуулар жана жабдыктар жетишпейт. Алардын камсыздалышы жакшы эмес абалда. Окуу жайлар эптеп-септеп бул абалдан чыгышат жана алардын үмүттөрү бул маселе боюнча чечилишине ишеними жок.

Биздин өлкөбүздүн бардык жарандары жалпы билим берүү мектептерде окушат жана тарбия алышат. Бул жерде алар билимдердин, билгичтердин, көндөмдөрдүн негиздерин, коомдук-саясаттык негиздерди, адеп-ахлактык, эмгектик, дене өнүгүүнүн негизин алышат. Мугалимдер биздин балдарыбызды мектепте, коомдо туура алып жүрүүгө, сергек жашоо образына, өзүнүн бош убактысын туура пайдалуунуга окутуу керек.

Билим берүү системалары. Окутуучулардын жана окуучулардын жамааттары алдын ала жаман адаттардын организмге жана иш жөндөмдүүлүккө терс таасирин тийгизгендиги жөнүндө түшүндүрүү ишти өткөрүүлөрү керек. Бул жерде окутуучулардын өздөрү өлкөнүн өсүп келе жаткан муун үчүн үлгү болуу керек.

Азыркы жаштардын жашоосу жөнүндө чагылдырган теле көрсөтүүлөрдү жана радиоберүүлөрдү уюштуруу, жаштардын жашоосунун көйгөйлөрү жөнүндө макалаларды жарыка чыгаруу, эң мыкты макалага сынактарды жарыя кылуу керек.

Биз билебиз, мектепте жана жогорку окуу жайларында дене тарбияга бөлүнгөн сааттар жетиштүү эмес. Мектепте сааттардын санын 4 саатка чейин көбөйтүү керек, ал эми жогорку

окуу жайларында дене тарбия менен машыгууларды төртүнчү курска чейин өткөрүү. Бул максаттуу болмок.

Жалпы билим берүү мектептерде дене тарбия боюнча теориялык сааттарды сөзсүз киргизүү керек. Анткени, теориялык сааттарда окутуучу тамеки чегүү, албкоголь ичимдиги жана наркотикалык заттарды колдонуу организмге жаман таасирин тийгизгендиги жөнүндө, ошондой эле дене тарбиянын жана спорттун жакшы таасири жөнүндө кеңири жеткире алмак. Биздин арабызда кээ бир окутуучулар бар, кайсылар окуучулар менен болгон маекте дарыгерлерди, ички иштер органдарынын кызматкерлерин чакырышып жана жандуу диологду алар менен өткрүшөөт. Мындай иштерди колдоо гана керек.

Алгоголизм менен тамеки чегүү спорттун өнүгүү көрсөткүчтөрүнө чоң зыянды алып келишет. Дене тарбия окутуучу спортчулар менен болгон маегинде эң мыкты спортчулар алгоголдук ичимдиктерди жана тамекини чегүүнү колдонгондо, окуу-машыгуучу режимди сактабаганда чоң спорттон кеткендиги жөнүндө айтып бериш керек. Дене тарбия жана спорт алгоголизмдин жана тамеки чегүүнүн душманы болушу керек.

Келечектеги окутуучуларды окутууда аларды сөзсүз эртеменки гигиеналык гимнастикасынын жыйнагын түзүү көндөмүнө окутуу зарыл, ошондой эле окуу мезгил эмес убакытта спорт менен машыгууларга көндүрүү. Анткени эгер кыймылдык активдүүлүктү жумасында 12-14 саатка чейин жеткире алсак, анда өлкөнүн дени сак жаштарды тарбиялап алабыз.

Ушундай максатта мектептерде жана окуу жайларда жылында бир жолу дене тарбиянын жана спорттун айлыгын өткөрүү керек, кайсыларда эртеменки гигиеналык гимнастиканын, дарыялоо дене маданиятынын пайдалуулугу жөндө, адамдын организминин түзүлүшү жана аны чыңалуусу жөөнүндө ар түрдүү теориялык темалар чагылдырылышы зарыл.

Профессор Уинслоу өзүнүн «Өмүрдүн жана ден соолуктун баасы» аттуу китебинде мындай жазат: «15 жашка чейинки адамдын өлүмү коом үчүн чоң зыян. Анткени бул мезгилге чейин ал коомдун мүчөсү катары экономикалык кирешени киргизүүгө үлгүрөт, ал эми 65 жашка чейин жашаган адам эки эсе киришени алып келет».

Жаратылыш боюнча адамга 120-150 жылга чейин жашап өтүүгө мүмкүнчүлүк берилген, бирок биз аны туура эмес колдонобуз жана баалайбыз, ден соолугубузга кайдигер карайбыз, анан качан ооруп калганыбызда дарыгерге кайрылабыз. Бул жерде Н.Н.Пироговдун төмөнкү сөздөрүн эскерткибиз келет: (бир фунт эскертүү, бир фунттан ашык дарылоо).

Ооруп калган адам дарылоо мезгилинде мамлекетке киришени алып келет, ал эми үй бүлөгө чоң зыянды. «Адам ооруйт, дарыланат, бирок эмне үчүн бардыгы оорушат»? – балким, ушундай ойлогондор бар, ушундай суроону берип. Эгерде биздин жарандарда бышык ден соолук болгондо, анда ооругандар аз болмок. Бул эң чоң жетишкендик болмок.

Базар экономикасына өткөнүбүздн улам спорттук клубдар, спорттук коомдар кыскартылган, спорттук жабдууларды жана жабдыктарды сатып алууга акчалай каражаттар бөлүнбөй калган. Кээ бир жогорку жайларда жана мектептерде бул багытта анча деле жакшы эмес.

Заманбап спорттук жабдыктарында (футболдук, волейболдук жана баскетболдук топтор) эң жаман сапат. Эгер алардын тышкы көрүнүшүн эсепке албаганда. Волейболдук, баскетболдук жана футболдук топтордун баасы 800-1500 сомду түзөт жана аларды колдонууда 10 күндө жетпей тытылып. Жыртылып жараксыз болуп калуудa.

Балким, мезгил келгендир биздин жергебизде сапаттуу спорттук жабдууларды жана жабдыктарды өндүрүү.

Биз ойлойбуз, дене тарбиянын жана спорттун келечектеги деңгээлин жогорулатуу үчүн төмөнкү иштерди аткаруу зарыл:

1.Мектептерди жана жогорку окуу жайларды спорттук жабдуулар жана жабдыктар менен камсыздоо боюнча өзгөчө көңүлдү буруу.

2.дене тарбия жана спорт менен машыгуулар жаштардын организмине жакшы таасирин тийгизгендиги жөнүндө кеңири жайылтуу максат менен пропагандалоо ишин өткөрүү.

3.дене тарбиянын жана спорттун алдынкы окутуучу-машыктыруулардын тажрыйбалык ишин жайылтуу.

4.Жогорку окуу жайларында дене тарбия машыгууларын (сабактарын) 4 курсуна чейин узартуу.

5.Мектептин жумушчу программасына дене тарбия сабактарына теориялык сааттарды киргизүү.

6.Мектептерде жана жогорку окуу жайларда жылына бир жолу дене тарбия жана спорт айлыгын жана жумасына бир жолу спорттук иш чараны өткөрүү.

7.Өлкөдө спорттук жабдууларды жана жабдыктарды чыгаруу боюнча өндүрүш – мекемени ачуу.

Колдонулган адабияттар

1. Платонова Т.В. Физкультурно-оздоровительные технологии в режиме деятельности школы ЗОЖ/ Т.В.Платонова, Л.П.Трофимова // Первый международный научный конгресс «Спорт и здоровье», 9-11 сент. 2003 г. – СПб.: Изд-во «Олимп-СПб». –Т. 1. –б. 277-278.
2. Голов В.А. Особенности исторического развития системы управления в сфере физической культуры и спорта Республики Коми. – www.rusnauka.com/4 SVMN 2007/ П/19175. doc.htm.
3. Крупский А.К. Организация управления физической культурой и спортом в Иркутской области/А.К.Крупский, И.И.Переверзин. А.А.Сахиулин. – М.: Совет спорт, 2003. – 207б.
4. Доклад о результатах и основных направлениях деятельности Министерства по физической культуре, спорту и туризму Челябинской области на 2012 год и период до 2014 года – hup://www.chelsport.ru/htmlpages.
5. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания и спорта: учеб. пособие для вузов/Ж.К.Холодов, В.С.Кузнецов. – М.: Академия. 2006. – 480б.
6. Ведение в теорию физической культуры: учеб. пособие для институтов физ. культуры/под ред. Л.П.Матвеева. – М.: ФиС, 1983. – 128 б.
7. Бальсевич В.К. Спортивный вектор физического воспитания в российской школе/ В.К.Бальсевич. – М.: НИЦ «Теория и практика физической культуры и спорта», 2006. – 112 б.
8. Лубышева Л.И. Концепция формирования физической культуры человека/Л.И.Лубышева. – М.: ГЦОЛИФК, 1992. – 123 б.
9. Визитей Н.Н. Физическая культура личности/Н.Н.Визитей. – Кишинев: 1989. – 110 б.
10. Комплексская программа физического воспитания учаүихся 1-11 классов обүеобразовательной школы/ под ред. В.И.Ляха. А.А.Зданович. – М.: Просвеүение. 2007. – 127 б.

Мадышева Ш.И., *аспирант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Тойгонбаева Н.О. *аспирант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сопубекова А.Ш. *аспирант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

САНАРИП БИЗНЕСТЕГИ АЯЛДАР

Аннотация

Бул макала болуп жаткан глобалдык өзгөрүүлөр менен бизнести киргизүүдө гендердик теңчиликти чечүүгө багытталган. Эркектер менен катар аялдар да ишти алдыга жылдырууга аракет кылышат. Тегерек столдор, аялдар бизнеси жаатындагы конференциялар түрүндө өткөрүлгөн бизнес форматтары биздин өлкөдө санариптештирүүнү өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ушуга байланыштуу биз макалабызда аялдардын бизнесинин прогрессивдүү жагы эркектердики менен канчалык бирдей экендигин чагылдырууну зарыл деп таптык.

Негизги сөздөр: ишкер айым, гендердик теңчилик, аялдардын ишкердиги, инновациялык програма, эмгек акы.

ЖЕНЩИНЫ В ЦИФРОВОМ БИЗНЕСЕ

Аннотация

Данная статья напралена пути разрешения гендернего равенства введения бизнеса, с происходящими глобальными изменениями. На равне с мужчинами, женщины также прикладывают усилие на продвижение дела. Деловые форматы проводимые ввиде круглых столов, конференций в сфере женского бизнеса дают возможность развиваться цифровизации на территории нашей страны. В связи с этим сочли необходимым отразить в нашей статье насколько на равном идет прогрессивная сторона женского бизнеса, совместно с мужским.

Ключевые слова: бизнес-вумен, гендерное равенство, женское предпринимательство, инновационная программа, WAGE.

WOMEN IN DIGITAL BUSINESS

Annotation

This article is aimed at resolving gender equality in the introduction of business, with ongoing global changes. Along with men, women also make an effort to advance the cause. Business formats held in the form of round tables, conferences in the field of women's business provide an opportunity to develop digitalization in our country. In this regard, we considered it necessary to reflect in our article how equal the progressive side of women's business is, together with men's.

Key words: business woman, gender equality, women's entrepreneurship, innovation program, WAGE.

2021-жылдан тарта Кыргыз Республикасы дүйнөлүк өнүгүүгө активдүү өтө баштады, б.а. санариптештирүү. Санариптештирүү бүгүнкү күндө жашообуздун бардык аспектилерине – экономикалык, саясий жана социалдык жашоого кирип жатат. Бүгүнкү долбоордун демилгечилеринин колдоосу коомдун укуктук жана саясий маданиятын көтөрүүдө бардык кызыкдар тараптардын күч-аракетин жана мүмкүнчүлүктөрүн бириктирүү үчүн жагымдуу шарттарды түзөт.

Адамдардын санариптик билимин өркүндөтүүгө, ошондой эле жаратылыш ресурстарына кылдат мамиле жасоого көңүл буруу жарандардын өлкөнүн саясий жана шайлоо системалары тууралуу түшүнүгүн жакшыртат, шайлоо процессине ишенимди жогорулатат жана жарандардын аларга катышуусун жогорулатат. “Санариптик Кыргызстан-2040” улуттук программасын ишке ашыруунун алкагында өлкөдө калкка жана бизнеске кызмат көрсөтүүгө байланыштуу дээрлик бардыгы “санариптештирилүүдө”. Мамлекеттик программадагы жогоруда аталган долбоорго ылайык, төмөнкү багыттар ишке ашырылууда:

1.жарандар үчүн электрондук мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдү өнүктүрүү;

2.балдардын жана жаштардын санариптик сабаттуулугун өнүктүрүү;

3.мамлекеттик-жеке өнөктөштүк жана маалыматтык системаларды иштеп чыгуучулардын ортосунда атаандаштык үчүн шарттарды түзүү;

4.калктын санариптик кызматтарды алуу мүмкүнчүлүгүн жана шарттарын камсыз кылуу үчүн санариптик инфраструктураны өнүктүрүү;

5.республиканын бардык аймактарында мамлекеттик жана муниципалдык уюмдарга интернетке кирүүнү камсыз кылуу;

6.Жарандардын коопсуздугун камсыздоо, алдыңкы техникалык чечимдерди колдонуу аркылуу маалыматтык технологияларды колдонууда алардын маалыматтарын коргоо («санариптик ишенимди» калыптандыруу).

Өлкөдө санариптештирүүнүн киргизилиши менен ишкерлердин саны өсүүдө. Аялдар үйдөгү өндүрүшүн баштап келе жатышат, бул процесс интернет булактарынын аркасында жайыла баштады. Бул аймакты социалдык ишкердик деп атамакпыз.

Ишкер аялдар салттуу офлайн бизнести (кызмат көрсөтүүлөр, билим берүү, саламаттыкты сактоо, социалдык кызматтар) гана карап отурбастан, өзүн-өзү өнүктүрүү доорунда санариптик тармактарды да изилдеши керек. Белгилей кетсек, финтех, medtech, edutech, азыр Борбор Азияда өнүгүп жатат, булар аялдар өздөрүн жакшы ишке ашыра ала турган тармактар.

Белгилей кетсек, Кыргызстанда аялдардын чоң пайызы социалдык ишкердик менен алектенет. Социалдык ишкердикте аялдардын саны көбүрөөк, балким, бул социалдык чөйрөгө тиешелүү жана аялдар бул көйгөйлөрдү тымызын сезишет же жеке аларга тиешелүү. Бирок бул көптөр жаңылыш ойлогондой, мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга гана тиешелүү маселелер эмес. Чынында, бул маселелердин кеңири спектрин камтыйт, алар экология, билим берүү ж.б. Өз бизнесин ишке ашыра алган айымдар ар бир мүнөт сайын үйрөнүүгө даяр, аялдардын ишкердигин илгерилетүү менен алектенишет. Ушуга байланыштуу биз чындыгында санариптик технологияларсыз боло албайбыз жана оффлайн бизнес онлайн режимине өтүшү керек».

Аялдар үчүн санариптик көндүмдөрдүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу, ошондой эле баалуу таланттарды, экономикалык жана социалдык потенциалды жоготпоо үчүн эмгек рыногуна кайра кирүүгө жардам берүү үчүн көмөктөшүү зарыл.

Санариптик бизнесте аялдардын IT-ишкердигин колдоо, аялдардын каржылык инклюзиясын жогорулатуу үчүн санариптик көндүмдөрдү үйрөтүү жана санариптик экономикада алардын жөндөмдүүлүктөрүнө жана жөндөмдүүлүктөрүнө болгон ишенимин өнүктүрүү үчүн чакан жана орто ишканалардын санариптик трансформациясы маанилүү.

Ошол эле учурда Борбор Азия өлкөлөрүндө аялдардын ишкердигин өнүктүрүүгө тоскоол болгон жалпы көйгөйлөр бар. Ошентип, «Борбордук Азиядагы аялдардын ишкердигинин күн тартиби» WAGE аймактык программасынын алкагында бир нече тоскоолдуктар аныкталды, гендердик тоскоолдуктардын арасында аялдар үй-бүлөгө жана күнүмдүк жашоого катуу берилген кээ бир региондордо патриархалдык коомдун күчтүү таасири белгиленди. Жашы өтүп, бизнес башташат, анан кантип жылдар бою үй-бүлөсүнүн колдоосуна ээ боло алышпайт.

Аялдар үй-бүлөлүк бюджетти жана мүлктү башкаруу, жеке бизнесин өнүктүрүү жана эмгекке болгон укуктары чектелген үй-бүлөлөрдө да экономикалык жана психологиялык зомбулукка кабылышат. Аялдар үй-бүлө тарабынан жетишсиз колдоо көрсөтүшүүдө, декреттик өргүү менен бизнести айкалыштырууда кыйынчылыктар, үй-тиричилик жана балдарды тарбиялоодо эки эсе түйшүк, ошондой эле толук эмес үй-бүлөлөрдөгү балдарды тарбиялоо жана багуу менен байланышкан оорчулуктар бар. ата-энесинин ажырашуусу, эреже катары, энеси менен калат.

«Бизнеске мамлекеттик колдоо көрсөтүү программалары жөнүндө бардык маалыматты чагылдыра ала турган бирдиктүү онлайн бизнес платформасынын жоктугу, финансылык ресурстарга жетүүнүн кыйынчылыгы, мекенибизде практикада колдонулуучу сапаттуу бизнести окутуунун жоктугу, гендердик тоскоолдуктар жана башка көптөгөн нерселер толук катышууга тоскоолдук жаратат. бизнестеги аялдардын, Эл аралык жеке ишкердик борборунун (CIPE) өкүлү.

Ошондой эле ар кандай деңгээлдеги башкарууда жана ишканаларда жетекчилик кызматтарда аялдардын өкүлчүлүгүнө тоскоолдуктар бар.

Коалиция аялдардын ишкердигин өнүктүрүүдө жогорудагы тоскоолдуктарды азайтуу жана максаттарга жетүү үчүн бириккен.

Аялдар үчүн санариптик технологиялардын жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу алардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет жана эмгек рыногундагы позициясын жакшыртат, ошону менен бирге жумушсуздук коркунучун жаратат (аялдардын жумушу автоматташтыруу коркунучунда көбүрөөк – 70%).

Эл аралык эксперттердин баамында, эгер дүйнө жүзү боюнча 600 миллион көбүрөөк аялдар жана кыздар онлайн кызматтарга кире алса, бул ИДПнын 18 миллиард АКШ долларына өсүшүнө алып келиши мүмкүн.

Кыргызстандын өнүгүшү үчүн ата-бабалардын тарыхын билген, улуттук үй-бүлөлүк каада-салттарды жана нарк-насилдерди ыйык туткан, башка улуттун, башка диндин өкүлдөрүнүн укуктарын урматтаган, ар башка тилдерди билген, билимдүү, рухий жактан өнүккөн кыргыз жаранын калыптандыруу маанилүү. жана санариптик компетенттүүлүккө ээ. Бул жагынан алганда, жеке сектор мамлекетке караганда санариптик экономикага карай ылдамыраак бара жатканы анык. Бизнес көбүрөөк креативдүү, азыраак "бюрократиялык" жана, акыры, инновациядан акча табат. Ошондуктан, карапайым жарандар бүгүнкү күндө онлайн базарлардан азык-түлүк жана каалаган продукцияны коопсуз сатып ала алышат, мобилдик тиркеме аркылуу таксиге заказ кыла алышат, бир катар кызматтарды, анын ичинде коммуналдык кызматтарды электрондук карта же мобилдик капчык аркылуу төлөй алышат. Жана бул тизме күн сайын кеңейүүдө. Бирок бизнес дагы деле мамлекеттин катышуусусуз иштей албайт. Түзүлгөн борборлор окуу-тарбия иштерине кыргыз элинин баалуулуктары менен каада-салттарын, өлкөнүн тарыхын системалуу түрдө киргизип, үйрөтүп турат.

Биз үй-бүлөнүн муктаждыктарын аныктоого багытталган мамлекеттик деңгээлдеги “Санариптик үй-бүлөнү” түзүүнүн инновациялык багытын колдонуу менен үй-бүлөнү жана өлкөнүн калкынын күнүмдүк турмушун жөнгө салуу боюнча жаңы чечимди сунуш кылгыбыз келет. , инновациялык ыкмаларды колдонуу (Чоң маалыматтар, Жасалма интеллект, Машинадан окуу…), ошондой эле социалдык тобокелдиктин аймактарын аныктоо, мамлекеттик колдоо чараларын сунуштоо жана көрсөтүүдөн мурун оор турмуштук кырдаалдарга мониторинг жүргүзүү жана талдоо. Бул аянтча үй-бүлөлөргө керектүү мамлекеттик органдарга жана кызмат адамдарына түздөн-түз документтерди чогултуу менен эч кандай кезексиз кайрылууга мүмкүндүк берет. «Санариптик үй-бүлө» платформасы турмуштук оор кырдаалга туш болгон адамдарга социалдык колдоо көрсөтүүнүн, үй-бүлөлөрдүн тобокелдик зонасына түшүп кетүүсүнө жол бербөөнүн жана укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүнүн комплекстүү, гендердик жана эффективдүү системасын түзөрүн массалык маалымат каражаттары аркылуу калкка жеткирүү зарыл. тобокелдиктерге тез жана натыйжалуу жооп кайтарууга жана аларды алдын алууга мүмкүндүк берүү аркылуу мамлекеттик чечимдерди кабыл алуучу адамдардын дарамети.

Ошондой эле санариптик билим берүү программалары: негизги компьютердик көндүмдөр, өз алдынча билим алуу жана өзүн-өзү өнүктүрүү үчүн интернет ресурстарын кантип колдонуу керек, мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр порталын кантип колдонуу керек, SEO (кантип веб-сайтыңызды илгерилетүү керек), SMM (жарнамалык көндүмдөрдүн мониторинги), графикалык дизайн ж.б.

Аймактык деңгээлде санариптештирүү доорунда “ишкер айымдарды” өнүктүрүү боюнча тренингдер өткөрүлсө, жылыштар байкалат. Катышуучулардын жакындары жана жакындары түшүнүү менен кабыл алып, демилгени колдой тургандыгы маанилүү эмес.

Биздин макалабызды бизнестеги гендердик теңчиликке буруп, бизнес чөйрөсү башка нукка бурулуп, үй-бүлөлүк бизнестин пайда болушу мүмкүн экенин баса белгилегибиз келет. Кыргызстандын “ишкер аялдарын” ишке ашыруу боюнча бейөкмөт уюмдардын программалары иштей баштады.

Колдонулган адабияттар, булактар

1. Кулдышева Г.К., Мадышева Ш.И. -Роль и место семьи в обществе и государсвтенная программа для ее сохранения. Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2021. № 2-2 (53). С. 152-156.
2. Кулдышева Г.К., Мадышева Ш.И., Умирзакова М. – Семейное предпринимательство в государственно-правовом развитии. Известие ВУЗов Кыргызстана. 2022. №6-6. С.
3. https://economist.kg/novosti/biznes/2022/08/24/bez-stereotipov-i-granic-kak-zhenshhiny-delajut-biznes-v-kyrgyzstane/
4. https://kaktus.media/doc/466603_potomy_chto_jenshina._predprinimatelnicy_kr_rasskazali_o_gendernyh_barerah_v_biznese.html

Жолдошбаев И.А., *магистрант*
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

БЕЙӨКМӨТ УЮМДАРДЫН УКУК КОРГОО АКТИВДҮҮЛҮГҮ

Аннотация

Бул макалада бейөкмөт уюмдардын адам укуктарын коргоодо ойногон жана ойноп жаткан маанилүү ролу каралган. Коомчулуктардын жана айрым жарандардын, жарандар топторунун укугун коргоо аракеттеринде көпчүлүк учурларда бейөкмөт уюмдар чечүүчү ролду ойнойт, мисалы: адам укуктарынын жекече бузулушуна каршы күрөшүүдө же түздөн-түз, же "маанилүү" иштер боюнча тиешелүү сот органдарына кайрылууда, укуктары бузулган адамдарга түздөн-түз жардам көрсөтүүдө, улуттук, аймактык жана эл аралык укуктун өзгөрүшүнө жетишүүдө, мыйзамдарды жакшыртууда, калк арасында адам укуктары жөнүндө билимди жайылтууда жана аларды урматтоону өрчүтүүдө.

Ачкыч сөздөр: укук, мыйзам, бейөкмөт уюмдар, адам укуктары, укук бузуу, укуктук колдоо көрсөтүү, коомчулук, кызматташуу..

ПРАВОВАЯ АКТИВНОСТЬ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация

В этой статье рассматривается важная роль, которую неправительственные организации сыграли и продолжают играть в защите прав человека. В усилиях по защите прав общин и отдельных граждан, групп граждан в большинстве случаев решающую роль играют неправительственные организации, например: в борьбе с индивидуальными нарушениями прав человека, либо непосредственно, либо при обращении в соответствующие судебные органы по "важным" делам, в оказании непосредственной помощи лицам, чьи права нарушены, в достижении изменений в национальном, территориальном и международном праве, в совершенствовании законодательства, в распространении знаний о правах человека среди населения и воспитании уважения к законам.

Ключевые слова: право, закон, неправительственные организации, права человека, правонарушение, правовая поддержка, общественность, сотрудничество.

LEGAL ACTIVITY OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS

Annotation

This article examines the important role that non-governmental organizations have played and continue to play in the protection of human rights. In most cases, non-governmental organizations play a decisive role in efforts to protect the rights of communities and individual citizens, groups of citizens, for example: in combating individual human rights violations, either directly or when applying to the relevant judicial authorities in "important" cases, in providing direct assistance to persons whose rights have been violated, in achieving changes in national, territorial and international law, in the improvement of legislation, in the dissemination of knowledge about human rights among the population and the education of respect for the laws.

Keywords: law, non-governmental organizations, human rights, offense, legal support, public, cooperation.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында мамлекеттик, коомдук, укуктук уюм-мекемелер тарабынан бейөкмөт уюмдардын ишмердигине өзгөчө көңүл бурулуп, бир катар мыйзамдык чечимдер да жүзөгө ашырылмакчы болууда. Бул багыттагы маселелерди козгоодо жана кароодо, кайсы бир чечимдерди кабыл алуу аркеттеринде оң аракеттер жана терс аракеттер байкалып, алардын ишмердигине ар кандай баа берүүлөр байкалууда. Айрым биро учурларда бир беткей терс көз караштар да коомчулукка таңууланып келүүдө. Мындай шектенүүлөргө айрым бейөкмөт уюмдардын чет мамлекеттик каржылоолордун эсебинен оппозициялык багытта гана жүргүзгөн ишмердиги себеп болууда. Бирок, бейөкмөт уюмдардын ишмердик багыттары негизинен оң багытта жүргүзүлөт. Ошол себептер менен биз бейөкмөт уюмдардын ишмердиги тууралуу сөз кылмакчы болдук.

Дүйнөлүк коомчулукка белгилүү болгондой, "Ар бир адам жеке жана башкалар менен биргеликте адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин улуттук жана эл аралык деңгээлде коргоого жана жүзөгө ашырууга үндөөгө жана умтулууга укуктуу" - деп БУУнун Укук коргоочулар жөнүндө декларациясында жазылган. Биз бул беренени бейөкмөт уюмдарынын ишмердиги тууралуу сөз алдында эске салып өтмөкчүбүз. "Бейөкмөт" же "коммерциялык эмес" термини, адатта, жарандык коомдун бир бөлүгүн түзгөн уюмдардын даражасына

карата колдонулат. Мындай уюмдар жалпысынан мүнөздөлөт, анткени алардын жашоосунун максаты каржылык пайда эмес, башка нерсе. Бирок, бул "нерсе" көптөгөн максаттарды жана ар тараптуу демилгелерди жана иш-аракеттерди камтышы мүмкүн. Бейөкмөт уюмдардын чөйрөсүнө, мисалы, жаратылышты коргоо маселелеринен же адам укуктарынын конкреттүү бузулушунан келип чыккан чакан демилгелүү топтор, ошондой эле билим берүү тармагындагы кайрымдуулук уюмдары, аялдар үчүн баш калкалоочу жайлар, маданий бирикмелер, диний уюмдар, юридикалык фонддор, гуманитардык жардам программалары (тизме улана берет), жана акыры дүйнөнүн ар кайсы бурчтарында жүздөгөн бөлүмдөрү жана миңдеген мүчөлөрү бар ири эл аралык уюмдар киришет.

Бул макалада биз мындай уюмдардын дүйнө жүзү боюнча адам укуктарын коргоодо ойногон (жана ойноп жаткан) маанилүү ролун карап чыкмакчыбыз. Айрым жарандардын кадыр-баркын мамлекеттик бийликтин кол салуусунан коргоо аракеттери көрүлүп жаткан дээрлик бардык деңгээлде бейөкмөт уюмдар чечүүчү ролду ойнойт, мисалы:

-адам укуктарынын жекече бузулушуна каршы күрөшүү, же түздөн-түз, же "маанилүү" иштер боюнча тиешелүү сот органдарына кайрылуу менен;

-укуктары бузулган адамдарга түздөн-түз жардам көрсөтүү менен;

-улуттук, аймактык жана эл аралык укуктун өзгөрүшүнө жетишүү менен;

-бул мыйзамдардын мазмунун жакшыртууга көмөктөшүү менен;

-калк арасында адам укуктары жөнүндө билимди жайылтуу жана аларды урматтоону өрчүтүү менен.

Бейөкмөт уюмдардын салымы жетишилген натыйжалар жагынан гана эмес, ошондой эле биздин дүйнөдө адам укуктарын коргоого болгон оптимизм менен гана эмес, бейөкмөт уюмдар түздөн-түз мааниде жеке адамдар үчүн да, дүйнө жүзүндөгү адамдардын топтору үчүн да жеткиликтүү коргонуу каражаты болуп саналат. Алар башка көптөгөн уюмдар сыяктуу жеке адамдар тарабынан башкарылат жана координацияланат, бирок мындан тышкары, алардын күчү коомдун башка мүчөлөрүнүн өз иштерин ыктыярдуу колдоосу менен шартталат. Бул факт дүйнөдөгү адам укуктарынын абалын жакшыртууга салым кошкусу келген адамдардын көз алдында аларга өзгөчө маани берет.

Укук коргоочу бейөкмөт уюмдардын түрлөрү жөнүндө айтып кетсек. 1993-жылы Вена конференциясы деп аталган адам укуктары боюнча Бүткүл дүйнөлүк конференцияга дүйнө жүзү боюнча 841 бейөкмөт уюмдун өкүлдөрү катышкан, алардын ар бири өз миссиясын адам укуктары менен иштөө катары аныкташкан. Бул көрсөткүч өзү таасирдүү болгону менен, дүйнөдө иштеп жаткан адам укугун коргоочу бейөкмөт уюмдардын жалпы санынын аздыгын гана билдирет.

Өздөрүн "укук коргоочу" деп жарыялаган уюмдардын көпчүлүгү жарандык жана саясий укуктарды коргоого умтулушат. Мындай уюмдардын эң көрүнүктүүсү, жок эле дегенде, эл аралык аренада "Эл аралык мунапыс", "Хьюман Райтс Уотч" (Human Rights Watch), "Адам укуктары үчүн эл аралык федерация"," Хьюман Райтс Фёрст" (Human Rights First) жана "Интерайтс" (InterRights) болуп саналат. Бирок, жогоруда айтылгандай, жарандык жана саясий укуктар эл аралык коомчулук тарабынан таанылган ар кандай адам укуктарынын көптөгөн даражаларынын бири гана. Мындан тышкары, жаңы укуктар бүгүнкү күндө да пайда боло берет. Эгерде биз мунун баарын эске алып, жакырчылыкка, зордук-зомбулукка, расизмге, ден соолук, үй-жайсыздык жана жаратылышты коргоо маселелерине каршы турган бейөкмөт уюмдарды бул тизмеге киргизсек, анда тигил же бул формада адам укуктарын коргоо менен алектенген бейөкмөт уюмдардын чыныгы саны дүйнө жүзү боюнча жүз миңдеп саналат.

Адам укуктары үчүн күрөшүп жаткан бейөкмөт уюмдардын ишмердиги жөнүндө дагы кошумча сөз кылсак. Бейөкмөт уюмдар адам укуктарын коргоого ар кандай багыттарда жана деңгээлдерде катышууга аракет кылышы мүмкүн жана алардын максаттарынын мүнөзүнө жараша алар колдонгон стратегиялар өзгөрөт: алар жалпы же конкреттүү, узак же кыска мөөнөттүү, жергиликтүү, жалпы улуттук же эл аралык масштабда ж. б. Бейөкмөт уюмдардын көрсөткөн жардамдарынын мүнөздөмөлөрүнө токтолсок:

Түздөн-түз жардам: Социалдык жана экономикалык укуктар чөйрөсүндө иш алып барган өкмөттүк эмес уюмдардын жалпы айырмалоочу өзгөчөлүгү адам укуктарынын бузулушунун курмандыктарына тигил же бул формада түздөн-түз жардам көрсөтүү болуп саналат. Бул гуманитардык жардам, коргонуу же жаңы кесипке үйрөтүү болушу мүмкүн. Эгерде мыйзам мыйзам тарабынан корголгон болсо, анда ал юридикалык жардам же сотко кайрылуу боюнча кеңеш болушу мүмкүн. Бирок, көпчүлүк учурларда, адам укуктарынын бузулушунан жапа чеккен адамга түздөн-түз жардам берүү мүмкүн эмес же адвокаттык уюмдун ресурстарын пайдалануунун мыкты жолу эмес. Мындай учурларда, жана алардын, көрүлө турган, көпчүлүк, бейөкмөт уюмдар келечекте укуктарын бузуу менен кырдаалды оңдоо же келечекте мындай кырдаалдардын пайда болушуна жол бербөө үчүн башка жолдорду издеп табышы керек.

Ишенимдүү маалымат чогултуу: Эгер бейөкмөт уюмдардын ишмердүүлүгүнүн ар кандай формалары негизделген кандайдыр бир негизги стратегия бар болсо, анда бул адилетсиздик кылгандарды "бренд" кылууга умтулуу. Көбүнчө өкмөттөр өздөрү кол койгон эл аралык келишимдер же башка укуктук стандарттар боюнча милдеттенмелерден качышы мүмкүн, анткени алардын саясатынын натыйжалары жалпы коомчулукка белгисиз. Мындай маалыматты чогултуу жана аны өкмөттөрдү "бренд" кылуу үчүн колдонуу күнөөлүүлөрдү жоопко тартуу үчүн зарыл, ошондуктан көбүнчө бейөкмөт уюмдар тарабынан колдонулат. Алар коомчулукка жана өкмөттөргө кысым көрсөтүүгө аракет кылып, адамдын адилеттүүлүк сезимине чакырган иштерди аныктап, анан коомчулукка жарыялашат. Мониторингдин жана докладдардын тактыгын жакшы көрсөткөн эки белгилүү уюм - "Эл аралык мунапыс" жана Эл аралык Кызыл Крест Комитети. Эки уюм тең жалпы коомчулук арасында гана эмес, бууда да кадыр-баркка ээ, анда алардын баяндамалары өздөрүн эл аралык келишимдердин шарттарына байланыштуу деп эсептөөгө макул болгон өкмөттөрдүн ишине расмий мониторингдин бир бөлүгү катары каралат.

Кампанияларды өткөрүү жана лоббирлөө: Эл аралык уюмдар көбүнчө саясатты өзгөртүү үчүн үгүт кампанияларын уюштурушат. Кайрадан биз бейөкмөт уюмдар коюлган максатына, "объектинин" мүнөзүнө жана, албетте, колдо болгон ресурстарына жараша эң ылайыктуусун тандап алууга умтулган формалардын көп түрдүүлүгүн көрүп жатабыз. Төмөндө экспозициянын кээ бир жалпы ыкмалары келтирилген:

-Кат жөнөтүү кампаниялары - "эл аралык мунапыс" жана башка бейөкмөт уюмдар натыйжалуу колдонгон ыкма. Уюмдар дүйнө жүзү боюнча миңдеген мүчөлөрүнүн каттары менен мамлекеттик кызматкерлерди "бомбалап" жатышат.

-Адатта, мындай иш-чараларга кызыкдар болгон көчө акциялары же Медиа чагылдырылган демонстрациялар уюмдар коомдук колдоону же коомчулуктун көңүлүн бурууну жана өкмөттү "уят кылууну" каалаган учурда колдонулушу мүмкүн.

-Медиа каражаттары көбүнчө лоббисттик практикада маанилүү ролду ойной берет, бирок азыр социалдык медиа жана Интернет барган сайын маанилүү болуп баратат. Бейөкмөт уюмдар БУУнун көзөмөл органына өздөрүнүн "альтернативдүү" баяндамаларын беришет, ошону менен тигил же бул өлкөдөгү адам укуктарынын реалдуу абалынын жалпы сүрөтүн түзүшөт.

Колдоо көрсөтүүлөрүнөн же коомчулуктун наразычылыгынан тышкары, бейөкмөт уюмдар чиновниктер үчүн расмий эмес жолугушууларды же брифингдерди да өткөрүшү мүмкүн. Эгер буга чейин дисктер, плакаттар же факс колдонулган болсо, анда электрондук почта өнөктүктөрү жана петиция, Интернет сайттары, блогдор жана социалдык тармактар буга кызмат кылат.

Жалпысынан, коомчулуктун же башка күчтүү институттардын (мисалы, башка өкмөттүн) колдоосу канчалык чоң болсо, өнөктүк ошончолук өз максаттарына жетет. Бейөкмөт уюмдар мындай колдоого дайыма эле кайрылбаса да, кеңири элдик кыймылдын өкмөтүнө каршы мобилизациялоо мүмкүнчүлүгүн көрсөтүү алардын үнүн угуу үчүн жетиштүү болот.

Көпчүлүк адвокаттык бейөкмөт уюмдар, жок дегенде, өз иш-аракеттеринин бири катары, коомчулукка маалымдоо же билим берүү иштери менен алектенишет. Алардын колдоосунун

негизин жалпы коомчулук түзөрүн түшүнгөн бейөкмөт уюмдар жеке адамдарга адам укуктарына байланыштуу маселелер боюнча мүмкүн болушунча көбүрөөк маалымат жеткирүүгө аракет кылышат. Адамдар бул маселелерди жана адам укуктарын коргоо ыкмаларын канчалык жакшы билишсе, алардын аткарылышы ошончолук жогору болот, бул өз кезегинде адам укуктары бузулган учурда колдоону мобилизациялоого көбүрөөк мүмкүнчүлүк берет. Так ушул колдоо, реалдуу же потенциалдуу, бейөкмөт уюмдардын укуктук чөйрөнү жакшыртуу ишиндеги ийгиликтеринин негизинде жатат.

Ийгиликтүү активдүүлүктүн мисалдарын келтирсек.“Турак жай укуктары жана көчүрүү борбору” уюму - бул адвокаттык уюм 1994-жылы түзүлгөн жана анын иши турак жай укуктарын коргоого жана дүйнө жүзү боюнча мажбурлап көчүрүүнүн алдын алууга багытталган. Борбор эл аралык укуктук документтерди жетекчиликке алып, "турак – жай" башыңдын төбөсүнөн да көп экенин түшүнөт. Борбор "жер калкынын болжол менен жарымы татыктуу турак жайга ээ эмес, бирок бул укук адам укуктары боюнча эл аралык документтерде кепилденген"деп баса белгилейт. Татыктуу турак-жайга болгон укуктарын коргоо боюнча иштеринде борбор жана анын дүйнө жүзүндөгү өнөктөштөрү талдоо, пропагандалоо, билим берүү жана сотто иштөө үчүн кадрларды даярдоо менен төмөнкү маселелер боюнча алектенишет: мажбурлап чыгаруу; мүлктү коргоо; жер алууга мүмкүнчүлүк; суу менен камсыздоо жана канализация;аял жана турак жай укуктары; соттук-укуктук коргоо; калыбына келтирүү жана кайтаруу; катастрофалык окуялардын турак жай укуктарына тийгизген таасири.

Өз мезгилинде "Турак жай жана көчүрүү борбору Италияга каршы" документинде белгиленген акыркы маанилүү чечимдеринин биринде Европа Кеңешинин Социалдык укуктар боюнча комитети (кайра каралган Европалык социалдык хартияны көзөмөлдөгөн) Италия цыган-рома этникалык тобунун калкынын укуктарын бузуп, алардын лагерлерин бузуп, өлкөдөн кууп чыкканын айткан. Италиянын эмес, Евробиримдиктин башка мамлекеттеринин жарандары болгон цыгандардын этникалык тобунун өкүлдөрүн өлкөдөн массалык түрдө чыгаруу бир мезгилде олуттуу көбөйгөн. Цыгандардын татыктуу турак жайга, социалдык, укуктук жана экономикалык коргоого, жакырчылыктан жана социалдык сүргүндөн коргоого карата укуктарын басмырлоо жана бузуу, ошондой эле көчмөн рома үй-бүлөлөрүнүн коргоо жана жардам берүү укугу бузулган. Италия ошондой эле цыгандарды бөлүп-жарууга жана өтө канааттандырарлык эмес жашоо шарттарында жашоого алып келген саясатты жүргүзгөндүгү үчүн сынга кабыл болгон.

Швейцариядагы экологияга кам көрүү маселелери боюнча бир мисал. Бир мезгилде бир нече ири химиялык заводдор Базельге (Швейцария) жакын жердеги Бонфолдогу мурдагы чопо карьерге 114000 тоннадан ашык уулуу химиялык өндүрүш калдыктарын ташташкан. Бүгүнкү күндө таштандыларды таштоо мыйзамга каршы келет, бирок ошол учурда карьерди толтуруу башталганда, мыйзам мындай полигондорго тыюу салган эмес. Уулуу таштандылар ошол жерде калып, аймакты жана айлана-чөйрөнү органикалык жана органикалык эмес булгоочу заттардын аралашмасы менен ууландырууну улантууда. Ошол учурда "Гринпис" уюмунун 100гө жакын активисттери Бонфолдогу химиялык полигондун аймагын ээлеп алышкан жана ал жерге уулуу калдыктарды таштаган химиялык компаниялар аны тазалоо үчүн бардык жоопкерчиликти өзүнө алышын талап кылышкан. Активисттер химиялык компаниялар адамдардын ден соолугуна жана айлана-чөйрөгө коркунуч туудурбай тургандай кылып тазалоого милдеттенмейинче полигондун аймагында кала беришерин айтышты. Полигондун аймагын басып алуу химиялык ишканаларды жергиликтүү жамааттардын өкүлдөрү жана "Гринпис" менен жолугушууга мажбурлады жана натыйжада алар акыры келишимге кол коюшту. Тазалоо техникалык-экономикалык негиздемеси белгилүү мөөнөттө иштелип бүтүшү керек жана тазалоо иштери ошол эле жылы башталышы керек болду. Ишканалар ошондой эле тазалоо процессине жергиликтүү жамааттардын жана экологиялык уюмдардын катышуусуна макул болушту жана таштандыларды таштоонун натыйжасында жер астындагы суулардын жана ичүүчү суунун булганышы жөнүндө жергиликтүү бийликке

маалымдоого милдеттеништи. Ушул аракеттерден кийин "Гринпис" полигондун аймагында акциясын токтоткон.

Ошол эле рома цыгандарынын укуктары боюнча Европа борбору дискриминацияга каршы ишмердигинен мисал. Борбор рома жамааттарына карата адам укуктарына байланыштуу маселелер Европадагы жана андан тышкаркы саясий күн тартибинде так көрсөтүлүшүн көздөйт. Кылдат изилдөөлөрдү жүргүзүү менен Борбор цыгандарга карата адам укуктарынын абалы, айрыкча алар дуушар болгон зомбулук, аларга карата басмырлоонун структуралык формалары жана экономикалык жана социалдык укуктарга жетүүдөн баш тартуу жөнүндө кеңири маалымат берет. Борбор өзүнүн саясий мамилелерин жана сот процесстеринин стратегиясын иштеп чыгуу менен маалымдуулукту жогорулатуу менен рома жамааттарына карата Адам укуктарынын абалын жакшыртууга умтулат. Жүргүзүлгөн кампанияларда цыган-рома этникалык тобунун өкүлдөрүнө карата зомбулук жана жек көрүү, билим берүү тармагында сегрегация, мажбурлап чыгаруу жана стерилизация көрүнүштөрү аныкталган. Борбордун адам укуктары боюнча билим берүүдөгү иши, биринчи кезекте, ром активисттеринин улуттук теңдик үчүн күрөшүндө укуктарын кеңейтүүгө багытталган. Бул үчүн практика уюштурулат, илимий изилдөө иштерине стипендия берилет, семинарлар уюштурулат жана "Өз укугуңду билүү жана алар үчүн күрөшүү: цыгандардын укугун коргоочулар үчүн колдонмо" сыяктуу окуу куралдары жарыяланат.

"Глобал Уитнес" уюму тууралу – бул экологиянын жана адам укуктарынын бузулушуна алып келген жаратылышты пайдалануу жана коррупцияга байланыштуу чыр-чатактарды аныктоого багытталган өкмөттүк эмес уюм. Бул уюм ырайымсыздык фактыларын ачыкка чыгарууга жана күнөөлүүлөрдү жоопко тартууга умтулат. Анын кампанияларынын биринин көңүлү "канга боёлгон алмаздар" же "талаштуу алмаздардын" айланасындагы чыр-чатактарга бурулган: алмаздар мыйзамдуу жана эл аралык деңгээлде таанылган өкмөттөргө баш ийбеген куралдуу топтордун жана топтордун көзөмөлүндөгү аймактарда жатат. Бриллианттар бул өкмөттөргө каршы куралдуу күрөштү каржылоо же БУУнун Коопсуздук кеңешинин чечимдерине каршы туруу үчүн колдонулат. "Глобал Уитнес" бул жаратылыш ресурстары Африкадагы чыр-чатактарга акча төлөп, миллиондогон адамдардын өлүмүнө жана жер которушуна алып келгендигине жетиштүү далилдерди топтоду. Аль-Каида сыяктуу террордук топтор бриллианттарды өз ишин каржылоо үчүн, ошондой эле арам акчаны адалдоо каражаты катары колдонушкан. "Глобал Уитнес" башка бейөкмөт уюмдар менен биргеликте тынымсыз лоббисттик акцияларды активдүү жүргүзүп, натыйжада алмаз казуу тармагын көзөмөлдөө үчүн глобалдык кампания башталган. 2000-жылдын май айында алмаз казып алуучу жана соода кылган өлкөлөрдүн өкүлдөрү, алмаз өнөр жайынын өкүлдөрү, ошондой эле "Глобал Уитнес", Түштүк Африканын Кимберли шаарында жолугушуп, "Кимберли процесси" деп аталган уюмду түзүштү жана 1-жылдын 2003-январынан баштап алмазды сертификаттоонун эл аралык тутумун түзгөндүгүн жарыялашкан. Бул схемага ылайык келишимге катышкан өлкөлөр саткан бардык бриллианттар сатып алуучулар өнүмдөр чыр-чатаксыз аймактардан келгенине ишениши үчүн сертификатталууга тийиш. "Глобал Уитнес" бул системанын сакталышын расмий түрдө көзөмөлдөйт жана анын эрежелерин бекемдөө жана натыйжалуу аткаруу үчүн кампанияны улантууда. Бул кампаниянын дагы бир максаты – бриллианттар эч качан чыр-чатактар үчүн "отун" эмес, өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчү болушу. 2003-жылы" Глобал Уитнес алмаз чыр-чатактарына каршы күрөшкө кошкон салымы үчүн Нобель тынчтык сыйлыгына талапкерлердин бири болгон.

1996-жылы Тузладагы (Босния жана Герцеговина) майыптар маселеси менен алектенген бейөкмөт уюм транспорттук көйгөйлөр тууралуу коомчулукка маалымдоо кампаниясын жүргүзүүнү чечкен. "Лотос" деп аталган бул уюм адамдардын көңүлүн ушул маселелерге бурууну максат кылып, майыптар коляскасы үчүн атайын унаа токтотуучу жайларды түзүү, коомдук унааларга жеңил кирүү, тротуарларга жана жолдорго ыңгайлуу кирүү сыяктуу конкреттүү милдеттерди белгиледи. Иш-чаралар шайлоо кампаниясынын алдында бир жума

бою өткөрүлдү. Натыйжада, калктын маалымдуулугу жогорулап, Тузладагы бардык тротуарлар майыптар коляскасы үчүн пандустар менен жабдылган.

Кыргызстандын шартында көптөгөн бейөкмөт уюмдар, коммерциялык эмес уюмдар да эгемендүүлүктү алгандан бери төмөнкү багыттарда жаратмандык менен ишмердик жүргүзүшүүдө: билим берүү, маданият, саламаттыкты сактоо, спорт, жарандардын жана коомчулуктардын укугун коргоо, мекен коргоо, экология, тарых, туризм, интернационалдык достук, эл аралык кызматташуу, искусство, элдик чеберчилик, гендердик кыймыл ж.б. Бул багыттарда бейөкмөт уюмдардын ишмердиги, жарандарыбыздын активдүү бөлүгүнүн коомдук ишмердиги чындап мактоого татыйт. Бирок, Кыргызстандагы айрым бейөкмөт уюмдар чет мамлекеттердин республиканын ички иштерине кийлигишүүсүнүн куралы болуп калууда. Айрым бейөкмөт уюмдардын ишмердигинин Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна тийгизген терс таасирин атайын кызматтар белгилөөдө. Кыргызстан көз карандысыз мамлекет. Бирок, анын саясатына дээрлик бардык чөйрөлөрдө активдүү кийлигишкен чет өлкөлөр тарабынан каржыланган өкмөттүк эмес уюмдардын болушу республиканын эгемендигине терс таасирин тийгизет, анткени мындай уюмдар алардын ишмердигинин демөөрчүсү болгон мамлекеттердин кызыкчылыктарын илгерилетет.

Жалпылап айтканда, Кыргызстандагы бейөкмөт уюмдардын ишмердигинин чордонунда өлкөнүн, коомчулуктун, жарандардын кызыкчылыгы болуп, жалпы өнүгүү жараянына жаратмандык менен жардам берүү максаты болушу шарт. Ошол ишмердикте айрым терс күчтөрдүн, идеялардын таасиринен арылуу зарыл. Эл аралык, чет мамлекеттик уюм-мекемелер менен жаратмандык багыттарда, өлкө пайдасына, эл пайдасына кызматташуу абзел. Учурда мындай ишмердиктерге республикалык, жергиликтүү деңгээлдерде мисалдар көп, анын ичинде бейөкмөт уюмдардын укук коргоодогу, мыйзам чыгаруудагы активдүүлүгү да. Кыргызстанда ошол эле республикалык, жер-жерлердеги денгээлдеги курултай жыйындарынын мыйзамдуу макамга ээ болушу бейөкмөт уюмдарынын ири долбоорунун жүзөгө ашуусунун жаркын мисалы болгон.

Кыргызстандагы бейөкмөт уюмдар да адам укуктарынын бузулушуна каршы күрөшүүдө, же түздөн-түз, же "маанилүү" иштер боюнча тиешелүү сот органдарына кайрылууда, укуктары бузулган адамдарга түздөн-түз жардам көрсөтүүдө, улуттук, аймактык жана эл аралык укуктун өзгөрүшүнө жетишүүдө, мыйзамдарды жакшыртууда, калк арасында адам укуктары жөнүндө билимди жайылтууда жана аларды урматтоону өрчүтүүдө маанилүү оң роль ойношсо болот. Мыйзамдарыбыз ага толук жол беришет.

Колдонулган адабият

1. БУУнун Укук коргоочулар жөнүндө декларациясы..
2. №111 1999-ж. 15.11. КР Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө мыйзамы (№44 28.03.2023-ж. редакциясында).
3. Андреева О.С. Неправительственные организации и политические изменения в мировом сообществе. / Известия Алтайского Государственного университета. - 2010.-№4-3.-43-47 с.
4. Миносян Г., Восканян А. Зарубежные НПО – Механизм влияния на внутреннюю политику в СНГ. Журнал “Обозреватель», №3, 2013 г.
5. Мишкевич М.М. Неправительственные организации и их роль в решении социально-гуманитарных проблем. Управление в социальных и экономических системах: материалы XIX международной научно-практической конференции. -Минск, 2010. -354-355 с.
6. Создание некоммерческих организаций в Кыргызской Республике. /Авт. -сост. Н. Идрисов – Б.: 2011. -87 с.
7. Андреева О. С. Неправительственные организации и политические изменения в мировом сообществе // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 4–3. – С. 243–247.

Кабаева Р.А., *магистрант*
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ БАЛДАР АДАБИЯТЫНА СЕРЕП

Аннотация

Бул макалада кыргыз балдар адабиятына сереп кылынуу аракети көрүлгөн. Учурда кыргыз балдар адабияты үч катмардан турат, алар: балдарга арналган элдик оозеки чыгармалар, эл акындарынын балдарга арналган чыгамалары, совет доорундагы жана азыркы мезгилдеги акын-жазуучулардын балдарга арналган чыгармалары. Кыргыз балдар адабияты дүйнөлүк балдар адабиятына тийиштүү бардык жанрларды камтыйт: жомокторду, тамсилдерди, ырларды, дастандарды, аңгемелерди, повесттерди, поэмаларды, романдарды, фэнтези жанрын. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда балдарга арналган басылмалардын бардык түрлөрү чыгарылат: адабий-көркөм басылмалар, ар кандай таанымал жанрларды камтыган чыгармалар топтому, маалымдамалар, иштиктүү басылмалар, балдар үчүн илимий-популярдуу басылмалар, сүрөттүү басылмалар. Кыргыз балдар адабияты дүйнөлүк балдар адабиятына мүнөздүү бардык касиеттерге ээ. Бирок, бир катар жанрларды мындан ары өнүктүрүү зарыл, жаңы чыгармалардын санын арттыруу керек. Азыркы кыргыз акын-жазуучулары балдар адабиятына жаңыча көз караш менен карашы керек. Бүгүнкү күндөгү балдар адабиятындагы заман талаптарына ылайык фэнтези жанрын өнүктүрүү зарыл, илимий-популярдуу басылмаларды, сүрөттүү басылмаларды көбөйтүү керек.

Ачкыч сөздөр: кыргыз, балдар адабияты, элдик оозеки чыгармалар, эл акындары, акындар жана жазуучулар, адабий чыгармалар.

ОБЗОР КЫРГЫЗСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В этой статье представлен обзор кыргызской детской литературы. В настоящее время кыргызская детская литература состоит из трех частей: кыргызский детский фольклор, детские произведения народных поэтов, произведения для детей поэтов-писателей советского и современного периодов. Кыргызская детская литература включает в себя все жанры, относящиеся к мировой детской литературе: сказки, басни, песни, эпосы, рассказы, повести, поэмы, романы, жанр фэнтези. Сегодня в Кыргызстане выпускаются все виды изданий для детей: литературно-художественные издания, сборники произведений различных популярных жанров, справочники, деловые издания, научно-популярные издания для детей, иллюстрированные издания. Кыргызская детская литература обладает всеми свойствами, присущими мировой детской литературе. Однако необходимо дальнейшее развитие ряда жанров, необходимо увеличение числа новых произведений. Современные кыргызские поэты и писатели должны по-новому взглянуть на детскую литературу. Необходимо развивать жанр фэнтези в соответствии с современными требованиями в современной детской литературе, увеличивать количество научно-популярных изданий, иллюстрированных изданий.

Ключевые слова: кыргыз, детская литература, фольклор, народные поэты, поэты и писатели, литературные произведения.

REVIEW OF KYRGYZ CHILDREN'S LITERATURE

Annotation

This article presents an overview of Kyrgyz children's literature. Currently, Kyrgyz children’s literature consists of three parts: Kyrgyz children's folklore, children's works of folk poets, works for children of poets-writers of the Soviet and modern periods. Kyrgyz children's literature includes all genres related to world children's literature: fairy tales, fables, songs, epics, short stories, novellas, poems, novels, fantasy genre. Today, Kyrgyzstan produces all kinds of publications for children: literary and artistic publications, collections of works of various popular genres, reference, business publications, popular science publications for children, illustrated publications. Kyrgyz children's literature has all the properties inherent in world children's literature. However, it is necessary to further develop a number of genres, it is necessary to increase the number of new works. Modern Kyrgyz poets and writers should take a fresh look at children's literature. It is necessary to develop the fantasy genre in accordance with modern requirements in modern children's literature, to increase the number of popular science publications, illustrated publications.

Keywords: Kyrgyz, children's literature, folklore, folk poets, poets and writers, literary works.

Ар бир өлкөнүн, улуттун балдар адабиятынын башаты, албетте, улуттук фольклор болот, тактап айтсак, анын оозеки элдик чыгармалары. Кыргыз балдар адабиятынын да башаты улуттук фольклор.

Улуттук фольклорго кирген элдик оозеки чыгармалар мазмуну боюнча бүгүнкү күндө педагогикалык мааниде тарбиянын төмөнкү түрлөрүнө ылайык келет:

-акыл-эс тарбиясы;
-адеп-ахлак тарбиясы;
-эстетикалык тарбия;
-эмгек тарбиясы;
-жарандык тарбия;
-экологиялык тарбия;
-укуктук тарбия;
-экономикалык тарбия ж.б.

Балдарды аталган багыттарда тарбиялоо улуттук фольклор чыгармаларынын мисалында социетардык, институционалдык, социалдык-психологиялык, инсандар аралык деңгээлдерде жүзөгө ашырылат.

Кыргыздын балдарга арналган элдик оозеки чыгармалары жанрларына карата балдар адабияты жаатында белгилүү адис Мукаш Түлөгабыловдун классификациясы боюнча төмөнкү тартипте ажыратылат:

-ыр: 1) бешик ырлары; 2) дүйнө таануу жөнүндөгү ырлар; 3) жайдары (беймарал) маанайдагы ырлар; 4) эмгек ырлары; 5) насаат ырлары; 6) тиричилик ырлары; 7) тарыхый ырлар;

-жамак: (кенже жанр): 1) жаңылмач; 2) табышмак; 3) апыртма (калп); 4) макал; 5) ылакап;

-жомок: 1) уламыш; 2) болумуш; 3) тамсил; 4) жөө жомок; 5) дастан (эпос).

Булардын айрымдары ич ара бөлүнөт, мисалы:

-бешик ырлары: а) алдей; б) салбилек; в) тайбөбөк (тушоо кесүү);

-дүйнө таануу жөнүндөгү ырлар: а) өсүмдүктөр жөнүндө; б) макулуктар жөнүндө; в) айбанаттар жөнүндө; г) мезгил-маал; д) жөрөлгө;

-жайдары (беймарал) маанайдагы ырлар: а) теребел; б) саякаттама (санак); в) оюн; г) эликтөө;

-жөө жомок: а) кереметтүү; б) айбанаттар жөнүндө; в) тиричилик жөнүндө;

-дастан (эпос): а) улуу (эпопея); б) кенже;

-кенже дастан: а) баатырдык; б) турмуштук; в) тарыхый.

Ар бир өнүккөн өлкөдө, маданияты жана адабияты өнүккөн өлкөдө жаш муундарды окутуу-тарбиялоодо балдар адабияты өзгөчө мааниге жана орунга ээ. Улуттук балдар адабияты тек фольклор, т.а. оозеки элдик чыгармалар, менен гана чагылдырылбайт. Бүгүнкү кыргыз балдар адабиятында элдик акындардын, азыркы замандагы акындардын жана жазуучулардын фонду абдан көлөмдүү. Анда камтылган чыгармалар балдар адабиятына мүнөздүү бардык касиеттерге ээ, анын ичинде өнүктүрүүчү, гедонисттик жана тарбиялык мүнөздөргө.

Бүгүнкү кыргыз балдар адабиятында балдарга арналган элдик оозеки чыгармалар менен бирге элдик акындардын чыгармалары да окутулат, мисалы Молдо Кылычтын “Канаттуу”, “Бүркүттүн тою”, “Буудайык” сыяктуу чыгармалары, Токтогул Сатылгановдун “Турумтай менен торгой”, “Жетимдер жөнүндө”, “Насыят”, “Санат”, “Терме”, “Үлгү ырлар”, “Тойпондогон жаш балдар”, “Кандай сонун балалык”, “Балалык” аттуу чыгармалары, Барпы Алыкуловдун “Жетим”, “Жетим кыз”, “Мектеп жөнүндө ыр”, “Пионер”, “Биз жаштар”, “Жаштардын максаты”, “Санат”, “Терме”, “Балдарга насыят”, “Ач көз”, “Жалганчы”, “Желөпкө”, “Өзү каар, тили заар кыз”, “Болбос жигит”, “Бул куштардын санаты”, “Жырткычтар” аттуу чыгармалары, Калык Акыевдин “Кыргыз жери”, “Баары кыргыз жеринде”, “Эли сонун кыргыздын”, “Достук”, “Акылман ата”, “Ач карышкыр” деген чыгармалары, Осмонкул Бөлөбалаевдин “Кыргызстан”, “Кыргыз байлыгы”, “Биздин эл”, “Эмгек”, “Мекен”, “Дем алышта”, “Бир тууган”, “Чыныбай мерген”, “Гүлдана” аттуу чыгармалары, Тоголок Молдонун “Үркөр-үркөр топ жылдыз”, “Жүгүрүп-жүгүрүп жүн таптым”, “Каак-каак каргалар”, “Турумтай”, “Торпогум”, “Каркыра менен Түлкү”, “Бөрү менен Түлкү”, “Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы”, “Эшек менен булбул”, “Иттин доолдай тиктирем дегени”, “Телибай тентек”, “Кемчонтой”, “Жанбакты”, “Жер жана анын балдары”, “Куштардын аңгемеси”, “Ала-Тоо” аттуу чыгармалары, Алымкул Үсөнбаевдин “Иниме”, “Эки жаш”, “Эсенге”, “Койчунун баласы”, “Акылбек”, “Кичинекей саяпкер”, “Кыз бала экен

жылкычы", "Пионер менен каркыра", "Эшектен жолборс", "Байкобул абышка", "Көзөлшаа", "Жолборс минген киши" аттуу чыгарамалары.

Кыргыз балдар адабиятында элдик акындардын балдарга арналган чыгармаларынан сырткары советтик доордогу жана андан кийинки жылдардагы, азыркы мезгилдеги акын-жазуучулардын чыгармалары да жаш муундарды окутууда, тарбиялоодо активдүү колдонулат, мисалы: Алыкул Осмоновдун "Балдар менен турналар", "Балдар үчүн", "Түлкү менен каздар", "Чымын-чиркейлер ырлары", "Жетим козу", "Калпычы Канымгүл", "Китептин душманы", "Бак тигели", "Кара чыйырчык", "Бүкөн", "2" менен Эмилбек", "Куштар кетти", "Толубай сынчы", Кусейин Эсенкожоевдин "Саякатчы бала", "Үчүнчү шар", "Канатуулар сыры", "Родинанын уулу", Жоомарт Бөкөнбаевдин "Тилегим", "Чептен эрдин күчү бек", Шүкүрбек Бейшеналиевдин "Чыныгы достук", "Кычан", "Ак тайлак", "Мүйүздүү козу", "Карлыгач", "Аманат", "Табышмакчы Чынара", Чыңгыз Айтматовдун "Чыпалак бала", "Эрте келген турналар", "Атадан калган туяк", Исабек Токтогуловдун "Кирпи", "Өрдөгүм", "Аң улоо", "Сагызган", "Көктөмдү", "Дарбыз", "Гүлдөр", "Гүлнар неге ыйлады?", "Жүндөш менен дөңгөч", "Ак тайлак", "Тоголонгон күн", "Ким билет", "Бакыт менен Балтек", "Жылгаяк", "Жылан менен куркулдай", Бек Жылдыздын "Текреӊ чал", "Жылдыз курттун канаты", "Бул кимдин үйү", "Сарала көпөлөк кайда жашынып калды?", "Ийнеликтин канча көзү бар?", "Мыймый самын менен жуунганда", "Мыймый мурутун алдырса...", "Чегирткенин кулагы", "Аселдин сыйкырдуу көпөлөктөрү" аттуу чыгармалары, Каныбек Жунушевдин "Күн чубак" жана Чынара Термечикованын "Бакчадагы баламын" аттуу ыр-жомок жыйнактары ж.б.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда балдарга арналган бардык басылмалардын бардык түрлөрү чыгарылат: адабий-көркөм басылмалар, т.а. бир жанрдагы топтомдор, өз алдынча бир темадагы моно басылмалар, ар кандай таанымал жанрларды камтыган чыгармалар топтому; маалымдамалар, т.а. сөздүктөр, илимий негиздеги жана мазмундагы реалдуу нерселерди баяндаган энциклопедиялар; иштиктүү басылмалар, т.а. оюндар, ар кандай кызыктыруучу нерселер, техникалык жана ушул мүнөздөгү жасалгаларды баяндаган, б.а. балдардын бош убактысын уюштурууда пайдалуу нерселер; балдар үчүн илимий-популярдуу басылмалар, т.а. балдар үчүн түшүнүктүү, жеткиликтүү тил менен жазылган ар кандай илимдер жөнүндө китептер, адамзаттын, илимпоздордун жетишкендиктери жөнүндө китептер; сүрөттүү басылмалар, т.а. панорамалык китептер, контурлуу сүрөттөрдү түстүү боёктор менен толтуруп боёо китепчелери, плакаттар, карточкалар, маалыматты виртуалдык кабыл алуу үчүн комикстер. Айрымдары жетиштүү көлөмдө, айрымдары сейрек көлөмдө чыгарылат.

Кыргыз балдар адабияты дүйнөлүк балдар адабиятына тийиштүү бардык жанрларды камтыйт: жомокторду, тамсилдерди, ырларды, дастандарды, аңгемелерди, повесттерди, поэмаларды, романдарды, фэнтези. Жанрлар боюнча кошумчалап кетсек, кыргыз балдар адабиятында алгачкы фантастикалык жанрдагы чыгармаларды Кусейин Эсенкожоев XX кылымдын 30-жылдарында эле жараткан: "Саякатчы бала", "Үчүнчү шар" аңгемелери. Өз мезгили үчүн, азыр деле бул аңгемелер жаш окурмандар үчүн абдан кызыктуу.

Корутундубузда кыргыз балдар адабияты дүйнөлүк балдар адабиятына мүнөздүү бардык касиеттерге (тарбиялык, өнүктүрүүчү, гедонисттик) ээ экендигин жогорудагы маалыматтар менен тастыктап кетебиз. Кыргыз балдар адабиятынын келечеги кең, мүмкүнчүлүктөрү да көп. Бирок, бир катар жанрларды мындан ары өнүктүрүү зарыл, адабий чыгармалардын санын арттыруу керек. Учурдагы кыргыз акын-жазуучулары жаңыча көз караштa балдар адабиятына атайын көңүл буруусу абзел. Бүгүнкү күндөгү балдар адабиятындагы заман талаптарына ылайык фэнтези жанрын өнүктүрүү зарыл, илимий-популярдуу басылмаларды, сүрөттүү басылмаларды көбөйтүү керек.

Заман талаптарына ылайык кыргыз акын-жазуучулары тарабынан да Джон Рональд Руэл Толкиндин "Хоббит, же Тигил жакка жана кайра", "Шакек өкүмдары" сыяктуу, Клайв Стейплз Льюистин "Нарния өлкөсүнүн хроникалары", "Каспиан ханзаада" сыяктуу, Джоан Роулингдин "Гарри Потер жана философиялык таш", "Гарри Потер жана каргышка калган бала" сыяктуу чыгармалардын жазылуу убактысы келгени качан. Кыргыз балдар адабиятында да ушундай мааниде жаңы чыгармалар пайда болушу зарыл.

Колдонулган адабият

1. Жолдошбаев А.С., Паязова А.М. Балдар адабияты жана көркөм окуу. Жалал-Абад, 2018.-116 б.
2. Жолдошбаев А.С. Мамбеталиева Г.М. Детская литература и выразительное чтение. Жалал-Абад, 2019.-120 с.
3. Жунушев К. Күн чубак: ырлар жана жомоктор.-Б: “Кутаалам”, 2017.-132 б.
4. Термечикова Ч. Бакчадагы баламын.-Б. Глобал принт, 2021.-32 б.
5. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Бишкек, 1991.-272 б.
6. Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга: Кыргыз акын-жазуучуларынын балдарга арнап жазган чыгармаларынын негизинде түзүлгөн хрестоматия: 1-бөлүк, поэзия. Б.: “Бийиктик плюс”, 2016.-512 б.
7. Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга: Кыргыз акын-жазуучуларынын балдарга арнап жазган чыгармаларынын негизинде түзүлгөн хрестоматия: 2-бөлүк, поэзия. Б.: “Бийиктик плюс”, 2016.-512 б.
8. Андижан мамлекеттик университетинин филология кафедрасынын ага окутуучусу Г. Бечелованын “Кыргыз балдар адабияты” сабагы боюнча лекциялары. 2010-ж.

***Akmatova A.,** docent, (Ph.D.)*
***Shaiyrbek k. M.**, master student,*
Osh State University

PECULIARITIES OF ADJECTIVAL PHRASEOLOGICAL UNITS BELONGING TO WOMAN IN THE KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract

The study of phraseological units is an important means of enriching our speech, mastering the lexical norms of the language. As you know, phraseological units can contain different parts of speech, but with adjectives have the greatest expressiveness. This research is devoted to the meanings, structures and peculiarities of adjectival phraseological units with the word woman in the Kyrgyz and English languages. Our task was to select adjectival phraseological units, to compare their meaning and structure in two languages.

Keywords: Adjectival phraseological units, research, expressiveness, peculiarities

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ АЯЛ СӨЗҮНӨ ТААНДЫК СЫН АТООЧТУК ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада англис жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдерди колдонуунун өзгөчөлүктөрү каралды. Фразеологиялык бирдиктерди изилдөө кепти байытуунун, тилдин лексикалык нормаларын өздөштүрүүнүн маанилүү каражаты болуп саналат. Белгилүү болгондой, фразеологиялык бирдиктер кептин ар кандай бөлүктөрүн камтышы мүмкүн, бирок сын атоочтор менен келгенде эң чоң экспрессивдүүлүккө ээ. Бул изилдөө кыргыз жана англис тилдериндеги аял сөзүнө тиешелүү болгон сын атоочтук фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшүнө жана өзгөчөлүктөрүнө арналган. Биздин милдет эки тилдеги аялга тиешелүү болгон сын атоочтук фразеологиялык бирдиктердин маанилерин жана түзүлүшүн салыштыруу болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: Сын атоочтук фразеологиялык бирдиктер, изилдөө, экспрессивдүүлүк, өзгөчөлүктөр

The study of phraseological units is an important means of enriching our speech, mastering the lexical norms of the language. As you know, phraseological units can contain different parts of speech, but with adjectives have the greatest expressiveness. This report is devoted to the meanings, structures and peculiarities of adjectival phraseological units belonging to woman in the Kyrgyz and English languages. Our task was to select adjectival phraseological units, to compare their meaning and structure in two languages.

For example, it seems to be composed of simple words, but the meaning of phraseological units does not correspond to the lexical meaning of the word, they are special expressions that have a certain degree of expressiveness and express our thoughts in a different way. Let's pay attention to the examples: Stone-faced, blue face, black cheeks, white side, open hands, wrinkled hands, watery heart, and so on. From these examples we can see that the liver is solid (or stone), the color of the face, the different positions of the hands, the cheek is black. We do not understand concepts. Those words are separated from their lexical (neutral) meanings, give completely different concepts, and turn into special expressions that figuratively express the thought.

We think that phraseologies are the only valuable source that reflects the culture, agriculture, customs, rituals, morals, and the way of life in general are intertwined with phraseology. Phraseology includes a long process of cultural development of the population mentality, way of life and history of a particular nation. toward People's attitudes work, handicrafts, crafts, which includes a wide range of cultural principles, stereotypes, archetypes (ME Darbanov, cognitive-linguistic content of the concept of "Man", Bishkek, 2020).

In this work we tried to compare the meanings, structures and peculiarities of adjectival phraseological units belonging to woman in the Kyrgyz and English languages.

We have tried to identify thematic types of several adjectival phraseological expressions that express positive and negative qualities, group examples with their structural patterns, using dictionaries, and identify thematic types of adjective phrases denoting and expressing a woman's

imaginative behavior, character, her justice, honesty, age, health, place in society, beauty, etc., which are systematized and divided into the following groups.

1.Adjective phrases denoting a woman's negativity, cruelty, deceit, cunning; 2.Characteristic only for women and girls; 3.Phraseologisms that give ten general qualities of women; 4.Phraseologisms that express women's dexterity, excellence, and rest; 5.Phraseological expressions that describe a woman's appearance; 6.Phraseological expressions of female relations-A)Phraseologisms denoting ten relations, B)Phraseologisms expressing negative attitudes; 7.Phraseological expressions expressing age features

The adjective phrases mentioned only for women are grouped from dictionaries, their meanings and thematic types are defined and divided into seven groups. Examples of their *structural patterns* were grouped and their similarities and features were identified in comparison with the English language in the following way and is summarized the structural patterns and examples of adjective phraseology:

1)Adjective + adjective-78; 2) Phraseologisms of the type of noun + "no" (word);

3)Adjective + noun phraseology-66; 4). Noun + phraseological idioms-19;

5)Adjective + adjective + adjective phraseology of the word "no" -2;

6)adjective + noun + verb-4;

7).noun + noun + adjective-8;

8)noun + noun + noun-1;

9)adjective + adjective + noun-2;

10)noun + noun + noun + verb -1;

11)noun + noun + verb -8. etc.

As a result, 222 adjective phraseologies were grouped, most of which were adjective + adjective (78), adjective + noun (66) adjective phraseology. Comparisons were also made between these adjective phraseologies in the Kyrgyz language, their structure patterns in English and its translation methods. We got the meaning of "embarrased in front of others", we could not find a phraseological unit in English that gives such a meaning.

White hand, white hair - refers to women who do not work hard, do not do any chores at home, look only at themselves, adorn themselves and put on make-up - Sissy English translation (Beloruchka-Russian); The tongue is roasting-tapping hard to speak, eloquent. [1,90]. Woman of mile long tongue (Chatterbox) - It comes here as a phraseological unit in both languages, Kyrgyz and English.

In this article, we have made a semantic analysis of the lexical devices, phraseological units and proverbs provided by the female concept in English based on the works of Chingiz Aitmatov "Jamila". This analysis was conducted in English and Kyrgyz. The English translation belongs to Fainna Glagoleva [Chingiz Aitmatov, Selected Stories, 2000].

"Э, ботом, бул кандай тыкчыңдаган келин эле! Эшик төрдү көргөнүнө бир күн болбой жатып, **тили менен тимеле буудай кууруйт**!" (198-б)The neighbours would come to complain: “What kind of a daughter-in-law do you have? She‘s only just come to live with you, and **her tongue’s already a mile long!** ”(p.11)

-Тили менен тимеле буудай кууруйт!" тили узун, тили кулач деген маанидеги фразеологиялык бирдик англис тилине которуудa her tongue’s already a mile long! деп мааниси жактан тили узун, тили кулач,тили эки карыш деп семантикалык жактан туура адекваттуу которуу болгон десек болот.

Аял деген кудай этегинен айтып, үйүнө береке турса, башка эмнени тилемек эле. Мына, жыйган-тергенибизди биз чал-кемпир кошо ала кетмек белек...(199-б) **A woman’s happiness** lies in bearing children and living in a house of plenty.”(p.12)

Аял деген кудай этегинен айтып - балалуу болуп деген маанидеги фразеологиялык бирдик англис тилине A woman’s happiness деп котормонун маданий аспектисинде алып караганда тарыхый сөздөрдү которууда коннотативдик денгээлин эске алуу менен жалпы мааниси берилген.

Oh, my dear, what a stubborn woman this is! Not even a day after seeing the door, she is roasting wheat with her tongue!" (p. 198) The neighbors would come to complain: "What kind of a daughter-in-law do you have?" She's only just come to live with you, and her tongue's already a mile long! "(p.11)

-Тили менен тимеле буудай кууруйт!" phraseological unit with the meaning of "her tongue's already a mile long!" is a semantically correct and adequate translation of "her tongue's already a mile long!"

What else would he pray for if the god woman spoke from his side and blessed his home. Here is a gift that we collected and would take with us to the old woman...(p.199) A woman's happiness lies in bearing children and living in a house of plenty."(p.12)

A woman's happiness is a phraseological unit that means to have a child. In the cultural aspect of the translation into English. A woman's happiness is given a general meaning in the translation of historical words, taking into account the connotative level.

As a result of the analysis and examples, we that many phraseological units related to women were identified their similarities and differences in English and Kyrgyz languages

Bibliography

1. Осмонова, К. Конкобаев " Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү" [Текст] /*– Б.:* Имак Офсет, *2015*. – 800 б.
2. Осмонкулова, А., Акунова А.Р.,"Өнөр алды кызыл тил" (ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү) [Текст] / А. Осмонкулова, А.Р.Акунова. – Б., 2007. – 160 б.
3. М.Давлетов, Ж.Султангазиева, "Классикалык изилдөөлөр", 5-том, Бишкек-2017;
4. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Грамматика киргизского языка. Фрунзе. 1980.
5. Осмонова Ж, К.Конкобаев, Ш.Жапаров Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, Б. КТМУ,2001.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка – М., 2010г. Источник: http://ozhegov.textologia.ru/
7. Chingiz Aitmatov, Selected Stories, 2000, The English translation belongs to Fainna Glagoleva

***Zhoroeva A.**, docent,*
***Akmatalieva A.,** master student,*
Osh State University

THE BASIC PRINCIPLES OF ICT APPLICATION IN ENGLISH CLASSROOM

Annotation

This article is devoted to actual problems of using basic principles of computer information technologies (CIT) in teaching English. The article talks about the benefits of KMT in effective learning, to make the teacher's classes more interesting and useful for students, in conducting tests and checking them, in organizing students' independent work, in increasing students' knowledge of the correct selection and use of information. In addition, the article contains information on the importance of assessing the quality of materials obtained from educational electronic sources, according to traditional and innovative criteria.

Key words: computer information technologies, multimedia, Internet resources, didactic games, educational programs, e-learning, traditional and innovative criteria.

Аннотация

Бул макала актуалдуу маселе болгон компьютердик маалыматтык технологияларды (КМТ) англис тилин окутууда колдонуунун негизги принциптерине арналган. Макалада КМТны колдонуунун эффективдүү сабак өтүүгө, окутуучунун ишин кызыктуу кылууга жана окуучуларга жугумдуу билим берүүгө, тесттерди алууга, текшерүүгө, өз алдынча иштерди уюштурууга, окуучулардын маалыматты туура тандоо жана колдонуу билимин арттырууга кошкон салымы тууралуу кеп болот. Мындан сырткары макалада окутуучунун электрондук булактардан алынган материалдардын сапаттуулугун салттуу жана жаңычыл критерийлерге ылайыктуу баалоосунун маанилүүлүгү тууралуу маалымат камтылат.

Түйүндүү сөздөр: компьютердик маалыматтык технологиялар, мультимедиа, интернет булактары, дидактикалык оюндар, окуу программалары, электрондук окуулуктар, салттуу жана инновациялык критерийлер.

Introduction. Nowadays information and communication technologies are intensely integrated into all spheres of our life, including the educational process. They are extensively used in classrooms, no school event can do without multimedia presentations, and no lesson can do without innovative educational resources.

Traditional forms of education considerably hold up behind the modern perception of information: students study the necessary material abstractly, preferring to peep the browse news on social networks during class. The practical lesson is chiefly intended at the passive material offered by the teacher, memorizing the rules without taking into account the abilities, inclinations and interests of learners. We believe that in the modern educational process it is essential to apply appealing non-standard forms of education, which allow learners to regain their lost interest in learning a foreign language.

Discussion and results. It is natural often teachers ask themselves the question: Is it really necessary for a teacher to be educated in computer technology and to improve skills in using information technology? The purposes of using information technologies at school are multiple, but the main goal is to make easy the teacher's work in all respects and, at the same time, to raise the quality of teaching to the new level d required by the modern world. Besides it using ICT in the classroom reinforces students' motivation for learning, arouse their interest to cognitive activity, assists them focus on the learning process; owing to ICT we achieve more effective and modern methods of teaching, affords an individual approach to each student without time and other costs; managing ICT makes the learning process more various and exciting and saves time on preparation for lessons and tracing learning outcomes; obviously ICT use contributes to the shaping of information literacy students and assists to attain a new level in planning and organizing the educational process. In addition, it is important to keep in mind that one of the vital tasks of today's educators is to expand students' information literacy, to teach them how to use information technology, to facilitate them acquire a style of thinking appropriate to the information society[2:138].

Almost any situation information technology can be used in any type of lesson and at any point in the lesson. *For.eg.* While explaining new material with the help of ICT, it is possible present to

students a new topic effectively, indicate the problem; bright multimedia presentations can accompany the speech of the teacher, illustrating it with video and audio materials, pictures, diagrams. In arranging students' independent work, information technologies allow organizing both individual and group work. In the classroom, students can search and select information, prepare creative tasks and create multimedia products. In assessment and control of learning ICTs offer the opportunity to conduct tests and independent work in a modern form (interactive online tests, quizzes) and quickly check and record the results in databases.

According to M.Z. Biboletova there are some common uses of ICT in the teaching/learning process as *creating multimedia presentations*, which is the simplest and most accessible way to present educational material more vividly and visually. It can be made by both teachers and students, either as a means of effectively presenting new material or as a form of creative self-study. Next is *the use of Internet resources* that includes not only the search for relevant information, but also a quick exchange of data. The Internet provides students and teachers with convenient sites for group work outside of the classroom. Besides the above mentioned uses *working with didactic games and learning programs* promotes gamification of the educational process, stimulates students' motivation, and allows control and systematization of the obtained knowledge in a fascinating form for students [4:72].

The basic principles of ICT application in the classroom are to be truly beneficial and it is crucial for the teacher: a) to improve continuously his or her proficiency in computer technology. We live in a time when technology is rapidly evolving. The teacher must be ready to keep up with the times, constantly learning new techniques of presenting information. b) not to become overly involved in technology. Technology should not be an end in itself. The effectiveness of the technology can only be achieved if the ICT application is appropriate and justified. c) to demonstrate the full potential of the computer programs and services through personal example. If the teacher uses the achievements of ICT in daily practice, it is not difficult for students to master the basic techniques. The main thing is to understand that behind each situation of ICT use there is a specific learning objective and sometimes even a pedagogical strategy.

While introducing information technology into the educational process which is one of the main trends in modern education, each teacher uses electronic educational resources in lessons, and students use them for independent learning at home. In this connection, the issue that appears is the assessing quality of e-Learning resources used at school becomes acute. E-Learning resources are a product created at the interface between educational and information technologies, so the quality of such a product should be evaluated according to two groups of criteria: a) *Traditional*, which are obligatory for all teaching materials, and b) *Innovative*, which characterize EERs (English E-Learning resources) in terms of their special capabilities. The main approach to quality assessment of EERs implies that a worthy electronic resource should meet both traditional and innovative criteria equally. Innovative qualities of EERs alone cannot provide all the modern educational tasks. From the point of view of traditional criteria, an electronic educational resource should:

-fully correspond to the adopted curriculum;

-contain only such material, which corresponds to modern scientific knowledge and concepts;

-be adequate to modern methodology in terms of information presentation (in particular, the principle "from simple to complex"), general principles of material presentation, etc.

-have optimal technological quality;

-it should not contain unverified information, factual errors, immoral, unethical components, etc. Evaluating the quality of EERs according to traditional criteria is a well-established process and does not present much difficulty. As for innovative criteria, they represent the most significant object of consideration [5:191].

From the point of view of innovative criteria for quality assessment, all EERs should:

-contain the potential for the implementation of all components of the educational process, namely - with a single electronic publication, teachers and students should be able to both obtain the necessary information and practice them in practice, and to monitor learning achievements. Obviously, traditional educational publications rarely cope with all three tasks.

-be interactive, i.e., include active forms of learning, and thus provide more opportunities for students to work independently.

-be interactive, i.e., include active-learning activities and thus provide more opportunities for student self-study. In other words, to be involved in learning activities from anywhere in the world (primarily from home), outside the school classroom not only to receive new information, but also to set up laboratory experiments, study in a group, write tests, receive grades for the work done, etc.[5:205]

The necessary level of innovative quality of EERs can be achieved using special pedagogical tools. The main one among them is *interactive*, i.e. the possibility to receive feedback on all your actions from a digital publication [http://www.rusedu. info/Article919.html.]. The potential of interactive EERs is rather high: during the work it is possible to get support, hints, and motivating provocation, to see at what stage of mastering the material the pupil is now and where he/she will be if he/she does a successful course of the task. Another important pedagogical tool is *multimedia*: presentation of the material that includes audio and video components. This is an indispensable method when it is necessary to demonstrate certain processes in the most demonstrative way. Finally, modern high-quality EERs include the technology of *modelling* - i.e. simulation of various processes and their further visualization [1:116-119]. With the help of these three pedagogical tools modern schoolchildren get an opportunity to study in a new effective educational environment, not only receive information but also act, experiment, make online excursions, immerse themselves in virtual reality and change it, freely manage objects and processes. These opportunities define a truly high-quality electronic educational resource which are of great importance in enhancing and motivating the learners' interest in and outside.

Conclusion. The use of ICT makes the lesson attractive and truly modern. Teaching, controlling and checking up take place objectively and in a timely manner. In modern conditions, ever higher requirements are placed on the process of teaching foreign languages. And computer technologies present a wide range of opportunities for increasing the productivity of learning.

Literature

1. Ажель Ю. П. Особенности внедрения Интернет- технологий в организацию самостоятельной работы студентов при обучении иностранным языкам в неязыковом вузе // Молодой ученый. – 2011. – №6. Т.2. – С. 116-119.
2. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. – М., Изд. во РАО, – С.183.
3. Биболетова М.З. Мультимедийные средства как помощник УМК "Enjoy English" для средней школы. ИЯШ, №3. 1999.
4. Петрова Л.П. Использование компьютеров на уроках иностранного языка - потребность времени. ИЯШ, №5, 2005.
5. Хортон У., Хортон К. Электронное обучение: инструменты и технологии. — М.: КУДИЦ-ОБРАЗ, 2005. - 640 с.
6. Шутова О.Г. Использование компьютерных технологий http://www.rusedu. info/Article919.html., 2012.
7. http://ru. wikipedia.org/wiki/Технологии

Akmatova A.A., *docent, (Ph.D)*
Abdykadyrova A., *master student*
Myrzaeva G.*, master student*
Osh State University

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЗАТ АТООЧТУН КӨПТҮК КАТЕГОРИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Бул макалада англис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтун сан категориясынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот. Сан – бул биз сүйлөп жаткан бир же бир нече нерсени көрсөтө турган грамматикалык категория. Зат атоочтун көптүк категориясы бүгүнкү күндө абдан маанилүү болуп саналат. Англис жана кыргыз тилдеринде зат атоочтун ар кандай грамматикалык, синтаксистик жана фонетикалык формалары бар. Ошентип, бул чакан көлөмдөгү изилдөөлөрдө англис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтордун санын, алардын англис тили менен окшоштуктарын жана айырмачылыктарын изилдөө, салыштырма талдоо маселелерине арналган.

Түйүндү сөздөр: сан категориясы, окшоштуктар, айырмачылыктар,көптүк түр, жекелик түр,карама-каршылык

THE PECULIARITIES OF THE CATEGORY OF NUMBER OF NOUNS IN ENGLISH AND KYRGYZ LANGUAGES

Abstract

The work is about the peculiarities of the number category of the noun in the English and Kyrgyz languages. Number is the grammatical category which shows whether we speak of one thing or of more than one. The problem of category of number is very essential nowadays. The English and Kyrgyz languages have different grammatical, syntactical and phonetic forms of expression. So, this small amount of research is devoted to the problems of comparative analysis of the study of the number category of the noun in the English and Kyrgyz languages, their similarities and differences in learning English language.

Keywords: category of number, similarities, differences, pluralia tantum, singularia tantum,opposition.

Introduction. The paper is about the category of number of the noun in Kyrgyz and English languages. Number is the grammatical category which shows whether we speak of one thing or more than one. The category of number of the noun is expressed by the opposition of the plural form of the noun to its singular form. Accordingly, there are two numbers: the singular and the plural. The problem of category of number is very essential nowadays. English and Kyrgyz languages have different grammatical, syntactical and phonetic forms of expression. This small amount of research is devoted to the problems of comparative analysis of the study of the number of the noun in the English and Kyrgyz languages, their similarities and differences in two languages.

The main aim of this paper is to compare and investigate comparatively the common systems of the number category in the materials of these two languages.

The category of number is expressed by the opposition of the plural form of the noun to its singular form. The semantic difference of the oppositional members of the category of number in many linguistic works is treated traditionally: the meaning of the singular is interpretation as «one» and the meaning of the plural as «many» (more than one). [1]

The categorical opposition of number is subjected to the process of oppositional reduction. Neutralization takes place when countable nouns begin to function as Singularia Tantum nouns, denoting in such cases either abstract ideas or some mass material, e.g. on my birthday we always have *goose;* or when countable nouns are used in the function of the Absolute Plural: the *board* are not unanimous on the question. A stylistically marked transposition is achieved by the use of the descriptive uncountable plural (*the fruits* of the toil are not always visible) and the «repetition plural» (*car* after *car* rushed past me) [1]. In Modern English the form of the singular of nouns is a bare stem without any flexion or with zero inflexion, as in Kyrgyz. E.g.: pen-ручка, book-китеп, pillow-жаздык, etc. Nouns in plural in English are characterized by ending *«-s (-es) ».*

E.g.: bee-bees, dog-dogs, book-books, etc.

1.In Kyrgyz language plural is formed by adding to the stem the suffix *–ла*р. It is the *morphological way* of forming plural. This suffix is changed according to vowels and consonants of the root word and has twelve variants:

-лар, -лер, -лор, -лөр; -дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер, -тор, төр

The first group of suffixes is used for stems ending in a vowel or in the consonant *й*: E.g.: окуучу - окуучулар, үй – үйлөр; student - students, house -houses;

д←р is used for stems that end in voiced consonant: E.g.: көз – көздөр; eye – eyes. The suffix т←р is used for noun stems that end in voiceless consonants. E.g., таш – таштар, stone – stones.

2.Syntactic way:

1.By compound words, that both of the words possess linguistic meaning:

E.g.: идиш-аяк, эрди-катын, жууркан-төшөк, улуу-кичүү

2.By compounds that the second word doesn't possess linguistic meaning

E.g.: эт-мет, коңшу-колоң, көйнөк-көнчөк, катын-калач

3.By the composition of noun with numerals

E.g.: он кой, эки бала, беш китеп [8]

Pluralia Tantum and Singularia Tantum

Though there are many differences in the number of noun in Kyrgyz and English languages, there are also similarities, such as, there are nouns that are used either only in singular form or in plural form in both languages.

Nouns Used Only in the Singular or Singularia Tantum

Nouns denoting things which have neither shape nor precise limits cannot be counted and therefore have no distinction between singular and plural; they are used only in the singular. Such nouns may be called uncountable or mass-nouns. To the group of nouns used only in the singular belong:

Concrete nouns: Names of materials: *water, milk, wine, snow, bread, air.*

On my breakfast table there is a pot of *honey.* We didn't take *beer* or *wine.*

Seizing *ink* and *writing-paper,* she began to write…

2.Some collective nouns: *foliage, leafage, shrubbery, brushwood, linen, machinery, furniture:* Birds fluttered softly in the wet *shrubbery…* He had chosen *the furniture* himself.

Abstract nouns: *friendship, joy patriotism, love, kindness, weather, courage, information, progress,* etc.: There was *a* great deal of *confusion* and *laughter* and *noise.* It was beautiful *weather***.**

Nouns used only in the singular (uncountable) have no article where a noun which expresses both numbers (countable) would be associated with the indefinite article; they may be used with the pronouns *what, some, much* or *little:*

Some collective nouns used only in the plural also belong to the group of uncountable such as: *goods, sweepings, tidings,* etc.[2]

There are nouns that are always plural:

Jeans, knickers, pants, pajamas, shorts, tights, trousers, stockings and underpants, pincers, pliers, scissors, shears, tongs, clogs, sandals, slippers, shoes, and sneakers, glasses (spectacles), binoculars, goggles, arms, belongings, chopsticks, clothes, congratulations, contents, customs, earnings, goods, outskirts, remains, steps, surroundings, thanks, troops, tropics, wages, wits.

A pair of can be used with the above plural nouns to make them singular and take a singular verb. *This pair of purple trousers does not match your yellow jacket. This set of kitchen knives belongs to me. A new pair of stainless-steel scissors is what I need.*

Other nouns that are always plural. *Clothes*: *My clothe**s** need to be washed. Earnings: Earnings in the agricultural sector have increased by 5% in the fourth quarter. Cattle: Cattle are grazing all over the field. Police: Police are charging him with the murder of the princess.* Nouns which are plural in form but take a singular verb. The following plural nouns are used with a singular verb as they are treated as singular: *acoustics, athletics, economics, gymnastics, linguistics, mathematics, mechanics, news, numismatics, measles, mumps, physics, politics, pyrotechnics and statistics.*

Examples: Economics: *Economics was* my favorite subject at school. *Gymnastics* in her college involves exercises on bars, beam, floor, and vaulting horse.

Measurements and amounts that are considered as a single unit: Examples: One hundred years *is a century. Ten kilometers long.*

A list of Kyrgyz language nouns which are used only in singular form. They are:

1.Жаратылыш кубулуштары – Natural phenomenon- жаан=rain, чагылган=thunder, жарык=light(daytime), караңгы-dark(night), асман-sky, Ай-Moon, Күн-Sun, суук-cold, etc.

2.Жыл мезгилдер, ай жана күндөрдүн аттары-Seasons, names of the months and weekdays-Monday жаз-spring, жай-summer, күз-autumn, кыш-winter, January, …, December, дүйшөмбү, etc.

3.Абстрактуу маанидеги сөздөр-Abstract notions -чыгармачылык-art, балалык-childhood, атак-famousness, акыл-cleverness, айып-guilt, etc.

4.Энчилүү аттар-Proper nouns- Ош-Osh, Бээжин-Beijing, Кара деңиз-The Black Sea, etc.

5.Металл, металл эмес заттардын, тамак-аш азык заттарынын аттары-The names of metals, chemical substances, foods, etc. алтын-gold, жез-copper, сүт-milk, etc.

6.Жалгыз экендиги анык болгон дене мүчөлөрүнүн аттары-The body organs that are only one in the body- төш-breast, ооз-mouth, мурун-nose, жүрөк-heart, etc.

In this way two languages have similarities even if they belong to different language families. The one thing to be underlined is, that the Kyrgyz language plurality suffix *–лар* can be added to the singular, proper nouns, by not giving the meaning of plurality. E.g.: Биз *дүйшөмбүлөргө* келип калабыз-*We will probably come by Monday [8]*

Nouns used only in the plural. A number of nouns are used only in the form of the plural. With these nouns the plural does not indicate several objects but denotes a composite whole.

To the group of nouns which are used only in the plural form belong:

a)The names of things which consist of two similar halves such as *scissors, trousers, spectacles, scales, eye-glasses, tongs*: These *scissors* are sharp. Your spectacles are on the table. Your opera-glasses are very good.

b)Nouns which have collective meaning (concrete or abstract): 1. Concrete: *stairs, goods, eaves, slums, outskirts, tropics, memoirs, supplies, clothes, sweepings, slops, preserves, parings, sweets, lodgings,* etc.: 2. Abstract: *holidays, tidings, goings-on, beginnings* (also *beginning), earnings, wages* (often in the singular, especially in the following combinations: *a living wage, a fixed wage, a minimum wage), contents,* etc.: 3.In some nouns the final – s loses the meaning of the plural inflexion and the noun is treated as a singular. This is the case with the names of sciences and occupations in *– ics: mathematics, phonetics, optics,* which are usually considered as singular: [4]

These nouns are treated as plurals when practical application is meant:

E.g.: His *phonetics are* excellent. *The acoustics* of this hall *are* good.

In the Kyrgyz language plural nouns have the same group of words. But in Kyrgyz they are made without plurality suffix *–лар*, while in English they are made with the help of the suffix *-s*: E.g.: Качкын аба бармактайынан *мал* менен өскөн адам эле. Mr.Kachkyn had been looking after the *animals* from his childhood. Here you will see the differences between the number of nouns and how they are used in the translation from one language into the other:

кайчы-scissors	эки кайчы-two pairs of scissors
көз айнек-eye glasses	беш көз айнек-five pairs of eye-glasses

E.g.: I have two *hands. – Менин эки колум бар. NOT: Менин эки колдорум бар.*

Because the word “two” is already shows that the noun is in plural in English. Here in Kyrgyz used only lexical element. A small number of nouns have *irregular plurals*. They are: *Man-men, woman-women,goose-geese, foot-feet, tooth-teeth, mouse-mice, louse-lice, child-children, ox-oxen*

As for Kyrgyz there is no such structure. The vowels are changed in these nouns to become plural. Just for the example, if we change vowels of noun in Kyrgyz language, we will get absolutely another word: E.g.: *киши- каша, каш-куш-кыш, чычкан-чачкан, баш-быш, etc. [8]*

Conclusion

We have found the similarities and differences of grammatical categories of noun in the English and Kyrgyz languages.

1.The similarities are: Nouns of English and Kyrgyz have two numbers: *singular and plural,* both languages have *Pluralia Tantum* and *Singularia Tantum,* Singularia Tantum: both of languages have the same group of words that can be used only in singular. The singular form of the nouns is a bare stem with a zero-inflexion in both languages, Formation: English- with the help of suffix *–s,* Kyrgyz- with the help of suffix *–лар*

2.The differences are: In English exist number of nouns that have *irregular plurals*; as for Kyrgyz there is no such structure, Kyrgyz language plurality suffix –лар can be added to the singular, proper nouns, by not giving the meaning of plurality, Pluralia Tantum in English forms with the help of plurality suffix; in Kyrgyz without.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Illyish B. The structure of Modern English M.- L. 1965
2. Laycock, Henry. (2005) 'Mass nouns, Count nouns and Non-count nouns' Encyclopedia of Language and Linguistics. Oxford: Elsevier.
3. Rayevska N.M. (1976) Modern English Grammar, Kiev, pp.67-72.
4. Sweet. H. A New English Grammar. Oxford, 1955.
5. Блох. М. Я. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1983; стр
6. В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик. Современный английский язык. М., 1956,
7. Иванова, Л. Л. Иофик. Современный английский язык. М.— Л., 1956;
8. Абдувалиев И, Садыков Т. “Азыркы кыргыз тили: Морфология” (Бишкек, 1997)

Zhoroeva A., *docent,*
Sagynbaeva A., *master student,*
Osh State University

LINGUISTIC PECULIARITIES OF MODALITY IN ENGLISH AND KYRGYZ

Abstract

The purpose of this article is to show linguistic peculiarities of category of modality in the English and Kyrgyz languages. This article gives comparative analysis carrying out classification criteria of modality by the wide class of modal verbs on the whole functional–grammatical systems in the English and Kyrgyz languages. Firstly, different English researchers' classification given to the modals, then implementation of criteria of modality in the functional – grammatical system in the Kyrgyz language will be analyzed.

Key words: modal verbs, modality, grammatical category, subjective modality, objective modality, moods, modal particles, modal words, set-introductory words, phrases.

Аннотация

Бул макаланын максаты англис жана кыргыз тилдериндеги модалдуулук категориясынын тилдик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү болуп саналат. Макалада англис жана кыргыз тилдеринин бүтүндөй функционалдык-грамматикалык тутумдары боюнча модалдык этиштердин кеңири классы боюнча модалдуулуктун классификациялык критерийлерин салыштырып талдоо берилген. Алгач англис изилдөөчүлөрүнүн модалдык жардамчы этиштерге берген классификациясы, андан соң кыргыз тилиндеги модалдык этиштердин функционалдык – грамматикалык системадагы модалдуулуктун критерийлеринин аткарылышы талданат.

Түйүндүү сөздөр: модалдык этиштер, грамматикалык категория, субъективдүү модалдуулук, объективдүү модалдуулук, ыңгай, модалдык бөлүкчө, модалдык сөздөр, сырдык сөз, киринди сөз, сөз айкаштары.

Introduction. The main purpose of this article is to investigate the linguistic features of the category of modality in English and Kyrgyz, analyze their features and specificity. In fact, modality is one of the most complicated grammatical categories of general linguistics. The category of modality in linguistics has long been studied in the works of many linguists. However, in spite of this, due to the substantive versatility and functional features of modality is not explained to the end. The relevance of the research of this category well thought-out in the combination around the anthropocentric paradigm, and it is appropriate that the person gives some kind of modality of speech in the center of the linguistic picture of the world.

Materials and methods of research. The object of the article is the category of modality in English and Kyrgyz, and its subject is the description of the category of modality and the specific features of modal words in two languages. The research is based on comparative and typological methods. The term "modality" is derived from the Latin words "modalis" - "modal", "modus" - "measure, method". Modality is the nature of the association between the subject and object of thought. Modality submits the speaker's relation to the content of the sentence and his relation to the truth of the sentence content. It is closely correlated to the lexico-semantic structure of language, is associated with the sense of human speech, and refers to the internal feelings of the speaker, the nature of speech, different situations in the conversation. The category of modality is defined by researchers from different points of view as it conveys different semantic notions such as necessity, probability, possibility, ability, intention, obligation, permission, and hypotheticality. English has nine central modal auxiliary verbs: *can, could, may, might, should, shall, will, would*, and *must*. Drawing on different researchers' classification of the modal meanings of these modal auxiliaries (Aarts, 2011; Bache, 2000; Collins, 2009) the following table summarizes the meaning that each modal auxiliary might carry.

Table 1

Modal auxiliary verb	*Modal meaning*
will/would	prediction, volition, intention, predisposition, obligation
can	possibility, ability, permission, offer, request, order
could	possibility, ability, permission, conditionality, hypotheticality
should	necessity, obligation, supposition, conditionality, hypotheticality

shall	obligation, intention, volition, prediction
may	possibility, permission, wish, malediction
might	possibility
must	obligation, necessity

In English modality is expressed through diverse grammatical and lexical means. It is primarily conveyed through modal auxiliary verbs which include marginal modals, modal lexical verbs, modal idioms, modal nouns, modal adjectives, modal adverbs, and hedges (Collins, 2009, p.11).

Marginal ***modals*** include verbs such as *need*, *dare*, and *ought to*. The first two can be used as lexical verbs and are marked for tense (e.g., *"I don't dare to let him go," "She needs to speak to him."*). They can also be used as modal verbs and are unmarked for tense and followed by a bare infinitive verb (e.g. *"She need follow the rules," "I dare not say a word."*). *Ought to* is another marginal modal which is followed by the infinitive to.

Modal ***lexical verbs*** are *have/has to* which express obligation and necessity, and *be going to*, used for predictions and volitions. There are various lexical verbs that can convey modality such as suggest, recommend, wish, intend, propose, advice, urge, permit, and require.

Modal ***idioms*** include *have/has got to, had better, would rather*, and *be to*. They are considered idiomatic because they are made of a combination of words. *Have/has got to* can express necessity and obligation. Had better and would rather are followed by a bare infinitive. The latter conveys the meaning of necessity while the former expresses preference. *Be to* is marked for tense (*is/am/are/was/were to*) and followed by a bare infinitive. It holds the meaning of obligation, necessity, and future plans (e.g., *"This is to be solved immediately."*).

Modal ***nouns*** are some nouns that might express modality such as *necessity, request, intention, wish, demand, possibility*, and *probability*.

Modal ***adjectives*** are *possible, supposed, sure, able, likely, bound, necessary*, and *probable*.

Modal ***adverbs*** in English that may express modality such as *possibly, probably, perhaps, surely, arguably, supposedly, necessarily, hopefully*, and *maybe*. (Aarts, 2011, p. 311).

Modality is considered one of the most difficult English structures for ELLs to master (Celce-Murcia & Larsen-Freeman, 1999). First, the forms of English modal verbs differ from ordinary verb forms and vary in their own structure. Modal auxiliary verbs such as *will* and *could* are followed by the base form, they have no third person singular form, their negative form is created by adding *not*, and their interrogative form is formed by the auxiliary verb itself. On the contrary, the modal *have to* has a third person singular form (*has to*), and it requires an auxiliary verb (*do* or *does*) to form negations and questions. A hypothetical modal structure would require a different formula (e.g., "You *could have* taken measures"). Additionally, the various modal expressions with their different semantic properties add to the challenge. They also added that the polypragmatic nature of modal expressions, i.e., that it "can simultaneously convey a range of different meanings, adds to the complexity of mastering modality for ELLs as they sometimes fail to associate the appropriate modal that a certain situation requires.

Among the Russian scientists V.V. Vinogradov is considered the founder of the theory of modality. He considers modality as a subject-objective category and describes it as an essential part of a sentence, its productive feature. He characterizes the category of modality as follows: «Всякое законченное выражение мыслей, чувств, побуждений, отражающее действительность в той или иной форме выражения, облачается в одно из предложений интонационной схемы языка, существующей в данной системы и выражает одно из тех синтаксических значений, что их совокупность образует категорию модальности» (Vinogradov, 1968; 41). The concept of modality studies has been carried out in almost all languages of the world, and various statements about its main functions and tasks have been made. For example, L.A. Davydova in her study of the elements of modality in the structure of English sentences wrote that "modality is one of the most important stable characteristics of a sentence and is a syntactic category reflecting the relation of the content of the sentence to reality" (Davydova, 1968). A.N. Nurmakhanova, studying sentence types in Turkish languages by modality and intonation, wrote: "Modality, as a grammatical category, is

constantly involved in the sentence structure and determines the speaker's attitude towards reality". O.S. Akhmanova first defined and described the category of modality as a lexico-grammatical category that expresses the relation of motion to the speaker's reality in her linguistic dictionary of Kyrgyz linguistics (Akhmanova, 2007).

Basically, in Kyrgyz there is no a special class of modal verbs objects as in English. Kyrgyz linguists haven't considered the special class of verbs separately yet. In their opinion verb modality doesn't refer to the group of modal verbs. Vice-versa verb modality is reflected in the sentence itself and can be given in three Moods: Subjunctive, Imperative and Indicative Mood (Биялиев, 2002: 225-227). The problem of the category of modality in the Kyrgyz language is very deeply researched in the work of professor J. Dzhusaev "Grammatical means expressing the category of modality in the modern Kyrgyz language" (2000). The author theoretically verifies that the category of modality is one of the main features of a sentence, and comes to the following conclusion that the basic and grammatical features of a sentence are the following categories: communicativeness, modality, predicativity, and intonation. In fact, the above markers of a sentence are used in close relation with each other, help to organize the sentence. Each of above mentioned categories has its own characteristics. For example, with help of modal verbs the situation for effective communication is created; modality provides the semantic content of the sentence; the predicativity presents the grammatical structure of the sentence; intonation organizes the sentence. Finally, the sentence is formed [Dzhusaev, 2000; 77]. The category of modality has existed in language for a long time, but its real language-specific expression is created by the interaction of three main components: first, language modality is structured and declared by the speaker (person, individual); second, language modality is in the content of the statement (actualized in speech) and is reflected in the semantics, the essence of the sentence; third, language modality is expressed by the speaker (person, individual). S. Kudaibergenov writes that in Kyrgyz, verb modality is transferred to the meaning of the whole sentence and is used in three modally oriented tenses: conditional, desire-wish and intention (Kudaibergenov, 1980; 373-373). 383). In addition, linguistic research in recent years has shown that categorical meanings belonging to a separate class of modal verbs in Germanic languages are not only among the above five modally oriented forms - narrative and imperative grammatical forms in modern Kyrgyz, but also other lexical and grammatical classes: modal particles, modal words which are common among syntactic-lexical structures" (Dzhusaev, 2000; 19-20).

In connection with the above mentioned, the researcher E.U. Ilebaev, who studied the category of modality in English and Kyrgyz and the means of its reflection from the point of view of comparative typology has written the following: "Modal verbs in English express this or that attitude or another point of view of the speaker in relation to the action and reflect the subjective opinion of the speaker. And in Kyrgyz, this relation of the subject to the action can be given with the help of affixes as a special feature of this subject. Therefore, subject modality in the Kyrgyz language is expressed by synthetic, synthetic-analytic means, and it is not necessary to have special modal verbs in the Kyrgyz language" (Ilebaev, 1997; 18).

Conclusions and discussion. Thus, the expression of modality is created by the interaction of three main components: first, linguistic modality is produced and declared by the speaker (person, individual), second, linguistic modality is reflected in the content of the statement (in semantics, essence of the actualized sentence), third, linguistic modality is always created and expressed in relation to some object of reality (subject of speech, its essence, its action or state). The difference of Kyrgyz modal verbs is that their forms are not complete. Kyrgyz modal verbs don't have a special group, they can be expressed by the modal words, particles, mood categories. In Kyrgyz orders may be given by different paradigmatic forms of the same lexico-grammatical class. Semantics of order, its intonation, has a categorical status, as it is provided by special grammatical means.

Reference

1. Aarts B. Oxford Modern English Grammar. Oxford University Press, 2011.
2. Akhmanova O.S., Словарь лингвистических терминов. изд. 4-е, М.: Ком Книга, 576, 2007
3. Collins P. Modals and quasi-modals in English. Amsterdam and New York: Rodopi, 2009.
4. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course (2nd ed.). Boston, MA: Heinle and Heinle, 1999.
5. Биялиев К. А. Грамматика кыргызкого литературного языка, 1987.
6. Виноградов, В.В. Русский язык. М.: Высшая школа, 1968.
7. Давыдова Л.А. Элементы модальности в структуре современного английского предложения. М., 1968.
8. Джусаев Дж. Грамматические средства выражения категории модальности в современном кыргызском языке. Бишкек: Б.и., с. 240., 2000.
9. Илебаев Э.У. Сопоставительно – типологическое исследование категории модальности и средств ее выражения в английском и кыргызском языках. Алматы, Каз. гос.ун-т миров.яз. ,1997.
10. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Бишкек: 2009. С.420.
11. Кудайбергенов С. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк: Фонетика жана морфология. Фрунзе: Илим, 1980. С. 532.
12. Нурмуханова, А.Н. Типы предложений по модальности в тюркских языках. – Ташкент, 1965.

Сайдимаматов Ж., *магистрант*
К.Ш.Токтоматов атындагы ЭАУ

ЭКОНОМИКАНЫ МАМЛЕКЕТ ТАРАБЫНА УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ

Аннотация

Бул макалада "мамлекет", "укук", "экономика" сыяктуу түшүнүктөр түшүндүрүлүп, азыркы экономикага мамлекеттик таасир этүү маселелери каралат; алардын тыгыз байланышы жана өз ара көз карашы негизделет. Мамлекет коомдук-экономикалык системанын бардык элементтеринин уюштурулушун жана иштешин камсыз кылган башкаруу субъекти катары таанылат. Цивилизациялуу коомдо экономика социалдык жана экологиялык жактан таза болушу керектиги белгиленет.

Негизги сөздөр: мамлекеттик жөнгө салуу, мажбурлоо укугу, салык тутуму, бекитүү, адам укуктары, укуктук таасир

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ ГОСУДАРСТВОМ

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы государственного воздействия на современную экономику с точки зрения права, разъясняются такие понятия как «государство», «право», «экономика»; обосновывается их тесная взаимосвязь и взаимообусловленность. Государство признается как субъект управления, который обеспечивает организацию и функционирование всех элементов социально-экономической системы. Отмечается, что в цивилизованном обществе экономика должна быть социальной и экологичной.

Ключевые слова: государственное регулирование, право принуждения, налоговая система, правовое закрепление, права человека, правовое воздействие

LEGAL REGULATION OF THE ECONOMY BY THE STATE

Annotation

This article examines the problems of state influence on the modern economy from the point of view of law, explains such concepts as "state", "law", "economy"; substantiates their close relationship and interdependence. The State is recognized as a management entity that ensures the organization and functioning of all elements of the socio-economic system. It is noted that in a civilized society, the economy should be social and environmentally friendly.

Keywords: state regulation, law of coercion, tax system, legal consolidation, human rights, legal impact

Азыркы экономикада мамлекеттин орду жана ролу маселеси теорияда да, практикада да негизги маселердин бири болуп саналат. Ар кандай илимий мектептер сунуш кылган бул көйгөйдү чечүүгө принципиалдуу мамиле олуттуу айырмаланат. Бир жагынан, либералдык экономисттердин экономиканы жөнгө салууда мамлекеттин минималдуу ролуна карата позициясы кеңири белгилүү. Экинчи жагынан, бир катар илимий мектептер мамлекеттин базар процесстерине жигердүү кийлигишүүсүнүн зарылдыгын негиздешет. Мамлекеттик жөнгө салуунун оптималдуу масштабына так жооп берүү өтө кыйын. [4].

Коомдук институттардын системасында мамлекеттин өзгөчө орду мамлекет экендиги менен аныкталат - бул социалдык-экономикалык системанын бардык элементтеринин уюштурулушун жана иштешин камсыз кылган башкаруунун субъектиси. Бүтүндөй коомдун өкүлү катары сүйлөп, ал башка экономикалык агенттердин иштөө жана өз ара аракеттенүү эрежелерин белгилейт жана алардын сакталышын көзөмөлдөйт. Рынок экономикасында мамлекет мажбурлоонун мыйзамдуу укугуна ээ болгон жалгыз субъект болуп саналат. Бул укук колдонуудагы мыйзамдар бузулган учурда колдонулуучу санкциялар системасы түрүндө ишке ашырылат жана эреже катары мыйзам түрүндө кийилет. Башка жагынан алганда, мамлекеттик ишканалардын атынан камылгаларга жана кызмат көрсөтүүлөрдүн айрым түрлөрүн өндүрүүнү жүзөгө ашырат, анткени, мамлекеттик жана жеке компаниялар менен катар эле бирдей чарба жүргүзүүчү субъект катары орунга ээ [8].

Экономика мамлекеттик-укуктук таасиринин объектиси катары-татаал жана өнүгүп жаткан көрүнүш. Экономика материалдык байлыктарды өндүрүү, бөлүштүрүү, алмашуу жана керектөө мамилелеринин тутумун билдирет. Экономикалык мамилелердин цикли материалдык байлыктарды өндүрүүдөн башталат жана аларды керектөө менен аяктайт.

Өндүрүлгөн продукцияны бөлүштүрүү жана алмашуу менен байланышкан мамилелер өзгөчө мүнөзгө ээ.

Экономикалык мамилелерди түзүү, аларды бекемдөө, турукташтыруу жана өнүктүрүү боюнча жаңы институттук түрлөрү пайда болгон. Мамлекет жана укук-бул экономиканын жашоосуна, аны өнүктүрүүнүн жана жөнгө салуунун муктаждыктарына алып келген коомдук-саясий институт.

Экономиканын укук менен тыгыз байланышы бар, ошондуктан алгач укуктун экономикага тийгизген таасирин карап көрөлү.

Биринчи кезекте, укук экономикалык мамилелердин адекваттуу формаларын бири экендигин баса белгилөө керек. Ошентип, укук экономика үчүн сырткы нерсе эмес, бул укуктук-экономикалык мамилелердин табигый формасы.

Экономикалык мамилелер, башка социалдык өз ара байланыштар сыяктуу эле, эгерде алар ченемдик формада бекитилген болсо, туруктуу иштеши мүмкүн. Белгиленгендей, ченемдик формалар ар түрдүү, бирок алардын арасында укуктук жана экономикалык мамилелердин маңызына, алардын рыноктук мүнөзүнө эң көп жооп берет [6].

Бардык экономикалык мамилелеринин бирдиктүү укуктук негизи менчик болуп саналат. Бул учурда, экономиканын негизги менчик объектиси адамдын эмгеги болуп саналат. Бул жагынан алганда, буюмдар, акча, баалуу кагаздар жана экономикалык жүгүртүүнүн башка объекттери эмгек менен камтылган белгилүү бир наркынын белгиси катары эсептелет. Эң негизгиси: эмгек ишмердүүлүгүн, иштин натыйжаларын алмашуу (буюмдар, акча ж. б. д.) тең укуктуу менчик ээлеринин ортосундагы жеке укуктун негизинде жүзөгө ашырылат. Эгерде мындай кийлигишүү аркылуу тараптардын биринин бузулган укуктары корголсо, бул мамилелерге мамлекеттин кийлигишүүсү оң, ал эми менчик ээсинин эркиндиги, б.а. анын укуктары чектелгени, мамлекет тарабынан чара колдонууну талап кылат.

Укук-экономиканын өзүн-өзү жөнгө салуу жолу жана усулу. Камылгаларга жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүү катары экономика объективдүү мазмунга ээ. Бул мазмун бир жагынан калктын муктаждыктарынын мүнөзү, экинчи жагынан техниканын өнүгүү деңгээли, эмгек өндүрүмдүүлүгү, жаратылыш шарттары менен аныкталат. Бирок, жеке өндүрүүчү эмнени өндүрүү керектиги жөнүндө маалыматты кантип алат? Мындай суроолор феодал мүнөздүү салттуу, натуралдык экономиканын шартында пайда болгон эмес. Бул жерде укуктун жөнгө салуучу функциясынын колдонуу туура болбосо керек. Рынок экономикасында кырдаал башкача. Товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн рыногундагы баа суроо-талаптын катышы менен жөнгө салынат. Бирок бул үчүн бардык менчик ээлери мыйзамдуу түрдө эркин болушу керек, б.а. эмнени өндүрүү керектигин, канча санда, кандай баада сатууну өз алдынча чечиши керек. Укуктук эркиндик-экономикалык муктаждыкты аныктоо үчүн зарыл болгон шарт. Ал өндүрүүчүгө рыноктун сигналдарын угууга жана аларды эске алууга мүмкүнчүлүк берет. Өндүрүүчү өзү өз ишинин экономикалык аспектилерин жөнгө салат жана муну анын эркиндиги бекемделген жана корголгон укук аркылуу жасайт.

Демек, укук жөн гана экономикага таасир этпейт, ал анын маанилүү бир бөлүгү. Мындан тышкары, жөнгө салуучу система катары мыйзамдын калыптанышы өнүккөн рынок экономикасынын пайда болушу менен аяктайт деп эсептөөгө негиз бар. Бул Европада XIX кылымда англо-саксон жана роман-герман укуктук тутумдарынын калыптанышында чагылдырылган [2].

Мамлекеттин экономикага тийгизген таасири башка мүнөзгө ээ. Эгерде укук экономикага таасир этсе, мындайча айтканда, ичинен, экономиканын оптималдуу формасы жана рынок экономикасынын бирден-бир мүмкүн болгон формасы болсо, анда мамлекет анын иштешинин тышкы шарттарын камсыз кылат.

Толук экономикалык система үчүн жалпыга белгилүү, адилеттүү жана коомдун турмушунда иштерди жүргүзүүнүн бардык үчүн бирдей эрежелери болушу зарыл.

Жогоруда айтылгандардын баарынан улам, азыркы коомдо салыктар-мамлекеттин кирешесинин негизги булагы деп жыйынтык чыгарууга болот. Бул илимий-техникалык

прогресстин өнүгүшүнө коомдук өндүрүш, анын динамикасы жана түзүмү боюнча мамлекеттин экономикалык таасири үчүн колдонулат. Жеңилдиктерди жана айыптарды, салык салуу шарттарын жана ставкаларын өзгөртүү, кээ бир салыктарды киргизүү жана башка салыктарды жокко чыгаруу менен мамлекет айрым тармактарды жана өндүрүштөрдү тез өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүп, коом үчүн актуалдуу маселелерди чечүүгө өбөлгө түзөт.

Бул көйгөйдү карап чыгууну жыйынтыктап жатып, кылымдын башында адамзат рынок экономикасын, социалдык саясатты жана экологияны кантип органикалык түрдө бириктирүү проблемасынын алдында тургандыгын өзгөчө белгилей кетүү керек. Цивилизациялуу коомдо экономика социалдык жана экологиялык жактан таза болушу шарт. Экономиканын мындай трансформациясы коомдо жогорку баалуулук болуп кадыр-барк жана адам укуктары саналган жана укуктук мамлекет иштеген шарттарда ага мамлекет жана укук оң таасир эткенде гана мүмкүн болот.

Колдонулган адабияттар тизмеси

1. Токтомаматов К.Ш. Переходный период: реалии и перспективы экономического развития Кыргызской Республики. г. Жалал-Абад, 1997 г.
2. Токтомаматов К.Ш Современные аспекты социально-экономического развития Кыргызской Республики. Монография. г. Бишкек, 1999 г.
3. Артемов Н. И., Ашмарина Е. М. Правовые основы налогообложения. М., 2003.
4. Бродский Г. М. Право и экономика. СПб., 2007.
5. Горецкий И. В. Налоги в экономической стратегии государства // Финансы. 2009. № 8. С. 32-50.
6. Лоскутова М. В. Экономический рост как объект государственного регулирования экономики // Сб. тр. каф. эконом. теории и истории. Тамбов, 2007. Вып. 2.

Сайдимаматов Ж., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЭКОНОМИКАНЫ МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУНУН УКУКТУК МЕТОДДОРУ

Аннотация

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун методдорун айырмалоо зарылдыгы келип чыкты. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун методдору катары автор ишкердик укуктун үч ыкмасын колдонуу жетиштүү деп эсептейт. Макалада экономикалык жөнгө салуунун укуктук, экономикалык жана уюштуруу формалары каралып чыккан.

Негизги сөздөр: экономика, мамлекет, жөнгө салуу, ишкердик укуктун ыкмалары, экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун формалары, формалардын жана методдордун катышы.

ПРАВОВЫЕ МЕТОДЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

Обосновывается необходимость различать методы государственного регулирования экономики. В качестве методов государственного регулирования экономики автор полагает достаточным использование трех методов предпринимательского права. Рассматриваются правовые, экономические и организационные формы государственного регулирования экономики.

Ключевые слова: государство, регулирование, экономика, методы предпринимательского права, формы государственного регулирования экономики, соотношение форм и методов.

LEGAL METHODS OF STATE REGULATION OF THE ECONOMY

Annotation

The necessity to distinguish between methods of state regulation of the economy is substantiated. As methods of state regulation of the economy, the author considers it sufficient to use three methods of business law. Legal, economic and organizational forms of state regulation of the economy are considered.

Keywords: state, regulation, economy, methods of business law, forms of state regulation of the economy, correlation of forms and methods.

Юридикалык жана экономикалык адабияттарда экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу боюнча терминологиялык биримдик жок. Юридикалык илимдин укук тармагында укуктук жөнгө салуунун бир же бир нече ыкмалары болушу мүмкүнбү деген суроо талаштуу бойдон калууда. Укуктун татаал тармактары, анын ичинде ишкердик укукта, укуктук жөнгө салуунун бир нече ыкмаларын колдонот .

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун методдоруна келсек, ишкердик укукта колдонулган үч негизги ыкманы көрсөтүү жетиштүү болот: автономдуу чечимдердин методу (макулдашуу ыкмасы), милдеттүү көрсөтмөлөрдүн методу жана сунуштоо ыкмасы [2] .

Бирок, экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу ыкмалары менен укуктук жөнгө салуу методдорунун ортосунда теңдиктин белгисин коюуга болбойт деген дагы бир көз караш бар. Кандай болбосун, бул мазмуну боюнча дал келбеген түшүнүктөр [3]. Комплекстүү тармак катары ишкердик укуктук мамилелерди жөнгө салуунун теңдик жана баш ийүү эки негизги ыкмасына ээ болгондугу логикалуу көрүнүш. [4].

Биринчиден, экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу ыкмалары бөлүнүп жатканда, аны укуктук жактан камсыз кылуу ролу төмөндөйт.

Экинчиден, эгерде экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу укуктук эмес ыкмалар менен жүзөгө ашырылса, экономикада укуктук тартип камсыздалышы күмөн.

Үчүнчүдөн, жарандык жана административдик укуктун ыкмаларын (теңдик жана баш ийүү) көрсөтүү жана натыйжада, акыры, административдик-укуктук негизде экономиканы жөнгө салууга алып келет.

Ошентип, экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу формаларынын тутуму мындай жөнгө салуунун максаттарын жүзөгө ашыруу тутуму болушу керек. Экономиканы мамлекеттик

жөнгө салуунун натыйжалуу формаларынын маанилүү шарты болуп алардын мындай жөнгө салуунун максаттарына шайкештиги эсептелет. Мамлекеттик жөнгө салуунун формалары максатка жетүү үчүн ылайыктуу жана жетиштүү болушу керек.

Максаттарды экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун формаларынан ажыратуу зарыл. Мисалы, инвестициялык иш-аракеттерди өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү инвестициялык иш-аракеттер жөнүндө мыйзамда капиталдык салымдар түрүндө мамлекеттик бийлик органдары тарабынан инвестициялык иш-аракеттерди жөнгө салуу үчүн колдонулган формаларга жана методдорго таандык. Бул жерде мамлекеттик жөнгө салуунун максаты жана формасы аралашып кеткен.

Экономиканын мамлекеттик жөнгө салуунун түрлөрү боюнча укуктук ченемдерде белгиленген экономиканын конкреттүү экономикалык, укуктук жана уюштуруучулук ыкмаларын колдонуу менен конкреттүү иш-чаралардын алкагында мыйзам чегинде жүзөгө ашырылат.

Базар экономикасынын шартында экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун экономикалык формалары алдыңкы орундардын бирин ээлеши керек. Бүтүндөй же айрым багыттары боюнча экономикалык иш-чаралардын жана иш-аракеттердин айрым чөйрөлөрүн, түрлөрүн жана субъекттерин стимулдаштыруу чаралары катары экономиканын өнүгүү багыттарын жана стратегиясын аныктоо болуп саналат.

Салыктык жөнгө салуу экономиканын мамлекеттик жөнгө салуунун негизги экономикалык түрү болуп саналат, анткени салыксыз коомдук кызыкчылыктарды ишке ашыруу мүмкүн эмес. Ошондой эле, бажы иши жана каржылоо мамлекеттик жөнгө салуунун экономикалык түрлөрүнө кирет. Мындан тышкары, экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун маанилүү формаларынын бири болуп социалдык-экономикалык өнүгүүнү болжолдоо жана программалоо саналат. Албетте, салыктык, валюталык жана бажылык жөнгө салууну контролдоо боюнча иш-чаралар сыяктуу жөнгө салуунун уюштуруу формаларынын айрым элементтерин колдонбостон ишке ашыруу мүмкүн эмес. Мисалы, ишкерликти мамлекеттик колдоонун белгилүү чаралары КРнын Салык Кодексинде белгиленген. Ошону менен бирге, ишкердик иш-салыктык жана валюталык жөнгө салуунун негизги максаты экономикалык таасир этүү чараларын колдонууда көрүнүп турат.

Мамлекеттик жөнгө салуунун уюштуруу формаларысыз бир дагы өнүккөн рынок экономикасын жасай албайт. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун уюштуруу формалары-бул мыйзамдар, компетенттүү мамлекеттик органдар тарабынан бүтүндөй экономикага, анын айрым чөйрөлөрүнө, ошондой эле чарбалык иштин түрлөрүнө жана субъекттерине карата белгиленген чектерде колдонулуучу башкаруу тартибинин чаралары.

Ишкердикти мамлекеттик жөнгө салуунун уюштуруу формаларына, мисалы, ишкердик субъекттерин мамлекеттик каттоо, лицензиялоо, милдеттүү жазма буйруктар, ченемдерди колдонуу, квоталарды белгилөө кирет.

Ишкердик субъекттеринин мыйзамдарды сактоосуна мамлекеттик көзөмөл жүргүзүү-бул, өз маңызы боюнча, экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун уюштуруу формаларынын бири.

Рынок экономикасы өнүккөн бардык өлкөлөрдө тигил же бул өлчөмдө акча (финансы) рынокторун мамлекеттик жөнгө салуу жүзөгө ашырылат, анын үстүнө мындай жөнгө салуунун уюштуруу формалары, атап айтканда лицензиялоо бардык жерде таралган. Жөнгө салуунун бул чөйрөсүндөгү мыйзамдар динамизми менен айырмаланат.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун формалары ченемдик консолидацияга жана камсыздоого ээ болушу керек болгондуктан, алардын бардыгы укуктук чаралар катары колдонулат. Мыйзамдар жана мыйзам алдындагы актылар экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун бардык формаларынын негизги укуктук булактары болуп саналат.

Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун айрым формалары тиешелүү ченемдик укуктук актыларда укуктук деп аталат. Ошентип, инновациялык экономикага өтүүдө техникалык жөнгө салуунун ролу өсөт, ал юридикалык жактан бекитилген техникалык

ченемдер техникалык-юридикалык ченемдерге айланганда, укуктук формаларда жүзөгө ашырылат[5].

Жогоруда көрсөтүлгөн ишкердик укуктун методдору экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун негизги формаларынын бири катары монополияга каршы жөнгө салууну жүзөгө ашырууда түздөн-түз колдонулат.

Келишим сыяктуу экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун укуктук формасы автономдуу чечимдердин (макулдашуунун) ыкмасына негизделген.

Мамлекеттик жөнгө салуунун башка укуктук формасы - чарбакер субъект - укук бузуучуга карата колдонулуучу санкция милдеттүү көрсөтмөлөрдүн ыкмасына негизделет. Экономиканы жана ишкердикти мамлекеттик жөнгө салуу ыкмаларын жана түрлөрүн башка айкалыштары да колдонулушу мүмкүн.

Колдонулган адабияттар тизмеси

1. Кыргыз Республикасынын мыйзамы Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө 1997-жылдын 10-декабры № 90 (Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 3-апрелиндеги № 78 Мыйзамынын редакцияларына ылайык).
2. Токтомаматов К.Ш Современные аспекты социально-экономического развития Кыргызской Республики. Монография. г. Бишкек, 1999 г.
3. Лаптев В. В. Предпринимательское (хозяйственное) право. Избранные труды. Екатеринбург, 2008. С. 186.
4. Предпринимательское (хозяйственное) право: учебник / под ред. В. В. Лаптева, С. С. Занковского. М., 2006. С. 27-30;
5. Шишкин С. П. Государственное регулирование экономики: предпринимательско-правовой аспект. М., 2007. С. 34.
6. Тихомиров Ю. А. Юридические режимы государственного регулирования экономики // Право и экономика. 2000. № 5. С. 6.

Базарбаев Т.А. *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ИШКЕРДИКТИ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ МЕНЕН БАЙЛАНЫШКАН КЕЛИШИМДЕРДИН ЖАНА МИЛДЕТТЕНМЕЛЕРДИН УКУКТУК ТАБИЯТЫ

Аннотация

Макалада ишкердик келишимдин укуктук табияты, маңызы жана мааниси, ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашырууда анын ролу каралат. Коомдун жана укуктук тартипти өнүктүрүүнүн азыркы этабында рыноктук мамилелер өнүккөн же тез өнүгүп жаткан өлкөлөрдөгү укуктук мамилелердин басымдуу көпчүлүгү ишкердик чөйрөсүндөгү ар кандай келишимдердин негизинде пайда болот жана өнүгөт. Жыйынтыктап айтканда, ишкердик келишимди аныктоого жана анын айырмалоочу белгилерин аныктоого аракет жасалат.

Ачкыч сөздөр: ишкердик келишим; ишкердик иш-аракет; ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашырууга байланыштуу милдеттенмелер; келишимдик жөнгө салуу; базар мамилелери.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ДОГОВОРОВ И ОБЯЗАТЕЛЬСТВ, СВЯЗАННЫХ С ОСУЩЕСТВЛЕНИЕМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье исследуется правовая природа, сущность и значение предпринимательского договора, его роль в осуществлении предпринимательской деятельности. На современном этапе развития общества и правопорядка подавляющее большинство правоотношений в странах с развитыми или бурно развивающимися рыночными отношениями возникают и развиваются на основе разнообразных договоров в сфере предпринимательской деятельности. В заключение предпринимается попытка дать определение предпринимательскому договору и определить его отличительные признаки.

Ключевые слова: предпринимательский договор; предпринимательская деятельность; обязательства, связанные с осуществлением предпринимательской деятельности; договорное регулирование; рыночные отношения.

THE LEGAL NATURE OF CONTRACTS AND OBLIGATIONS RELATED TO THE IMPLEMENTATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES

Annotation

The article examines the legal nature, essence and significance of an entrepreneurial contract, its role in the implementation of entrepreneurial activity. At the present stage of development of society and the rule of law, the vast majority of legal relations in countries with developed or rapidly developing market relations arise and develop on the basis of various contracts in the field of entrepreneurial activity. In conclusion, an attempt is made to define the business contract and determine its distinctive features.

Keywords: entrepreneurial contract; entrepreneurial activity; obligations related to the implementation of entrepreneurial activity; contractual regulation; market relations.

Укук келишимдик мамилелердин укуктук механизмин камсыз кылууга багытталган. Бул-укуктук жөнгө салуунун натыйжалуулугун компоненттеринин бири. Граждандык карым-катнаштарда жана ишкердик ишмердүүлүктө келишим негизги ыкма катары пайда болот, анын жардамы менен жарандык укуктардын объектилерин жылдыруу боюнча бардык процесстер юридикалык жол-жоболоштурулат. Ишкерлер жарандык укуктардын объектилерин алуу же ээликтен ажыратуу боюнча өздөрүнүн бардык иш-аракеттерин юридикалык жактан жол-жоболоштурууга тийиш болгондуктан, келишим алар үчүн юридикалык көз караштан алганда ишкердикти жүргүзүүнүн негизги инструменти болуп калат. Келишим-бул ишкердик субъекттеринин ортосундагы жарандык-укуктук, ишкердик, уюштуруучулук жана башка коомдук мамилелердин негизги жөнгө салуучуларынын бири болуп саналат[1].

А.К.Аветисяндын ишкердик укук илиминде айткан "мыйзамдарды жана аны колдонуу практикасын өнүктүрүү бүгүнкү күндө эле ишкердик укукту жөнгө салуу чөйрөсүнө ишкердикти жүзөгө ашырууга байланыштуу келип чыккан мамилелерди гана эмес, экономикалык иштин башка түрлөрү менен байланышкан мамилелерди да кошуу менен ишкердик укуктун предметин кеңейтти"деген өкүмүн толугу менен актоого болот[2].

Чынында эле, ишкердикти келишимдик жөнгө салуу ири бизнес субъекттерине, ошондой эле чакан жана орто бизнес субъекттерине, анын ичинде микро ишканаларга мүнөздүү. Чакан жана орто ишкердик камылгаларга жана кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы рыногунун чоӊ бөлүгүн ээлейт жана ири ишкердик менен салыштырганда абдан таралган болуп саналат, ушуга байланыштуу, ал коомдун жашоосунун дээрлик бардык чөйрөлөрүнө олуттуу таасир тийгизиши мүмкүн.чакан жана орто бизнести өнүктүрүү үчүн, ошондой эле чакан жана орто бизнести өнүктүрүү үчүн зарыл.

Укук колдонуу ишинде ишкердик иш чөйрөсүндө келишимдерди колдонууга багытталган реформанын айрым натыйжалары көрүнүп турат. Мындай келишимдик конструкциялар алардын мазмунуна киргизилген ишкердик келишимдердин шарттарын аныктоого, келечекте ишкер-тараптардын келишимдик кызматташтыгынын жалпы эрежелерин белгилөөгө мүмкүндүк берет.

Ишкердик чөйрөсүндөгү келишимдик милдеттенмелердин максаттары:

- үтүм боюнча контрагенттердин ортосундагы конкреттүү укуктук мамилелерди жөнгө салуу;

-ушул келишимдик милдеттенменин алкагында тараптар үчүн өз ара аракеттенүүнүн алгылыктуу ыкмаларын белгилөө;

-өзүнө алган милдеттенмелерди аткаруунун конкреттүү тартиби жана шарттары, ошондой эле кабыл алынган келишимдик милдеттенмени бузган учурда күнөөлүү контрагентти жоопкерчиликке тартуунун көлөмү жана шарттары. Өзүнүн маңызы боюнча, ишкердик келишими ишкердик субъекттеринин эркин так макулдашып, жөнгө сала алат.

Өз алдынча укуктук көрүнүш катары ишкердик келишимдин пайда болушунун жана андан ары болушунун объективдүү өбөлгөсү болуп ишкердик келишиминин юридикалык өзгөчөлүктөрүн алдын ала аныктаган өзгөчөлүктөрү менен субъекттин ишкердик ишинин алкагында түзүлгөн жеке укуктук жана коомдук-укуктук мамилелердин ортомчулугу кызмат кылат.

Ишкердикти укуктук жөнгө салуу куралы катары келишимдин жогорку маанилүүлүгүн көрсөтүү керек, дал ушул ишкердик келишимдер ишкердик субъекттеринин эркин ишке ашыруунун укуктук формасы болуп саналат.

Ишкердик иш-аракеттердеги келишимдерди укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен, ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашыруунун маанилүү жана көп жагынан аныктоочу белгиси бир жагынан анын коомдук мүнөзү, экинчи жагынан, мамлекет тарабынан мындай иш-аракеттерди контролдоонун болушу, анын ичинде мамлекеттик жөнгө салуу түрүндө экендигин баса белгилөө зарыл.

Албетте, келишим-бул жарандык жана ишкердик укуктун негизги институттарынын бири болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин ченемдеринде жана жарандык жана ишкердик мыйзамдарынын системасына кирген башка ченемдик актыларда бардык келишимдерге карата милдеттүү эрежелер каралган, аларды сактабоо түзүлгөн келишимдердин жараксыздыгына алып келет. Бирок, жарандык мыйзамдарда жарандык укуктук мамилелердин субъекттеринин жүрүм-турум эркиндигинин кыйла жогорку даражасы белгиленген, ошондуктан келишимде тараптардын кароосу боюнча шарттарды жана жоболорду белгилөөгө жол берилет. Бул жерде ишкердик чөйрөсүндөгү келишимдердин шарттарын чечмелөө зарылчылыгы чоӊ мааниге ээ болушу мүмкүн[3].

Жыйынтыктап айтканда, азыркы рыноктук мамилелер, ишкердикти өнүктүрүү өз базасында атаандаштык деңгээлин жогорулатуу, мындай мамилелерди мамлекет тарабынан диспозитивдүү жөнгө салуу жана катышуучулардын теңдиги принциптерине ээ экендигин дагы бир жолу баса белгилей кетүү керек. Мына ушундай маанилүү башталыштарды жетекчиликке алып, жактар ишкердик ишти жүзөгө ашырышат, аны регламенттөөдө жарандык мыйзамдардын ченемдери жалпы көрсөтмө жана Кыргыз Республикасынын айрым ченемдик укуктук актыларында белгиленген, келишимдик ишкердик милдеттенмелерди жөнгө салуучу атайын эрежелер катары маанилүү роль ойнойт.

Колдонулган адабияттар тизмеси

1. Арабаев Ч.И... Кыргыз Республикасынын жарандык укугу. Биринчи бөлүк: Окуу куралы, 2010. - 459 б;
2. Аветисян А. К., Новикова С. В. Понятие и система предпринимательских договоров // Эпомен. - 2018. — № 12. — С. 8-16.
3. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси. 1996 8-майы № 15.Б. Академия. 2023-жылдын 11-апрелиндеги № 86 Мыйзамынын редакцияларына ылайык)
4. Богданов Е. В. Договоры в сфере предпринимательства : монография. — М. : Проспект, 2018. - 304 с.
5. Левушкин А. Н. Организационные предпринимательские договоры в системе норм обязательственного права и судебной практике // Законы России: опыт, анализ, практика. — 2018. — № 8. — С. 30-35.
6. Левушкин А. Н. Договоры в предпринимательской деятельности : учебник. — М. : Проспект, 2021. — 400 с.

Базарбаев Т.А. *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ИШКЕРДИКТИН СУБЪЕКТИЛЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ ӨЗ АРА КЕЛИШИМДИК МАМИЛЕЛЕР

Аннотация

Заманбап шарттарда ишкердик социалдык-экономикалык өнүгүүнүн биринчи негиздеринин бири болуп саналат, ушул себептен ишкерлерди колдоо боюнча чаралар, анын ичинде рационалдуу укуктук жөнгө салуу системасы иштелип чыгууда жана жүзөгө ашырылууда. Ишкерлер укуктук мамилелерге киришип жатып, ишкердик ишмердүүлүктүн негизин түзгөн көптөгөн келишимдерди түзүшөт. Келишимдердин сабаттуу түзүлүшүнөн, аларды тийиштүү түрдө юридикалык жактан колдоодон жана келишимдик мамилелердин бардык тараптарынын ак ниет аткаруусунан ишкердиктин туруктуулугу көз каранды.

Негизги сөздөр: келишимдик мамилелер, ишкердик иш-аракеттер, келишим, ишкердикти мамлекеттик колдоо, келишимдик тартип, ишкерлерди коргоо.

ДОГОВОРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СУБЪЕКТАМИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация

Предпринимательская деятельность в современных условиях выступает одной из первооснов социально-экономического развития, по этой причине разрабатываются и реализуются меры по поддержке предпринимателей, включая систему рационального правового регулирования. Предприниматели, вступая в правовые отношения, заключают многочисленные договоры, которые и составляют основу предпринимательской деятельности. От грамотного составления договоров, надлежащего их юридического сопровождения и добросовестного исполнения всеми сторонами договорных отношений зависит стабильность предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: договорные отношения, предпринимательская деятельность, договор, государственная поддержка предпринимательства, договорная дисциплина, защищенность предпринимателей.

MUTUAL CONTRACTUAL RELATIONS BETWEEN BUSINESS ENTITIES

Annotation

Entrepreneurial activity in modern conditions is one of the fundamental principles of socio-economic development, for this reason, measures are being developed and implemented to support entrepreneurs, including a system of rational legal regulation. Entrepreneurs, entering into legal relations, conclude numerous contracts, which form the basis of entrepreneurial activity. The stability of business activity depends on the competent drafting of contracts, their proper legal support and conscientious execution by all parties to contractual relations.

Keywords: contractual relations, entrepreneurial activity, contract, state support of entrepreneurship, contractual discipline, protection of entrepreneurs.

Ишкердик иш-аракеттерди жөнгө салуунун изилдөөнүн актуалдуулугу шексиз. Ишкердик - бул татаал, бирок ошол эле учурда заманбап, тез өнүгүп жаткан коомдун ар кандай түрдөгү кызматтарды көрсөтүү, жумуштарды аткаруу, ошондой эле товарлардын ар кандай түрлөрүн сатуу менен дайыма өсүп келе жаткан муктаждыктарын канааттандырууга багытталган өтө зарыл курал экендигинде турат. Ошондой эле белгилей кетүүчү нерсе, ишкердик иш татаал-квалификациялуу жумушчу күчүн талап кылган уюштуруу түзүмү.

Бул структура көп сандагы жумушчу кадрларды талап кылгандыктан, иштин бул чөйрөсү кошумча жумуш орундарын түзөт. Ошону менен иштин бул түрү экономикалык гана эмес, ошондой эле өсүп жаткан оң динамика өлкөнү өнүктүрүүнүн социалдык чөйрөсүнө да оң таасирин тийгизүүдө.

Экономикалык мүнөздөгү ишкердиктин ар кандай түрүн ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн келишимдик компонентке ээ болуу зарыл [1].

Бул жагдайлар ишкердик чөйрөсүндөгү келишимдик мамилелерге байланыштуу маселелерди изилдөөнүн жогорку теориялык жана практикалык маанисин аныктайт.

Адабияттагы белгилүү бир өнүгүүгө карабастан, иш жүзүндө ишкердик иш-аракеттерди келишимдик жөнгө салууда көптөгөн маселелер турат. Бул теориялык-методологиялык

негиздерден баштап, ишкерлердин ортосундагы келишимдик мамилелер боюнча жаңы изилдөөлөрдү талап кылат.

Укуктук, заманбап, рыноктук мамилелердин системасында келишимдик мүнөздөгү мамилелердин эки түрү ишке ашырылат. Мисалы: ишкердик жана уюштуруучу. Ишкердик келишимдин максаты ишке ашырылып жаткан иштин түрүнө түздөн-түз тиешелүү болгон, уюштуруу-укуктук мүнөздөгү белгилүү формада ишке ашырылып жаткан кызыкдар тараптардын макулдашуусун чагылдыруу болуп саналат.

Уюштуруу келишими жеке жана юридикалык жактардын конкреттүү ишкердик идеяны ишке ашыруу үчүн жаңы уюштуруу-укуктук билим берүүнү уюштурууга карата эркин билдирүүсүн күбөлөндүрүүчү жазуу жүзүндөгү контракт (документ) болуп саналат.

Уюштуруу келишими конкреттүү ишкердик идеяны ишке ашыруу үчүн жаңы уюштуруу-укуктук билим берүүнү уюштурууга карата жеке жана юридикалык жактардын эрк-ниетин билдирүүчү документ болуп саналат.

Ишкердиктин субъекттеринин (катышуучуларынын) ортосунда келип чыккан келишимдик мамилелер азыркы учурдагы ишкердик ишти жүргүзүүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Тарыхый жактан алганда, бул келишимдик мүнөздөгү макулдашуу, бүгүнкү күнгө чейин ишкерге укуктук колдоо көрсөтүүчү кепил (гарант) болгон жана болуп саналат, ошондой эле ишкердик сыяктуу татаал ишти жүргүзүүдө ишенимдүү жана туруктуу ишти жүзөгө ашырууда маанилүү жана алмаштырылгыс ролду ойнойт[2].

Ишкер-бул колдонуудагы мыйзамдарды эске алуу менен жеке ишкер катары катталган жеке адам ишмердиктин түрүн өзүнүн тобокелдиги менен гана жүзөгө ашырган жаран, анын максаты ишмердиктин түрүнөн ага (ишкерге) киреше алып келүүгө багытталган [3].

Ишкердик укуктун субъекттери ар дайым юридикалык жак болуу укугуна ээ болушат ишкердик ишти жүзөгө ашыруу менен, б.а. ушул фактынын аркасында алар ишкердик жүгүртүүгө түздөн-түз өз атынан катышууга, жоопкерчилик тартууга, ошондой эле укуктарга ээ болууга жана милдеттерди аткарууга мыйзамдуу укуктуу.

Чарбалык укуктук жөнгө салуу субъекттерине ишкердик ишти түздөн-түз жүзөгө ашыруучу жактар кирет, буга: мамлекеттин өзү да, жергиликтүү өз алдынча башкарууну (муниципалдык түзүлүштөрдү) жүзөгө ашыруучу калктуу конуштар да кирет, алар белгилүү бир муниципалдык уюмдардын укуктарында аракеттенишет, өз алдынча башкарылуучу компаниялар, алар өздөрүнүн коммерциялык жана жогорку класстагы ишин жөнгө салышат жана өз мүчөлөрүнүн көзөмөлдөйт. [4].

Ишкердик ишиндеги келишимдик мамилелердин субъекттери болуп түздөн-түз бүтүмдөрдүн катышуучулары саналат, алар ошону менен келишим мамилелерине түздөн-түз катышкан бардык ишкердик субъекттеринин (буга контрагенттер да кирет) алдында жүктөлгөн, келишимде жазылган милдеттенмелерди (эрежелерди) өздөрүнө жүктөшөт, бул өз кезегинде каралып жаткан келишимдин предметине түздөн-түз тиешеси бар.

Көп функционалдуу заманбап рыноктук коомдун шартында ишкердикти жүргүзүүнүн саясаты ишкерлерге өз эрежелерин буйруйт. Бул эрежелердин негизи коомдун кызыкчылыгы жана тездик менен өсүп жаткан муктаждыктары менен шартталган милдеттерди ийгиликтүү аткаруу үчүн өз функцияларын так жана ырааттуу аткарууда турат.

Ушул муктаждыктын негизинде массалык мүнөзгө ээ, ишкер өзүнө жүктөлгөн тапшырманы так пландаштыра алышы керек. Натыйжада, коомдун муктаждыктарын канааттандыруу үчүн, бардык (же дээрлик бардык) максаты коомдун азыркы дүйнөдө дайыма өзгөрүп туруучу жана өсүп жаткан муктаждыктарын канааттандыруу болуп саналат. Ишкер өзүнүн кесиптик милдеттерин аткарууда келишимдерге таянышы керек.

Келишимдик мамилелерге жүктөлгөн, ишкердик субъекттеринин ортосунда пайда болгон жоопкерчилик жүгү айдан ачык. Жоопкерчилик бардык тараптар (контрагенттер) түздөн-түз милдеттерин аткаруудан мурун келишимге кол коюшат, ошону менен келишимде белгиленген бардык шарттарды так белгиленген убакыт аралыгында аткарууга милдеттенишет.

Келишимде көрсөтүлгөн убакыт аралыгы ушул Келишимге кол коюу менен бардык субъекттер конкреттүү тапшырманы аткарууга бөлүнгөн мөөнөттөрдү так сактоосу үчүн зарыл, бул келишимдин өзүнүн максаты болуп саналат.

Ишкердик ишке тиешеси бар бардык адамдар, жарандар келишимдер сабаттуу түзүлүүсүнө жана азыркы учурда колдонулуп жаткан бардык мыйзамдык стандарттарга ылайык келүүсүнө кызыкдар, ошондой эле КР аймагында түзүлгөн бардык келишимдер КР мыйзамдарына карама-каршы келбөөгө тийиш.

Келишим бардык шарттарды аткаруунун гаранты болуп саналат, бир жагынан да, экинчи жагынан да, ошондуктан келишимдин конкреттүү милдеттерин аткаруу үчүн зарыл болгон, сабаттуу түзүлүшү керек, ошондой эле эң негизгиси - келишимде келишимдин предметине тиешелүү бардык тараптардын пикири эске алынышы керек: бул аткаруучуну, компаниянын өкүлү болгон адамды жана ошол уюмдан кызмат көрсөтүүчү кардарды камтыйт. Ошондой эле келишимде көрсөтүлгөн маселе үчүн эске алынышы керек болгон конкреттүү келишим үчүн зарыл болгон бардык пункттарды камтыйт.

Ишкердиктин субъекттеринин ортосундагы келишимдерде чагылдырылган бардык пункттар аткарылууга тийиш. Бул келишимде көрсөтүлгөн милдеттерди аткаруу сапатына көз каранды болот, ошондой эле ар кандай ишкердик иш-милдеттерди артыкчылыктуу турган каржылык компоненти болуп саналат. Ишкердиктин бардык субъекттери келишимдердин бардык пункттары өз кезегинде келишимде белгиленген ырааттуулукту сактоо менен жетишээрлик жогорку деңгээлде аткарылышына кызыкдар болушат [5].

Келишимдин шарттарын сапаттуу аткаруу ишкердик ишин жүргүзгөн ар кандай компаниянын артыкчылыгы болуп саналат.

Ишкердик иш-аракеттерди жүзөгө ашырган ар кандай компания үчүн каржылык ийгилик негизги милдет болуп саналат, анткени ишкердин артыкчылыгы ар дайым ишкерлер жүргүзгөн иштин түрүнөн каржылык каражаттардын туруктуу кирешеси болуп саналат.

Ишкердик чөйрөдөгү келишимдик мамилелердин жогоруда баяндалган мүнөздөмөлөрүн, алардын өзгөчөлүгүн жана маанисин, ошондой эле актуалдуу маселелерди эске алуу менен мамлекет ишкердикте туруктуу келишимдик мамилелерди камсыз кылууга гана кызыкдар деп эсептейбиз. Мында, туруктуулук биз тарабынан келишимдик укуктук мамилелердин бардык тараптарынын ишкердик келишимин туура түзүүнүн жана ак ниет аткаруусунун натыйжасы катары гана эмес, ошондой эле келишимдерди сабаттуу коштоонун, ишкердик чөйрөсүндөгү талаш-тартыштарды туура чечүүнүн натыйжасы катары да каралат.

Натыйжада, чакан ишкерликти мамлекеттик колдоонун негизги чараларынын бири ишкерлер үчүн жеткиликтүү квалификациялуу юридикалык жардамды андан ары камсыз кылуу, анын ичинде келишимдерди укуктук коштоо маселелери боюнча, ошондой эле келишимдик талаш-тартыштарды чечүү процесстеринде жана жол-жоболорунда болушу керек деп эсептейбиз. Буга байланыштуу ишкерлердин укуктары боюнча ыйгарым укуктуу институтту - мамлекеттик-коомдук башталышта иштеген гибриддик органды киргизүү абдан оң тажрыйба деп эсептейбиз жана башка маселелер менен катар ишкерлерге жеткиликтүү укуктук жардам жана колдоо системасын түзүүнү камсыз кылууга чакырабыз.

Ошентип, бул макалада ишкердик субъекттеринин ортосундагы келишимдик мамилелердин теориялык-методологиялык негиздери каралды, ошондой эле бул чөйрөдө тартипти камсыз кылуу менен байланышкан айрым көйгөйлөр каралды жана аларды чечүү боюнча сунуштар айтылды.

Биздин оюбузча билдирилген проблематиканы андан ары изилдөө ишкердик келишимдерди системалаштыруунун жана укуктук жөнгө салууну тартипке келтирүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жана перспективаларын изилдөөдө, ошондой эле мамлекеттик реестрлердин системасын түзүүдө турат, аларды колдонуу ишкердиктеги келишимдик мамилелердин ачык-айкындуулугун жогорулатууга, келишимдер боюнча талаш-тартыштарды сотко чейин чечүүнү жөнөкөйлөтүүгө жана, жалпысынан алганда, тараптардын ишкердиктеги келишимдик укуктук мамилелердин милдеттерин ак ниет аткаруусуна өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар тизмеси

1. Петров А.М. Договоры коммерческой деятельности. Практическое пособие. - М.: Курс, Инфра-М, 2015.- 396 с.
2. Иванова Е. В. Договорное право. В 2 т. Том 1. Общая часть: учебник для бакалавриата и магистратуры / Е. В. Иванова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2018. - 186 с.
3. Морозов Г. Б. Правовое регулирование предпринимательской деятельности: учеб. пособие для академического бакалавриата. - 3-е изд,, плерераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2018. - 420 с.
4. Предпринимательское право : учебник / отв. ред. Е. П. Губин, П. Г. Лахно.- 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма: ИНФРА-М, 2018.- 992 с.
5. Чеберко Е. Ф. История предпринимательства: учебник н практикум для академического бакалавриата.- М.: Юрайт, 2018. - 123 с.
6. Jashari A., Aliu A. Legal treatment of commercial contacts, civil contracts and commercial transactions in the republic of Macedonia. Tuesday 10 April 2018. URL: https://sgemworld.at/ssgemlib/spip.php?article5377 (дата обращения: 24.06.2018).

Сатимаматова С.*,магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ЖАРАНДЫК УКУКДАГЫ МИЛДЕТТЕНМЕНИ ТОКТОТУУНУН ТУШҮНҮГҮ

Аннотация

Макалада жөнөкөй укуктук байланыш теориясы аркылуу жарандык милдеттенмени токтотууну түшүнүү идеясы сунушталат, ал бир катар маанилүү тыянактарды түзүүгө мүмкүндүк бергени каралган. Авторлор субъективдүү мыйзамды жана субъективдүү милдеттенмени жекелештирүү алардын мазмунунун эсебинен гана эмес, ошондой эле карыз тараптын жана кредитордун тарабында жайгашкан жактардын эсебинен да жүрүп жаткандыгын белгилешти.

Ачкыч сөздөр: милдеттенме, жөнөкөй укуктук мамилелер, субъективдүү мыйзам, милдеттенмелердин жарым-жартылай аткарылышы, (сатуу келишими боюнча сатуучу) ижара келишими боюнча арендага берүүчү, милдеттенмени жарым-жартылай токтотуу.

ПОНЯТИЕ ПРЕКРАЩЕНИЯ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ

Аннотация

В статье предложена идея понимания прекращения гражданско-правового обязательства через теорию простой правовой связи, что позволило сформулировать ряд заслуживающих внимания выводов. Авторами отмечено, что индивидуализация субъективного права и субъективной обязанности происходит не только за счет их содержания , но и за счет субъектов, находящихся на стороне должника и кредитора.

Ключевые слова: обязательство, простая правовая связь, субъективное право субъективная обязанность, частичное исполнение обязательств, (продавца по договору купли-продажи, арендодателя по договору аренды),частичное прекращение обязательства

THE CONCEPT OF TERMINATION OF OBLIGATIONS IN CIVIL LAW

Abstract

The article proposes the idea of understanding the termination of a civil obligation through the theory of simple legal connection, which made it possible to formulate a number of noteworthy conclusions. The authors noted that the individualization of subjective law and subjective obligation occurs not only at the expense of their content, but also at the expense of entities located on the side of the debtor and creditor.

Keywords: obligation, simple legal relationship, subjective law, partial fulfillment of obligations, (seller under a contract of sale, lessor under a lease agreement), partial termination of an obligation

Жарандык укукта көрсөтүлгөндөй, милдеттенме – ага ылайык, бир адам (карызкор) экинчи адамдын (кредитордун) пайдасына кандайдыр бир аракеттерди жасоого: мүлк берүүгө, жумуш аткарууга, акча төлөөгө, болбосо кандайдыр бир аракетерден баштартууга милдеттүү, ал эми кредитор карыздардан өзүнүн милдеттин аткарууну талап кылууга укуктуу болгон укук мамилелери. Милдеттенме келишимдерден, зыян келтирүүдөн, КР жарандык мыйзамдарында каралган башка негиздерден келип чыгат. милдеттенме ага тарап катары катышпаган адамдарга (үчүнчү адамдар үчүн) милдеттенме такпайт. Үчүнчү адамдар үчүн милдеттенме анын бир же эки тарабына карата мыйзамда, башка укук актыларында же тараптардын келишимдеринде каралаган шарттарда гана укук мамилелерин жаратуусу мүмкүн.[1]

Милдеттенменин динамикасы үчүн жекелештирүү анын мазмунунан улам келип чыгат жана акыркы баскычы токтотулуш болуп саналат. Белгилүү бир укуктун жана ушул укукка тиешелүү милдеттенменин болушу гана бул милдеттенмени тараптардын ортосундагы мамилелердин жыйындысынан айырмалоого мүмкүндүк берет.

Белгилүү бир укуктук мамилелердин тараптары бир эле учурда жарандык жүгүртүүнүн башка субъекттери менен да, өз ара дагы башка укуктук мамилелерден турушу мүмкүн. Мындан тышкары, бир милдеттенме боюнча кредитор жана карызкор башка милдеттенме боюнча бир эле статуста кала алышат. Бул милдеттенмелердин айрымдары бир келишимден келип чыгышы мүмкүн. Ошол эле учурда, жарандык жүгүртүүнүн субъекттеринин ортосундагы байланыш келип чыккан укуктук мамилелер менен эмес, жарандык укуктук

мамилелерди укуктук мамилелер катары түшүнүүгө жалпы мамилеге карама-каршы келбеген ар кандай укуктук фактылардын болушу менен камсыз кылынат жана жарандык юридикалык жактардын ортосунда ар кандай жеңилдиктерден келип чыккан.

Бири-бирине ылайык келген субъективдүү укук жана субъективдүү милдеттенме бир гана белгилүү бир милдеттенмени мүнөздөйт. Алар башка милдеттенмелерде кайталанбайт. Субъективдүү милдетти токтотуу субъективдүү укукту токтотулушун да билдирет.

Ошентип, милдеттенмени токтотуу - белгилүү бир субъективдүү укук менен ушул укукка ылайык келген милдеттенменин ортосундагы мамилени абсолюттук түрдө кайтаруу.

Милдеттенмени токтотуунун жана аны жокко чыгаруунун башка негиздери бар. Атап айтканда, тараптардын макулдашуусу, мамлекеттик органдын актысын жарыялоо, каршы талаптарды коюу, аткаруунун мүмкүн эместиги жарандык мызамдарга негиз болуп көрсөтулгөн. Эгерде милдеттенмени токтотуунун тигил же бул себеби бар болсо, анда алар акыры милдеттенменин өзүнөн-өзү жоголушуна алып келет.

Учурдагы мыйзамдар милдеттенмени жарым-жартылай токтотуу долбоорун кабыл алат, бул ушул укуктук категориянын маанисин түшүнүүнү билдирет.[2] Эгерде милдеттенмени токтотуунун өзгөчө учуру катары жарым-жартылай токтотуу каралса, анын бардык маанилүү элементтери жарым-жартылай токтотулганда пайда болушу керек. Бирок, милдеттенме жарым-жартылай токтотулганда, юридикалык байланыш толугу менен токтотулган болуп эсептелбейт.

Мисалы, карызы жүз сом болгон акча милдеттенмесин аткарууну алалы. Карызды бөлүп-бөлүп төлөө мүмкүнчүлүгүн колдонуп, карызкор жыйырма сом өлчөмүндө карыз төлөп, бирок карыздын калган суммасын төлөп берүүнү кечеңдетти. Бул учурда милдеттенменин белгилүү бир бөлүгү токтотулганбы деген суроо туулат.

Эгерде тараптардын макулдашуусу боюнча аткарууну кечеңдетүү үчүн калган карыздын суммасынын он пайызы төлөнөт деп ойлосок, анда бир караганда, биз жарым-жартылай токтотулбай тургандыгыбызга шек жок: чындыгында, башында карыз жүз сом болгон, жыйырма сом төлөгөндөн кийин сексен сом болуп калган; каралган санкция ушул сексен сомду кеч төлөп берүүгө гана тиешелүү. Бирок, эгерде бул санкция башка бир нерсе менен алмаштырылса, мисалы, акча милдеттенмесин аткаруунун кечеңдетилген ар бир күнү үчүн бир сом төлөө, анда карыздын жарым-жартылай кайтарылышы анын көлөмүнүн кыскарышына таасирин тийгизбей турганы айдан ачык. Карыз толугу менен төлөнгөнгө чейин, карызкор бир сом өлчөмүндө айып төлөөгө милдеттүү. Демек, акча милдеттенмеси жарым-жартылай кайтарылып берилгендигине карабастан, талаптагыдай эмес квалификацияга ээ болот.

Эгерде штраф калган карыздын суммасынын пайызы катары аныкталса, анда биз жарым-жартылай аткарабыз. Эгерде штраф белгилүү бир сумма түрүндө белгиленсе, анда биз милдеттенмени талаптагыдай аткарбай жатабызбы?

Милдеттенмени токтотуунун маңызы тараптардын макулдашуусу боюнча анын аткарылышын бузгандыгы үчүн белгиленген санкциянын формасы жана түрү менен эмес, милдеттенмени тийиштүү түрдө аткаруунун элементтерине тиешелүү негизги мүнөздөмөлөр менен аныкталат деп ишенебиз. Болбосо, милдеттенмени аткаруу механизми тараптардын макулдашуусу же милдеттенмени бузгандыгы үчүн мыйзамда белгиленген санкциялар аркылуу каралышы керек. Ошол эле учурда, карыздын суммасынан аз акча суммасын которуу, милдеттенменин белгилүү бир бөлүгүндө аткарылышы катары каралат. Бул мөөнөт ичинде калган акчанын суммасын төлөө зарылдыгын билдирет. Белгилүү бир санкцияны колдонуу, иштин кемчилиги кандай баскычта болгонуна карабастан, милдеттенмени толугу менен аткарбоо же талаптагыдай аткарбоо менен байланыштуу болот.

Биздин мисалда белгилүү бир сумманы (киргизүү белгиленген мөөнөттө жыйырма сом), бирок карыздын толугу менен төлөнбөй калышы колдонулган санкциянын өлчөмүн эсептөө механизмине гана таасир этиши мүмкүн.

Биз караган мисал укуктук мамиленин ишенимдүүлүгүнө шек келтирүүгө мүмкүндүк берет, ага ылайык милдеттенме толугу менен гана эмес, жарым-жартылай да токтотулушу

мүмкүн. Мыйзамдын талаптарына ылайык, милдеттенмени жарым-жартылай токтоткондо, карыздын төлөнбөгөн бөлүгүнө байланыштуу жаңы милдеттенме келип чыгат.

Милдеттенмени токтотуу ар дайым анын толук кайтарылышы менен байланыштуу деп эсептейбиз. Милдеттенмени токтотулгандыгы жөнүндө жарыялоо үчүн негиз болгондон кийин, анын динамикасына байланыштуу суроолор пайда болбойт. Карыз тараптын милдеттенмесинин чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр, айрыкча, милдеттенменин айрым бөлүктөрүндө аткарылышы менен байланышкан, милдеттүү укуктук мамилелерди жүзөгө ашыруунун ылайыктуу баскычы катары каралышы керек.

Ошентип, көлөмү ар башка болгон бирдиктүү талаптарды эсепке алуу менен бир милдетти токтотуу өзгөрүүнү талап кылат. Милдеттенменин шарттары ал пайда болгон учурда түзүлөт жана милдеттенмени аткаруунун тигил же бул баскычына көз каранды болбойт. Милдеттенме толугу менен аткарылгандан кийин гана милдеттенменин шарттарына ылайык, биз аны туура аткарган позициядан баалай алабыз. Ошол эле учурда, эгерде милдеттенмени аткаруунун этаптарынын биринде мындай аткаруунун кемчилиги пайда болсо, анда милдеттенмени аткарылбаган же талаптагыдай эмес аткарылган абалынан баалоо ага толугу менен берилет, мындай көрүнүштүн башка баскычында эч кандай кемчилик болгон эмес жана ал туура аткаруунун белгилерине дал келген.

Жарым-жартылай аткарууга багытталган милдеттенменин бир же эки тараптар атайылап жасаган аракеттер өзгөртүү же милдеттенмени токтотуу болуп саналган ыктыярдуу акттан айырмаланышы керек. Сиз тараптардын макулдашуусунун негизинде, милдеттенменин шарттарын өзгөртүү же аны токтотуу боюнча бир тараптуу мыйзамга каршы болбогон талапты өзгөртө аласыз. Каршы талаптарды эсептен чыгарууга кайрылып, чоңураак милдеттенме үчүн мындай эсептен чыгаруу милдеттенменин тиешелүү бөлүгүн аткаруунун жолу катары гана карала тургандыгын белгилейбиз.

Ошол эле учурда, милдеттенме үчүн каршы талаптарды анча-мынча эсептөө милдеттенмени аткаруунун жолу катары да, аны токтотуу үчүн да негиз болот.

Карыздын жарым-жартылай депозитинин квалификациясы жарым-жартылай токтотулбаган бөлүгүндө, мисалы, сатуу келишиминде келишимди аткаруудан баш тартат жана эгерде сатып алуучу бөлүп-бөлүп сатылган жана келишим тарабынан белгиленген мөөнөттө ага өткөрүлүп берилген товарлар үчүн башка төлөм жүргүзбөсө, сатылган товарлардын кайтарылышын талап кылат. Эгерде мындай кырдаалда товарларды жарым-жартылай төлөө жана ижара төлөмдөрүн жарым-жартылай төлөө милдеттенмени жарым-жартылай токтотуу катары каралса, анда бул сатуу келишими боюнча кредитордун талабын берүүнүн кесепеттеринин маңызына ижара келишими боюнча түздөн-түз таасир этет. Ошентип, кийинки төлөмдүн кечеңдетилишине байланыштуу сатуучунун товарды кайтарып берүү жөнүндөгү талабын көрсөткөндөн кийин, сатып алуучу жүргүзүлгөн төлөмдөрдү кайтарып берүү талабынан тышкары, башка адамдардын каражаттарын пайдалануу боюнча пайыздар боюнча доо арызын берет.

Эгерде арендага берүүчү арендага берилген мүлктү кайтарып берүү, келишимдин олуттуу бузулушунан улам келтирилген чыгымдардын ордун толтуруу боюнча доо арызын берсе, ижарачы келтирилген зыяндын ордун толтурууну талап кылмак, ал тарабынан төлөнгөн ижара мөөнөтүнө байланыштуу, ак ниеттүү тарап деп эсептелет.

Ошентип, милдеттенменин маңызына карама-каршы болгону үчүн, аны жарым-жартылай токтотуу мүмкүн эмес. Жарандык жоопкерчиликтин динамикасына келсек, милдеттенмени (белгилүү бир бөлүгүндө) жарым-жартылай жарым-жартылай токтотуу эмес, аткаруу гана болушу мүмкүн.

Милдеттенмени жарым-жартылай аткаруу милдеттенмени аткаруу ыкмасы менен аныкталат, аны бир белгилүү аткаруу менен көрсөтсө болот, мисалы, төлөө жыштыгы же бир нече ыкма менен, алардын айрымдары белгилүү бир этапта түзүлүшү мүмкүн.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси. 1996 8-майы № 15.Б. Академия. 2023-жылдын 11-апрелиндеги № 86 Мыйзамынын редакцияларына ылайык)
2. Юридика аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. Илимий-маалымдама басылыш/АРД/Чекки долбоору, авторлор жамааты. – Б.: 2005, ISBN 9967-428-14-7
3. Арабаев Ч.И. Кыргыз Республикасынын жарандык укугу. Биринчи бөлүк: Окуу куралы, 2010. - 459 б;
4. Н.В.Корнилова. Понятие “обязательство” в доктрине и законодательстве. Вестник Хабаровского государственного университета экономики и права. 2016. № 3 (83)
5. С.К.Соломин. Понятие прекращения обязательств. Вестник Томского государственного университета. Право. 2014 г.

***Сатимаматова С.**,магистрант*
К.Ш.Токтоматов атындагы ЭАУ

КЕЛИШИМДИ АТКАРУУДАН БАШ ТАРТУУ МИЛДЕТТЕНМЕЛЕРДИ БУЗУУНУН НЕГИЗИ КАТАРЫ

Аннотация

Макалада тараптардын келишимдик милдеттенмени бир тараптуу аткаруудан баш тартуу менен аны бузуу укугу талкууланат. «келишимди бузуу» жана « милдеттенмени аткаруудан баш тартуу» сыяктуу түшүнүктөрдүн катышы аныкталды. Келишим бир тараптуу баш тартылган учурда милдеттенмени бузуунун маанилүүлүгү критерийи талданат. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча жарандык укукту жөнгө салуу жаатында келишимден бир тараптуу баш тартуунун орду аныкталат.

Негизги сөздөр: талаптагыдай эмес аткаруу, каршы канааттануу, келишимди олуттуу бузуу, милдеттенмелерди мөөнөтүнөн мурда токтотуу, токтотуу, баш тартуу.

ОТКАЗ ОТ ИСПОЛНЕНИЯ ДОГОВОРА КАК ОСНОВАНИЕ НАРУШЕНИЯ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Аннотация

В статье рассматривается право сторон прекращения договорного обязательства путем одностороннего отказа от его исполнения. Устанавливается соотношение таких понятий, как «расторжение договора» и «отказ от исполнения обязательства». Анализируется критерий существенности нарушения обязательства при одностороннем отказе от договора. По результатам проведенного исследования определяется место одностороннего отказа от договора в сфере гражданско-правового регулирования.

Ключевые слова: ненадлежащее исполнение, встречное удовлетворение, существенное нарушение договора, досрочное прекращение обязательств, расторжение, отказ.

REFUSAL TO PERFORM THE CONTRACT AS A BASIS FOR BREACH OF OBLIGATIONS

Abstract

The article discusses the right of the parties to terminate the contractual obligation by unilaterally refusing to fulfill it. The ratio of concepts such as « termination of the contract » and « refusal to fulfill the obligation » is established. The criterion of materiality of breach of an obligation in case of unilateral refusal of the contract is analyzed. Based on the results of the study, the place of unilateral refusal of the contract in the field of civil law regulation is determined.

Key words: improper execution, counter-satisfaction, material breach of contract, early termination of obligations, termination, refusal.

Жарандык жоопкерчилик - бул бир адам (карызкор) башка адамдын пайдасына милдеттендирилиши керек (кредитор) белгилүү бир иш-аракет (мүлктү өткөрүп берүү, жумуш кылуу, төлөө акча ж.б.) белгилүү бир жарандык укуктук мамилелердин түрү. Анын негизинде укуктук мамилени катышуучулары келишимден чыккан милдеттерден баш тартууга укуктуу, ошол эле учурда кредитор карыз тараптан өз милдеттерин аткарууну талап кылууга укуктуу. [1]

Милдеттүү укук жарандык мыйзамдардын институтунун олуттуу бөлүгүн түзөт, ал товарларды сатып алуу, мүлктү ижарага алуу, товарларды ташуу менен байланышкан коомдук мамилелердин кеңири чөйрөсүн жөнгө салат. Милдеттүү укук жарандык мамилелердин негизги тутуму катары бааланышы бекеринен эмес. Милдеттүү укуктук мамилелерди жүзөгө ашыруу учурунда милдеттенмени токтотпогон, бирок аны өзгөрткөн айрым жагдайлар келип чыгышы мүмкүн.

Келишимдин шарттарына ылайык милдеттенмелерди тараптар жактан аткарылышы белгилүү бир адамдын гана эмес, бүтүндөй мамлекеттин ийгиликтүү өнүгүшүнүн жана экономикалык өсүштүн ачкычы болуп саналат.

Келишим боюнча милдеттенмелерди туура аткаруу милдеттенмени токтотуунун негизги жана табигый жолу болуп саналат. Бирок, милдеттенмени башка негиздер боюнча, мисалы келишимди аткаруудан бир тараптуу баш тартууга байланыштуу, токтотуу мүмкүн экендигин унутпашыбыз керек.

Буга чейин, долбоорлоо жана иликтөө иштерин жүргүзүү, келишим боюнча милдеттенмелерди мөөнөтүнөн мурда токтотуу маселесин жана тартибин караганбыз. Бирок, келишимдин катышуучусу туш болушу мүмкүн болгон кыйынчылыктарды толук сүрөттөө үчүн, аны бир тараптуу аткаруудан баш тартуу укугун колдонуп, дагы эки суроону чечүү керек: биринчиден, тараптын келишимден бир тараптуу баш тартуу укугун мыйзамдуу консолидациялоонун зарылдыгы менен байланыштуу; экинчиден, келишимден баш тартуу өзгөчө учурларда гана болгондугун далилдөө.

Келишимди токтотуу - бул келишимден келип чыккан милдеттенмени бир эле учурда токтотуу максатында, келишимди аткаруу мөөнөтү али толук же жарым-жартылай келе элек же аткарылышы мөөнөтүнөн мурда бузууга багытталган иш-аракет. [2]

Иш жүзүндө, «келишимди бузуу» жана «милдеттенмени аткаруудан баш тартуу» түшүнүктөрүнүн бир бири менен байланышы бар. Бир учурда, соттор милдеттенмени аткаруудан баш тартуу келишимди бузуунун бир түрү деп эсептешет [3]. Башка учурларда, соттор (келишиминин, анын ичинде бир тараптуу) жана милдеттенмени аткаруудан баш тартууга каршы [4].

Келишимди токтотуу - тараптардын макулдашуусу боюнча же соттун чечими боюнча келишимди бузуунун жолу. Келишимден баш тартуу келишимди бузуунун дагы бир жолу катары эсептелет. Милдеттенмени аткаруудан баш тартуу жөнүндө билдирүүдөн кийин «келишим токтотулган» деп эсептелет, аны аткаруу бир тараптуу эрк билдирүү жолу менен жүргүзүлөт.

Мыйзам чыгаруучу келишимдин бузулушун, келишимди аткаруудан баш тартууну жана келишим боюнча укуктарды жүзөгө ашыруудан баш тартууну бир тараптуу тартипте түшүнөт. Бирок, келишимден баш тартуу келишим боюнча иш-аракеттерден баш тартуу катары эсептеген туура.

Мыйзам чыгаруу деңгээлинде келишим боюнча иш-аракеттерди жасоодон баш тартуунун эки негизги түрү белгиленет: талаптагыдай эмес аткарууну кабыл алуудан баш тартуу жана каршы даттануудан баш тартуу [5].

Эгерде мыйзамда же келишимде башкача каралбаса, кредиторго контрагенттин милдеттенмесин кабыл алган же бузулушуна коркунуч жараткан учурда, тез арада жооп берүүгө жана келишимден баш тартууга мыйзам уруксат берет.

Жумушту аткаруучу тарап келишимде белгиленген мөөнөттөрдү бузган учурда, кардар аткарууну кабыл алуудан баш тартышы мүмкүн жана эгерде кардар үчүн кызыгуу жоголсо, зыяндын ордун толтурууну талап кылышы мүмкүн.

Иш аткаруучунун жоопкерчилиги жумуштун акыркы мөөнөтүн бузууга байланыштуу гана келип чыккандыктан, кардардын иштин натыйжасын кабыл алуудан баш тартуу белгиленген мөөнөттөн тышкары гана мүмкүн болот. Бул баш тартуу кардар тарабынан иш бүтүрүүчү тарабынан аткарылганга чейин гана жарыяланышы мүмкүн. Подрядчы аткарган ишти кабыл алгандан кийин, кардар келишимден баш тартууга укугу жок жана аткарылган жана кабыл алынган жумуш үчүн акы төлөөгө милдеттүү.

Кароонун мааниси, келишимди аткаруудан баш тартуу, карызкор тарабынан кечиктирилген болсо, кредитор тарабынан, эгерде кечендетүү олуттуу болсо, анын маанисин аныктоо критерийлерин эске алуу менен гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Укуктук адабияттарда укук бузуунун маанилүүлүгү жөнүндө атайын сүйлөшүү сунушталат, анткени милдеттенмени аткарбоо мүлктүн тиешелүү жоготууларына алып келет .

Бузуунун маанилүүлүгү жөнүндө маселе айрым пикир келишпестиктерди жаратат. Айрым авторлор келишимдин контрагенти тарабынан олуттуу бузуу, эгерде бир эле учурда төрт элемент бар болсо, аны токтотуу үчүн негиз болот деп эсептешет: келишимди бузуу фактысы, контрагенттин күнөөсү, токтотууну демилгелеген адамга олуттуу зыян келтирүү жана келишимдин, себеп-салмак мамилеси. Бирок, бузуунун маанилүүлүгүн баалоодо, жыйынтыгында төмөнкү факторлорду эске алуу сунушталат: бузуунун терс кесепеттеринин мааниси, бузуунун өзү факт катары мааниси, карызкорго болгон ишенимдин жоголушу

негиздүү көрүнөт, келишимди сактоого карыз тараптын акылга сыярлык кызыкчылыгы же анын жоктугу, карыз тараптын чынчылдыгы.

Подрядчы тарабынан курулуш иштерин аяктоо мөөнөтүн бузуу жана курулуштун болжолдуу наркынан ашып кетүү, мисалы, келишимди бузуу үчүн сөзсүз негиз болуп саналбайт. Бул укук бузуулардын маанилүү эмес мүнөзү жөнүндө корутунду, иштин жагдайларын эске алуу менен жокко чыгарылбайт. Бирок мындай тыянак жарандык укуктун талаптарын эске алуу менен негизделиши керек.

Талаштуу кырдаалды карап чыгуунун мисалдарынын негизинде, келишимди бузуунун квалификациясына таасир эткен факторлорду төмөнкүдөй системалаштырууну сунуш кыла алабыз:

а)демейки мезгил маанилүү;

б)келишимдин шарттарын бузуу, мыйзамдын көрсөтмөсүнө ылайык келишимдин ушул түрү үчүн зарыл болгон;

в)тараптардын макулдашуусунун негизинде келишимдин маанилүү шарты катары таанылган келишимдин шарттарын бузуу;

г)« негизги » келишимдик милдеттенмелерин аткарбоо;

д)милдеттенменин болжолдуу мүнөзүнүн абалын бузуу;

е)келишимди бузуу, эгерде ал кайталанса, материалдык деп таанылышы мүмкүн;

ж)олуттуу мыйзам бузуу - мындай бузуу, натыйжада тараптар келишим түзүү менен каалаган максатына жете алышпайт;

з)келишимди бузуу, эгерде ал алынып салынса, материалдык деп эсептелбейт.

и)келишимдин башка тарабы үчүн жагымсыз кесепеттерге алып келбеген мындай бузуу келишимди олуттуу бузуу катары таанылбайт;

к)чейин келишимдин шарттарын бузуу, эгерде бул бузуу үчүн жоопкерчилик чараларын колдонууга негиз болсо гана, келишимди бузууга негиз болушу мүмкүн .

Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексин реформалоонун алкагында, контрагент тарабынан олуттуу бузулгандыгына байланыштуу келишимди бир тараптуу аткаруудан баш тартуу укугун камсыз кылуу менен келишимди бузуу жөнүндө жалпы жоболорго түп-тамырынан бери өзгөртүүлөрдү киргизүү сунушталды.

Келишимди токтотуу өзгөчө учурларда орундуу болууга тийиш. Бирок, келишимдин шарттарын тарап олуттуу бузган учурда, келишимди бузуунун негизги жолу, мындай баш тартууга даттануунун белгилүү бир мөөнөтүн киргизүү менен, аны аткаруудан бир тараптуу баш тартуу сунушталат. Өз кезегинде, эгерде тарап бир тараптуу баш тартууга же даттанууга болгон укугун жүзөгө ашырууда адилетсиз иш-аракет кылса, экинчи тарап зыяндын ордун толтурууну талап кылууга укуктуу.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси. 1996 8-майы № 15.Б. Академия. 2023-жылдын 11-апрелиндеги № 86 Мыйзамынын редакцияларына ылайык) II бөлүк.
2. Арабаев Ч.И... Кыргыз Республикасынын жарандык укугу. Биринчи бөлүк: Окуу куралы, 2010. - 459 б;
3. Книга Е.В. Досрочное прекращение обязательств на выполнение проектных и изыскательских работ // Вестник ПАГС. 2014. № 3 (42). С. 54-58.
4. Заменгоф З.М. Изменение и расторжение хозяйственных договоров. М., 1967.
5. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М., 2000.
6. Кузнецов Д. Расторжение договора и отказ от договора в гражданском законодательстве [Электронный ресурс] // Право и экономика. 2004. № 9. Доступ из СПС «Гарант».

Тлеубаева М.А., *преподаватель*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

РОЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА ИНФОРМАТИКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация

На сегодняшний день в Кыргызстане во всех школах, колледжах/училищах, высших учебных заведениях (во всех направлениях) преподается предмет информатики. В нашей стране уже на протяжении более 20 лет ведется преподавание и изучение информатики. Если в школах при преподавании предмета информатики основная ставка делается на практические занятия, то в средне-профессиональных и высших образовательных учреждениях особое внимание уделяется ни только практическим занятиям, но и теории, учитывая базовые элементы. В статье рассматриваются цели, подходы к внедрению информационно-коммуникационных технологий в общее образование, рассматриваются компетенции и ценности, необходимых развивать в процессе преподавания и изучения информационных технологий.

Аннотация

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда информатика предмети бардык мектептерде, колледждерде, жогорку окуу жайларында (бардык багытта) окутулат. Биздин республикада 20 жылдан ашык убакыттан бери информатиканы окутуу жана үйрөнүү иштери жүргүзүлүп келет. Эгерде мектептерде информатика сабагын окутууда практикалык сабактарга негизги көңүл бурулса, орто кесиптик жана жогорку окуу жайларында практикалык сабактарга гана эмес, негизги элементтерди эске алуу менен теорияга да өзгөчө көңүл бурулат. Макалада жалпы билим берүү тармагына маалыматтык-коммуникациялык технологияларды киргизүүнүн максаттары, ыкмалары талкууланат, маалыматтык технологияларды окутуу жана үйрөнүү процессинде калыптанышы керек болгон компетенциялар жана баалуулуктар каралат.

Annotation

Today in Kyrgyzstan, the subject of informatics is taught in all schools, colleges / colleges, higher educational institutions (in all directions). In our country, for more than 20 years, teaching and learning of informatics has been carried out. If in schools, when teaching the subject of informatics, the main focus is on practical classes, then in secondary vocational and higher educational institutions, special attention is paid not only to practical classes, but also to theory, taking into account the basic elements. The article discusses the goals, approaches to the introduction of information and communication technologies in general education, considers the competencies and values that need to be developed in the process of teaching and studying information technologies.

XXI век – считается веком новых информационных технологий. Соответственно современные технологии с каждым днем все больше и больше входят в систему образование, вкладывая свою долю заслуги, влияя на преподавания многих предметов и методов их преподавания.

Все это требует полной компьютеризации школ, колледжей/училищ, высших учебных заведений, для соответствия мировому требованию. К сожалению, до сих пор в нашей стране остро ощущается нехватка компьютеров в школах, особенно в сельской местности.

Несмотря на это, молодежь и их родители стремятся учится (обучать), получать образования отвечающее требованию современного рыночного труда. А на рынке труда сегодня востребованы кадры с хорошим знанием новых современных информационных технологий.

Одним из первых приоритетных направлений развития молодежи ни только нашего государства, но и администрации нашего ВУЗа - считается организация эффективного использования компьютерных технологий и сети интернет.

Цель – включение информационно-коммуникационных технологий на все этапы образовательного процесса с целью усовершенствование общего образования, через внедрение новых методов обучения используя новых информационных технологий, интерактивных методов и интернет технологий.

Вышесказанное вынуждает пересматривать заранее подготовленные учебные программы и образовательные стандарты. Нынче многие дети школьного возраста большую часть времени проводят за компьютером, планшетом, гаджетом или хотя бы за телефоном. Т.е., новое поколение детей школьного возраста в иных случаях уже в школу приходят с большим

понятием и умением пользования новых технологий. А использование интернета, мобильной связи стало привычным явлением.

Для того, что в дальнейшем обучать таких детей в первую очередь сами преподаватели должны соответствовать их знанию, проходить дополнительные курсы, повышении квалификации, производить обмен опытом и так далее. А так же принять все возможные меры включать ИКТ, ИТ (и т.д.) на все ступени образования.

Предметный стандарт по предмету «Информатика» как и другие предметы утверждается приказом министра образования и науки Кыргызской Республики со стороны каждого учебного заведения.

Сегодня новые информационные технологии, интернет технологии, играют важную роль во всех структурах страны. Повсеместно ведутся электровизация, цифровизация, систематизация. Во всех учреждениях ведутся электронный оборот информаций. Именно по этому XXI век – век новых информационных технологий.

В системе образования информационно-коммуникационные технологии в дальнейшем должны глубже проникать в процесс системы обучения и стать неотъемлемой ее частью. Преподавания курса информатики состоит их трех основных частей: поиска информации, обработка данных и передача данных. Современные методы преподавания должны включать в курс информатики всех этих трех частей для обучения школьников и студентов.

Использованная литература:

1. Сайт Правительства Кыргыской Республики https://www.gov.kg
2. Сайт Министерство образования и науки https://edu.gov.kg/
3. Рустамов Х.Ш., Хайриев Ф.Н. Методология и особенности электронного обучения // Вопросы науки. Нет. 2020. № 9 (57). С. 69-7
4. Ахмедов Б.А. (2021). Кластерные методы развития мышления студентов информатики. Академии, 3(66), 13-14.

Касымов Т.М., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кабаева Р.А., *магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫН ОКУТУУДАГЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН МААНИСИ

Аннотация

Бул макала башталгыч класстардын окуучуларын окутуудагы балдар адабиятынын маанилүүлүгүнө арналган. Балдар адабияты өзүнүн кызыктуу мазмунун менен окуу техникасын арттырат, көркөм окууга үйрөтөт. Балдар адабияты жаш муундарга адеп-ахлактык тарбия берүүгө жардам берет. Балдар адабияты курчап турган дүйнө тууралуу маанилүү булактардын бири болуп берет. Балдар адабияты коммуникативдик жөнөмдөрдү өнүктүрөт. Балдар адабияты адабий тексттерди кабыл алуу жөндөмдөрүн арттырат. Балдар адабияты окууга болгон кызыктырууну арттырат, адабият жанрлары менен тааныштырат. Балдар адабияты башталгыч класстардын окуучуларын окутууда жана тарбиялоодо зор мааниге ээ окутуу куралдарынын бири.

Ачкыч сөздөр: Балдар адабияты, көркөм адабият, башталгыч класстар, окуучулар, сабак, тематика, чыгарма, функция, жанр, усул.

ЗНАЧЕНИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

Эта статья посвящена важности детской литературы в обучении учащихся начальной школы. Детская литература своим увлекательным содержанием развивает технику чтения, учит художественному чтению. Детская литература способствует нравственному воспитанию подрастающего поколения. Детская литература является одним из важнейших источников об окружающем мире. Детская литература развивает коммуникативные навыки. Детская литература развивает навыки восприятия литературных текстов. Детская литература повышает интерес к чтению, знакомит с жанрами литературы. Детская литература-один из инструментов обучения, имеющих большое значение для обучения и воспитания учащихся начальной школы.

Ключевые слова: Детская литература, художественная литература, начальная школа, ученики, урок, тематика, произведение, функция, жанр, метод.

THE IMPORTANCE OF CHILDREN'S LITERATURE IN TEACHING PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation

This article is devoted to the importance of children's literature in teaching primary school students. Children's literature develops reading techniques with its fascinating content, teaches artistic reading. Children's literature contributes to the moral education of the younger generation. Children's literature is one of the most important sources about the world around us. Children's literature develops communication skills. Children's literature develops the skills of perception of literary texts. Children's literature increases interest in reading, introduces genres of literature. Children's literature is one of the teaching tools that are of great importance for the education and upbringing of primary school students.

Keywords: Children's literature, Fiction, elementary school, students, lesson, subject, work, function, genre, method.

Кенже класстардын окуучуларын окутууда балдар адабиятынын маанисин ачууда эң актуалдуу суроолорго жооп берели. Сабатсыз баланы окутууга алган мугалим үчүн китеп кандай негизги мааниге ээ? Мугалим ар бир окуучусун жакшы окурман кылышы керекпи?

Мугалим үчүн китептин ролу өтө чоң. Биринчиден, балдар китеп бизге канчалык маанилүү экенин түшүнүү керек. Китепке болгон муктаждык менен жашоону байланыштырыңыз. Улуу жазуучулар менен тааныштыруу, балдарга китептин канчалык маанилүү жана улуу экенин, аны кантип сактоо жана сүйүү керектигин үйрөтүү. Тематикалык сабактардын жана көргөзмөлөрдүн мисалында балдарды окууга кызыктыруу, интригалоо жана материал менен таанышууга кызыктыруу шарттарын түзүү, андан кийин окуу техникасын жана сүйлөөнүн экспрессивдүүлүгүн практикалоо балдарга китепти түзүүгө катышууга мүмкүнчүлүк берет, балдар үчүн бул абдан кызыктуу иш.

Биз экинчи класстын окуучулары менен көп учурда кошумча уюштурабыз. Класстан тышкаркы адабияттар менен таанышуу сааттары, алар бул сабактарды абдан жакшы көрүшөт. Биз класста отурабыз, китепканадан жаңы, белгисиз китепти алып, кезек менен окуйбуз, сүрөттөрдү карап, анан талкуулайбыз, ар ким өз оюн айта алат, анан китеп боюнча чыгармачылык иш жасайбыз. Кээде биз аларга кичинекей китепти жасоого тапшырма беребиз, алар аны кылдат даярдык менен аткарышат. Алар автордун да, иллюстратордун да ролун аткарып, китебин сыймыктануу менен тартуулашат.

Китептин негизги функциялары кандай? Балдар китебинин өзгөчөлүктөрү эмнеде? Балдар китептеринин кандай түрлөрү балдарга гана багытталган? Адабияттын негизги функциялары кандай?

Ошентип, балдар адабиятынын эң маанилүү функцияларынын бири-бул функция көңүл ачуу. Ансыз башкалардын баары ойго келбейт: баланы кызыктырбай туруп, аны өнүктүрө да, тарбиялай да албайсың.

Бардык мугалимдер билим берүү функциясын эң маанилүү деп эсептешет. Эмне кылуу керек, бала бойго жеткен, бирок башында эч нерсе жок өспүрүмгө айланбасын? Албетте, ага керектүү китептерин окуп бергиле! Анткени, аларда адеп-ахлак алиппеси камтылган, алардын ичинен бала эмне жакшы, эмне жаман экенин үйрөнөт.

Анча популярдуу эмес, бирок балдар адабиятынын эстетикалык функциясы андан кем эмес: китеп чыныгы көркөм табитти ойготушу керек, бала сөз искусствосунун мыкты үлгүлөрү менен тааныштырылышы керек.

Ал эми бул учурда, албетте, чоң кишинин жана мугалимдин ролу чоң, ал баланын дүйнөлүк жана улуттук адабияттын кенчтерин түшүнүүдө жетекчинин ролун ойной алат. Ал тургай, алгач окуу үчүн арналган эместери да. Мындай тымызын жана эмоционалдык ортомчулуктун мисалын Алыкул Осмоновдун "Эки метр Эсенкул" ырында эң сонун көрсөтүлгөн:

Партасына олтурса,
Башы чыгат Эсенкул,
Бардыгынан бөлүнүп,
Чачы чыгат Эсенкул.

Катар сапка турганда,
Мойну чыгат Эсенкул,
Башкалардан коржоюп,
Бою чыгат Эсенкул.

Биздин балдар айткандай:
Эки метр Эсенкул.
Мындай шылдың болуунун,
Себептери мына бул:

Ата-энеси ээрчитип,
Окууга алып келгенде,
Биринчиге өткөндө,
Билбей калган Эсенкул.

Экинчиге келгенде,
Эки жыл калган Эсенкул,
Үчүнчүгө чыкканда,
Үч жыл калган Эсенкул.

Сая кетип далай жыл,
Ылдый болгон Эсенкул,
Окуусу өспөй, мойну өсүп,
Шыргый болгон Эсенкул.

Катуу айттым түшүнсөң,
Мени кечир Эсенкул,
Окуусу өспөй, мойну өскөн
Эки метр Эсенкул.

Балалык тажрыйба эң күчтүү, эң маанилүү! Бул маанилүү жана тескери жараян: балдар адабиятын окуп, чоңдорго жакшы балдар, алардын көйгөйлөрү жана кызыкчылыктарын түшүнө баштайт. Кээде ал чоңдорго унутулган баланы табууга жардам берет.

Балдар адабиятынын таанып-билүү функциясы талашсыз: окумуштуулар жети жашка чейин адам 70% билим алат жана 30% гана кийинки өмүр бою алат деп аныкташкан! Көркөм адабиятка карата таанып-билүү функциясы эки аспектке бөлүнөт: биринчиден, илимий-көркөм прозанын атайын жанры бар, анда адабий формада балдарга тигил же бул билимдер тартууланат. Экинчиден, таанып-билүүчүлүк багыты жок чыгармалар да баланын дүйнө, жаратылыш жана адам тууралуу билим чөйрөсүн кеңейтүүгө салым кошот.

Балдар китебинде иллюстрациялардын ролу чоң. Ошентип, мектепке чейинки балдар үчүн мисалдардын көлөмү 75% кем болбошу керек. Балдардын оюнда "китепте сүрөттөр же сүйлөшүүлөр жок болсо, анда анын кереги бар?" деген суроо болот. Эстутумдун алдыңкы түрлөрүнүн бири – көрүү. Китептин сырткы көрүнүшү бала кезинен эле анын мазмуну менен тыгыз байланышта болот. Мисалы, Тоголок Молдонун "Абышка менен кемпирдин көмөчү" жомогун сүрөттөрсүз элестетүү кыйын жана кызыксыз болуп калат. Ал тургай, бойго жеткен окурман, балдар жөнүндө сөз жок, алар анын китепти сырткы дизайны менен таанышуудан баштайт.

Балдар адабияты менен иштөөдө балдардын адабиятты кабылдоо психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске албай коюуга болбойт. Бул идентификация - адабий каарман менен идентификация. Чыныгы дүйнөсүнө өзү окуган китептердин дүйнөсүн кошуу менен окурман өзүнүн жашоосун, руханий тажрыйбасын байытат.

Көркөм адабиятты тандоодо жана кабыл алууда анын компенсациялык функциясы чоң роль ойнойт. Адам кандай китептерди жактырганынан, чыныгы чындыкта эмне жетишпей жатканын толук көрүүгө болот. Балдар, андан кийин өспүрүмдөр жана жаштар, курчап турган жашоонун жөнөкөйлүгүн жеңүүгө умтулуп, кереметти эңсеп, адегенде сыйкырдуу жомокторду, андан кийин фантазия менен фантастиканы тандашат.

Ал эми тескери процесс барбы!? Балдарга арналган китептердин ичинен биз жок дегенде экөөнү жана чоңдордун маданиятынын фактысын, илхамдын булагы, изилдөө жана талаш-тартыштын предмети деп атасак болот. Буга Кусейин Эсенкожоевдин, Бек Жылдыздын чыгармалары мисал боло алат.

Окуу деген эмне? Окуу максаттары кандай болушу мүмкүн? Кесипкөй мугалим окуу процессинин кайсы сапаттарын унутпашы керек? Окуу-бул оозеки иш-аракет, ал эми сүйлөө - бул адамдардын баарлашуусунун бир түрү, жана эң негизги түрү, аны акылдуу адам гана толук өздөштүрөт, демек, окуу – бул дагы адамдардын баарлашуусунун бир түрү. Китепти ачып, мыкты маектешти таба аласыз.

Биз ар дайым классыбыздын балдарына китеп окуу жөнүндө айтып беребиз. Алар китепти үн чыгарып окуп, сөз байлыгын көбөйтүшөт, кооз сүйлөгөндү үйрөнүшөт. Кесипкөй мугалим окуу процессинин кайсы сапаттарын унутпашы керек? Туура окулуп жаткан нерсе көркөм ыргагы аныкталат. Окууну түшүнүүнү шарттаган нерсе - окуу ылдамдыгы. Мындай ылдамдык убакыт бирдигинде окулган басма белгилеринин саны менен өлчөнөт.

Акыркы мезгилдеги усулдук адабиятта окуу аң-сезими автордун ниетин түшүнүү, бул долбоорду ишке ашырууга жардам берген көркөм каражаттарды билүү жана окууга болгон

өз мамилесин түшүнүү катары каралат. Экспрессивдүүлүк - оозеки тил аркылуу угуучуларга чыгарманын негизги идеясын жана ага болгон өз мамилесин жеткире билүү.

Бардык аталган сапаттар бири-бири менен байланышкан жана өз ара шартталган. Графикалык белгилердин туура айтылышы болбосо, тексттин айрым бирдиктерин түшүнүү мүмкүн эмес, ар бир бирдиктин маанисин түшүндүрбөстөн, алардын байланышын түшүнүү мүмкүн эмес, ал эми тексттин айрым компоненттеринин ички байланышы болбосо, чыгарманын идеясын түшүнүү болбойт.

Өз кезегинде, чыгарманын жалпы маанисин түшүнүү анын айрым элементтеринин туура окулушуна жардам берет, ал эми текстти туура окуу жана түшүнүү окуунун экспрессивдүүлүгүнө негиз болот. Эркин сүйлөө, окуу темпи болгондуктан, белгилүү бир шарттарда экспрессивдүүлүктүн каражаты болуп калат. Демек, кесипкөй мугалим окурмандын даярдыгы бир эле учурда окуу чеберчилигинин бардык төрт сапаты боюнча иштөө менен курулушу керектигин так түшүнүшү керек. Бул ыкма сабаттуулук мезгилинде ишке ашырылып жатат.

Жалпылап айтсак, балдар адабияты өзүнүн кызыктуу мазмунун менен окуу техникасын арттырат, көркөм окууга үйрөтөт. Балдар адабияты жаш муундарга адеп-ахлактык тарбия берүүгө жардам берет. Балдар адабияты курчап турган дүйнө тууралуу маанилүү булактардын бири болуп берет. Балдар адабияты коммуникативдик жөнөмдөрдү өнүктүрөт. Балдар адабияты адабий тексттерди кабыл алуу жөндөмдөрүн арттырат. Балдар адабияты окууга болгон кызыктырууну арттырат, адабият жанрлары менен тааныштырат. Балдар адабияты башталгыч класстардын окуучуларын окутууда жана тарбиялоодо зор мааниге ээ окутуу куралдарынын бири.

Колдонулган адабият

1. Жолдошбаев А.С., Паязова А.М. Балдар адабияты жана көркөм окуу. Жалал-Абад, 2018.
2. Жолдошбаев А.С. Мамбеталиева Г.М. Детская литература и выразительное чтение. Жалал-Абад, 2019.
3. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Бишкек, 1991.
4. Осмонов А. Түлкү менен каздар. Бишкек, 2015.

Касымов Т.М., *ага окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кабаева Р.А., *магистрант,*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАНА МЕКТЕП КУРАГЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН КӨРКӨМ ОКУУСУ ЖӨНҮНДӨ

Негизги мазмуну

Бул макалада мектепке чейинки жана кенже мектеп жашындагы балдардын көркөм окуусунун бир катар маселелери каралган. Көркөм окуу – балдарга оозеки кепти көркөмдөө каражаттары, усулдары жана ыкмалары менен таанытат, оозеки кептин көрктүүлүгүн, уккулуктуулугун жана мукамдуулугун кантип камсыздоого болот экендигин үйрөтөт. Кайсы бир адабий чыгарманы окуу, баяндоо – абдан баалуу дидактикалык ыкма. Ошол ыкманын натыйжалуулугун көркөм окуу камсыз кылат.

Ачкыч сөздөр: көркөм окуу, балдар, окуучулар, мугалим, мектеп, китеп, ыр, аңгеме, жомок, текст, интонация, тембр, мимика, окуу техникасы.

О ВЫРАЗИТЕЛЬНОМ ЧТЕНИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы выразительного чтения детей дошкольного и школьного возраста. Выразительное чтение-знакомит детей со средствами, методами и приемами изобразительного искусства устной речи, учит, как обеспечить красоту, слышимость устной речи. Чтение, повествование любого литературного произведения – очень ценный дидактический метод. Эффективность этого метода обеспечивает художественное чтение.

Ключевые слова: выразительное чтение, дети, ученики, учитель, школа, книга, стихи, рассказ, сказка, текст, интонация, тембр, мимика, техника чтения.

ABOUT EXPRESSIVE READING OF PRESCHOOL AND SCHOOL-AGE CHILDREN

Annotation

This article discusses the issues of expressive reading of preschool and school-age children. Expressive reading-introduces children to the means, methods and techniques of the visual art of oral speech, teaches how to ensure the beauty, audibility of oral speech. Reading, narration of any literary work is a very valuable didactic method. The effectiveness of this method ensures artistic reading.

Keywords: expressive reading, children, students, teacher, school, book, poems, story, fairy tale, text, intonation, timbre, facial expressions, reading technique.

Көркөм окуу – өзгөчө чеберчилик. Мүмкүн болсо, бул чеберчиликке эрте жаштан үйрөнүш керек. Кичинекей балдар ата-энеси билген ырын баштаары менен сүйүнүп аягына чейин өздөрү толук айтууга аракеттенгенин баарыбыз билебиз. Ырды жаттоо кичинекей бала үчүн мажбур түрдө болбошу керек. Ырды жаттоо баланын ата-энеси, тарбиячылары тарабынан оюн түрүндө сунушталуусу зарыл: жаңы, кызыктуу, сонун нерсе катары. Муну менен баланын көңүл буруусу, эске тутуусу, тили өнүгөт. Ата-энеси, тарбиячылар эмоционалдык түрдө балага эс алып отурганда, көчөдө сейилдеп жүргөндө, көңүлүн алам дегенде ыр айтып беришсе, бала кызыгып угат, таң калат, аркасынан кайталайт жана ырды кайталоо менен өзүнө сүйүнөт. Көркөм окуу мектепке чейинки жаштагы балдарга жана алардын ата-энесине, тарбиячыларына эстетикалык рахаттанууну алып келет. Ырды айтып берүү, жаттоо – чындыгында абдан жагымдуу нерсе.

Кичинекей балдар ырларды алардын ритмине, т.а. ыргагына, ылайык оңой жатташат, эстеп калышат. Ырды жаттоо аракеттери бир нече баскычтардан турат. Ал баскычтар адамдын жеке мүнөздөрүнө ылайык аткарылат. Эс тутуму жакшы адамдар ырды бир нече жолу окугандан кийин эле эстеп калышат.

Ырларды окуп берүүдө, жаттатууда ата-энелер жана тарбиячылар төмөнкү тартиптеги талаптарды аткаруусу зарыл:

1. Текст менен таанышуу. Текстти 3-5 жолу окуп чыгуу. Аталышына көңүл буруу. Ар бир саптын маанисине көңүл буруу. Шашпай окуп чыгып, туура паузаларды кармануу жана ар бир сөздү, ар бир тыбышты сезүү. Белгилүү саптарда эмоционалдык чыңалууну сезүү. Чыгарманын сюжетине көңүл буруу, логикалык байланыштарды аңдоо. Логикалык паузаларды белгилөө. Ар бир үтүрдөн кийин кыска паузаларды кылуу. Чекит жана көп чекиттерден кийин паузаны бир аз узартуу. Психологиялык жактан маанилүү жерлерин белгилөө максатында ошол сүйлөмдөрдүн алдында же алардан кийин паузаны кармоо. Ырдын жазылышынын максатын билиш үчүн анын тарыхы менен алдын ала таанышуу. Муну менен биз ырдагы элестерди автор менен бирге туура чагылдыра алабыз. Ырдын каармандарынын кыймыл-аракетин, алардын себебин, ырдагы сезимдерди алдын ала аныктоо зарыл.

2. Ырды аны менен таанышуудан пайда болгон сезимдер менен окуңуздар: каармандарды, көркөм элестерди, ырдын мүнөзүн так чагылдыруу максатында.

3. Ырды балдарга окуп берүүдөн, айтаардан мурун сиздер чыгарманын мазмунун түшүнө алдыңыздарбы? Сиздердин жана автордун сезимдери туура келдиби? – деген суроолорго жооп табуу зарыл.

4. Ырды жакындарыңыздарга окуп бериңиздер. Алар да окуп беришсин. Анткени, сиздер жана алар окуган саптарда кандай айырмалар бар экенин аныктоо менен ырдын туура ыңгайын табуу абзел.

5. Ырды бир нече бөлүккө бөлүү зарыл. Анткени, ырды бөлүктөрү боюнча жаттоо оңой болот.

6. Ырды так, уккулуктуу, сезимдер менен айтканга жетишкенче жаттоо зарыл.

7. Ырды көркөм окуу талаптарына ылайык айтуу зарыл: туура демде, тийиштүү паузалар менен, шашылбай, аптыкпай. Туура эмес дем, шашылуу, аптыгуу – үнүңүздөрдү, ырдын ыргагын бузушат.

Көркөм окууда интонация, тембр, мимика, кол жаңсоолор деген нерселерди эске алуу абдан маанилүү, алар көркөм окууга кошумча эмоциялык көрк беришет.

Интонация - латынча үндү бийик чыгарып сүйлөө; кептин ыргактык- обондук жагы, үндүн жогорулап-төмөндөп турушу; сөздү сүйлөөнүн ыңгайы, т.а. сүйлөгөндүн сөз болуп жаткан нерсеге сезимин, мамилесин үн менен билдирүүсү.

Тембр – французча үндүн добушунун мүнөзү, негизги үнгө коштолуучу обертондордон көз каранды болот (обертон – немисче үндүн кошумча басымдары). Интонация жана тембр көркөм окуунун абдан маанилүү каражаттары. Автордун сезимдерин үндүн тембри менен көрсөтүүгө аракет кылыңыздар. Ырдагы автордун сөзүн интонация көрсөтөт (үндүн жогорулашы, төмөндөшү менен). Текстти угармандарга туура жеткирүү үчүн окурман аны өзүнө сиңирүүсү зарыл.

Мимика (ымдоолор) жана кол жаңсоолор. Көркөм окуунун бул кыймыл-аракеттик каражаттары интонация жана тембр менен биргеликте угармандардын көңүлүн бурдурганга жардам беришет. Мимика чыгарманын авторунун жана аны тартуулап жаткан окурмандын чыгармадагы окуяларга болгон мамилесин коштоп туруусу зарыл. Туура эмес же ашыкча мимика угармандарда ыргылжың абалды пайда кылып, чыгармадан алаксытат. Мимика үн, сезим деген нерселер менен бир ыргакта кетүүсү зарыл. Беттин, жүздүн кыймыл-аракети, оюну – актёрдук чеберчилик. Бир эле мезгилде үнгө, мимикага басым кылуу оңой аракеттерден эмес. Чыгарманы окуп жаткан адамдын кол жаңсоолору да текстке ылайык болушу керек. Ашыкча кол жаңсоолор чыгарманын маанисине карама-каршы келип, мазмунун өзгөртүп, көркөм окуу жараянын маскарапоздукка айландырып жибериши мүмкүн.

Мектепке чейинки курактагы балдар ыр менен бирге кара сөз менен жазылган жомокторду, аңгемелерди да абдан жакшы көрүшөт. Көңүлүнө жаккандарын бир нече ирет кайталап окуп берүүсүн суранышат. Улам кийинки айтып берүүдө эмоциялык коштоолордун

сапаттуулугун, туруктуулугун талап кылышат. Мындайда ата-энелер, тарбиячылар балдардын өтүнүчүн аткарып берүүгө мажбур, бирок, алар менен бирге жаңы жомокторду, аңгемелерди айтып берүүсүн унутпасын. Анткени, балдардын дүйнө таанымы мындан ары да өнүгүүсү абзел, жаңы кызыгууларды туудуруу зарыл. Жогоруда айтылып кеткен талаптар жомокторго, аңгемелерге да туура келишет.

Көркөм окуу – ата-эненин, тарбиячынын жана балдардын биргелешкен мээнетинен жаралуучу ишмердик. Ата-эне, тарбиячылар балдардын көркөм окуу жөндөмдүүлүгүн ырааттуу тарбиялоосу зарыл. Ата-эне, тарбиячылар балдарга өз убагында адабият дүйнөсүнүн, китеп дүйнөсүнүн кереметтүүлүгүн ачып берүүгө милдеттүү. Жогорудагы талаптарды аткаруу менен биз баланы туура, так, мазмундуу, көркөм сүйлөөгө үйрөтөбүз. Сөздүн тактыгы менен ойдун тактыгы удаа болушат.

Мектепте көркөм окуу биринчи класстан башталып, он биринчи класска чейин уланат. Орто мектептин 5-8 класстарында окуучулар ар кандай жанрдагы чыгармаларды окуунун өзгөчөлүктөрү менен, окуу чеберчилиги жана теориясы менен таанышып, класстан класска өтүүдө окуу чеберчилигин арттырышат. Көркөм окуу эне тил сабагынан башталып, адабий окуу, адабият сабактарында улантылат жана бышыкталат. Мындан сырткары, көркөм окуу чеберчилиги атайын ийримдерде өнүктүрүлөт (сахналык чеберчилик ийриминде, адабий ийримде ж.у.с.). Бирок, мугалим ар бир сабакта туура жана так сүйлөө, көркөм окуу иштерин такай тартипте жүргүзүп келет.

Текстти окуу төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт жана төмөнкү багыттарда жүргүзүлөт:

-окуу техникасынын үстүндө иштөө (окуу ылдамдыгы, темпи, окуу динамикасы ж.у.с.);

-чыгарманын мазмуну жана маанисин түшүнүү үстүндө иштөө.

Мугалимдердин текстти окуп берүүсү. Окуучуларды текст менен таанышып чыгуусун суранаардан жана текстти көркөм окууну баштоодон мурун мугалим текстти өзү окуп берип, текст тууралуу өзүнүн түшүнүгүн билдирүүсү керек. Албетте, мындан кийин окуучулар өздөрү текст менен таанышууга, өз алдынча түшүнүүгө, текстти өздөрүнүн түшүнүгү менен сунуштоого туура келет. Бирок, мугалимдин текстти окуп бериши - кийинки сабактарга жакшы үлгү жана түрткү берет. Муну менен бирге, тийиштүү сабактарда окула турган чыгармалардын тексттерин автордун же атайын мыкты окуп берүүчүлөрдүн аудио жазууларын угузуп берсе болот. Мындай аудио жазуулар бүгүнкү күндө Интернетте кеңири.

Сүйлөө, айтуу жана эстөө жөндөмдүүлүгү үстүндө иш алып баруу. Мугалим ар дайым окуучулардын сөздөрдү, тыбыштарды туура кабыл алуусуна, сүйлөө-айтуусуна тийиштүү көңүл буруп, байкоого алуусу зарыл. Тексттердин угумдуулугу табигый мүнөздө болушу үчүн мугалим, окуучу аны жаттап, эстеп калыш керек. Ушул себеп менен мугалим өзүнүн, балдардын эс тутуму үстүндө иштеп, аны жакшыртып, текстти эстеп калуу ыкмаларын көрсөтүшү керек.

Текстти мазмуну боюнча талдоо. Окуучуга түшүнүктүү, мазмуну боюнча жакын чыгарманын үзүндүсүн тандайбыз. Ошол үзүндүнү окуучуга үндү чыгарып көркөм түрдө окуп беребиз. Андан соң окуучудан бул текстте эмне жөнүндө айтылып жаткандыгын, бул текст кандай маанайда экендигин суроо керек. Мүмкүн болушунча мугалим окуп берген текстте интонациялар бир-эки ирет алмашуусу зарыл. Окуучу интонациялардын алмашканын байкап калышы керек. Муну менен окуучу мугалимдин, тексттин үлгүсүндө көркөм окуу чеберчилигин аңдайт. Мугалим окуучуга чыгарманын каармандары тууралуу, ал каармандардын сезимдеринин абалы тууралуу суроо бериши зарыл. Көркөм окуунун натыйжасында окуучулар окулган текстти туура түшүнүшүп, эмоционалдык түрдө туура кабыл алышат. Көркөм окуунун биринчи сабактары кызыктуу балдар ырлары, балдар жөнүндө ырлар темасында жүргүзүлсө, анда окуучулардын кабыл алуусу үчүн абдан ыңгайлуу болот. Ушундай ырлардын мисалында окуучулар чыгармаларды, тексттерди көркөмдөтүп окууга оңой үйрөнүшөт.

Көркөм окууга киришүү. Чыгарманын, тексттин мазмунун жогоруда айткандай талдагандан кийин окуучуга текстти көркөмдөп окуп берүүнү сунуштайбыз. Ал окугандан кийин мугалим окуп бериши керек. Салыштыруудан натыйжасы чыгарылат. Соңунда

окуучуну мактап коюуну унутпайбыз жана ошол эле мезгилде бир аз кемчиликтерин белгилеп кетебиз. Сунушталган, тааныша турган текстти мугалим окуучу менен бирге интонациянын ар кандай ыңгайларында окуп көрүшү да керек. Бир нече ирет кайталоолордон кийин көркөм окуу сабагынын төмөнкү натыйжалары чыгарылат:

-биз бүгүн көркөм окууну үйрөнүүдө тексттин маанайын туура аныктоо зарыл экендигин билдик;

-үндү чыгарып окууда биз ошол маанайды угармандарга туура жеткире алышыбыз керек.

Көркөм окуу боюнча кийинки сабактарда башталгыч класстардын мугалими ийгиликке жетишүү максатында сабагын мурункудан кызыктуу өткөрүшү зарыл. Мисалы, кайсы бир ырды же монологду мультфильмдин же көркөм фильмдин каарманы сыяктуу окуп берсе, анда ошол ыр же монолог башталгыч класстардын окуучулары үчүн абдан кызыктуу болот. Бул идея балдарды кызыктырат, сүйүнтөт жана көркөм окууда интонациялардын түрдүүлүгү менен тааныштырат, актёрдук чыгармачылыктын негиздеринен кабар берет.

Ушул нукта балдарга үй тапшырмасы иретинде атайын дептер ачтырып коюу пайдалуу болот. Ал дептерге балдар окулган чыгармадан же тексттен келип чыккан, пайда болгон маанайын, оюн, байкоолорун, талдоолорун жазышат.

Окуучуларды көркөм окууга үйрөтүүдө тексттеги негизги сөздөр тууралуу. Тексттин мазмунун камтыган негизги сөздөрдү аныктоо, бөлүп чыгаруу маселеси кенже класстардын окуучулары үчүн кыйындыкка турат. Аларга жардам берүү үчүн мугалим тексттин белгилүү бир бөлүгүн окуп берүүдө, текст менен тааныштырууда негизги сөздөрдү баса белгилеп туруусу зарыл. Тексттин кайсы бир бөлүгүн окуп жатып бул жерде кайсы сөз мазмуну боюнча негизги экендигин сурап коюш керек. Окуучу тексттин ошол бөлүгүн окуп жатканында ага негизги сөздү баса белгилеп кетүүсүн сунуштайбыз. Негизги сөздөрдү аныктоо, текст мазмунун ачууда маанисин туюу - сөз чеберчилигин тарбиялайт, угармандардын көңүлүн тартат, кеп максатынын ажарын ачат.

Көркөм окуу сабактарынан алынган көндүмдөрдү текшерүү. Көркөм окуу сабактарынан алынган көндүмдөрдү текшерүүнүн эң жакшы жолу – кайсы бир чыгарманы класста же театралдык ийримде сахналаштыруу. Сахналаштырууну уюштуруу үчүн балдарга кызыктуу пьесаны же ролдорго бөлүштүрүп аткаруу үчүн ыр түрүндөгү чыгарманы тандоо зарыл. Класстагы бардык окуучуларга ролдорду берип, сахналаштыруу оюнуна тегиз катыштырууга аракет кылыш керек. Каармандардын сөздөрүн көркөм окууну сиңдирүү үчүн сахналаштыруунун ар кандай ыңгайларын тандаңыздар. Сахналаштыруу оюнунун натыйжасында окуучулардын көркөм окуу көндүмдөрү бышыкталат, балдардын көркөм окууга кызыгуулары артат. Балдар сахналаштырылган оюндарды абдан жакшы көрүшөт, сүйүнүп катышат.

Жогоруда айтып кеткендей, көркөм окуу – өзгөчө чеберчилик, балдар адабиятынын мазмунун, ажарын ача турган каражат, усул, ыкмалар жыйындысы. Ошол себеп менен көркөм окуу чеберчилиги да тийиштүү окуп-таанууну талап кылат.

Колдонулган адабият жана булактар:

1. Жолдошбаев А.С. Паязова А.М. Балдар адабияты жана көркөм окуу: окуу колдонмосу, Жалал-Абад, 2018.-116 б.
2. Жолдошбаев А.С., Мамбеталиева Г.М. Детская литература и выразительное чтение: учебное пособие. Жалал-Абад, 2019.-120 с.
3. Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга: Кыргыз акын-жазуучуларынын балдарга арнап жазган чыгармаларынын негизинде түзүлгөн хрестоматия: 1-бөлүк, поэзия. Б.: “Бийиктик плюс”, 2016.-512 б.
4. Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга: Кыргыз акын-жазуучуларынын балдарга арнап жазган чыгармаларынын негизинде түзүлгөн хрестоматия: 2-бөлүк, поэзия. Б.: “Бийиктик плюс”, 2016.-512 б.

Бакытбекова М.Б., *окутуучу*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

KONUK EVLERİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZME ETKİSİ; CALAL-ABAD ÖRNEĞİNDE

Özet

Günümüzde turizmin sürdürülebilirliği, bölgenin doğal kaynaklarının, kültürel mirasının ve sosyal istikrarının korunmasını sağlamak için öncelikli bir kalkınma yönü haline gelmektedir. Bu çalışma sürdürülebilir turizmin desteklenmesinde bölgedeki konuk evlerinin rolüne odaklanmaktadır. Çalışma, konuk evlerinin çevresel, sosyokültürel ve ekonomik açıdan etkilerini analiz ederek sürdürülebilir turizm deneyimleri yaratmaya katkısını değerlendirmektedir. Konaklama işletmelerinin çevresel performanslarını iyileştirmek, sosyo-kültürel girişimlerde bulunmak ve bölgenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmak amacıyla alabilecekleri önlemler tartışılmaktadır. Çalışmanın sonuçları, turizmin ve bir bütün olarak bölgenin sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunan işletmelerin gelişme stratejisinde önemli bilgileri sağlar.

Anahtar kelimeler: Calal-Abad, sürdürülebilir turizm, konuk evi.

IMPACT OF GUEST HOUSES ON SUSTAINABLE TOURISM; IN THE CASE OF CALAL-ABAD

Abstract

Today, the sustainability of tourism is becoming a priority development direction to ensure the preservation of the region's natural resources, cultural heritage and social stability. This study focuses on the role of guest houses in the region in supporting sustainable tourism. The study evaluates the contribution of guest houses to creating sustainable tourism experiences by analyzing their environmental, sociocultural and economic impacts. Measures that accommodation establishments can take to improve their environmental performance, take socio-cultural initiatives and contribute to the economic development of the region are discussed. The results of the study provide important information in the development strategy of enterprises contributing to the sustainable development of tourism and the region as a whole.

Key words: Calal-Abad, sustainable tourism, guest house.

Sürdürülebilir turizm, çevresel, sosyal ve ekonomik etkileri göz önünde bulundurarak turizm faaliyetlerini sürdürülebilir bir şekilde yönetme amacını taşır. Bu yaklaşım, doğal kaynakları koruma, yerel kültürleri destekleme ve toplulukları etkileme konularında dengeli bir turizm modelini benimser. Sürdürülebilir turizm unsurlarını işletmelerde uygulayarak işletmelerininin gelişmesine ve uzun dönem hayatta kalmasına aşağıdaki adımlara önem verilmelidir:

Çevre Dostu Uygulamalar: Turistik yerlerde ve konaklama birimlerinde enerji ve su tasarrufu sağlamak, atık yönetimini geliştirmek ve çevre dostu uygulamaları teşvik etmek.

Yerel Ekonomiyi Destekleme: Yerel işletmeleri ve ürünleri desteklemek, yerel halka ekonomik fayda sağlamak ve turizm gelirinin toplulukla paylaşılmasını sağlamak.

Kültürel ve Doğal Mirası Koruma: Turistik yerlerde kültürel ve doğal mirası koruma çabalarını desteklemek, turistlere bu konuda bilgi vermek ve saygılı davranışları teşvik etmek.

Topluluk Katılımı: Yerel toplulukların turizm yönetimine katılımını sağlamak, onların görüşlerini almak ve sürdürülebilir turizm politikalarını birlikte oluşturmak.

Eğitim ve Farkındalık: Hem turistlere hem de yerel halka sürdürülebilir turizm konularında eğitim vermek, bilinç oluşturmak ve sürdürülebilir turizme yönelik farkındalığı artırmak.

Ulaşımı ve Altyapıyı İyileştirme: Turistik bölgelere erişimi kolaylaştırmak için sürdürülebilir ulaşım modlarına ve altyapı geliştirmeye odaklanmak.

Sürdürülebilir İş Modelleri: Turizm işletmelerinin sürdürülebilir iş modellerini benimsemelerini teşvik etmek, karlılığın uzun vadeli sürdürülebilirlikle uyumlu olmasını sağlamak.

Bu adımlar, sürdürülebilir turizmin teşvik edilmesine ve daha dengeli bir turizm modelinin oluşturulmasına yardımcı olabilir.

Günümüzde zaman talebi olan eko ve etno turizmle beraber geceleme için turistlerin isteklerinden biri konuk evleridir. Konuk evleri, genellikle turistlere konaklama imkanı sunan küçük işletmelerdir. Bu tesisler otellerden farklı yapan özelliği daha kişisel ve sıcak bir atmosfer sunar. Konuk evleri, ev sahiplerinin evlerini veya özel mülklerini konuklara kiralamalarıyla işleyebilir. Bu

tür konaklama yerleri, genellikle daha yerel ve özgün bir deneyim sunma amacı taşırlar. Misafirlere ev ortamında konaklama, kişisel ilgi ve daha sıcak bir atmosfer sunarak farklı bir seyahat deneyimi sağlama eğilimindedirler.

Konuk evleri, sürdürülebilir turizmin gelişiminde önemli bir rol oynar. Çünkü bu tesisler genellikle yerel toplulukları destekler, çevreye duyarlı uygulamalar benimser ve kültürel etkileşimleri teşvik eder. Konuk evleri, sürdürülebilir turizmin temel prensiplerini uygulayarak, doğal kaynakların korunmasına katkıda bulunur ve yerel ekonomiye olumlu etkiler sağlar. Aynı zamanda, konuk evleri misafirlerine çevre dostu seçenekler sunarak bilinçli turizmi teşvik eder.

Konuk evleri sürdürülebilir olabilmek için şu önlemleri alabilir:

Çevresel Duyarlılık: Enerji ve su tasarrufu sağlamak için yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanma, atık yönetimini geliştirme ve doğal kaynakları koruma amacıyla çevre dostu uygulamalar benimseme.

Yerel Topluluk Katılımı: Yerel toplulukları destekleme, yerel halkın ekonomik fayda sağlamasını teşvik etme ve kültürel etkileşimi teşvik ederek yerel kültürleri koruma.

Sosyal Sorumluluk: Adil çalışma şartlarına uyum, yerel işe alımları teşvik etme, cinsiyet eşitliğini destekleme gibi sosyal sorumluluk projelerine katılım.

Misafir Bilincini Artırma: Misafirlere çevresel ve sosyal sorumlulukları anlatan bilgi sunma, yerel kültür ve doğal çevre konusunda farkındalık oluşturma.

Eğitim ve Yetenek Geliştirme: Personeli sürdürülebilir turizm konusunda eğitme, çevre dostu uygulamalara adapte olmalarını sağlama.

Sürdürülebilir Gıda ve Malzeme Kullanımı: Yerel ürünleri tercih etme, çiftçilere destek olma ve tek kullanımlık malzemeleri en aza indirgeme. Bu önlemler, konuk evlerinin sürdürülebilir turizm ilkelerini benimsemesine ve uygulamasına yardımcı olabilir.

Bu unsurlar, konuk evlerinin sürdürülebilir bir iş modeli oluşturmasına katkıda bulunabilir. Bu sayede hem çevresel etkiler azaltılır, hem de yerel topluluk ve misafirlerle daha pozitif bir etkileşim sağlanabilir.

Şimdilik sürdürülebilir turizmi geliştirme ve uygulama sistemi uluslararası Travelife organizasyonu ele almaktadır. Travelife Sürdürülebilirlik Sistemi 2007 yılında oluşturuldu. Bu, turizmin ve turizm endüstrisinin sürdürülebilir gelişimini teşvik etmeye adanmış bir girişimdir. Girişim, İngiliz Turizm Birliği (ABTA) ve Hollanda merkezli kar amacı gütmeyen bir kuruluş olan Avrupa Eko ve Tarım Turizmi Merkezi (ECEAT) - Projeler tarafından ortaklaşa yönetiliyor. Travelife, turizm endüstrisinde sürdürülebilirlik prensiplerini benimsemeyi amaçlayan bir projedir. Travelife, seyahat acenteleri, oteller ve diğer konaklama tesisleri gibi turizm işletmelerine sürdürülebilir turizm standartlarını uygulama konusunda rehberlik eder ve belgelendirme sağlar.

Travelife Sürdürülebilir Projesi, çevresel, sosyal ve ekonomik etkileri değerlendiren bir dizi kriter içerir. İşletmeler, bu kriterlere uygunluk sağlamak için çeşitli çabalar göstermelidir. Örneğin, enerji ve su tasarrufu, atık yönetimi, doğal kaynak koruma, yerel topluluklara katkıda bulunma, sosyal sorumluluk projelerine katılım gibi alanlarda standartları karşılamak için çaba gösterirler.

Travelife belgesi, bir işletmenin sürdürülebilir turizm standartlarına uygunluk düzeyini gösteren bir işaret olabilir. Seyahat edenler, bu belgeyi gördüklerinde o işletmenin çeşitli sürdürülebilirlik kriterlerini benimsemeye çalıştığını anlayabilirler. Bu, turistlerin daha sürdürülebilir seyahat seçeneklerini tercih etmelerine ve bu yönde bir talep oluşturmalarına katkıda bulunabilir.

Travelife sürdürülebilir Turizm Kriterleri, konuk evleri gibi turizm işletmeleri için de geçerli olan bir dizi standart belirler. Bu kriterler genellikle çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik alanlarını kapsar. Ancak, bu kriterler zaman içinde güncellenebilir, bu nedenle en güncel bilgileri Travelife'nin resmi kaynaklarından almanız önemlidir.

Ancak, genel olarak, Travelife Sürdürülebilir Konuk Evi Kriterleri şunları içerebilir:

Çevresel Performans:

Enerji verimliliği ve kullanımı

Su yönetimi ve tasarrufu

Atık yönetimi ve geri dönüşüm uygulamaları

Doğal kaynakların korunması

Topluluk Katılımı:

Yerel topluluklara sosyal ve ekonomik katkılar

İnsan haklarına saygı

Kültürel mirası koruma ve teşvik etme

Yönetim ve İşletme:

Sürdürülebilirlik politikaları ve stratejileri

Personel eğitimi ve iş sağlığı güvenliği

Misafir bilgilendirme ve eğitimi

Travelife belgesi almak isteyen konuk evleri, bu kriterlere uygunluğu kanıtlamak ve sürdürülebilir turizm standartlarını karşılamak için belirli süreçlere tabi tutulurlar. Bu belge, işletmenin sürdürülebilir turizme olan taahhüdünü ve başarılı bir şekilde bu standartları karşıladığını gösterir. Ancak, belgenin alınması ve korunması sürekli bir çaba gerektirir.

Kırgızistan'da son yıllarda ekonominin bir dalı olan turizmi geliştirmek için yeterli çabalar yapılmaktadır. Ayrıca Calal-Abad bölgesinde bir çok işler yapılmaktadır. Devlet memurlar, Destinasyon Calal-Abad turistik organizasyonu ve turistik işletmeler (onun içinde konuk evleri de bulunmaktadır) hep birlikte bölgenin sürdürülebilir turizm gelişme stratejisi üzerinde çalışmaktadırlar. 2023 yılında Travelife sisteminin kriterlerini tamamlayarak Destinasyon Calal-Abad turistik organizasyonu Sürdürülebilir bir organizasyon belgesini kazandı. Bundan sonra bu belgeyle organizasyon üyeleri olan konuk evlerini sürdürülebilir yönetim modelini kurmada, turizmi geliştirmekle beraber çevreyi korumada yol ışığı görevini yapacaktır.

Kaynakça;

1. Metin Kozak, 2020 Sürdürülebilir Turizm, Detay Yayıncılık, Ankara .
2. Дудашвили С.Д. Туристические ресурсы Кыргызстана. Бишкек, 2004.
3. John Swarbrooke,2000 , Sustainable Tourism Management, CABI Publishing, UK,P.13
4. KOZAK, N, Otel İşletmeciliği, 2008, 2.Baskı,Detay Yayıncılık,Ankara
5. GÜRBÜZ.A, Turizmin sosyal çevreye etkisi üzerine bir araştırma, *Teknoloji*, Yıl 5, (2002), Sayı 1-2, 49-59
6. KOZAK, N, Genel Turizm, 2012, 2.Baskı,Detay Yayıncılık, Ankara

İnternet Aktarmalar;

1. https://www.travelife.info/index_new.php?menu=about_travelife&lang=ru
2. https://jalal-abad.com/
3. https://www.abta.com/
4. http://www.eceat.org/
5. https://www.unwto.org/
6. https://www.helvetas.org/ru/kyrgyzstan/how-you-can-help/follow-us/press-releases/GRINTUR-Ustoychivyy-turizm-v-Kyrgyzstane-povyshaet-tverdost-duha-lyudey-i-ustoychivost-prirody_pressrelease_7913
7. https://www.gov.kg/ru/p/sustainable_development

Омошев Т.Т., *к.п.н., профессор*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Сулайманова Д.К., *к.э.н., доцент*
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

ОПТИМИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА ПОКАЗАТЕЛЕЙ СУБЪЕКТОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕГИОНА

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы функционирования экономических процессов аграрного сектора в современных условиях. А также даны анализы (за 2014-2018 гг.) состояния сельского хозяйства Кыргызской Республики: темпы роста физического объема продукции сельского хозяйства, охоты и лесного хозяйства; доля посевных площадей сельскохозяйственных культур по всем категориям хозяйств; удельный вес сельского хозяйства, лесного хозяйства и рыболовства. Рассмотрены приоритетные вопросы по решению аграрных проблем и перспективы развития сельского хозяйства Кыргызской Республики.

Ключевые слова: аграрный сектор, сельское хозяйство, развитие, перспектива, производство, продукция, повышения, растениеводство, животноводство, рынок, оптимизация.

РЕГИОНДОГУ АЙЫЛ ЧАРБА СУБЪЕКТТЕРИНИН КӨРСӨТКҮЧТӨРҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШҮН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ

Аннотация

Макалада азыркы шарттарда айыл чарба тармагындагы экономикалык процесстердин иштеши талкууланат. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын абалына талдоо (2014-2018-жылдар үчүн) берилген: айыл чарба, аңчылык жана токой чарба продукциясынын физикалык көлөмүнүн өсүү темпи; чарбалардын бардык категориялары учун айыл чарба есумдуктерунун айдоо аянттарынын улушу; айыл, токой жана балык чарбасынын үлүшү. Айыл чарба проблемаларын чечүүнүн артыкчылыктуу маселелери жана Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн перспективалары каралды.

Негизги сөздөр: айыл чарба сектору, айыл чарбасы, өнүгүү, перспективалар, өндүрүш, продукция, өсүш, өсүмдүк өстүрүү, мал чарбачылыгы, рынок, оптималдаштыруу.

OPTIMIZATION OF ECONOMIC GROWTH INDICATORS OF AGRICULTURAL ENTITIES IN THE REGION

Annotation

The article discusses the functioning of economic processes in the agricultural sector in modern conditions. And also analyzes (for 2014-2018) of the state of agriculture of the Kyrgyz Republic are given: the growth rate of the physical volume of agricultural, hunting and forestry products; share of sown areas of agricultural crops for all categories of farms; share of agriculture, forestry and fisheries. Priority issues for solving agricultural problems and prospects for the development of agriculture in the Kyrgyz Republic were considered.

Key words: agricultural sector, agriculture, development, prospects, production, products, increases, crop production, livestock production, market, optimization.

Анализ состояния сельского хозяйства Ноокенского района Жалал-Абадской области свидетельствуют о том, что аграрная реформа, начавшаяся в целях преодоления отсталости в отрасли, привела к неоднозначным результатам. В 2020 году производство продукции сельского хозяйства в районе составило 76,1 млн. сомов в фактически действующих ценах (табл.№20).

Таблица №20 - Динамика объема продукции сельского хозяйства в хозяйствах всех категорий Ноокенского района (тыс. сомах)

Показатели	2016 г.	2017г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Продукция сельского хозяйства					
В фактических ценах	16476,6	32958,5	65697,7	64265,9	76110,7
Цепные темпы роста	109,5	100,3	89,6	86,3	126,3
Продукция растениеводства					
В фактических ценах	8538,4	19586,5	41863,8	38538,6	50508,9

Цепные темпы роста	119,8	98,9	82,3	76,1	145,0
Продукция животноводства					
В фактических ценах	7938,2	13372,0	23833,9	25727,3	25601,8
Цепные темпы роста	98,9	103,5	108,1	104,1	98,2

Источник: сост. автором: по данным Ноокенского района.

Темп роста к 2020 году в сопоставимой оценке составил 126,3%. Рост сельскохозяйственного производства с 2016 года обеспечивался преимущественно за счет увеличения продукции растениеводства. Средний годовой темп прироста в 2016–2020 годах всей сельскохозяйственной продукции составлял 4,9 процента, продукции растениеводства–6,9 процента, продукции животноводства–0,9 процента. В структуре производства продукции сельского хозяйства в 2020 году 66 процентов приходилось на продукцию растениеводства, 34 – животноводства. По сравнению с предшествующими годами доля растениеводства возросла (в 1997–2016 годах удельный вес растениеводства составлял 41–53 процента). В период реформ не произошло ожидаемого саморегулирования рынка, процесс адаптации сельскохозяйственных производителей к рыночным условиям в настоящее время еще продолжается. Частная собственность, сформировавшаяся в результате стремительного раздела государственной земли и имущества хозяйств, создала предпосылки для конкуренции и свободного предпринимательства. Однако, одновременно из-за монопольных цен поставщиков промышленной продукции, инфляции, недостаточной господдержки аграрного бизнеса подрывались экономические интересы хозяйствующих субъектов, подавлялось стремление предпринимателей к творческой инициативе по развитию бизнеса, по поиску новых инновационных решений. В современных условиях на состояние аграрного сектора Ноокенского района влияют факторы, являющиеся барьерами роста сельской экономики, одновременное негативное влияние которых создает системный предел в развитии сельского хозяйства.

1 фактор: сокращение крупно-товарного производства. Только в условиях крупно-товарного многоотраслевого хозяйства можно обеспечить конкурентоспособность сельского хозяйства. В 1990 году в районе функционировало более 50 сельхозпредприятий. Нарушение в период проведения реформ паритета цен на сельскохозяйственную и потребляемую селом промышленную продукцию привело к ослаблению производственного потенциала сельскохозяйственных предприятий, недостатку оборотных средств, убыткам, сворачиванию животноводства, потере трудовых ресурсов, к реорганизации или ликвидации предприятий.

В сельском хозяйстве района в 2020г. фактически действовало только 12 сельскохозяйственные организации и более 60 организаций малого бизнеса, занимающихся производством продукции сельского хозяйства. Сельхозпроизводством занимались также более 3,4 тыс. крестьянских (фермерских) хозяйств в статусе юридических лиц и глав крестьянских (фермерских) хозяйств–индивидуальных предпринимателей, 24 тыс. личных подсобных хозяйств населения.

Сельскохозяйственные предприятия в 2020 году произвели более трети продукции сельского хозяйства. На землях личных подсобных хозяйств получено около половины продукции, на землях, находящихся в собственности и пользовании крестьянских (фермерских) хозяйств, –14 процентов.

Сельхозпредприятия остаются основными производителями зерна и подсолнечника. В 2020 году на их долю приходилось 73 процента валового сбора зерна и 70 процентов – подсолнечника. Однако, крупные сельхозпредприятия сохранились не во всех айыл окмоту, они перестали быть своеобразным «каркасом» сельского хозяйствования, опорой личных подворий населения в решении производственных и социальных проблем граждан. Функционирующие крестьянские (фермерские) хозяйства, несмотря на ощутимые сборы зерна и подсолнечника, (в 2020 году ими выращено 37% всего валового сбора зерна и 30% подсолнечника) не выработали принципов социального инвестирования, не осознали степени

ответственности за благополучие сельских территорий, а в значительной степени и не имеют возможности - это сделать.

Несмотря на то, что в хозяйствах населения производится большая часть основных сельскохозяйственных культур, решающего влияния на насыщение продовольственного рынка района они не оказывают в силу низкой товарности производства. По данным выборочного обследования хозяйств населения сельской местности, населением реализуется десятая часть произведенной продукции растениеводства, то есть производство в основном носит натуральный характер. Товарность продукции животноводства значительно выше. Доля проданного в 2020 году молока составила 30% от объема производства, яиц – 11, скота и птицы – около 50%. Поэтому мясо и молоко, выращенные населением, в значительной степени формируют продовольственный фонд района. Производство продукции в массе личных подсобных хозяйств населения не является в полном смысле бизнесом, одной из рыночных форм хозяйствования. В соответствии с Законом Кыргызской Республики личные подсобные хозяйства не являются коммерческими структурами. По данным переписи от 2004 года 98% хозяйств населения целью ведения сельхозпроизводства считают самообеспечение продовольствием, 21% – как дополнительный источник денежных средств, и только 1,4% – как основной источник денежных средств. В целом продукция, получаемая в хозяйствах населения, пока выполняет в первую очередь задачу самообеспечения продовольствием.

Динамика индекса физического объема производства, представляющего собой обобщающую характеристику валового производства всех видов продукции сельского хозяйства, свидетельствует, что в хозяйствах населения с 1991г. наблюдается поступательное развитие сельского хозяйства, характеризующееся ростом индекса объема продукции. Однако, наибольшее влияние на формирование индекса продукции сельского хозяйства района оказывает изменение объемов производства продукции в сельскохозяйственных организациях

2 фактор: неэффективное использование сельскохозяйственных угодий. Земля является одним из важнейших элементов среди всей совокупности природных ресурсов. В последние годы в районе сокращается объем выбытия земель из сельскохозяйственного оборота. Однако, еще более 448 гектаров или почти десятая часть имеющейся пашни в районе не используется по прямому назначению, на ней не размещаются посевы.

Таблица №21 - Использование пашни землепользователями, га

Показатели	2016г.	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.
Площадь пашни	5891	5849	5854	5854	5854
Уточненная посевная площадь	4599	3979	4075	3726	3352
Площадь паров	1105	1448	1675	1775	1654
Неиспользуемая по назначению, всего	13	422	104	353	448
в % к площади пашни	35	24	19	23	25

Источник: сост. автором: по данным Ноокенского района.

На начало 2020 года сельскохозяйственные угодья района составляли 8761 га. В предприятиях и организациях находилось 4862 га, в крестьянских (фермерских) хозяйствах, включая индивидуальных предпринимателей, – 1804 га, в личном пользовании граждан – 1069 га. На начало 2020 года в районе насчитывалось 5854 га пашни. Из этой пашни посевами в 2020 году было занято 3752 тыс. га, 1654 га – отведено под пары.

Существенное сокращение посевных площадей происходило с середины 90-х годов, в основном за счет культур зерновой и кормовой групп. В 2020 году по сравнению с 1990 годом площади под зерновыми культурами сократились более, чем на тысячи га, кормовых – на 150 га. Зерновыми в районе в 2020 году было занято 1631 га (в 1990–2670га), кормовыми – 118га

(в 1990–1432га). Площадь, занятая техническими культурами, составила 866 га (в 1990–439 га), картофелем и овоще–бахчевыми культурами –136 тыс. га (в 1990–78 га).

Площадь под зерновыми культурами в Ноокенском районе в последние 5 лет постепенно расширяется, однако уровня 1990 года пока не достигла. Площади всех масличных культур в 1995–2016 годах ежегодно превышали 500 га, в 2003 и с 2017 годах – более 700 га. В 2019 году сев масличных был рекордным – 869 га. Увеличение посевов масличных происходит за счет подсолнечника. Если в 1990 году этой культурой было засеяно 250 га, то к концу 90-х годов подсолнечником в районе стало засеваться более 400 га, а в 2020 году – 790 га.

Зерно и подсолнечник являются основными товарными культурами сельских товаропроизводителей, доля которых в структуре посевных площадей и в сумме, полученной от продукции сельского хозяйства прибыли доходит до 90%. Объемы производства этих культур в последние годы имеют тенденцию роста (табл. №22).

Таблица №22 - Валовой сбор продукции растениеводства в хозяйствах всех категорий (в тоннах)

Показатели	2016г.	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.
Зерно (в весе после доработки)	1800	3581	3317	1499	2675
Семена масличных культур	363	708	590	433	863
подсолнечник	342	673	583	420	802
Картофель	338	327	386	310	378
Овощи	257	493	726	726	841
Бахчи продо–вольственные	93	281	309	222	276
Плоды и ягоды	149	155	155	132	144

Источник: сост. автором по данным Ноокенского района.

С каждого гектара убранной площади в 2004–2020 годах в среднем в районе сельские товаропроизводители намолотили по 12–19 центнеров зерна, по 8–10 центнеров подсолнечника. Статистическое исследование временных рядов урожайности зерновых культур и подсолнечника показало отсутствие тенденции. Значительное влияние на уменьшение урожайности зерновых культур оказывали неблагоприятные погодные условия в 2005, 2008, 2017 годах. Вместе с тем, урожайность значительно зависит от плодородия почв. В последние годы сократились объемы внесения удобрений.

Если в 1990 году более трети посевов в сельскохозяйственных предприятиях было удобрено удобрениями, то до 2020 года в районе удобрялось не более 7 процентов посевов.

Существенно снизился и объем внесения минеральных удобрений – с 189,6 тонн до 5,7 т. Только с 2003 года стал увеличиваться объем внесения минеральных удобрений: в 2020 году удобрено около трети посевов. Всего внесено 24,4 тонн удобрений, на 1 га посевов пришлось в среднем по 16 кг (в 1990 г. – по 43 кг). В качестве «экономического инструмента регулирования отношений воспроизводства и сохранения почвенного плодородия» учеными предлагается проводить контроль почвенного плодородия на «входе» после получения земли и на «выходе» после производственного цикла, при ухудшении качества земли взимать в доход государства определенную плату с пользователя. Крестьянские (фермерские) хозяйства уступают сельхозорганизациям по эффективности использования земель из–за низкой технической оснащенности. В настоящее время вклад фермеров ощутим только в сборах зерна и подсолнечника, которые преобладают в их производстве. Следует отметить, что в крестьянских (фермерских) хозяйствах урожайность зерна по отчетным данным ежегодно (кроме 1997 года) на 11–54 процента ниже, чем в сельхозпредприятиях, подсолнечника – на 9–36%.

Картофель, плоды и ягоды выращиваются в основном в хозяйствах населения. В 2020 году населением произведено 95 процентов всего валового сбора картофеля, 89 процентов плодов и ягод. Производство овощей до 2004 года было также сосредоточено в хозяйствах населения, где в 1996–2016 годах производилось более 70 процентов общего валового сбора этой культуры. В 2016–2020 годах ситуация изменилась, на долю населения приходилось от 40 до 50 процентов сбора. В эти годы овощеводство стало возрождаться в Уч-Терекском айыл окмоту и расширяться в хозяйствах фермеров.

3 фактор: нестабильное состояние животноводства. В отрасли животноводства за годы реформ произошло существенное сокращение поголовья скота

Животноводческое хозяйство района в настоящее время развивается недостаточно интенсивно, оно в основном сосредоточено в личных подворьях. До 2005 года поголовье крупного рогатого скота сокращалось только в сельскохозяйственных предприятиях. Основной причиной сворачивания животноводства стала убыточность отрасли, связанная с нарушением обмена между производителями сельскохозяйственной продукции и их партнерами – поставщиками материальных ресурсов и переработчиками. От продажи продукции животноводства сельхозпредприятия получали убытки, затраты по содержанию скота не возмещались полученной выручкой.

Если на конец 2005 года на долю сельхозпредприятий приходилось 86 процентов крупного рогатого скота, 77 – коров, 86 – лошадей, 71 процент овец и коз, то в конце 2020 года 73 процента крупного рогатого скота, 71 – лошадей, 64–овец и коз, 56 процентов – птицы находились в личных подсобных хозяйствах населения. В 2016-2018 годах в личных подсобных хозяйствах населения также наблюдалось уменьшение поголовья крупного рогатого скота, овец, коз, в 2005–20164 – сокращалась численность лошадей. С 2018 года поголовье основных видов скота, кроме лошадей, в хозяйствах населения стабилизировалось. В целом в животноводстве (табл.№23) Ноокенского района до сих пор сохраняется нестабильная ситуация.

Таблица №23 - Динамика поголовья скота в хозяйствах всех категорий (на конец года, тыс. голов)

Показатели	2016г.	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.
Крупный рогатый скот	51	35	31	31	33
в т. ч. коровы	23	16	15	15	16
Лошади	47	54	50	52	47
Овцы, козы	60	60	76	77	70
Птица, тыс. голов	8,5	9,1	9,4	9,4	9,4

Источник: сост. автором по данным Ноокенского района

На конец 2020 года по сравнению с имевшимся на начало 2005 года поголовье крупного рогатого скота в районе сократилось в 4,6 раза, при этом коров стало меньше в 2,9 раза, молодняка крупного рогатого скота и скота на откорме – в 6,2 раза, численность лошадей уменьшилась в 2,7 раза, овец и коз – в 3,7 раза. В животноводстве наблюдается общая тенденция снижения объемов производства мяса и молока, обусловленная большей частью сокращением поголовья скота. Лавинообразное сокращение производства продукции в сельскохозяйственных предприятиях не было компенсировано ростом объемов производства продукции в хозяйствах населения.

С 2005 года в районе наблюдались разнонаправленные тенденции в развитии животноводства на фермах сельхозпредприятий и в хозяйствах населения, у первых поголовье и объемы производства сокращались, у вторых – возрастали. В хозяйствах населения в 2020 году по сравнению с 2005 годом производство мяса в целом возросло в 3,0 раза, молока–в 1,5 раза, яиц – в 1,7 раза. На долю населения в 2020 году приходилось 61% реализованного на убой скота, 87% производства молока и половина – яиц.

Производство молока в сельхозпредприятиях сокращается за счет уменьшения поголовья коров, выбраковка малопродуктивных коров привела к увеличению среднего удоя молока от одной фуражной коровы. В 2020 году от одной коровы в сельхозпредприятиях в среднем получено по 3630 килограммов молока (в 2016 году–1691 кг).

В последние годы в сельхозпредприятиях отмечается позитивная тенденция в развитии птицеводства, растет продуктивность скота и птицы. Лошадей, овец и птицы в сельхозпредприятиях выращивается больше, чем реализуется, что является основой расширенного воспроизводства.

Объемы производства яиц и мяса в районе с 2016 года относительно стабилизировались (табл.№24).

Таблица №24 - Производство основных видов продукции животноводства в хозяйствах всех категорий

Показатели	2016г.	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.
Мясо (реализация скота и птицы на убой, в убойном весе), тонн	115	124	136	146	147
Молоко, тонн	562	452	482	498	509
Яйца, тыс. штук	60	68	75	77	75
Шерсть (в физическом весе), тонн	11,9	13,38	16,26	18,99	20,31

Источник: сост. автором по данным Ноокенского района Жалал-Абадской области

Производство яиц в районе постепенно приближается к дореформенному периоду. Животноводство в настоящее время в основном сосредоточено в хозяйствах населения (рис. 9).

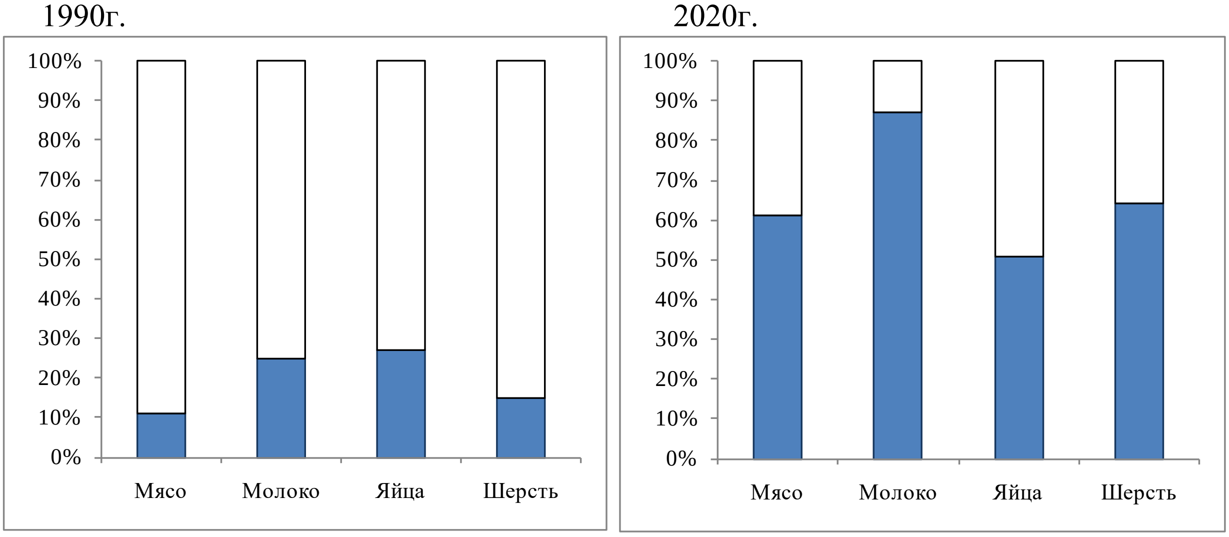

Рис.9. Доля объемов производства продукции животноводства в хозяйствах населения Ноокенского района (%)

Источник: сост. автором по данным Ноокенского района Жалал-Абадской области

Однако анализ динамики производства мяса и молока в хозяйствах населения показывает (табл. №25), что потенциал частных подворий к середине 90–х годов был, видимо, исчерпан. Тенденции развития в 1996–2017 годах этих временных рядов, в отличие от 1991–1995 годов, практически отсутствуют.

Таблица №25 - Среднегодовые темпы прироста (снижения) производства продукции, в процентах

Показатели	1991–1995гг.	1996–2000гг.	2001–2010гг.	2011–2020гг.
Сельскохозяйственные организации				
Мясо (реализовано скота и птицы на убой, в живом весе)	–17,3	–13,1	–4,8	6,5
Молоко	–14,0	–11,5	–16,3	–10,3
Хозяйства населения				
Мясо (реализовано скота и птицы на убой, в живом весе)	14,6	–0,8	3,7	0,5
Молоко	6,5	0,6	–1,0	4,4

Источник: сост. автором по данным Ноокенского района Жалал-Абадской области

В 2017–2020 годах среднегодовые темпы прироста производства мяса составили всего 0,5%. Это вполне согласуется с динамикой поголовья скота в хозяйствах населения, ведь в 2017–2020 годах отмечалось устойчивое снижение поголовья молодняка крупного рогатого скота, лошади, коз. Это могло быть проявлением роста объемов ввоза на территорию района мяса и мясных продуктов (за 2017–2018г.г. прирост ввоза составил 25,6 тонн или 50%) и ухудшением условий сбыта выращенной населением продукции. Ситуация с динамикой поголовья изменилась только в 2020 году. По молоку в хозяйствах населения в период 2017–2020 годов в результате принимаемых мер по дотированию его производства и четко отлаженной системе сбыта отмечается прирост среднегодовых темпов его производства.

В сельхозпредприятиях в 2017–2020 годах тенденция сокращения объемов производства молока сохранялась, отмечен прирост объемов производства мяса.

Система сбыта сельскохозяйственной продукции за годы реформ превратилась в многоканальную. Если в 1990 году основная доля продукции поставлялась заготовительным организациям по фиксированным ценам, то в настоящее время большая часть всех основных видов продукции реализуется по рыночным каналам – перерабатывающим предприятиям, на рынке, через магазины. Актуальным для сельских товаропроизводителей стало не только рост объемов производства продукции, но и проблема ее реализации, а также доведение в необходимом количестве до потребителей. В сбытовой инфраструктуре появились коммерческие посредники при продвижении сельхозпродукции до конечного потребителя, заинтересованные в максимизации прибыли. Однако, закупочные цены зачастую позволяют производителям сельхозпродукции только окупить затраты, не оставляя дополнительных ресурсов для развития производства. Для заготовки молока, полученного на личных подворьях в настоящее время организованы и функционируют сельскохозяйственные потребительские кооперативы. Вместе с тем, наибольшая часть огородной продукции личных подворий остается невостребованной, как указывалось выше, населением реализуется только десятая часть произведенной продукции растениеводства.

Недостаточно развита рыночная инфраструктура, в первую очередь первичная переработка и хранение продукции сельского хозяйства в местах производства, которые могут обеспечить повышение занятости рабочих во внесезонный период, слабо развита информационная и инновационная инфраструктуры, в первую очередь в результате недостаточно реализованной государством разъяснительной работы с сельским населением, юридической поддержки слоя предпринимателей в сельском хозяйстве, организации бизнес–инкубаторов, призванных создавать благоприятные условия для ведения экономической деятельности представителям малого бизнеса.

Сельское хозяйство – это не только важнейший экономический сектор, но и уклад жизни сельского населения, поэтому базовое значение имеет социальная инфраструктура.

Социальные условия не способствуют желанию населения при свободе выбора проживать в сельской местности, закреплению молодежи на селе. Неустроенность быта, досуга сельского населения снижает их заинтересованность в результатах труда, в укреплении дисциплины, в различных позитивных проявлениях.

Главной производительной силой является население, а тенденции демографических процессов на селе неблагоприятны. Очевидно, что сельское хозяйство невозможно развивать вахтовым методом, на сельских территориях необходимо оседло проживающее работоспособное население, достаточно образованное и заинтересованное в развитии территории.

Уровень заработной платы в сельском хозяйстве является одним из самых низких среди всех видов деятельности, что «негативно сказывается на производительности аграрного труда и, как следствие, на рентабельности сельского хозяйства. В 2020 году среднемесячная заработная плата по виду экономической деятельности составила 2977 сомов, которая является практически единственным источником дохода населения.

Таким образом, систематизированы факторы, оказывающие тормозящий эффективность использования земельных угодий Ноокенского района, на развитие сельского хозяйства и требующие постоянного наблюдения и оценивания.

Литература

1. Маматурдиев Г.М., Сулайманова Д.К. Пути совершенствования и оптимизации производства яиц на основе моделирования. «Адеп-ыймандык жана маданий баалуулуктар – коомдун руханий жана интеллектуалдык өнүгүүсүнүн негизи» эл аралык илимий-практикалык конференция. Талас мамлекеттик университети (ТалМУ). Республиканский научно-теоретический журнал. Известия ВУЗов Кыргызстана, №4, 2017, Бишкек 2017.
2. Омошев Т.Т. Модернизация экономики на основе моделирования агропромышленного комплекса. II Международная научно-практическая конференция «Интеграция научного сообщества перед глобальными проблемами современности» Осака (Япония) 7-9 марта 2017 г.
3. Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Модернизации АПК на основе совершенствования инновационных процессов экономики. Научный журнал “Альманах мировой науки” 2015-№1-4 (1) “Актуальные проблемы развития современной науки и образования” По материалам международной научно-практической конференции 31 октября 2015 года (часть 4).
4. Омошев Т.Т. Оптимизация объема обеспечения (снабжение) электроэнергией, паром и кондиционерным воздухом по Ошской области на основе моделирования. Республиканский научно-теоретический журнал Известия ВУЗов Кыргызстана, №6, Бишкек 2017. 109-1135.
5. Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Научные основы развития инновационных процессов в сельском хозяйстве. Электронное периодическое издание “Экономика и социум” №4 (17) -2015.

***Бектенбекова А.Б.**, магистрант*
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

ДӨЙНӨЛӨК СОТТОРДОГУ АНАРХИЯ ЖАНА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КАРАНТИН УЧУРУНДАГЫ ӨЙ-БӨЛӨЛӨК ТАЛАШТАР

Аннотация

Пандемия учурунда көптөгөн жубайлар көптөгөн актуалдуу маселелерге туш болушат – кээде жаңы төрөлгөн ымыркайларды каттоонун мүмкүн эместигинен баштап никени бузуудагы кыйынчылыктарга чейин. Бул, өзгөчө, ажырашуу процессин жаңыдан баштаган жана бизнесине максималдуу көңүл бургусу келгендерге тиешелүү. Алар никени бузуу чечимине көбүрөөк ойлоно башташты. Бул маселени тез арада чечүү мүмкүн болбой калды, анткени көптөгөн процесстер тоңуп калгандыктан, сотко чейинки жана соттон тышкаркы сүйлөшүүлөргө убакыт бар, буга чейин орустар көңүл бурбай келген.

Негизги сөздөр: сот, нике, токтотуу, пандемия, процесс, суроолор, мамиле, сүйлөшүүлөр, чечим, көңүл буруу.

АНАРХИЯ В МИРОВЫХ СУДАХ И СЕМЕЙНЫЕ СПОРЫ ВО ВРЕМЯ КАРАНТИНА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В разгар пандемии многие пары столкнулись с множеством острых вопросов – от подчас невозможности регистрации новорожденных до трудностей в расторжении брака. Особенно коснулось это тех, кто только начал бракоразводный процесс и хотел бы получить максимум внимания к своему делу. Вдумчивее стали подходить и к решению о расторжении брака. Быстро разрешить этот вопрос стало невозможно, поскольку многие процессы были заморожены, так что появилось время для досудебных и внесудебных переговоров, которыми раньше россияне пренебрегали.

Ключевые слова: суд, брак, расторжение, пандемия, процесс, вопросы, подход, переговоры, решение, внимание.

ANARCHY IN WORLD COURTS AND FAMILY DISPUTES DURING QUARANTINE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

In the midst of a pandemic, many couples are faced with many pressing issues - from sometimes the impossibility of registering newborns to difficulties in dissolution of marriage. This was especially true for those who had just started the divorce proceedings and would like to receive maximum attention to their business. They began to approach the decision to dissolve the marriage more thoughtfully. It became impossible to quickly resolve this issue, since many processes were frozen, so that there was time for pre-trial and out-of-court negotiations, which the Russians had previously neglected.

Key words: court, marriage, termination, pandemic, process, questions, approach, negotiations, decision, attention.

Кыргыз Республикасында карантин учурунда үй-бүлөлүк чыр-чатактар көбөйдү. Бул жаатта адвокаттар менен нотариустардын иштери активдүү жүргүзүлдү. Пандемия учурунда үй-бүлөлүк маселелер боюнча юристтердин жана нотариустардын ишине баа берип, коом бир рече жыйынтыкка келди:

Нике келишимдерин, мүлктү бөлүштүрүү келишимдерин даярдоого, кыргыз жана чет өлкөлүк активдерди издөөгө көмөктөшүү боюнча кайрылуулардын саны бир топ көбөйдү;

-камкорчулар үй-бүлөлүк келишимдерди «пакет» катары үй-бүлөлүк келишимдерди түзүү жакшыраак экенин түшүнө баштады, анын ичинде мүлктүк келишимдер жана балдар жөнүндө негизги келишимдер: алардын жашаган жери, аларды дарылоо тартиби жана алимент төлөө;

-үй-бүлөлүк келишимдерди түзүүдө адвокаттар менен нотариустардын өз ара аракеттенүүсүнүн жол-жоболорун түшүнүү дагы эле жетишсиз;

-кардарга багыт алуу жана юрист менен нотариустун командада иштөө жөндөмдүүлүгү маанилүү;

-Жубайлардын биринин кызыкчылыгын коргогон бир юрист менен иштөөгө даяр, бирок ортомчу түрдө экинчи жубайы менен позициясын координациялаган жубайлардын пайызы кыйла жогору болуп калды.

Карантин учурунда дүйнө жүзү боюнча үй-бүлөлүк зордук-зомбулук боюнча кырдаал курчуп кетти. Ал эми Кыргызстан да четте калган жок: 2020-жылдын январынан мартына чейин өлкөдө өткөн жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу үй-бүлөлүк зомбулук фактылары 65%га көп болгон. Кыздарга жана аялдарга карата жасалган кылмыштарды иликтеген прокурорлордун ишин иликтөө аялдардын арыздарын кайтарып алуу жана кылмыш иштеринин токтотулушу көйгөйүн дагы бир жолу көрсөттү. Уй-булолук зомбулук маселесине кенири токтолуп кетсем.

Бул бир үй-бүлө мүчөсүнүн башкасына карата физикалык, сексуалдык, психологиялык жана экономикалык кысым колдонушу. Үй-бүлөлүк зомбулук термини көбүнчө жубайлардын же интимдик өнөктөштөрдүн зомбулук актыларына карата колдонулат, бирок кеңири мааниде балдарга, ата-энелерге же кары-картаңдарга карата зомбулукту да камтыйт.

Зомбулуктун төрт түрү кеңири жайылып жүрөт: физикалык, психологиялык, экономикалык жана сексуалдык.

Физикалык

Физикалык зомбулук – жабырлануучуга физикалык зыян келтирүү, же денеге залал келтирүү максатында түз же кыйыр түрдө таасир этүү. Физикалык зомбулукка уруп-согуу, үйдөн чыгарбоо же киргизбөө, ден соолукка, коопсуздукка же өмүргө коркунуч туудурган кырдаалдарды атайылап түзүү, биринчи жардам көрсөтүүдөн качуу, уктатпоо, тамак ичирбөө, баңгизаттарды же спирт ичимдиктерин мажбурлап колдонтуу кирет.

Психологиялык

Психологиялык зомбулук – жабырлануучуну сөз менен, же ымдоо-жаңсоо менен ызалантуу, басынтуу, кордоо. Жабырлануучунун үстүнөн үстөмдүк кылып, көзөмөлгө алууну көздөгөн адам максатына жетүү үчүн шантаж кылууга чейин барат. Психологиялык зомбулук депрессияга, тынчсызданууга, өзүн өзү баалоонун төмөндөшүнө жеткизиши мүмкүн.

Экономикалык

Экономикалык же финансылык зомбулукта интимдик өнөктөшү биринин экономикалык ресустарын көзөмөлгө алуусу, чектөөсү же тартып алуусу. Үй-бүлө мүчөсүнө кысым көрсөтүү же документтерге кол коюуга, буюмдарды сатууга же мурасты же керээзди өзгөртүүгө мажбурлоо, иштөөгө жана акча табууга бөгөт кылуу экономикалык зомбулуктун түрлөрү болуп саналат. Аялдар каржылык жактан көз каранды болгон өлкөлөрдө экономикалык зомбулук оор кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Сексуалдык

Сексуалдык зомбулук – бул Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму тарабынан сексуалдык катнаштын түрдүү актысы, жыныстык катнашка аракет жасоо, сексуалдык мүнөздөгү ар кандай билдирүүлөр, сунуштар, денесин сатууга мажбурлоо аракеттери деп аныкталган. Мындай аракеттер зордуктоо, каалоого каршы бойго бүтүрүү же бойдон алдыруу, башка адамдар менен жыныстык катнашка мажбурлоо, жыныс мүчөлөргө зыян келтирүү менен коштолот. Зомбулуктун бул түрүндө жабырлануучу психологиялык жактан катуу сокку жеп, аң-сезимине жана дене боюна катуу доо кетет.

Көмөктөшүүчү факторлор. Үй-бүлөлүк зомбулукка көпчүлүк учурда өлкөнүн жашоо деңгээли, маданияты, дини, коомдук көз караштары таасир этет. Зомбулук муундан муунга өтүшү мүмкүн, себеби зомбулукту көргөн балдар муну кадыресе көрүнүш катары кабылдашат. зомбулукка туш болгондор физикалык жактан жабыркап, ачуулуу болуп, ден соолуктун өнөкөт көйгөйлөрүнө кабылышат, психикалык абалы бузулуп, каржылык көйгөйлөр жаралып, башкалар менен мамиле түзүүдөн коркуп калышы мүмкүн. Зомбулук көп орун алган үй-бүлөлөрдө жашаган балдар жаш кезинен эле психологиялык көйгөйлөргө дуушар болушат: башкалардан качып, бир нерседен бат коркуп, ачуусу бат келет, бул зыяндуу психологиялык травмага алып келиши мүмкүн. Үй-бүлөдөгү зомбулукка карата

социалдык көз караштар адамдарга, регионго, өлкөгө карап өзгөрөт. Зомбулуктун кандай түрү болбосун себепчиси аны кадимки көрүнүш катары кабыл алуу эсептелет. Психоактивдүү заттарды ашыкча колдонуу, жумушсуздук, психикалык оорулар, кыйынчылык менен күрөшүүнүн жолун билбөө, зомбулук көрсөткөн адамга көз каранды болуу кийинки себептери болуп саналат. Кээ бир өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө аялды уруп-сабоо, ар-намыстык өлтүрүү, аялдарды сүннөткө отургузуу жана сеп үчүн өлтүрүү сыяктуу аялдарга зыян келтирилген иштер күнүмдүк тартиптин бир бөлүгү катары каралат",- деп жазат. Эмгек жана социалдык өнүгүү министрлиги Кыргызстанда өспүрүм куракта 18 жашка чейин никеге тургандар 12,2%ды түзөрүн, бул көрсөткүч айыл жеринде 14,2%га жетерин билдирген. Эрте никеге туруу көйгөйү коомчулукта бир топ убакыттан бери талкууланып келет. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 155-1 беренесине ылайык, 18 жашка чейинки нике – кылмыш болуп саналат. Бирок зомбулук боюнча болгон сотко ашкан учурлар аз. Кобу чыдасам баары отуп кетет деген ойдо жашайт.

Адабияттар

1. Бакыт Төрөгелди уулу, Үй-бүлөлүк зомбулук көбөйгөндүн үстүндө 30-Март, 2021 // Кирүү күнү: бугу айынын 5, 2022.
2. М.Сулайманова, Теке айынын 9, 2021. Кыргызстан: үйдөгү зордук-зомбулук учурунда эмне кылуу жана кайда кайрылуу керек? Кирүү күнү: бугу айынын 5, 2022.

Интернет булактары

1. Аял, тынчтык жана коопсуздук //БУУнун расмий сайты. http://www.un.org/ru/events/women/sc/
2. Балдарды, анын ичинде үйдө денелик жазалоонун бардык түрлөрүнө тыюу салган мамлекеттер. https://endcorporalpunishment.org/countdown/ Кирүү күнү: бугу айынын 5, 2022.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENS

Токтомаматова Н.К., Кантороева А.К., Осмонова У.А., Нарматов Т.А.
О НЕОБХОДИМОСТИ СОЗДАНИЯ КЛАСТЕРА В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО РОЛИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА. 3

Карбекова А.Б., Эргешова Т. А., Карбекова М.Ж., Абдыкалыкова А.А., Качканбаева Н.З.
РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ПОДДЕРЖКЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА.. 9

Кутманбекова А.А., Жусупова Г.Д., Кадырова Т.К.
ФИНАНСОВАЯ ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК СПОСОБ БОРЬБЫ С ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКОЙ 12

Баймуратов А.А., Эгемберди уулу Ы., Кудайбердиева А.С.
АГРАРДЫК СЕКТОРДУН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУДА МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУНУН КАРЖЫЛЫК МЕХАНИЗМДЕРИН ӨРКҮНДӨТҮҮ. 15

Бөрүбаева Г.Н., Калдарали кызы М.
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА АРАЛЫКТАН ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК УСУЛДАРЫ ЖАНА КАРАЖАТТАРЫ 20

Исманов И.Н., Имомов Ш.Х.
ИСЛАМСКИЕ ИНВЕСТИЦИИ В ЭПОХУ ФИНАНСОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ. 26

Носиров И.А., Умаров С.С.
ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ РИСКАМИ В УСЛОВИЯХ УЗБЕКИСТАНА. 30

Кудбиев Д., Нуралиев Т.Э.
ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ АМОРТИЗАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ПРЕДПРИЯТИЯ 34

Кудбиев Н.Т., Норматова М.И.
РОЛЬ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ КАДРОВ В ЭКОНОМИКИ 37

Савинова Г. А., Муратов А.А.
ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ПРОДАЖ ПРОДУКЦИИ (РАБОТ, УСЛУГ) В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ.. 41

Кокуева Э.С., Токтобаева Д.А.
ФИНАНСЫЛЫК ОТЧЕТТУУЛУК ИШКАНАНЫ БАШКАРУУ ҮЧҮН МААЛЫМАТТЫК БАЗА КАТАРЫ.. 45

Кокуева Э.С., Токтобаева Д.А.
РОЛЬ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ В СИСТЕМЕ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА. 50

Кадырбекова Ч.К., Хамзаева А.М., Абдыганиев У.
МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТТАРДЫ САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН
ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ЖАНА АТА МЕКЕНДИК ТАЖРЫЙБАСЫ 55

Омошев Т.Т., Тажибаева Ж.К., Сулайманова Д.К.
ЖАШТАРДЫ АДЕПТҮҮЛҮККӨ ТАРБИЯЛООДОГУ
КАРЫМ-КАТНАШТЫН ТААСИРИ. 60

Нурдинова Ж.Д., Мамбеталиева Г.М., Чыныбек кызы А.
КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРГА ЭСТЕТИКАЛЫК
ТАРБИЯ БЕРҮҮНҮН МААНИСИ. 64

Куватов А.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФЕРГАНА ӨРӨНҮН ЧЕК АРАЛАРЫН
ДЕЛИМИТАЦИЯЛОО ЖАНА ДЕМАРКАЦИЯЛООНУН
УКУКТУК МАСЕЛЕЛЕРИ 69

Самиева Ж.Т., Абдибаитова А.А., Журсунбек кызы С.
ЧАУВАЙ КЕН МАССИВИНИН АЙЛАНА –ЧӨЙРӨСҮНӨ
ЭКОЛОГИЯЛЫК МОНОТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ. 72

Усенов Н.Н.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН
НЕГИЗГИ УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИНИН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК КЕПИЛДИКТЕРИ. 81

Усенов Н.Н.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕКЕ МЕНЧИК УКУГУНУН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК КЕПИЛДИКТЕРИ. 84

Мамазакирова А.А.
АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ
ЛИЦЕНЗИЯЛООНУН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ. 87

Мамазакирова А.А.
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИШКЕРДИКТИ
ЛИЦЕНЗИЯЛООНУН КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ. 91

Камчибекова А.Р.
АНАЛИЗ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ И
СПОСОБЫ ЕГО УЛУЧШЕНИЯ 95

Нурдинова Ж.Д., Паязова А.М.
БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫК
ЖАҢЫЛАНУУНУН МААНИСИ 97

Кулушова М.К., Атабаева А.Б., Мамбеталиева Г.М., Жумабаева Г.И.
ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ –УЛУТТУК КӨРКӨМ
СӨЗДҮН УСТАТЫ 101

Алиева А.А.
ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУНУН МАҢЫЗЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕРИ 104

Алиева А. А.
ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ “СЫНЧЫЛ ОЙЛОМДУ ӨНҮКТҮРҮҮ” ТЕХНОЛОГИЯСЫН КОЛДОНУУ. 108

Арстанбекова Н.Б., Абдувахобова Д.
ОКУУЧУЛАРДЫН ЛОГИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮНҮН ӨНҮГҮШҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ. 111

Арстанбекова Н.Б., Нургазыева А.Н.
ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ КОЛДОНУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ 114

Мамбеталиева Г.М., Сулайманова Д.К.
АТА-ЭНЕЛЕРДИН АЖЫРАШУУСУ: БАЛДАРГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 119

Абдымамунова Д.З., Рысбеков А.Р.
СТРЕССТИН АДАМ ЖАШООСУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ. 124

Кудаярова Б.А., Султанбаев Н.Р.
БАЛДАРДЫ ЗОМБУЛУКТАН САКТООДО ЖАНА КОРГООДО ПРОКУРАТУРАНЫН РОЛУ. 127

Алимов Ш.К.
ИСЛАМДЫН ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ШАРТЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДА ӨНҮГҮҮСҮ ЖАНА АНЫН ИДЕОЛОГИЯЛЫК КЕСЕПЕТТЕРИ. 130

Рыскулова Ж.К., Имарова М.С.
ЮРИДИКАЛЫК ИШМЕРДИКТЕГИ МААЛЫМАТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ. 134

Эшкожоева А.Т., Абдыллазова Н.У.
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ 137

Эшкожоева А.Т.
ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В УСЛОВИЯХГЛОБАЛИЗАЦИИ. 140

Иркеева Э.Д.
ТИЛ УЛУТТУК МАДАНИЯТТЫ САКТОО ФАКТОРУНУН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ 144

Исманова Н.К.
ОКУУЧУЛАРДЫ РУХАНИЙ-АДЕПТИК ЖАКТАН ТАРБИЯЛООДО ЖОМОКТУН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ 146

Кудаярова Б.А., Абдраимова А.
МААЛЫМАТ УКУКТАРЫНЫН ЖАНА АДАМ ЭРКИНДИГИНИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК – УКУКТУК КЕПИЛДИКТЕРИ 150

Чонатаева М.С., КудаяроваБ.А.
КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНДАГЫ АЯЛДАРДЫН АБАЛЫ. 153

Толонов Т.Т., Камчыбекова Н.Т.
КОМПЬЮТЕРГЕ БАЙЛАНЫШТУУ КЫЛМЫШТАР.. 155

Бакирова Г.К.
ЖАШОО, ӨМҮР, ӨЛҮМ ТУУРАЛУУ АЙТЫЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР 157

Нурбекова А.Н.
ЛИЗИНГДИК ОПЕРАЦИЯЛАР РЫНОГУНУН КАЛЫПТАНУУ ЖАНА
ӨНҮКТҮРҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ. 161

Юлдашев Д.Л.
КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИЗМ СЕКТОРУНУН ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ 165

Хурибаева Э.Г., Анарбай кызы Н.
КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ
ЫКМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ.. 171

Исабеков И.Н., Насырова М.Т., Айылчиева Э.К., Айдарова А.
ЧУНКУРЧАК ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ. 176

Мырзабаева Н.С., Салибаева Ж.С.
МУНДУЗ УРУУЛАРЫНЫН ТАРАЛУУ ТАРЫХЫ. 180

Бекташева Б.А., Авазова Э.А.
ГРАММАТИКА ТЕКСТА И ГРАММАТИКА ПРЕДЛОЖЕНИЯ 189

Кулушова М.К., Атабабева А.Б.,Жумабаева Г.И., Мамбеталиева Г.М.
УЛУУ БААТЫР БАЯНЫ БОЛГОН “МАНАС” ЭПОСУНУН ИЗИЛДЕНИШИ. 192

Амиракулов У.Б. Алиев И.Т., Салаев А.Ж.
ДЕНЕ ТАРБИЯНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ 197

Мадышева Ш.И., Тойгонбаева Н.О., Сопубекова А.Ш.
САНАРИП БИЗНЕСТЕГИ АЯЛДАР... 201

Жолдошбаев И.А.
БЕЙӨКМӨТ УЮМДАРДЫН УКУК КОРГОО АКТИВДҮҮЛҮГҮ. 205

Кабаева Р.А.
КЫРГЫЗ БАЛДАР АДАБИЯТЫНА СЕРЕП. 211

Akmatova A., Shaiyrbek k. M.
PECULIARITIES OF ADJECTIVAL PHRASEOLOGICAL UNITS
BELONGING TO WOMAN IN THE KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES 215

Zhoroeva A., Akmatalieva A.
THE BASIC PRINCIPLES OF ICT APPLICATION IN ENGLISH
CLASSROOM. 218

Akmatova A.A., Abdykadyrova A., Myrzaeva G.
THE PECULIARITIES OF THE CATEGORY OF NUMBER OF NOUNS IN ENGLISH AND KYRGYZ LANGUAGES.. 221

Zhoroeva A., Sagynbaeva A.
ТЕРИТОРИАЛЬНЫЕФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗЛИЧНЫЕ ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА.. 225

Сайдимаматов Ж.
ЭКОНОМИКАНЫ МАМЛЕКЕТ ТАРАБЫНА УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ. 229

Сайдимаматов Ж.
ЭКОНОМИКАНЫ МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУНУН УКУКТУК МЕТОДДОРУ 232

Базарбаев Т.А.
ИШКЕРДИКТИ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ МЕНЕН БАЙЛАНЫШКАН КЕЛИШИМДЕРДИН ЖАНА МИЛДЕТТЕНМЕЛЕРДИН УКУКТУК ТАБИЯТЫ. 235

Базарбаев Т.А.
ИШКЕРДИКТИН СУБЪЕКТИЛЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ ӨЗ АРА КЕЛИШИМДИК МАМИЛЕЛЕР 238

Сатимаматова С.
ЖАРАНДЫК УКУКДАГЫ МИЛДЕТТЕНМЕНИ ТОКТОТУУНУН ТУШҮНҮГҮ 242

Сатимаматова С.
КЕЛИШИМДИ АТКАРУУДАН БАШ ТАРТУУ МИЛДЕТТЕНМЕЛЕРДИ БУЗУУНУН НЕГИЗИ КАТАРЫ 246

Тлеубаева М.А.
РОЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА ИНФОРМАТИКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ. 249

Касымов Т.М., Кабаева Р.А.
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫН ОКУТУУДАГЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН МААНИСИ 251

Касымов Т.М., Кабаева Р.А.
МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАНА МЕКТЕП КУРАГЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН КӨРКӨМ ОКУУСУ ЖӨНҮНДӨ. 255

Бакытбекова М.Б.
KONUK EVLERİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZME ETKİSİ; CALAL-ABAD ÖRNEĞİNDE 259

Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К.
ОПТИМИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА ПОКАЗАТЕЛЕЙ СУБЪЕКТОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕГИОНА 262

Бектенбекова А.Б.
ДҮЙНӨЛҮК СОТТОРДОГУ АНАРХИЯ ЖАНА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КАРАНТИН УЧУРУНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ТАЛАШТАР 270

Вестник МНУ имени К.Ш.Токтомаматова 2023 №3
Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики
Регистрационное свидетельство №1405
от 21 мая 2008 года

Формат 21х297 Объем 17,375 п.л. 1/16 Тираж 100 экз.
Отпечатано в частной типографии ИП Газибаев Х.Б. «Чакан басма»
г. Жалал-Абад, ул.Токтогула, 22-1. +996 703 834 624